

Ivan Mužić

HRVATSKA POVIJEST

devetoga stoljeća

Ivan Mužić

Hrvatska povijest devetoga stoljeća

Izdavač:
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
HR-21000 Split, S. Gunjače b. b.
Tel. 021/323-901, fax 021/ 323-903
e-mail: muzej@mhas-split.hr
www. mhas-split.hr

Za izdavača:
Tomislav Šeparović

Tehnički urednik:
Karmen Vuletić

Recenzenti I. izdanja:
Dr. sc. Denis Alimov, Sveučilište u Sankt Peterburgu (Rusija)
Dr. sc. Danijel Dzino, Sveučilište u Adelaide (Australia)
Prof. dr. sc. Darko Gavrilović, Novi Sad
Prof. dr. sc. Ivan Jurić, Zagreb
Dr. sc. fra Bazilije Pandžić, Zagreb
Prof. dr. sc. Ivo Rendić Miočević, Rijeka
Akademik Radoslav Rotković, Herceg Novi

Lektor: Mario Blagaić

Priprema za tisak: ACME

Prijelom knjige: Marko Grgić

Fotografija na koricama:
Spomen bana Branimira s hrvatskim etnonimom na arhitravu i zabatu
predromaničke crkve na Crkvini u Šopotu kod Benkovca.
Snimio Zoran Alajbeg, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika

Povijesne karte izradio: Tomislav Kaniški, Zagreb

Tiskanje ovoga izdanja pomogli su gospoda Željko Bilić i Zlatko Ževrnja

Ivan Mužić

Hrvatska povijest devetoga stoljeća

Treće dopunjeno izdanje

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Split
2011

Ženi Vlasti

SADRŽAJ

Predgovor drugom izdanju Mužićeve knjige *Hrvatska povijest devetoga stoljeća*

Ivan Mužić dodao je, nizu svojih knjiga, i ovu najnoviju *Hrvatsku povijest devetoga stoljeća*. Rođen je 1934. u Solinu, prepunom povijesti i njenih spomenika i tu je upijao bez sumnje veličajnu prošlost od najmlađih dana. Završio je Klasičnu gimnaziju u Splitu, jednu od elitnih hrvatskih obrazovnih ustanova. Studij prava diplomirao je u Zagrebu 1958. godine. Već kao mladi stručnjak objavio je studije, koje su izazvale široku pažnju javnosti. Bila su to *Razmatranja o povijesti Hrvata* 1967., kojoj je slijedila *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja* 1969. Djelomično otapanje najrigidnijeg totalitarizma u "jugoslovenskoj" varijanti, nakon pada sveprisutne udbaške strahovlade Aleksandra Rankovića, omogućilo je pristup i nekim zabranjenim temama naše povijesti. Pa ipak, bilo je prerano i sjećam se kako su na ove knjige reagirali južni i sjeverni hrvatski unitaristi, pa se na kraju u debatu umiješali i Centralni komitet SK BiH, Okružni javni tužilac Ljubo Prvan u *Vjesniku* i drugi. Od tada Mužić nosi žig čovjeka opasnog po federalni javni red. Mraz *Hrvatskog proljeća* i svih iluzija koje je pobudilo dohvatio je i Mužića i podvrgnuo ga sudskom progonu koji je trajao od početka 1972. do jeseni 1975., kada je apsurd te optužbe sagledan, pa je optuženi od Vrhovnog suda u Zagrebu bio oslobođen zbog "pomanjkanja dokaza". Bilo bi dobro pretiskati te knjige sa svim njihovim odjecima i optužbama, jer su one dobri dokumenti u kakvom smo društvu i vremenu živjeli. Tim više što i danas ima onih, koji nam prodaju tu "jugoslovensku unitarističku idilu i maglu" kao neko idealno vrijeme za naš narod. Mužić bi učinio dobro djelo, kad bi obradio ta zbivanja, kako bi mladi ljudi, a pogotovo oni, koji će ući u ta proučavanja, doznaju kako je to izgledalo. Sudionici totalitarizma stare i umiru i oni koji to znaju i mogu, dužni su zabilježiti za buduće naraštaje kako nas je pritiskao. Sjećam se i sam mnogih primjera, a posebno Kerubina Šegvića. On je bio dobar čovjek i vrstan znanstvenik, čiju sam sjajnu knjigu o Tomi Arhiđakonu Splićaninu, u izdanju Matice hrvatske

1927. pročitao u gimnaziji. Nikada neću zaboraviti zaprepaštenje koje sam osjetio, kada sam na studiju u Zagrebu nakon 1950. doznao da su ga naši boljševički barbari ubili u njegovoj 85. godini ugušivši ga željeznom žicom, jer se davne 1937. bio usudio pisati o gotskoj komponenti u etnogenezi Hrvata. Eto, to je bilo bavljenje znanošću u "jugoslovenskoj idili", koja je uništila I. Pilara, M. Šufflaya, I. Guberinu i tolike druge pisce, pjesnike, književnike, profesore i novinare, nestale u tamnicama Ozne i Udbe.

Sreća je da je Mužić došao na javnu scenu, kada ovakve barbarske egzekucije bivaju rjeđe, jer da je djelovao desetljeće ranije, pitanje kakva bi ga sudbina bila zadesila. On naime u svojim djelima ruši brojne zabrane i raščišćava pojmove. Doživljavam ga kao kolegu po struci, iako sam malo drukčije, arheološke grane. Novo djelo, koje nam je poklonio, bavi se ranim i ključnim stoljećem hrvatske povijesti. To deveto stoljeće je, kao i u ostaloj Europi, vrijeme oblikovanja niza sastojnica bilo narodnosnih, bilo teritorijalnih, koje više-manje sačinjavaju i naše današnje odrednice. Ovakve knjige, koliko je meni poznato, trenutačno nema u našoj historiografiji, pa je i te kako dobrodošla. U našoj "službenoj" historiografiji ponekad nailazimo na svjesno izbjegavanje nekih tema. Nekad su to bila različita ideološka polazišta, čega ima i danas, zatim različiti oblici autocenzure i slične pojave, svojstvene malim sredinama a pogotovo u društvima totalitarnih okvira u kojima smo živjeli pola stoljeća. Neki elementi tih pozicija imaju svoje korijene i u ranijim državnim okvirima kako mađarsko-austrijskim tako i u jugoslavensko-kraljevskim, da ne spominjemo komunizam.

Ivan Mužić je pravnik i u našoj tradiciji su brojni pravnici bili povjesničari kao na primjer Josip Alačević, Ivan Strohal, Nikola Tomašić, Antun Dabinović, Lujo Margetić, Marko Kostrenčić (Mužićev profesor hrvatske povijesti na *Pravnom fakultetu* u Zagrebu), ali i drugi. Mužić je Solinjanin i Splićanin, učenik jedne od poznatih klasičnih gimnazija u Hrvatskoj. Od djetinjstva je bio okružen poviješću i njenim spomenicima koji u njegovu kraju idu u svjetski vrh, što ga je od tih ranih dana zanimalo i privlačilo. Mene je na pr. kao dječarca u osnovnoj školi u Hvaru zanimalo što piše na latinskim natpisima u našoj Stolnici, što se tu krije i što znači. Bilo mi je pomalo tajanstveno, kao i mnogošto drugo u djetinjstvu i želio sam to upoznati. Sve to i odrastanje u stoljetnoj kući i po ulicama sa starim palačama, crkvama i tvrđavama dovelo me do arheologije. Odavno je poznato,

da čovjekovo podrijetlo, dobrim dijelom, određuje i njegovu kasniju ljudsku osobnost. Stoga nas ne čudi, da se to dogodilo s našim plodnim povjesnikom i publicistom.

Ovo je trebalo reći nasuprot nekim primjedbama na početne radove kolege Mužića. Svojim knjigama on je dao primjer kako se radi i ovom najnovijom knjigom još jednom pokazao svoju znanstvenu zrelost i širinu koja imponira, kojom razmiče obzore naše davne prošlosti. Svojim brojnim raspravama on je već i ranije potaknuo pripadnike povijesne struke da i sami priđu obradi nekih problema, što se i vidi u određenom broju novih publikacija.

U našoj je historiografiji trajno prisutno složeno pitanje o seobi Hrvata, njihovom podrijetlu i pravcima kretanja. Dvije su temeljne postavke i odrednice: Kako su i kada Hrvati došli u ove krajeve, trajanje tih seoba, a s druge strane čimbenik autohtonosti, koja je naglašenija nego li što smo to nekada mislili, kako to zastupa i potanko obrazlaže Ivan Mužić. Ove ranosrednjovjekovne seobe su jedno od najsloženijih pitanja europske povijesti, jer su izmijenile narodnosnu sliku mnogih zemalja i predjela. Često su bile razorne, ostavljajući za sobom pustoš i prazninu, da bi pojedine naknadne i mirne simbioze stvarale nove temelje za slijedeća stoljeća. To nisu bile velike skupine ljudi, ali kada su djelovale bile su dobro vojnički organizirane. Najčešće su to bile konjaničke zajednice, koje su to predvodile, jer je konj u tim vremenima, kao uostalom sve do izuma kojekakvih samopokretnih strojeva modernog doba, bio glavno sredstvo vojničke strategije. Na pr. poznati narod razornih Vandala, kojih je prema vrelima moglo biti oko 35.000, početkom V. stoljeća napravio je strah i trepet po čitavoj Europi kuda su prolazili, dok se nisu prebacili u Afriku, gdje su na kraju nestali. Galijom tj. Francuskom su prošli skupa sa sarmatskim Alanima, koji su ostavili spomen u imenu grada Alençona, poznatog po svojim čipkama. Od vremena cara Valerijana, od sredine III. stoljeća do Dioklecijana i Julijana Apostata sredinom IV. stoljeća trajali su ratovi rimske države s moćnim germanskim plemenom Alemana. Oni su prešli Rajnu u drugoj polovini III. stoljeća i počinili takva pustošenja po Galiji, te su se toliko usjekli u zajedničko sjećanje njenih stanovnika da Francuzi Nijemce i danas zovu Alemani – les Allemands. A tijekom cijele antike oni su bili samo dio germanskoga naroda. Danas samo engleski jezik naziva Nijemce Germanima. To je jedan od zanimljivijih primjera kako nastaju imena naroda. Alemani su ratovali i

zajedno s Francima, koji su na kraju pokorili čitavu Galiju i dali joj svoje germansko franačko ime u drugoj polovini V. stoljeća. Kao i dalmatinska obala i južna Galija, koju su Rimljani zvali provincia Romana, službeno je bila Galia Narbonensis, ušla je izravno iz antike u srednji vijek. Bila je jedna od najprivlačnijih rimskih pokrajina stjecište bogatih Italika i jako romanizirana s cvatućim gradovima. Moramo spomenuti Istočne i Zapadne Gote, Ostrogote i Vizigote, koji lutaju Europom od kraja IV. i tijekom VI. stoljeća, od Krima do Hispanije ugrožavajući Rim i kasniji Bizant. Stvaraju moćnu državu u Italiji, s prijestolnicom u Ravenni, čiji je dio bila i naša zemlja od 473. – 537. godine, kada ih je porazio car Justinijan. U tome njihovu boravku u našim krajevima od oko 60 godina mir je bio nekih 37 godina, a ostalo je proteklo u ratovanju. Kada su izgubili državu u krvi i pokolju nestali su iz povijesti i pretopili se u druge narode, pa tako i u nama ima njihovih gena. Bugari i Mađari su također bili konjanički narodi, koji su došli nešto kasnije s istočnih rusko-ukrajinskih stepa i Urala. Međutim, za razliku od ovih prethodnih koji su više-manje nestali iz povijesti, oni su se nametnuli svojim pokorenim stanovnicima tračkim i panonskim Slavenima, davši im svoje ime, stvorivši državne tvorevine, koje traju i danas. S druge strane imamo zastrašujuće Hune, koji su tijekom dviju godina dva puta prešli na svojim konjima euroazijski prostor, došli do kineskoga zida, a kako preko njega nisu mogli, vratili su se natrag u Europu, bili poraženi i pretopili se među druge konjaničke narode. To su samo neki od izabranih primjera, koji pokazuju koliko je Europa šarena po ovoj fazi svoje rane povijesti i po tolikim seobama i sukobima, koji su stvarali njenu današnju sliku. U ovoj panorami rane povijesti i etnogeneza Hrvata je složena kao i kod drugih europskih naroda, ako ne i složenija. Od pada Salone u prvoj polovini VII. stoljeća (614.?, 639.?) pa do naših narodnih kraljeva Krešimira i Zvonimira i kasnije, traje jedan proces, koji neke svoje daleke odraze ima i danas u našoj suvremenoj povijesti. To dokazuje i ova najnovija Mužićeva knjiga čije ćemo odjeke, bez sumnje, pratiti i u godinama koje slijede. Mužić je hrabro ušao u gustiš činjenica, vrela, knjiga i rasprava sa stotinama naslova. Iz toga je uspješno izišao s intrigantnim zaključcima s kojima se možemo ili ne moramo složiti, ali koji su utemeljeni i ukazuju na nove mogućnosti pristupa i rješavanja stoljetnih rasprava naših povjesničara. U svome uvodnom dijelu Mužić je raspravio o ilirskim starosjediocima južnoga hrvatskoga prostora, Japodima, Liburnima i Delmatima, zatim

je prikazao vladavinu Gota na teritoriju Liburnije i Dalmacije, te prešao na doseljenje Sklavina – Slavena i završio s tekstom o kontinuitetu balkansko-dinarskih starosjeditelja i poslije doseljavanja etnosa sa sjevera Europe. U sljedećem težišnom dijelu knjige obradio je hrvatsku povijest devetoga stoljeća. Raspravio je prvobitni smještaj Hrvata na liburnijskom području i franačko ovladavanje Liburnijom i Dalmacijom. Prikazao je sjedinjavanje Liburnije i Dalmacije 818. i oslobađanje Hrvata od franačkog vrhovništva do 839. godine. Slijedi vladavina kraljeva Trpimira, Krešimira i Miroslava, čiju je kraljevsku vlast Mužić uvjerljivo dokazao. To posebno vrijedi za Trpimira, prvoga u tome nizu. Logično je iskoristio niz dokumenata koji spominju Trpimira (natpis, darovnice, Čedadski evanđelistar, Gottschalkove zapise i dr.), koji ukazuju na njegovu vojničku snagu i povijesnu situaciju, koju je znao iskoristiti i okrenuti sebi na korist. Bio je ključni čimbenik na našoj obali i zaleđu u prvoj polovini IX. stoljeća. Druga polovina istoga stoljeća u znaku je moćnih banova Domagoja, Zdeslava, Branimira i Mutimira, koji su ostvarili daljnje jačanje hrvatske države u igri između Rima, Mletaka i Carigrada. U petom poglavlju raspravlja o pokatoličavanju arijanskih Hrvata, koje ubraja u arijance kao što su to bili i Goti s kojima su se pomiješali. U *Prilozima* na kraju raspravlja teme: o staroj ili Bijeloj Hrvatskoj oko 639. godine prema spisu *De administrando imperio* cara Konstantina Porfirogeneta; o doseljenju arijanskih Gota "koji su uistinu Sklavini" u rimsku Dalmaciju, posebno na teritorij Liburnije i njihovu suživotu sa starosjediocima prema pisanju Tome Arhiđakona; o Avarima, protobugarskom osobnom imenu i hrvatskom etnonimu; te o saboru na Duvanjskom polju u drugoj polovini IX. stoljeća prema *Libellus Gothorum.* Završio je dodatkom o Vlasima, starom stanovništvu u nekim predjelima od Jadrana do Crnoga mora, koji su se u moderno vrijeme nacionalno odredili prema svome vjerozakonu katoličkom ili ortodoksnom. Tekst prate zemljopisne povijesne karte, koje skupa s kolor snimkama natpisa hrvatskih vladara pomažu boljem razumijevanju teksta.

U ovoj svojoj knjizi Mužić je temeljito razradio poznata stara vrela od Konstantina Porfirogeneta, *Ljetopisa popa Dukljanina*, *Kroniku* Tome Arhiđakona i druge stare tekstove i pisce. On staru problematiku podvrgava novim procjenama, vrednujući ova i druga vrela kritički i sa svojih originalnih polazišta. Fascinira nas broj auktora, koji se bave našom davnom prošlošću u sadašnjem vremenu i to kako domaći tako i stranci,

koje je Mužić sustavno prikupio i vrednovao. Često nas začude poneke neobične postavke ovih stranaca, koji uz rijetke izuzetke ne poznaju naše auktore, pa često ni naš zemljopis. Mužić je sve to dobro obradio i stavio na svoje mjesto. Treba podvući njegovo poznavanje istočne, a posebno ruske literature, stare i nove i njeno dobro vrednovanje, što često izostaje kod stručnjaka, koji ne poznaju ovu komponentu historiografije i ne koriste njene rezultate.

Mužić je mnoge svoje ranije stranice posvetio autohtonosti Hrvata na njihovu području, pa je i ova knjiga na tragu tih nastojanja. Stoga je on pažljivo prikazao starije populacije, koje su preživjele na hrvatskim prostorima bilo iz antike bilo iz teških perturbacija kasne antike i ranoga kršćanstva, te sukoba i seoba ranoga srednjeg vijeka. Pokazao je kako sve te skupine čine dio naše etnogeneze.

Činjenica je da se Hrvati u svojoj najranijoj povijesnoj pojavi na svojoj obali susreću sa stanovnicima obalskih gradova s čvrstim još i antičkim zidovima od Istre do Skadra. A posebno s onima koji su se nalazili u središnjim dijelovima ove rane Hrvatske i njene težnje za supremacijom, poput Osora, Raba, Zadra, Trogira i Splita u Dioklecijanovoj palači, spasiteljskoj utvrdi nakon pada Salone. Ti su stanovnici dočekali novodošle Hrvate pred svojim vratima i s njima su dalje živjeli u simbiozama i sukobima tijekom ovih ranih stoljeća. Kroati ili Sklabini tu se susreću s Romejima odnosno Romanima, koji govore dalmatinskim jezikom. U tituli hrvatskih vladara, u nizu njihovih isprava, oni su kraljevi Hrvata i Dalmatinaca i Hrvatske i Dalmacije. Klasična je u tome smislu prisega kralja Zvonimira, kada ga je u nedjelju 9. listopada 1076., u bazilici sv. Petra u Solinu okrunio papinski poslanik Gebizon: *Ego Demetrius qui et Suinimir nuncupor, Dei gratia Chroatiae Dalmatiaeque dux, te domine Gebizo... sinodali et concordi totius cleri et populi electione de Chroatorum Dalmatinorum que regni ... sceptrum et coronam investitus atque constitutus rex.* – (*Ja Dmitar koji se zovem i Zvonimir, Božjom milošću knez Hrvatske i Dalmacije od tebe gospodine Gebizone... zajedništvom i slogom cjelokupnog klera i naroda izabran vladarom kraljevstva Hrvata i Dalmatinaca... žezlom i krunom obdaren i postavljen kraljem...*) U ovoj je formulaciji "Ja Dmitar, koji se zovem i Zvonimir..." prof. D. Rendić Miočević vidio (kako to i Mužić prepričava) prežitak antičkog *signuma* ili *supernomena,* za što u antici imamo više primjera, pa i kod Delmata. Takav je mornar u rimskoj ratnoj floti u Mizenu kod Napulja koji se na

svome nadgrobnome natpisu naziva: *C. Ravonius Celer qui et Bato Scenobarbi natione Dalmata* CIL X 3618--- 2810, Neapolis, a ima ih još. Ovaj je natpis zanimljiv, jer pokazuje da se staro i rašireno dalmatsko ilirsko ime Baton na latinski prevodi sa Celer, što znači brz.

Zvonimir je dakle, kao i drugi hrvatski knezovi i vladari, kralj Hrvata i Dalmatinaca. Mužić u ovom dalmatinskom imenu vidi staru dalmatinsku ili dalmatsku populaciju, koja je i dalje bila, u ovo vrijeme, prisutna u području hrvatske države. To možemo prihvatiti, jer danas znamo da je priličan, iako preciznije nepoznat, broj staroga stanovništva preživio, pogotovo oni koji nisu bili uz stare antičke prometnice, koje su funkcionirale i u srednjem vijeku. Tako su dakle i Hrvati, kako su to ustvrdili i naši raniji zaslužni povjesničari, zatekavši i ostavivši ovdje starosjedioce da im služe i prenesu svoja znanja ostvarivali s njima suživot. Sve auktore koji se time bave registrirao je Mužić u svojoj knjizi, zasluženom pažnjom stručnjaka, koji nastavlja njihov posao opremljen novim spoznajama, odajući im zasluženo priznanje. Ovdje se moram prisjetiti moga dragoga, blage uspomene, profesora Zdenka Vinskoga, koji je u svojim predavanjima i sjajnim raspravama produbio u mnogočemu naše spoznaje kao arheolog i povjesničar. Za života je bio jedan od 4-5 vodećih europskih stručnjaka, koji su se bavili jednim od najsloženijih razdoblja povijesti i arheologije seobe naroda, koji su oblikovali i suvremenu Europu. Njegov je vrijedni student, kao i ja, bio moj vršnjak i dragi kolega i prijatelj prof. dr. Željko Rapanić, koji je napisao tolike studije o ovome razdoblju naše prošlosti. Posebno podvlačim njegovu već klasičnu raspravu *O kontinuitetu naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku* u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* 1980. godine, kojom je anticipirao i radove kasnijih auktora. U svojim dugim i plodnim raspravama s Mužićem našli su mnoge dodirne točke, što je i Mužića potaknulo u radu, koji mu je to i rado priznao i zahvalio na kraju I. izdanja ove svoje knjige. Činjenica je da Hrvati nastavljaju i zajednički sa starosjediocima podižu svoje crkvice na kasnoantičkim i ranokršćanskim kultnim mjestima u izravnome kontinuitetu, ukapaju svoje mrtve, štuju iste svece i dijele mnogošto drugo, što je Rapanić uvjerljivo pokazao.

U prilog ovim Rapanićevim i Mužićevim promišljanjima idu i najnoviji rezultati antropologije i genetike, koje su na široka vrata ušle i u suvremenu arheološku znanost s mikrobiologijom, od kojih mnogo oče-

kujemo. Ti rezultati idu u prilog zaključcima arheologa i povjesničara, među nama i Mužića. Ja sam arheolog, koji sam se bavio pretežno antikom i protoantikom u području Ilirika, pa sam pored ostaloga napisao i opsežne studije o Delmatima ili Dalmatama. U ranosrednjovjekovna razdoblja nisam ulazio, ali uvijek sam bio svjestan mnogih prežitaka iz antike koji i danas traju u mnogim etnografskim, folklorističkim i drugim tradicijama. Sjetimo se šibenske, drniške i ličke kape, narodne ornamentike i drugih i danas prisutnih sastojnica s području Delmata. I danas žive imena njihovih naselja i brda u pohrvaćenom obliku poput Promone (Promin), Osinium (Sinj), Ninia (Knin), Tilurium (Trilj), Adrion (Dinara), Narona (Norin), Salona (Solin) i druga. Prema tome kada proučimo i pročitamo Mužićeve interpretacije o autohtonosti hrvatskih Dalmatinaca i njihovu udjelu u etnogenezi Hrvata, nema razloga da se ne složimo s njime. Kao arheologu, međutim, meni su još uvijek ključni arheološki nalazi i dokazi iz ovih ranih vremena, a tu smo praktički još na početku. Mnoge je važne ostatke i spomenike prebrisalo neumitno vrijeme, koje sve razara. Kolika su stara groblja nestala ili prekopana, ali ih ima još, samo ih treba pronaći i istražiti. Sretan je na pr. bio nalaz ranog starohrvatskoga groblja kod Stankovaca pri gradnji nove autoceste 2005. godine. S velikom znatiželjom očekujemo objavu nalaza kolege prof. Radomira Jurića, koji to istražuje. Što se tiče genetike, njeni su rezultati fascinantni, ali osobno smatram da su potrebne još mnoge potvrde i istraživanja da bi se oblikovala čvrsta struktura njena razvitka. Po mome mišljenju neki dalekosežni zaključci ovih istraživanja još uvijek se kreću u okvirima sjajnih plauzibilnih hipoteza, ali ipak hipoteza. Nema međutim, razloga da ne prihvatimo dio spoznaja stručnjaka, koji se time bave. Budućnost je nema sumnje pred njima.

Kao čovjek koji se bavio pitanjima Delmata u antici, prihvaćam, dakle, proučavanja kolege Mužića i drugih stručnjaka o našem ranom srednjem vijeku, te i Delmate ili Dalmate vidim kao jednu od važnih komponenata etnogeneze Hrvata u središnjem prostoru rane hrvatske države. Hrvati su međutim, tijekom svoga razvitka sve to asimilirali pod svojim imenom, koje traje i danas. Dalmatinsko ime postaje sinonim hrvatskoga. Rekao bih da kasni odraz toga nalazimo u čuvenom *Rječniku pet najplemenitijih europskih jezika* Fausta Vrančića iz 1595. godine, koji riječ dalmatice prevodi sa hrvatski. Hrvati su jedini narod u Europi zapadnoga kršćanstva koji se u bogoslužju služi vlastitim jezikom i to tisuću i

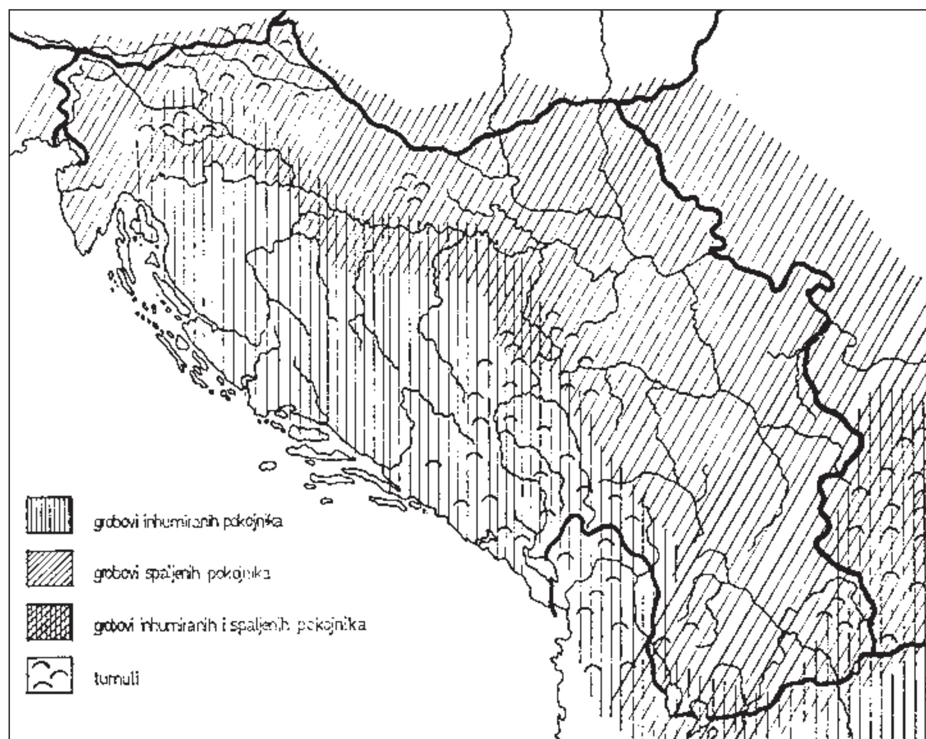
tri stotine godina prije II. Vatikanskoga sabora. Crkva je kao jezike bogoslužja priznavala samo latinski, grčki i hebrejski. Nadalje Hrvati, kao još jedan unikum u Europi, koriste tri pisma, latinicu, glagoljicu i svoju varijantu ćirilice, koji su stari Poljičani zvali "Rvacko pismo". Latinski natpisi hrvatskih vladara i druga epigrafička ostavština, koju je u svojoj monumentalnoj knjizi sjajno obradila moja draga studentica i kolegica Vedrana Delonga, pokazuju kako je ta latinština bila prisutna i u našim ondašnjim selima i crkvama Dalmatinske zagore i drugdje. Ovakav korpus srednjovjekovnih natpisa svojih vladara nemaju ni vodeći europski narodi. U Baškoj pak, na otoku Krku, na jedinstvenoj, glagoljicom pisanoj Baščanskoj ploči oko 1100. godine, opat Držiha naziva Zvonimira "kralj hrvatski". Čitava je naša obala govorila hrvatskim čakavskim jezikom i to od Kopra do Skadra već od sedmog stoljeća. Kada su Hrvati svojim lađama nadzirali svoju obalu bili su najjači. Uspješno su ratovali s Mlečanima, Normanima, Saracenima, raznim gusarima i drugima.

Knjiga Ivana Mužića nam pomaže razumjeti i doživjeti sve te procese koji nas na svoj način i danas određuju. Ona je, možda, u nekim svojim aspektima kontroverzna, ali prava je znanost uvijek takva i stoga poticajna za nove rasprave. Mužić uspješno razmiče naše, ponekad naoblačene, obzore, pa neka njegovo raspravljanje bude poticaj, pogotovo mlađim kolegama, da rado proučavaju ovu našu davnu prošlost, kao vrelo trajnoga nadahnuća u plemenitome poslu, kojemu nema kraja.

Prof. dr. sc. Marin Zaninović

Uvod

O STAROSJEDITELJIMA I HRVATSKOJ ETNOGENEZI

Načini pokapanja u predrimsko doba
(Karta iz studije: Dragoslav Srejović, *Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja*. Zbornik: *Sahranjivanje kod Ilira*, SANU, Balkanološki institut, Naučni skupovi, knj. VIII. Odeljenje istorijskih nauka, knj. 2, Beograd, 1979., str. 81.)

I.

Japodi, Liburni i Dalmati

1.

Pojam *Ilir* kao etnonim za balkanske starosjeditelje, koje su pokorili Rimljani, ne može se prihvatiti u smislu postojanja jedinstvenoga etnosa. Znanstveno nije opravdano narode od Istre do Skadarskoga jezera, a na istoku do Sandžaka, Kosova i rijeke Drine, koji su imali svoja imena i posebnu tradiciju, nazivati Ilirima jer se taj etnički pojam vezuje za jedno uže ilirsko područje, pretežno za teritorij današnje Albanije.[1] Nema uopće dokaza da su narodi, koji su nazivani Iliri, sami sebe tako nazivali. Iz antičkih pisanih izvora ne može se sa sigurnošću zaključiti gdje su tzv. *Iliri* živjeli i u kojim su predjelima bili rašireni.[2] Do rimske prevlasti na tom području[3] starosjeditelji su u pokorenim krajevima imali svoju organizaciju i posebna imena

---

1 Duje Rendić-Miočević, *Antička baština u kulturi jugoslavenskih naroda*. Zbornik Zagrebačke slavističke škole, god. III, knj. 3. Zagreb, 1975, str. 293.

2 Zbog toga su interpretacije izvora o tome različite i gotovo je nemoguće naći dva znanstvenika koji se potpuno slažu koji se narodi i etničke skupine staroga svijeta mogu podrazumijevati pod zajedničkom oznakom *Iliri* i koja su područja *ilirska.* "*Schon aus dieser kurzen Übersicht über die Dehnung der Begriffe Illyrier und Illyrien im Altertum ergibt sich die Feststellung, daß uns die schriftlichen Quellen der Antike keine klare und bestimmte Antwort auf die Frage geben, wo die Illyrier lebten, in welchen Räumen sie sich ausbreiteten. Daher sind auch die modernen Interpretationen dieser Quellen so sehr verschieden. Es ist fast unmöglich, zwei Wissenschaftler zu finden, die völlig darüber übereinstimmen, welche Völker und Stämme der alten Welt unter der Sammelbezeichnung 'Illyrier' zu verstehen und welche Gebiete als 'illyrische' anzusehen sind.*" (Borivoj Čović, *Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte.* U: W. Bernhard - A. Kandler-Palson /Hrsg./, *Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte.* Gustav Fischer Verlag, Stuttgart-New York, 1986, str. 58.)

3 O rimskom osvojenju Ilirika usp. John Wilkes, *Iliri.* Laus, Split, 2001, str. 196-231.

svojih zajednica, tako da su te "*zajednice imale sve oznake posebnih naroda, a ne plemena*[4] *kao Liburni, Dalmati, Japodi i drugi*".[5]

Vrlo su važne formulacije Plinija Starijega: "*proprieque dicti Illyrii et Taulanti et Pyraei*" (C. Plinii Secundi, *Naturalis Historia*, III, 144) i Mele: "*Taulanti, Encheleae, Phaeaces; dein sunt quos proprie Illyricos vocant, tum Piraei et Liburni et Histria.*" (Pomponii Melae, *De Chorographia*, II., 56). Alojzije Benac navodeći te formulacije, točno je zaključio da to bez sumnje znači da postoje i Iliri koji ne pripadaju onima "*u pravom smislu te riječi*".[6] On je pojam Ilir ovako definirao:

"b) *Očito je da se u starijem željeznom dobu odvijalo konačno izdvajanje pojedinih plemenskih zajednica, odnosno sve jača asimilacija manjih grupa u veće plemenske cjeline.*

c) Sasvim je, zaista, vjerovatno da se u prvom dijelu starijeg željeznog doba pripadnici pojedinih plemenskih zajednica na mnogim područjima nisu osjećali pripadnicima neke šire ilirske grupacije, nego samo pripadnicima svog plemena (ili naroda!).

d) Među mnogim plemenima, koja su nosila vlastita imena, najvjerovatnije je, ipak, postojala na južnom području (svakako između Drima i Vojuše) i plemenska zajednica čije je ime glasilo Iliri. Moguće je da je ta zajednica i prije ozbiljnih kontakata sa antičkim svijetom proširila svoje ime na susjedna plemena ili je grupa plemena na ovom prostoru određenom konvencijom prihvatila zajednički naziv za čitavu grupaciju. Mora se pretpostaviti da se radilo o srodnim plemenima.

---

4 Danijel Dzino upozorava da bi termin "pleme" trebalo izbacivati iz terminologije etničkih studija koji se bave antičkim Ilirikom i da suvremena socijalna antropologija preferira izraz "*etničke skupine*". (D. Dzino, *Delmati, vino i formiranje etničkog identiteta u predrimskom Iliriku.* Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku. Sv. 99. Arheološki muzej, Split, 2006, str. 73, 75-76.)

5 Šime Batović, *Aleksandar Stip*čević: *Iliri - povijest, život, kultura*. Diadora, sv. 8, Zadar, 1975, str. 185. (Dakako, da oni koji upotrebljavaju za navedene i druge zajednice oznaku narod, misle na skupine istoga ili sličnog etničkog podrijetla, koje borave na istom, posebnim granicama određenom području, koje se služe istim jezikom i koje imaju uglavnom iste običaje.)

6 A. Benac, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. Tom V, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1987, str. 759.

e) *Pošto je prvobitna ilirska zajednica (pleme ili grupa plemena) živjela na jugu kasnije provincije Ilirika, antički svijet je prvo dolazio u kontakt sa tom zajednicom. Pa i Rimljani su u svojim osvajačkim pohodima prema Balkanu pošli od ovih krajeva. Prema tome, sreli su se sa prvobitnom ilirskom zajednicom i onda je logično što su taj naziv sve više uopštavali.*
f) *Širenjem rimske vlasti na Balkanu širilo se i ilirsko ime prema sjeveru i istoku, da bi najzad bila formirana provincija Ilirik, koja je obuhvatila i područja na kojima su živjele plemenske zajednice, odnosno narodi, sasvim različiti od onih koje obuhvata ilirski populacioni kompleks u užem smislu.*
g) *U svakom slučaju, prvobitno jezgro ilirske zajednice plemena se nalazilo na teritoriji Albanije.*"[7]

M. Suić drži da je izričaj "pravi Iliri" obuhvaćao više užih etničkih skupina od kojih je svaka imala i svoje posebno ime. On je posebno naglasio "*da se ti Iliri proprie dicti, ma tko oni bili sami nikada tako nisu zvali i nisu se mogli tako zvati. Njima je takvo ime nadjenuo izvor kojim su se poslužili Plinije i Mela. Plinije kaže da su dicti - nazvani, a Mela da ih tako zovu - vocant. Ta je, dakle, sintagma nastala u izvanilirskom krugu rimskih pisaca*".[8]

Ime Iliri (Illyrii, Illyrioi) spominje se u grčkim izvorima od VI. st. prije Krista i prvobitno je vjerojatno značilo manji narod ili skupinu plemena naseljenih na području sjeverozapadno od antičke Makedonije i sjeverno od Epira, a već od Herodota pa tijekom idućih stoljeća naziv se u grčkih pisaca širio dobivajući i značenje geografske odrednice.[9] U znanosti se prihvaća mišljenje da su Rimljani, kad bi došli u odnos s nekim poznatijim plemenom, njegovo ime i citirali, dok su u početku, kad im se činilo da su anonimna etnička masa, sve nazivali imenom Iliri. [10]

---

7 A. Benac, *O etničkim zajednicama*, nav. dj., str. 762.

8 M. Suić, *Illyrii proprie dicti*. Godišnjak ANUBiH, knj. XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo, 1976, str. 180.

9 B. Čović, *Iliri*. U: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, I, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 1988, str. 93.

10 D. Rendić-Miočević u: *Simpozijum o teritorijalnom i hronoloskom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba.* ANUBiH/CBI. Posebna izdanja IV/1. Sarajevo, 1964, str. 275.

Središnji, zapadni i sjeverni dio Balkana nije nastavao jedinstven etnos. Paleobalkanski narodi su već tijekom željeznog doba, u vrijeme svoje kulturne i etničke stabilizacije, prakticirali posebne pogrebne rituale koji potvrđuju njihov osjećaj posebnosti. Dragoslav Srejović je utvrdio da se na Balkanskom poluotoku "*jasno izdvajaju tri velika etno-kulturna područja, i to:*

- *područje čije stanovništvo pretežno inhumira svoje pokojnike,*
- *područje s nekropolama spaljenih pokojnika i*
- *područje na kome se pokojnici inhumiraju i spaljuju s približno jednakom učestalošću*".

D. Srejović je, svoje istraživanje, zaključio ovako:

"*Oblast s inhumacijama ograničena je na istoku Drimom, Limom i Drinom, na severu - Posavinom, na zapadu - Kupom, a na jugozapadu i jugu - Jadranskim morem. Istočno od ove oblasti prostire se zona sa nekropolama spaljenih pokojnika: poput širokog pojasa, koji se prema jugu sužava, ova zona preseca u uporedničkom smeru Balkansko poluostrvo i jasno odeljuje zapadne oblasti sa grobovima inhumiranih pokojnika od istočnih oblasti, gde se s podjednakom učestalošću praktikuje i sahranjivanje i spaljivanje mrtvih. Jednoobraznost pogrebnih rituala na prostranim teritorijama pokazuje da se na Balkanskom poluostrvu mora računati već od sredine VIII veka st. ere s tri posebna etno-kulturna područja.*"[11]

Logično je zaključiti: kada nije postojao jedinstveni ilirski narod, nije mogla postojati ni jedinstvena duhovna ilirska kultura, dakle ni "ilirska umjetnost". U tom slučaju možemo govoriti samo o umjetničkom izričaju pojedinih etničkih skupina kao što su Dalmati, Japodi, Liburni i drugi.[12] Aleksandar Stipčević, jedan od velikih poznavatelja ilirske problemati-

---

[11] D. Srejović, *Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja*. Zbornik: *Sahranjivanje kod Ilira*. SANU, Balkanološki institut, knj. VIII, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 2, Beograd, 1979, str. 80. D. Srejović je posebno naglasio da se pokapanje pod tumulima prakticiralo samo na jednom, i to nevelikom području i da se tumuli "*s klasične ilirske teritorije znatno razlikuju po veličini, broju sahrana, pogrebnom ritualu i konstrukcijama od tumula s ostalih područja, na primer od onih u Dolenjskoj, donjoj Štajerskoj, pojedinim delovima Srbije i Makedonije... Jednoobrazni tumuli sreću se u stvari samo na području između Drima i gornjeg toka Neretve, između Lima i Tare, kao i nešto severnije, niz Drinu*". (D. Srejović, nav. dj., str. 82.)

[12] D. Rendić-Miočević, A. Benac (ur.), *Umjetnost Ilira u antičko doba*, ANUBiH/CBI. Posebna izdanja LXVII/11. Sarajevo, 1984, str. 65-66.

ke, a koji se ponekad služi i oznakom Iliri u širem smislu, priznaje da se pozornom analizom sačuvanoga arheološkog materijala i pisanih izvora može doći do sve očitije spoznaje da Iliri nisu nikad imali jedinstvenu, u duhovnom pogledu konzistentnu i zrelu kulturu, koja bi imala toliko svojih elemenata da bi se kao cjelina mogla raspoznati među drugim kulturama onih vremena onako npr., kao što su to bile kulture Kelta, Skita ili Etruščana.[13] Različitost se pokazuje ponajprije u posebnostima umjetničkog izričaja kod pojedinih zajednica. Te su razlike očite čak i među susjednim narodima. Tako je težnja za figuralnim izričajem u Liburna i Japoda izražena mnogo jače nego u drugih zajednica, a antropomorfne i zoomorfne predodžbe jake su osobito u Japoda.[14] U posebnom umjetničkom izričaju Japoda možda nije isključena ni keltska komponenta. Poznato je kako je Strabon naveo da su Japodi ilirsko-keltski narod. Neki arheolozi smatraju da je u Japoda bilo nekih tipova keltsko-latenskog nakita, iako drže i to da u njihovoj materijalnoj kulturi nema primjetnijih keltskih elemenata.[15] U znanosti se isključuje utjecaj Kelta na Dalmate, uz napomenu da već epigrafski spomenici uistinu pobijaju tezu o miješanju Kelta i Dalmata.[16]

Očite su razlike i u vjerovanjima ondašnjih naroda. Neke bitne sličnosti, koje su zajedničke svim tim vjerovanjima, rezultat su prvobitne religije koja je bila zajednička također Grcima, Rimljanima, Keltima, Germanima i drugima. Enver Imamović zaključuje da su "*pojedina božanstva Ilira potpuno identična germanskim ili keltskim, njihov karakter ili funkcije su iste, a obavljanje kulta ili kultna mjesta su i kod jednih i kod drugih identična*".[17]

---

[13] A. Stipčević, *Iliri.* Školska knjiga, Zagreb, 1974, str. 180. Usp. i A. Stipčević, *Arte degli Illiri*. Edizioni del Milione, Milano, 1963, str. XI.

[14] Milutin Garašanin, *Praistorija*. Jugoslavija-Beograd, Spektar-Zagreb, Prva književna komuna - Mostar, 1982, str.119. Osobito su zanimljive japodske urne iz bihaćke okolice, koje se datiraju od V. st. prije Krista pa do III. st. poslije Krista Na tim urnama važan je prikaz žena u kolu, koje se kreće s lijeva na desno, a koje je nesumnjivo povezano uz kult mrtvih. Istraživači naglašavaju geometrijska obilježja tih figuralnih prikaza i pojednostavljeni izraz samih figura. (Usp. M. Garašanin, nav. dj., str. 142.)

[15] B. Čović, *Umjetnost Japoda.* Arheološki leksikon, I, nav. dj., str. 177.

[16] M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati,* I, Godišnjak, ANUBiH, knj. IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo, 1966, str. 80.

[17] E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1977, str. 110.

Važno je naglasiti činjenicu da su od početka pa za sve vrijeme rimskoga vladanja starosjeditelji, posebno oni u teško pristupačnoj unutrašnjosti, nastavili živjeti na svoj drevni način, i to tako da su između starosjediteljskih plemena i rimskoga namjesnika posredovali njihovi prvaci (*principes Dalmatarum*).[18] Dakako da su autohtone zajednice selektivno usvajale tekovine mediteranske kulture, ali na miran način. "*Treba upozoriti da je Rim bio najtolerantnija državna vlast koju historija poznaje. On nije zadirao u autohtone institucije sve dok one nisu izravno ugrožavale rimsku vlast, nije nasilno zatirao jezik pokorenog stanovništva, nije zabranjivao kultove i religiozne institucije uopće domaćeg svijeta. Naprotiv, poznato je da je u svoj panteon preuzimao mnoga božanstva pokorenih naroda. Nije dirao u običaje, imena, oblike društvene organizacije itd*."[19] Zahvaljujući takvoj toleranciji uprave Rimskoga Carstva autohtono je stanovništvo i pod njegovom vlašću očuvalo svoju kulturu i svoj umjetnički izričaj. Nadgrobne ploče u Ruduši (kod Sinja), koje B. Gabričević datira u I. st. poslije Krista, nisu imitacija proizvoda rađenih u rimskim provincijalnim radionicama. Gabričević je istaknuo činjenicu da krug na tim spomenicima ispunjen šesterolatičnim cvijetom ne pripada životno bujnim formama toga motiva (rozeta) u klasičnoj grčkoj ili rimskoj umjetnosti, nego prapovijesnom svijetu geometrijski stiliziranih ornamenata, odnosno religijskih simbola.[20] Uspoređujući nadgrobne spomenike nekropole u Ruduši s nekropolama iz sjeverozapadne Bosne, Gabričević drži da se i sličnosti jednih i drugih može izvesti zaključak "*o duhovnoj povezanosti domorodačkog življa na širem području provincije Dalmacije*".[21]

Narodi na području Dalmacije, odnosno Ilirika i tijekom rimske vlasti osjećali su se kao posebne zajednice, iako nisu bili podijeljeni strogim granicama. Različitosti se zapažaju po pojedinim regijama u specifičnostima kultova i u načinu pokapanja. Tako se kultura između Save i Drave bitno razlikuje od kulture na Balkanu jugozapadno od Save; to se posebno zapaža u načinu pokapanja pokojnika, jer na Balkanu prevladava inhumacija, a u Panoniji incineracija.[22]

---

18 F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1925, str. 128.

19 M. Suić, *Neke historijske determinante u formiranju hrvatskog etnosa*. Naše teme (Zagreb), XXIII/1979, 3, 370.

20 B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*. Književni krug, Split, 1987, str. 31.

21 B. Gabričević, *Studije i članci*, nav. dj., str. 42.

22 Š. Batović, *Aleksandar Stipčević*, nav. dj., str. 176.

Točne granice između pojedinih naroda na današnjem hrvatskom području na svršetku stare i na početku nove ere još nisu sigurno definirane. Dalmati su prije Rimljana bili nastanjeni između Cetine i Krke, a u unutrašnjosti do razvođa Vrbasa i Bosne na Vranjici planini.[23] Frane Bulić, govoreći o Dalmatima[24] koji su stanovali u unutrašnjosti oko svoga glavnog grada Delminija, njihovo je područje opisao ovako: "*Tokom ovog stošezdesetgodišnjeg rata oni su malo pomalo, proširivajući svoje granice privukli sebi nekoja ostala plemena ilirska, tako da je koncem republike, a početkom naše ere granica zemlje Dalmata tekla po prilici ovako: na zapadu šibenskog zaljeva i donjeg toka Krke (Titius flumen) na zapad Knina, na sadašnje tromeđe dalmatinsko-hrvatsko-bosansko. Dalje na jugoistoku išla je granica do rijeke Tilurius ili Nestus (Cetina). Od zavoja Cetine prema istoku, to jest prema unutrašnjosti zemlje, tekla je granica k Imotskom pa odavle prema sjeveroistoku na Vran-planinu, istočno od Duvanjskog polja, na kojemu je ležao nekad njihov glavni grad Delminium. Odavle je granica hodila na Šator-planinu, a dalje na Grahovo polje, sijekući koje je išla na Grab ispod planina Ilice (mons Ditionum Ulcirus), a odatle južno na zapad Knina.*"[25]

Južna granica Dalmata, posebno područje od Cetine do Neretve, teško se može precizirati. Prevladava mišljenje da su završetkom stare ere Ardijejci igrali važnu ulogu južno od Neretve, ali da je veoma prijeporno jesu li oni kao i Autarijati držali neko vrijeme i jadransku obalu sjeverno od rijeke Neretve.[26] Š. Batović u vezi s rasprostranjenošću Dalmata, ili skupine plemena u okviru njihove zajednice, drži kako nije sasvim ispravno mišljenje da su oni nastavali samo prostor između Krke i Cetine, nego i prostor između Krke i Neretve, jer se na tom prostoru u željezno doba nalazila uglavnom jedinstvena kultura.[27] M. Zaninović smjestio je glavninu

---

23 D. Mandić, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine.* II. izdanje. Ziral, Chicago-Rim, 1978, str. 17.

24 Stariji oblik bio je Delmatae, Delmatia, a noviji oblik Dalmatae, Dalmatia. (D. Mandić, *Crvena Hrvatska u svijetlu povijesnih izvora*. Hrvatski povijesni institut, Chicago, 1957, str. 51- 54.) Usp. Slobodan Čače, *Dalmatica Straboniana.* Diadora, sv. 16-17, Zadar, 1995, str. 101-103.

25 F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*. Arheološki muzej u Splitu, Split, 1986, str. 21-22.

26 A. Benac, *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. V, nav. dj., str. 782-783.

27 Š. Batović, *Aleksandar Stipčević*, nav. dj., str. 178.

Dalmata na uže područje, između Krke i Cetine. Prema njemu, stanovništvo toga užeg područja od Krke do Cetine i prema sjeveroistoku stanovalo je od davnine na svojim područjima i bilo jedinstveno po imenima, vjeri, a i po običajima. "*Ovo je područje istovjetno u svojoj ekonomici, jeziku, vjerovanjima i načinu života, koji počinje odmah iza obalskih lanaca ili gotovo na samoj obali.*"[28] S. Čače obrazlaže da se "*možda već potkraj II., a svakako unutar prve polovine I. st. prije Krista, ukorijenila uporaba imena Dalmatia na području koje možemo približno smjestiti između Krke i Neretve*". To ime označavalo je tada, prema njemu, u zemljopisnom smislu oblast, koju su nastavali uz Dalmate i stanovnici drugih naziva, ali se taj domorodački živalj etnički od njih nije razlikovao. [29]

Ime Dalmata, kao glavnih nositelja otpora Rimljanima, tijekom borba od jednog i po stoljeća, proširilo se na prostor kojim je tada nazvana čitava provincija.[30] M. Zaninović je istaknuo da su Ditioni, Mezeji i Desitijati bili su stupnjem društvenog i kulturnog razvitka vrlo srodni Dalmatima, s kojima su se čak Mezeji i Desitijati zajednički borili u svom posljednjem ratu s Rimljanima. "*U rimsko vrijeme služe u istim augzilijarnim jedinicama, ali rijetko zaboravljaju da istaknu svoju užu plemensku pripadnost, odbacujući delmatsko ime, pod kojim su često služili.*"[31]

---

[28] M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, str. 82. Zaninović upotrebljava naziv Delmatae, iako se pojavljuje i oblik Dalmatae, s obrazloženjem da se taj oblik javlja u natpisima njihova rodnog kraja i u natpisima koje su postavili mnogi Delmati širom carstva, a da je i mnogo češći. (Zaninović, nav. dj., str. 45.).

[29] S. Čače, *Ime Dalmacije u 2. i 1. st. prije Krista*. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, godište 40 za 2001. Zadar, 2003, str. 29, 45.

[30] M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, nav. dj., str. 83-84.

[31] M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, nav. dj., str. 58. Prema njemu stanovnici toga širokog područja opetovano se "*ističu i deklariraju kao pripadnici određenih nationuma: Delmata, Maeseius, Ditio, Daesitias, Daversus i dr.; iz čega moramo zaključiti da su i te kako bili svjesni međusobnih razlika, i pored toga što su ih mnoge stvari povezivale, od kojih nam je većina nepoznata*" (Zaninović, nav. dj., str. 59.). Desitijati su bili jedna od najbrojnijih i vojnički najjačih zajednica, što proizlazi i iz njihove uloge u ustanku godine 6-9. poslije Kr. i iz mnogih desitijatskih dekurija koje se pojavljuju u izvorima nakon pacifikacije. (B. Čović, *Srednjobosanska grupa.* U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. V, nav. dj., str. 528.) Oni su bili naseljeni na najvećem dijelu gornjeg tijeka rijeke Bosne na završetku stare i na početku nove ere. A. Benac smatra da Desitijatima pripadaju i krajevi oko gornjeg Vrbasa i oko Lašve, a to znači prostor od Bugojna i Gornjega Vakufa do Zenice i gotovo do samog izvorišta rijeke Bosne

A. Benac na temelju postojećega arheološkoga materijala zaključuje da su Dalmati svojevrsna zajednica. On je naglasio i to da bi naziv naroda, ako bi se govorilo o predrimskim narodima na sjeverozapadnom Balkanu, mogli ponijeti Dalmati, Histri, Liburni i Japodi.[32]

Vrlo je važno istaknuti da se već tijekom rimskog i gotskog vladanja u Dalmaciji pojavljivao pluralni oblik Dalmacije, što dokazuje da taj oblik nije ni u kakvoj vezi s kasnijim bizantskim pretenzijama na tu pokrajinu.[33] Moguće je mišljenje, koje iznosi J. Medini, da je pluralni oblik "*provincia Dalmatiarum*" označavao dvije povijesno zemljopisne cjeline, Dalmaciju i Liburniju s tom razlikom što je Liburnija, različito od Histrije, koja je bila dio pojma "*provincia Venetiarum*", katkad u svojoj antičkoj i ranosrednjovjekovnoj povijesti imala i status administrativno-teritorijalne jedinice.[34] M. Zaninović zaključuje da kasna antika (ali ne samo ona!) "*dijeli Dalma-*

(Benac, *O etničkim zajednicama*, nav. dj., str. 797). Na području Desitijata od 9. st. pr. n. e. prakticirano je pokapanje mrtvih u zemlju, ali tako da na grobovima nisu podizani zemljani ili kameni tumuli. (Benac, nav. dj., str. 798.)

32 A. Benac, *O etničkim zajednicama*, nav. dj., str. 781.

33 D. Mandić nastanak tog oblika tumači ovako: "… *u općoj reorganizaciji rimskoga carstva god 297. po Kr. postojeće uređenje u Dalmaciji samo je utoliko promijenjeno, što je od Naronskoga okruga otrgnut južni dio, provincija Prevalitana (Praevalis), tako da je ubuduće za sve vrijeme rimske uprave Naronski okrug bio stegnut na krajeve od Budve do Cetine. U Dalmatinski i Liburnijski okrug nije se ni tada diralo. Budući da se Gornji Ilirik već od god. 10. po Kr. stao i privatno i službeno nazivati Dalmacijom, to su se i pojedini njezini dijelovi, više puta spominjani sudskoupravni okruzi, nazivali Dalmacijom. Ali kako je svaki okrug imao svoj posebni pridjevak, kojim se označivalo pokrajinsko značenje njegovo, to se prema pravilima latinskoga jezika upotrebljavao množinski oblik Dalmatae, arum, kada se htjelo pod jednim zajedničkim pojmom označili sva tri dalmatinska okruga, dotično cijelu provinciju Dalmaciju. Takova razdioba i nazivi ostali su sve do seobe naroda.*" (D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, nav. dj., str. 68-83.) Mandić je naglasio da je množinski oblik Dalmacije spomenut prvi put, kad se Kamilo Skribonij proglasio "Imperator" u Dalmacijama nakon smrti cara Kaligule (+ 41 posl. Kr.) i da od tada množinski oblik Dalmacije dolazi češće. Tako je on naveo putopis Augusta Antonina, koji u današnjem obliku potječe iz III. st, ali koji sadrži građu iz polovice II. st. i u kojem je na više mjesta spomenut pluralni oblik Dalmacije. D. Mandić je naveo i spis *Notitia dignitatum* (oko god. 425. po Kr.) te svjedočanstvo kralja Odoakara u izvornom sačuvanom papiru iz godine 489. On je zatim nabrojio više izvora iz rimskoga i gotskog doba koji govore o razdiobi Dalmacije na više dijelova. (D. Mandić, nav. dj., str. 74-75.)

34 J. Medini, *Provincia Liburnia*. Diadora, vol. 9, Zadar, 1980, str. 433.

ciju do Krke i onu sjeverozapadnu od Krke, tj. teritorij antičke Liburnije do rijeke Arsije – Raše". Zaninović se poziva i na Medinijevo pisanje kako je Liburnija u gotskom razdoblju također bila izdvojeno područje. "*To se zaključuje i iz podataka što su zabilježeni kod Anonimnoga Kozmografa iz Ravenne, u glavi 22 njegove IV. knjige, gdje se u dva navrata spominje provincia Liburnia (IV 31, IV 37). To je svakako odraz prijašnjih podjela iz kojih se razvio oblik Dalmatiarum, čiji bi začeci prema tome išli u II. stoljeće, definirali se u III. za Dioklecijana, a nakon toga se ta podjela zadržala do kraja antike, pa i kasnije u zrelom srednjem vijeku.*"[35]

U historiografiji dosad nije utvrđen broj Dalmata u doba rimske vladavine. Poznato je da su Dalmati imali 342 dekurije, ali se iz toga podatka ne može sa sigurnošću zaključiti koliko je tih stanovnika bilo. U prvom desetljeću poslije Krista, kad su se Desitijatima i Breucima pridružile i druge susjedne skupine u borbi protiv rimskog osvajanja, u Rimu se tvrdilo da boraca ima 800 tisuća, a od toga 200 tisuća ratnika pješaka i 9 tisuća konjanika. F. Šišić drži, pod pretpostavkom da su ti podaci točni, da je tada Ilirik (tj. Dalmacija i Panonija do Drave) imao najmanje milijun žitelja.[36] Prema nekim procjenama poslije rimskog osvajanja stanovništva u Dalmaciji moglo je biti u jednoj generaciji vjerojatno do 700 tisuća.[37] Kod

---

35 M. Zaninović, *Od Helena do Hrvata.* Školska knjiga, Zagreb, 1996, str. 381. Usp. V. Posavec, *Prilog poznavanju ostrogotskog razdoblja u Dalmaciji*. Historijski zbornik, god. XLIX, 1996, str. 6.

36 F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara,* nav. dj., str. 98. "*Nach Velleius (2, 110, 3) nahmen am pannonisch-dalmatischen Aufstand rund 800.000 Eingeborene Teil, von denen aber etwa die Hälfte in der Provinz Pannonien lebte. Die Zahl der Einheimischen, die am Aufstand nicht teilnehmen (Liburni, die Mehrheit der Iapodes usw.), ferner der fremden Ansiedler kann wohl ungefähr auf 200.000 - 300.000 geschätzt werden*." (Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Akademija znanosti, Budapest, 1965, str. 29.) D. Dzino navodi da Velej Paterkul procjenjuje broj panonskih pobunjenika u *Bellum Batonianum* 6-9 n. e. na 200.000 pješaka i 9.000 konjanika i obrazlaže da se broj pobunjenika mora reducirati na realnijih 69.000 – 100.000 pješaka i 9.000 konjice, odnosno 85.000 pješaka ako se uzme srednja vrijednost. (D. Dzino, *Velleius Paterculus and the Pannonii*: *Making up the numbers*. /*Velej Paterkul i Panoni: premetanje brojki*./ Rukopis u tisku u: Godišnjak ANUBiH knj. XXXV, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 33.)

37 G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft*, nav. dj., str. 24. Na početku V. st. u rimskoj vojsci je bilo četa s dalmatskom oznakom, posebno konjanika u različitim provincijama Carstva, u tolikoj mjeri da se "*ukupni broj njihov može odrediti s*

Dalmata je prevladavala isključivo ruralna naseljenost tako da u njihovim naseljima nema važnijih arheoloških nalaza.[38]

Pod Liburnima na istočnoj strani Jadrana razumijeva se skupina "*s izrazitom materijalnom i duhovnom kulturom, na dosta tačno delimitiranom geografskom prostoru što obuhvaća područje od rijeke Raše u Istri do rijeke Zrmanje u Lici i rijeke Krke u srednjoj Dalmaciji*".[39] Š. Batović je označio liburnske granice ovako: "*Liburnska kulturna skupina bila je rasprostranjena na našem primorju od rijeke Raše u Istri do Krke u sjevernoj Dalmaciji, tj. u istočnoj Istri, Hrvatskom primorju i u sjev. Dalmaciji s pripadajućim otočjem. Međe su joj se pružale rijekama i gorama: Rašom, Učkom, Gorskim kotarom, vrhovima Velebita i Krkom, ili točnije Butišnicom, Krkom, Kosovčicom i Čikolom, jer ima dokaza da je obuhvaćala i manji predio jugoistočno od Krke, uključujući grad Promonu (danas Tepljuh kod Drniša). Prema tome, graničila je na sjeverozapadu s istarskom, u zaleđu s japodskom i na jugoistoku s dalmatskom kulturnom skupinom.*"[40]

Liburnska i istarska kultura različito su se razvijale zbog posebnog položaja, različitih predaja i narodnosnog sastava.[41] Područje Liburnije

---

20.000 momaka". (F. Šišić, *Povijest Hrvata*, nav. dj., str. 117.) Za vrijeme Augusta rimska vojska je brojila 300.000 - 350.000, pod Dioklecijanom 500.000, a u doba Konstantina Velikog 900.000 vojnika. (Joachim Herrmann /Hrsg./, *Lexikon früher Kulturen*, I. Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1984, str. 352.)

38 "*Spomenuli smo narod Delmata, koji je još uvijek periodično dijelio zemljišta, a, po svjedočanstvu istoga Strabona, nije poznavao novac već je vršio naturalnu zamjenu... Strabon donosi da su Delmati imali svega pedesetak naselja spomena vrijednih, a među njima tek par gradova. Najbolje je bila urbanizirana stara Liburnija, teritorij od rijeke Raše (Arsia flumen) u Istri do rijeke Krke (Titius flumen). Čitav teritorij te regije gusto je pokriven neprekidnim nizom užih teritorijalnih općina i njihovih domena, sve odreda autohtonih formacija. Jedini ´rimski´ grad na ovom području bio je Iader (Zadar), središte agrarne kolonije rimskih građana*." (M. Suić, *Odnos grad - selo u antici na istočnoj jadranskoj obali*. JIČ, XII /1973, 3-4, 28 -29.)

39 M. Suić, *Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira*. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, IV/ 1966, 4, 46.

40 Š. Batović, *Liburnska grupa*. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. V, nav. dj., str. 339.

41 Š. Batović, *Liburnska grupa*, nav. dj., str. 386. Batović je naglasio da se kulturno, a bez sumnje i narodnosno Liburni bitno razlikuju od Histra i Veneta, osobito običajem pokapanja mrtvih, a da su najbliži Dalmatima. (Batović, nav. dj.,

ostalo je u sastavu Rimskoga Carstva sve do njegove propasti godine 476. godine. Za Augustova vladanja granice između Histra i Liburna bila je rijeka Raša. Godine 170. poslije Krista dio sjeverozapadne liburnske periferije bit će izdvojen iz Liburnije i cijele provincije zajedno s graničnim gradom Tarsatikom i njegovim područjem. M. Suić misli da je granica tada išla vinodolskom sinklinalom negdje do visine današnje Crikvenice.[42]

S Liburnima su graničili i Japodi. "*Naime, japodski je etnički prostor (Gacka, Lika, Krbava, Ogulinsko-plašćanska udolina, Pounje, Gorski kotar, Primorje od Rijeke do Jablanca), od ključnog značenja za sve kopnene puteve prema Panonskoj nizini, južnom Jadranu i unutrašnjosti Balkana. Stoga su ratoborni i neovisni Japodi smetali širenju rimskog političkog i gospodarskog utjecaja, a svojim su čestim vojnim upadima izravno ugrožavali i rimske posjede u cisalpinskoj Galiji (sjeverna Italija)… Od samog početka procesa stvaranja japodskog naroda, tijekom kasnog brončanog doba (11. – 9. stoljeće prije Krista), Japodi su predstavljali jasnu i relativno određenu etničku cjelinu čiji se prostor uglavnom nije mijenjao. Gacka, Lika, Krbava i Ogulinsko-plašćanska udolina predstavljaju svakako jezgru njihova teritorija. Međutim, Japodi su živjeli i na području Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Pounja, o čemu nam jasno svjedoče povijesni i arheološki izvori.*"[43] Ružica Drechsler-Bižić opisuje granice Japoda ovako: "*Na osnovu svih do sada dobivenih rezultata, granice japodske teritorije treba postaviti na slijedeći način: Zapadna je morala biti negdje oko današnje Vinice i u dijelu Bele krajine. Dalje prema jugu i istoku japodski teritorij obuhvaćao bi Liku, Ogulinsko-plašku zavalu, dio Gorskog kotara i Korduna, te područje sjeverozapadne Bosne sa srednjim tokom*

---

str. 390.) Benac je napomenuo da su Histri bili izloženi utjecajima i jačoj infiltraciji nositelja kulture žarnih polja iz Podunavlja već od kasnog brončanog doba, a da su njihovi kulturni i drugi dodiri s Venetima također bili i normalni i trajni. Prema Bencu, zajednica Histra sastojala se od niza manjih plemena (npr. Catali, Menoncaleni, Subocrini) među kojima je romanizacija bila jača nego u drugim krajevima. (A. Benac, *O etničkim zajednicama.* U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. V, nav. dj., str. 776.)

42 M. Suić, *Zadar u starom vijeku*. Filozofski fakultet u Zadru. Zadar, 1981, str. 225 - 228.

43 Boris Olujić, *Oktavijanov pohod protiv Japoda*. Grad Otočac, sv. 7, Otočac 2003. Izd. Katedra Čakavskoga sabora pokrajine Gacke – Gacko pučko otvoreno učilište Otočac, str. 28, 30.

rijeke Une (Cazinska i Bihaćka krajina). Na jugu, prema Liburnima, prirodnu granicu čine masiv Velebita i rijeka Zrmanja. Za sada je još uvijek sporno pitanje izlaska Japoda na more, jer podatke historijskih izvora, zbog slabe istraženosti ovog područja, nije moguće potvrditi arheološkim nalazima."[44] Granice Japoda, prema Batoviću, nisu dopirale do Jadrana, već na zapad do Gorskog kotara, a na sjeveru do Kupe.[45] "*Da su Japodi iz južne Like ovdje izbijali na Zrmanju, čini se ipak presmionim nagađanjem, ne samo zbog teških planinskih prolaza nego i zbog činjenice da se, koliko mi je poznato, niti japodsko prisustvo oko izvorišta Une, Zrmanje i Krke ne može ni pokazati ni razgraničiti.*"[46] "*Međutim u rimsko doba, kada Japudija s Japodima postaje dio rimske provincije, od te veličine nije ostalo gotovo ništa. Rimska Japudija predstavlja tek reliquiae reliquiarum nekada moćnog i ekspanzivnog naroda, kojega je matična postojbina bila reducirana uglavnom na prostoru između velebitskih izdanaka i vijenca Bebijskih alpi (Kapele i Plješivice), dakle na području današnje Like, Gacke i Krbave.*"[47]

Sredinom II. stoljeća ime Liburnija nije označivalo samo područje gdje su živjeli Liburni nego se proširilo i na područje Japoda. Širenje imena Liburnije bilo je posljedica činjenice što su Japodi zajedno s Liburnima bili uklopljeni u onaj sudbeni okrug rimske provincije Dalmacije čije je sjedište bilo u Skardoni. Liburnija je u tom stoljeću obuhvaćala i krajeve nekih drugih ilirskih plemena na istoku. Na svršetku II. st. provincija Liburnija je obuhvaćala područje skardonitanskoga juridičkog okruga približno u granicama koje je on imao prilikom osnutka u Augustovo doba. Pri kraju tridesetih godina III. st. Liburnija je bila uključena u provinciju Dalmaciju, ali je ipak i u to vrijeme bila tretirana kao specifična cjelina. Ona se "*bitno razlikovala i drugačije tretirala od južnog dijela provincije Dalmacije*".[48]

---

44 Ružica Drechsler-Bižić, *Japodska grupa*. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. V, str. 393. Usp. i Dubravka Balen-Letunić, *Japodi.* MH, Ogranak, Ogulin, 2006, str. 100.

45 Š. Batović, *Aleksandar Stipčević,* nav. dj., str. 178.

46 S. Čače, *Položaj Telavija*. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 27, Zadar, 1988, str. 75-76.

47 M. Suić, *Arheološka kretanja u vezi s antičkim Japodima.* U: *Arheološka problematika Like.* Znanstveni skup Otočac 22-24. IX. 1974. Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1975, str. 110.

48 J. Medini, *Provincia Liburnia*, nav. dj., str. 364, 384-385, 391-392.

2.

Žitelji priobalnog zaleđa živjeli su stoljećima gotovo na isti način baveći se pretežno stočarenjem,[49] ali jedan sloj dijela starosjeditelja balkansko-jadranskog zaleđa posjedovao je i vlastitu pismenost za svoje potrebe već u antičko doba. U vrijeme rimske vlasti službeni jezik u Dalmaciji, odnosno Panoniji, bijaše latinski za sve etnike u državi. Sloj stanovništva za čije su potrebe sastavljani prvenstveno nadgrobni natpisi služio se i svojim posebnim slovima za glasove kojih nije bilo u latinskomu jeziku. Karl (Carl) Patsch otkrio je i u više navrata objavio tri nadgrobna spomenika iz IV. stoljeća (Lisičići kod Konjica, Hercegovina) i o tome zaključio: "*Da latinski alfabet domaćim glasovima nije potpuno odgovarao, možemo raspoznati iz natpisa iz Lisičića, u konjičkom kotaru, u kome su se u daleko carsko vrijeme održali Iliri i Kelti. Ovdje se pojavljuje dvaput (u trećem retku) u dva nerimska imena jedan strani znak za glas, koji se po svoj prilici može držati za konzonantsko j."* U dva natpisa tri puta se nalazi nepoznato slovo koje Patsch označava kao "j". U tekstu trećega spomenika iz Lisičića u zadnjemu retku natpisa Patsch je našao ime u kojemu je nepoznato slovo. Neobično je na spomenicima iz Lisičića pisanje slova "f" koje se jednom navodi kao normalno latinsko slovo "f".[50] Navedena slova dokazuju da se pismeni sloj starosjediteljskog stanovništva služio

---

[49] Ivo Rendić – Miočević, *Hrvatski identitet: trajnost i fluidnost: uporedba Kvarnera i gorske Dalmacije.* Adamić, Rijeka, 2006, str. 48 - 49.

[50] Carl (Karlo) Patsch, *Zbirka rimskih i grčkih starina u B.-H. Zemaljskom muzeju.* Naklada Bos. - Herc. Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1915, str. 89. Usp. C. Patsch, *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria*. Verlag des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, Wien, 1922, str. 169. Džemal Čelić natpise na grobovima iz Lisičića kod Konjica datira u III. stoljeće i ističe da su to „*nova slova stvorena za neke glasove neuobičajene u latinskom jeziku*". (Džemal Čelić, *Tokovi pisane riječi u Bosni i Hercegovini.* U: *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini.* Veselin Masleša, Sarajevo, 1982, str. 7.) I Đ. Basler ističe posebnost slova iz Lisičića. (Đ. Basler, *Grčko-latinska pismenost.* U: *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, str. 37- 40.) Ljubinko Popović je svojim posebnim tumačenjem pokušao objasniti ta slova, koja su po njemu nastala iz ligature vulgarne latinice. Usp. Ljubinko Popović, *Počeci jugoslavenske pismenosti*. Život (Sarajevo), XXI/1972, 10-11, str. 461-475; 12, 577-587. Latinska slova na navedenim natpisima predstavljaju latinsku kapitalu koja se osobito upotrebljavala za pisanje na spomenicima ili važnim dokumentima. (Marko Japundžić u pismu piscu iz Odre 4. veljače 1996.)

D M
T·AVR·BOTO
NI·V·AN·LXI
H S E

ANXXVIFTAVRVI sic
LFRIOAVNCVIo om.
DEEANXLAVR ni.
DAΣASPP a

Carl Patsch, *Historiche Wanderungen im Karst und an der Adria.*
Wien, 1922, str. 94-99

ne samo latinskim slovima, nego da je imao i svoja prava slova za oznaku onih glasova svoga jezika kojih nije bilo u latinskom jeziku.

Prema Strabonu možemo zaključiti da je jedan od kriterija za razlikovanje etničke pripadnosti jednog stanovništva od drugog, neovisno od izvanjskog antropološkog izgleda, u antici bio govor (jezik).[51] Nije sačuvana ni jedna riječ na jeziku starosjeditelja iz antičkog doba s teritorija Dalmacije i Panonije, tako da lingvisti samovoljno operiraju samo imenima osoba i mjesta, koja su sačuvana u latinskoj ili grčkoj verziji.[52] Zna se iz Tacitova djela *Germania* da se u I. stoljeću u Panoniji govorilo posebnim jezikom, kojim nisu govorili ni Germani, ni Rimljani. Osi su u Tacitovo doba obitavali na sjeveru Dunava, a graničili su s germanskim Markomanima i Kvadima (Tacit, *Germania,* 43).[53] Oni su na sjever od Dunava došli iz Panonije.[54] Ti Osi imali su s panonskim Avariscima, koji su tada stanovali južno od Dunava, iste uredbe, običaje i isti jezik, koji Tacit naziva "panonskim" (Tacit, *Germania,* 28).[55] Taj "panonski" jezik govorili su i susjedni "ilirski" narodi.[56] Sveti Jeronim (rođen oko 348. godine u Stridonu,[57] na teritoriju nekadašnje Liburnije,[58]) svjedoči da su starosjeditelji u njegovo doba govorili svojim "barbarskim" jezikom. (*Coment. in Isai. 7,19.)*

Jedan važan arheološki nalaz s otoka Brača upućuje na mogućnost zaključivanja kojim se jezikom govorilo u rimsko doba na teritoriju Dalmacije. Naime, u dolini iznad sela Škripa na Braču jedan od dva natpisa, koji su posvećeni Liberu (jednom od najranijih staroitalskih i starorim-

---

[51] Ceka Neritan, *Die Illyrer und die antike Welt.* Verlag Philip von Zabern, Mainz am Rhein, 1988, str. 81.

[52] M. Suić, *Zadar u starom vijeku.* Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 1981, str. 109.

[53] Cornelius Tacitus, *Germania.* Priredio I. Mužić, Verbum, Split, 1993, str. 74-75.

[54] "*Der Ortsname Osones in Pannonia läss auf ihre Abwanderung über die Donau schliessen*." (Joachim Herrmann /Hrsg./, *Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas.* Berlin, 1990, str. 207.)

[55] Tacitus, *Germania,* nav. dj., str. 61-63.

[56] *Der Kleine Pauly.* Tom IV. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1979, str. 369.

[57] Jeronim o tome piše ovako: "*Hieronymus, natus patre Eusebio, oppido Stridonis, quod a Gothis eversum Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit, ...*". (Gerolamo, *Gli uomini illustri. /De viris illustribus./* Nardini editore, Firenze, 1988, str. 230-231.)

[58] M. Suić, *Hijeronim Stridonjanin - građanin Tarsatike.* Rad JAZU, sv. 426, 1986, str. 213-273.

skih božanstava), glasi ovako: "*Veselia Felicetas Libero M (agno) Patri Torcle(n)si ex voto*."[59] Hans Krahe je prvi osjetio nešto nejasno u ovom natpisu s Brača pa je ime donio ovako: "*Veselia Feli(c)etas*".[60] U literaturi je navedeno mišljenje da bi ime *Felicetas* moglo biti prijevod imena *Veselia*.[61] Milan Budimir (1891.-1975.) ističe natpis iz Škripa na Braču u kome se, po njemu, nalazi "*ilirsko ime Veselia*" i njegov latinski prijevod Felicitas ("*seine interpretatio latina Felicitas lautet*"). Milan Budimir zaključuje da riječ Veselia proizlazi iz slavenskog veselu ("*und ill. Veselia ein idg. Erbwort ist, geht aus slav. veselu*").[62] Mate Šimundić, koji je

---

[59] Citirajući taj natpis M. Zaninović je istaknuo slijedeće: "*Otočanka Veselia posvetila je ovaj natpis Liberu kao božanstvu zaštitniku turnjačice i podruma, što se ogleda u neuobičajenom pridjevku Torclensis, poznatom jedino u ovom natpisu i jednom drugom sa Korčule,... Torcular ili torculum je naziv vinskog tijeska u užem smislu, a torcularium je naziv cjelokupnog sustava turnjačice".* (Usp. M. Zaninović, *Štovanje Libera na istočnom Jadranu.* Simpozij: *Duhovna kultura Ilira*, str. 248.)

[60] H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen.* Carl Winter´s Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1929, str. 127.

[61] R. Katičić je načelno odbacio svaku mogućnost da je u tom natpisu posrijedi prijevod imena s jednog jezika na drugi, pa je zaključio da se u imenu *Veselia* može raditi samo o rimskom gentilnom imenu, koje uistinu glasi Visellia (R. Katičić, *Veselia Felicetas.* Beiträge zur Namenforschung, sv. 12/1961, H. 3, str. 271-279.) Aleksandar Stipčević je i nakon objavljivanja Katičićeva mišljenja, koje je on citirao, zaključio sljedeće: „*Nažalost mnogo je više onih imena -osobnih i mjesnih-kojima značenje za sada ne znamo nego onih za koje pouzdano možemo reći što znače. Među ove posljednje možemo spomenuti npr. dvočlano ime Veselia Felicetas s jednog natpisa iz Brača. Drugi, latinski dio imena znači sreća, a kako ilirski dio Veselia ima očite sličnosti sa slavenskom riječju 'veselje', nije teško ilirskom imenu dati objašnjenje sadržano u toj slavenskoj riječi. Takvim, ili sličnim postupkom, posebno komparacijom ilirskih imena s indoevropskim jezicima, te poznavanjem fonetskih zakona ilirskog jezika, moglo se rekonstruirati ili bar pretpostavljati, značenje niza drugih ilirskih riječi*." (A. Stipčević, *Iliri*, nav. dj., str. 235-236.) Tek pojedinci, kao Géza Alfoldy, nekritički prihvaćaju Katičićevu pretpostavku da bi ime *Veselia* trebalo glasiti Visellia. Usp. G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia.* Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1969, str. 135.

[62] M. Budimir, *Griechisch und Makedonisch*. Revue internationale des etudes balkaniques, (Beograd), I/1934, 1, 281-282. R. Katičić piše o Budimiru da je kao filolog „*veliki majstor svoje znanosti...stvaralački i nadahnuti etimolog kao malo tko... znatan i originalan znanstvenik*". (R. Katičić, *Milan Budimir*. Ljetopis JAZU za 1975, sv. 79, str. 671-675.)

obradio preko dvije tisuće starih hrvatskih osobnih imena u hrvatskim i inozemnim znanstvenim edicijama, zaključuje sljedeće: "*Poznato mi je osobno ime Veselia Felicitas. Ja u njemu vidim hrvatsko ime Veselija/ Vesela. Budući da je do njega latinski Felicitas, moguće je kako je isto prevedeno s latinskoga. Ali je jednako moguće i obratno. Tko tvrdi kako je to latinsko ime zbog piščeve greške ispalo - hrvatsko, to, dakako, mora i dokazati. Ništa ne upućuje da je u pitanju pisareva greška. Stvar se dakle uzima onakvom kakva je sve dotle dok se ne dokaže suprotno. A tih dokaza do sada nije nigdje... Među svojim listićima imam pribilježeno dotično ime. Budem li ikada o njemu pisao, uvrstit ću ga među stara hrvatska osobna imena*."[63] Arheologinja Sofija Davidović-Živanović navodeći riječi *Veselia Felicetas* na ovom natpisu zaključuje da "*obe reči označavaju sreću, s tim što je prva reč Veselia čisto slovenskog porekla, a druga Felicetas je direktan prevod prethodne reči na latinski*".[64]

Veselia nije jedina takva riječ sačuvana iz antičkog razdoblja. Božanstvo, koje je u antičkoj Dalmaciji zabilježeno na latinskom natpisu kao *Vidasus*, potvrđuje da je među starosjediteljima u Dalmaciji postojao kult boga koji su nazivali Vid. Jezikoslovac Mate Šimundić smatra da je izvorni naziv topuskog Vidasus-a bilo Vid i da je to praslavensko ime.[65]

63 Citat iz pisma M. Šimundića, koje je iz Maribora 2. svibnja 1990. uputio autoru.

64 S. Davidović-Živanović, *Memento archaelogica et eruditiva.* Akademija Nova – Pešić i sinovi. Beograd, 1999, str. 37.

65 Navod prema pismu, koje je M. Šimundić poslao piscu iz Maribora 22. svibnja 1991.

II.

Vladavina Gota na teritoriju Liburnije i Dalmacije

Do kraja IV. stoljeća nema ni jednog podatka u vrelima o tome da bi Goti ili pripadnici drugih germanskih naroda trajno boravili na području Dalmata, Japoda i Liburna. Sv. Jeronim (oko 340.-420.) u jednoj poslanici pisanoj Heliodoru (*ad Heliodorum*) 396. žali se na Gote, Sarmate, Kvade, Alane, Hune, Vandale i Markomane što pustoše, pljačkaju i ruše Skitiju, Trakiju, Macedoniju, Dardaniju, Daciju, Tesaliju, Ahaju, Epir, obje Panonije i obje Dalmacije.[66] U drugoj se poslanici (*ad Ageruchiam*), napisanoj oko 413., sv. Jeronim, opet žali na vrlo divlje narode Kvade, Vandale, Sarmate, Alane, Gepide, Herule, Saksone, Burgundince, Alemane i ujedno ih sve naziva neprijateljima Panonije.[67] F. Šišić komentirajući jadikovku sv. Jeronima poslanu Heliodoru 396. zaključuje da bi bilo pogrešno iz njegova pisanja izvoditi zaključak o potpunom uništenju Panonije i dijela Dalmacije.[68] Taj je zaključak logičan, jer je broj barbara u usporedbi sa starosjediteljima bio razmjerno malen, a područje kojim su se kretali bilo je vrlo veliko. Panonija je uistinu već za vrijeme provala germanskih naroda pretrpjela sigurno najveće gubitke u ljudstvu,[69] ali teza da bi ona postala demografska "tabula rasa" obezvrijeđena je arheološkim nalazima. Jovan Kovačević ističe da u Panoniji i svim rimskim podunavskim provincijama od početka VI. st. "barbari" nisu predstavljali fatalnu opasnost za autohtono stanovništvo. On navodi da su poslije 315. godine Goti provalili u Meziju i Trakiju i da su oni

---

[66] Elio Bartolini (priredio), *I Barbari. Testi dei secoli IV-XI scelti, tradotti e commentati.* Longanesi, Milano, 1982, str. 175.

[67] E. Bartolini, *I Barbari*, nav. dj., str. 169.

[68] F. Šišić, *Povijest Hrvata,* nav. dj., str. 158-159.

[69] Usp. Z. Vinski, *Autohtoni kulturni elementi u doba doseljenja Slavena na Balkan.* Simpozij: *Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena*. ANUBiH. Centar za Balkanološka ispitivanja. Posebna izdanja /XII./, knj. 4, Sarajevo, 1969, str. 195.

stoljeće poslije pod vodstvom Radegasta prošli putom Emona-Akvileja u Italiju do Padove, gdje im se pridružilo domaće stanovništvo Panonije, koje je poslije poraza dijelilo sudbinu Gota u Italiji. Kovačević nastavlja da čak i veleposjednici, koji su bili najugroženiji od barbarskih napada, poslije gotsko-alanskog pustošenja 383. godine i dalje borave na svojim latifundijama i da se s ovog područja izvozi velika količina žita u druge oblasti carstva. U Intercisi, na nekropoli i na području naselja, utvrđen je nastavak života autohtonog stanovništva poslije IV. st., a iznad grobova IV. st. sigurno su utvrđeni grobovi V. st. "*među kojima nije bilo nijednog groba sa germanskim elementima, kako u grobnom inventaru, tako i u načinu sahranjivanja. Isto tako, prilikom iskopavanja odbrambenih zidova u Skarabanciji, nađeni su hrišćanski grobovi V. veka, koji svedoče da je grad bio nastanjen autohtonim hrišćanskim stanovništvom sve do V. veka. Postoje i nekropole na kojima je sahranjivano germansko i autohtono stanonovništvo, kao na primer, nekropola Hećke s germanskim stanovništvom pre 546. godine*."[70]

Ostrogoti su se pojavili na granicama Prevalisa 459. godine. Područje Drača, veći dio Novoga Epira, a možda i okolica Skadra bili su područje kolonizacije Ostrogota, a pretpostavlja se da je tu bilo i tragova Vizigota. Teodorik se smatrao legitimnim nasljednikom svih zemalja Odoakrove države i on je poslije zauzimanja Dalmacije uključio u svoju državu zapadna pogranična područja Prevalisa oko Nikšića i istočni dio Dalmacije (Boku Kotorsku). "*Srednjevjekovno ime Nikšića - Onogošt (Anagastum) izvedeno je od ličnog gotskog imena Anagast, Anegast... Kastrum Anagast nalazi se u samom Nikšiću.*"[71]

Kada je prestala neovisna vladavina Julija Nepota u Dalmaciji (od 474. do 480.) Odoakar je proširio svoju vlast nad Dalmacijama. A kada je njega 493. godine srušio kralj Teodorik (475.-526.), njegovoj državi u VI. st. pripala je sva Dalmacija, Istra, i Panonija Savija. Godine 537. gotski kralj Vitiges šalje u Dalmaciju Gote i naređuje im da vojsku pojačaju

---

[70] J. Kovačević, *Avarski kaganat.* Srpska književna zadruga, Beograd, 1977, str. 27 - 28.

[71] Zarije Bešić - Draga Garašanin- Milutin Garašanin - Jovan Kovačević, *Istorija Crne Gore.* Knj. I, Titograd, 1967, str. 253. Bizant je podigao lanac utvrda protiv Ostrogota, a u tvrđavi Anagastum prepoznaje se ostatak gotskoga obrambenog sustava. (Milan Šuflay, *Srbi i Arbanasi.* Mala Azurova povjesnica, Zagreb, 1991, str. 8.)

s mjesnim "barbarima".[72] Dio se Gota stvarno doselio u dijelove rimske provincije Dalmacije i tu su Goti suvereno vladali od oko 490. do 552. godine.[73] Stjepan Antoljak je analizirao gotsku vladavinu u Liburniji i Dalmaciji i zaključio da je vladavina Istočnih Gota nad Dalmacijama, pa tako i nad Liburnijom, u čijem je sklopu bio i Zadar, započela valjda već od 490. godine, da su Istočni Goti 536. godine izgubili dio Liburnije do Skradina i da se 552. godine Narzesu predao preostali dio Liburnije sa Zadrom.[74] Istra je, prema Antoljakovim istraživanjima, tek 552. godine poslije pobjede Narzesa nad Totilom u Italiji iz gotske vlasti prešla pod Bizant.[75] Vladavina Gota u Dalmaciji, posebno Teodorikova vlast, bila je gotovo u svakom pogledu dobra i za starosjeditelje i za Ostrogote.[76] Zato je razdoblje gotske vladavine bilo vrijeme gospodarskog oporavka provincije.[77]

U Liburniji iz doba doseljavanja sa sjevera nalazimo samo skromne tragove nazočnosti bilo kojeg etnosa osim Gota. "*Na području Kninske krajine iz vremena seobe naroda najprisutniji su nalazi istočnogotske provenijencije... Veća koncentracija ostrogotskih nalaza na užem kninskom prostoru govori o značenju ovoga prometnog pravca iz unutrašnjosti prema moru i obratno. Tada je premješten i prometni sustav iz Bur-*

---

72 D. Mandić, *Državna i vjerska pripadnost,* nav. dj., str. 34.

73 Z. Vinski u pismu autoru iz Zagreba od 10. siječnja 1995. godine upozorava: "*Mišljenja sam da je, kako Medinijevo, tako i Vaše, tumačenje glede trajanja prevlasti Ostrogota u Liburniji čak do 552. g. donekle pretjerano. Vjerojatnijim smatram da je ono trajalo do oko 540. g, tj. kao i ono u Istri, pa i u provinciji Panoniji Saviji. Ostrogotska vlast bila je 552. g. ipak već na izdisaju.*"

74 S. Antoljak, *Zadar pod vlašću Istočnih Gota.* Zadarska revija, XX/1971, str. 139-146.

75 S. Antoljak, *Da li je Istra upravo 539. godine potpala pod Bizant.* Zbornik radova Vizantološkog instituta, SANU, Vizantološki institut knj. XLIX, Beograd, 1956, str. 31-44.

76 Mihovil Abramić, *Gli Ostrogoti nell'antica Dalmazia.* U: *I Goti in Occidente.* Spoleto, 1956, str. 37 - 41. Teodorik nije prihvatio ni titulu ni insignije rimskog imperatora i živio je samo s titulom rex, "*kako su običavali barbari zvati svoje principes*". Usp. Prokopije iz Cezareje, *Historie*, u: Bartolini, nav. dj., str. 639. Gotski termin "reiks" znači "vođa" i "bogat". (Andre Martinet, *Indoevropski jezik i 'Indoevropljani'*. Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1987, str. 129-130.)

77 M. Suić, *Zadar u starom vijeku.* Filozofski fakultet u Zadru. Zadar, 1981, str. 320.

numa na Knin, koji tada zauzima onu prometnu ulogu koju će zadržati i u idućim povijesnim razdobljima... Navedeni sporadični nalazi s raznih lokaliteta upozoravaju na to da je došlo do određene simbioze slavenskih došljaka s autohtonim etnikom."[78]

Istočni Goti držali su u svojoj vlasti teritorij koji je obuhvaćao jadransku obalu (i otoke) od rijeke Raše u Istri do Neretve. "*Granice u zaleđu išle su južno od Kupe (Colapis fl.) do visine Velike Kladuše i dalje prema dolini Vrbasa (Urpanus fl.) u visini Banja Luke, a odatle prema Doboju. Dalje prema istoku granica je išla do Drine (Drinus fl.) i njenim tokom dalje na jug, te se spuštala do Neretve. U administrativnom smislu provinciji Dalmaciji je u vrijeme istočnogotske vladavine pridodana i provincija Savija. Središte obiju provincija bila je Salona u kojoj je stolovao comes Dalmatiarum et Saviae*..."[79]Antička Narona bila je posebno jako vojno i političko uporište Ostrogota. U tom je gradu, između ostaloga pronađena i nekropola kasnoantičkog autohtonog življa "*na kojoj su se uz kasnoantičko autohtono stanovništvo sahranjivali Istočni Goti i njihovi barbarski podanici*".[80] Istočnogotska vlast u Liburniji bila je čvrsta jer ju je štitila jaka gotska flota. "*Liburnija (je) činila posebnu vojno-pomorsku oblast (insula Curitana et Celsina) kojom je zapovijedao comes. U rukama Istočnih Gota ostao je i dio obale od Nina do Karina (dakle dio stare klasične Liburnije), tako da je preko Karinskog mora, Novigradskog mora i Podgorskog kanala bila osigurana veza sa sjevernim liburnijskim područjem.*" I arheološki nalazi i podaci sačuvani u literaturi (ravenski anonimni Kozmograf i Prokopije) potvrđuju da je Liburnija "*administrativno-teritorijalna jedinica gotske države, koja je nastala u tijeku prvih godina bizantsko-gotskog rata kao posljedica bizantskog osvajanja Dalmacije, dijela Liburnije i Savije. Nakon bizantskog osvojenja Savije, ta je gotska provincija sprečavala prodor bizantske vojske u Liku i Gorski Kotar, ali i pristup Italiji preko Tarsatike,*

---

78 Milojko Budimir, *Arheološka topografija kninske općine.* Znanstveni skup: *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*. Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 1992, str. 28. O nalazima istočnogotskog nakita na benkovačkom području usp. Radomir Jurić, *Srednjovjekovni nakit na benkovačkom području.* Zbornik: *Benkovački kraj kroz vjekove.* Sv. 2, Benkovac, 1988, str. 86-89.

79 A. Uglešić, *Nakit istočnih Gota na području rimske provincije Dalmacije.* U: *Hrvati i Goti*. Marjan tisak, Split, 2003, str. 99-100.

80 A. Uglešić, *Istočnogotski ženski grob iz antičke Narone.* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 34 (21), Zadar, 1995, str. 149.

odnosno unutrašnje i obalne istarske ceste." Gotska Liburnija je bila, pogotovo nakon bizantskog osvojenja Istre (godine 539-544. godine) svojevrsna *krajina* koja je djelovala "*najvjerovatnije u okviru planova i zadatak štaba u Akvileji na čelu kojeg je bio comes Gothorum*".[81]

Važnu problematiku *Tarsatičke Liburnije* M. Suić objašnjavao je 1955. godine i ustvrdio da je u V. st. dio sjeverozapadne Liburnije bio izdvojen iz Dalmacije i podređen *comes*u Gota, kojemu je sjedište vjerojatno bilo u Akvileji.[82] Suić je ponovno, godine 1970. pisao podrobnije o toj problematici i pritom se osvrnuo na djelo anonimnog Kozmografa iz Ravenne, o kojemu se misli da je napisano u VI. ili VII. st. poslije Krista. Prema anonimnom Ravenjaninu postojala je posebna Liburnija, koju je on nazvao "tarsatičkom". "*Toj i takvoj Liburniji pripadaju svi gradovi (civitates) od Elone (vjerojatno umjesto Aenona - Nin) do Albone (Albona - Labin), dakle i sva obala u Podgorskom kanalu. Prema tome to je samo dio stare klasičke Liburnije, koja se, po svjedočanstvu mnogih rimskih historičara i geografa, protezala od rijeke Raše (Arsia fl.) u Istri do rijeke Krke (Titius fl.). Što je od osobite važnosti, po Ravenatu toj istoj tarsatičkoj Liburniji pripadaju i naselja u zaleđu na području današnje Like, dakle naselja nekadašnjih ilirskih Japoda.*"[83] Ravenjanin je područje kontinentalne Liburnije - današnju sjevernu Dalmaciju od Krke na sjever - uklopio u Dalmaciju što se vidi iz onih mjesta u njegovu djelu gdje nabraja gradove uz more te svoje Dalmacije, koja je dio Ilirika u širem smislu. To nabrajanje ide od Epira do krajnjeg jugoistoka jadranske obale pa dalje prema sjeverozapadu, a završava gradom Zadrom. U tom dijelu antičke Dalmacije, odnosno klasične Liburnije, on je spomenuo sedam gradova čije nabrajanje teče u kontinuitetu, tako da nema prekida na prijelazu iz područja jugoistočno od rijeke Krke na područje sjeverozapadno od nje, gdje počinje stara Liburnija. M. Suić misli da je ta "tarsatička" Liburnija završavala negdje do visine otoka Raba, možda i do Senja, kad je obuhvaćala naselja na području današnje Like, ali svakako do današnje Crikvenice. Prema Suiću, nakon Gota u ranom srednjem vijeku, taj granični sustav je pre-

---

[81] N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku,* nav. dj., str. 16.

[82] M. Suić, *Granice Liburnije kroz stoljeća*. Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. II, Zagreb, 1955, str. 285.

[83] M. Suić, *Liburnia Tarsaticensis*. U: *Adriatica praehistorica et antiqua*. Zbornik posvećen G. Novaku. Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1970, str. 706.

stao djelovati.[84] J. Medini zaključuje da je Liburnija u djelu Ravenjanina organizirana kao provincija čiji se sjeverozapadni dio naziva Tarsatička Liburnija. "*Područje provincije Liburnije obuhvaća dio stare tj. klasične Liburnije (kraj koji su u antici nastavili Liburni) od Enone do Tarsatike i dio stare japodske zemlje (uglavnom područje danjašnje Like)*." Medini ističe kako se, kad se povuče granica prema Ravenjinovim podatcima, zapaža da je taj dio Liburnije orijentiran prema sjeverozapadu morskim prilazima (Podgorski kanal), koji su najbolje prirodne komunikacije sa sjevernim liburnijskim otocima i morem oko njih. "*To posebno vrijedi za Nin, koji ima izvanredno zaštićenu luku, orijentiranu prema sjeverozapadu, a dobrim dijelom također i za Karin, koji je, iako nešto dublje u kopnu, ipak u blizini Karinskog mora te je preko njega, Novigradskog mora i Podgorskog kanala bila osigurana veza sa sjevernim liburnijskim otočjem. Na taj su način oba središta kao izbočene strateške točke bila u vezi s onim vojnim i kopnenim snagama koje su djelovale u sjeverozapadnom dijelu Liburnije pod zapovjedništvom comesa Curitanae et Celsinae. Ta je lokalna flota dominirala morem oko liburnijskih otoka i duž Podgorskog kanala, a mogla je veoma lako održavati vezu s glavninom gotske flote stacionirane u lukama na zapadnoj obali Jadrana. Snaga tog dijela gotske flote u liburnijskim vodama bila je, dakle, značajna komponenta u nizu činilaca koji su uvjetovali stvaranje (gotske) provincije Liburnije, odnosno, da se nakon poraza gotske flote pod Salonom god. 537., a najkasnije do pada Savije (oko godine 540.), bizantsko osvajanje Liburnije završi i utvrdi granica u onakvom obliku kako je donosi Ravenat, odnosno njegov gotski izvor – 'filozof' Markomir.*"[85]

Kada su Goti bili vojno poraženi, oni nisu bili pobijeni, nego samo pokoreni. U literaturi se ističe da Goti, a ni razni germanski i drugi etnički elementi, koji su s njima ili bez njih, osvajali dijelove teritorija rimske

---

[84] M. Suić, *Liburnia Tarsaticensis*, nav. dj., str. 707-716.

[85] J. Medini, *Provincia Liburnia*, nav. dj., str. 395, 414. Medini napominje da je gotska flota imala veliko značenje u vojnim operacijama između Gota i Bizanta na Jadranu, kako u razdoblju do 537. tako i poslije osvajanja Ravene 540. godine. "*Dovoljno je podsjetiti se na akcije gotske flote u Dalmaciji u tijeku prvih dviju godina rata kao i na njene pothvate u Totilino vrijeme (541-551). S obzirom na iskustvo gotska flota se nije mogla mjeriti s bizantskom, ali u situaciji kada Bizant nije uvijek mogao osigurati nadmoć na moru, gotska je flota te svoje nedostatke nadoknađivala većim brojem (posebno manjih brodova) i hrabrošću.*" (J. Medini, ibid.)

Dalmacije, nisu izmijenili njezin etnički sastav.[86] Činjenica je da Goti u Dalmaciji i Liburniji, kako piše Prokopije, poslije propasti gotske vlasti u VI. stoljeću nisu iselili iz tih predjela, jer ih je pridobio za sebe bizantski vojskovođa Konstancijan.[87] Iz toga se svjedočanstva vidi da su Goti, u VI. stoljeću i dalje, bili u Liburniji i Dalmaciji i da su tu živjeli pomiješani sa starosjediteljima s kojima su se tijekom vremena stopili u jedan

---

86 "*Od svih područja jugoistočne Europe Istočnim Gotima je najgušće bila naseljena rimska provincija Dalmacija, odnosno današnja južna Hrvatska i Bosna i Hercegovina. Ti su prostori imali veliko značenje kako u gospodarskom, tako i u strateškom smislu. Na svim područjima jugoistočne Europe Istočni Goti su predstavljali neznatnu manjinu u odnosu na kasnoantičko autohtono stanovništvo. Zajedno s Istočnim Gotima dolazili su i pripadnici drugih germanskih naroda, koji su najvećim dijelom služili u istočnogotskoj vojsci. Najbrojniji su vjerojatno bili Gepidi, koji su, nakon što su u Srijemu bili poraženi od strane Istočnih Gota (504.), raseljeni po cijelom području istočnogotskog Kraljevstva. Od drugih barbarskih skupina zasad se mogu izdvojiti još jedino Alamani.*" (A. Uglešić, *Nazočnost istočnih Gota u jugoistočnoj Europi u svjetlu arheološke i povijesne izvorne građe.* Disertacija. Filozofski fakultet u Zadru. Zadar, 1996, str. 122.) Usp. V. Posavec, *Prilog poznavanju ostrogotskog razdoblja,* nav. dj., str. 4.; Z. Vinski, *Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochtonen romanisierten Ethnikons im 6. und 7. Jahrhundert.* U: *Problemi della civiltà, e dell' economia Longobarda*. "Biblioteca della rivista Economia e Storia," br. 12. Milano, Giuffrè editore, 1964, str. 101-116.

87 Prokopije piše da je Konstancijan, kad je zadobio Dalmaciju i Liburniju, "*privukao (pridobio) sebi sve Gote koji su obitavali*" u tim pokrajinama. (E. Bartolini, *I Barbari,* nav. dj., str. 654.) Goti su se dugo održali u nekim dijelovima Balkana. Tako su oni prema nekim vrelima bili oko Nikopolja i Svištova do IX. stoljeća, a u liturgiji su se služili gotskim jezikom. Usp. J. Kovačević, *Varvarska kolonizacija južnoslavenskih oblasti.* Vojvođanski muzej, Novi Sad, 1960, str. 15. Goti su nakon poraza u borbama s Bizantom preživjeli i u Italiji i u njezinu susjedstvu. To se događalo iz državničke mudrosti pobjednika prema Gotima koji su postali lojalni novoj vlasti. O preživljavanju Gota u Italiji svjedoče i brojna gotska imena u vrelima. (Tako se u pismu pape Grgura I. iz 599. godine spominje "*Gulfaris, dux Istriae*".) Još krajem VIII. st. u gornjoj je Italiji bilo i gotskih naselja. (Ludwig Schmidt, *Die letzten Ostgoten.* Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, god. 1943, br. 10. Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1943, str. 8-9, 11.) U Italiji je došlo i do stapanja Gota i Langobarda, a neki izvori posebno spominju Gote u Italiji još sredinom XI. stoljeća. (L. Schmidt, *Die letzten Ostgoten*, str. 10.) Gotski se jezik upotrebljavao kao crkveni početkom X. st. i u okolici mjesta Tomi u Dobrudži. (L. Schmidt, nav. dj., str. 14.)

narod.[88] Određeno svjedočanstvo iz razdoblja Justinijanove rekonkviste, u smislu da Bizant nije uništavao Gote, predstavlja i novac pronađen na lokalitetu Klapavice-Crkvina kod Klisa, koji nalaz Tomislav Šeparović povezuje sa sukobima bizantske vojske i Ostrogota u Saloni i oko nje godine 535. i 536. "*Promatrajući nalaz ostave u kontekstu samoga lokaliteta Klapavice, osobito vezano uz značenje otkrivenih sakralnih građevina, recimo da su novci pronađeni uz sjeverni zid unutar narteksa crkve koju su Ostrogoti po svoj prilici koristili za arijansko bogoslužje. Kako su pokazala arheološka istraživanja, crkva u ratu nije bila zapaljena. Ona se i nakon učvršćenja bizantske vlasti itekako koristila za bogoslužje. Na njoj se u to vrijeme obavljaju i određeni građevinski zahvati, poslije i dogradnje...*"[89]

Da su se Goti ostali i asimilirali sa starosjediteljima dokazuje također podatak, koji navodi Germain Morin u jednom tekstu iz 1932. godine, kako se u VI. i VII. stoljeću u nekim "ilirskim" crkvenim općinama svetkovao blagdan trojice gotskih mučenika: "*Hildaevora, Vihila ili Juhila i Theogenesa*".[90]

---

88 U historiografiji nije prijeporno da je određeni dio Gota zauvijek ostao u Dalmaciji i da se stopio sa starosjediteljima. (M. Abramić, *Gli Ostrogoti nell'antica Dalmazia*, nav. dj., str. 5.) Neki znanstvenici drže kako nije isključeno da je "*Bizant priznal, ko so prilike to dozvolile, gotskim ostankom v Dalmaciji, Liburniji i Bosni in dr. lokalno avtonomijo pod domačimi knezi. Gotom je pripadala odslej vloga graničarjev kakor Herulom v severni Srbiji*". (Jakob Kelemina, *Goti na Balkanu*. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, god. XXVII. za 1932, str. 132.) J. Medini navodi da nema pouzdanih indicija koje bi upućivale na razloge zbog kojih su Goti bez borbe prepustili velik dio Dalmacije, a osobito Liburniju, Bizantu. "*Međutim, vodeći računa o glavnim ciljevima Bizanta u to vrijeme (osiguravanje i zauzimanje Salone), o kvantiteti bizantskih snaga pod Konstancianom - nedovoljnih s obzirom na veliki prostor Dalmacije i Liburnije - te o postojanju gotskih naselja u Dalmaciji i Liburniji, od kojih su neka i arheološki utvrđena, može se pretpostaviti da je bizantska vlast u znatnom dijelu Dalmacije, a pogotovo u Liburniji, bila samo nominalna; Goti koji su u tim oblastima bili naseljeni ostali su i nadalje u svojim naseljima i priznali vlast Bizanta, jer su im to, po svoj prilici, nametnule neke vanjske okolnosti, a ne njihova želja*." (Medini, *Provincia Liburnia*, nav. dj., str. 406-407.)

89 Tomislav Šeparović, *Skupni nalaz novca iz 5. i 6. stoljeća na lokalitetu Klapavice – Crkvina kod Klisa.* Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 36, Split, 2009, str. 32.

90 J. Kelemina, *Popa Dukljanina "Libellus Gothorum"* (I-VII*). Studija o starogermanskih spominih v naši zemlji*. Etnolog, br. 12. za 1939, str. 19.

Gota je najviše ostalo u planinskim predjelima i to posebno u Bosni. "*Dukljaninovo pominjanje Gota u Dalmaciji može se posmatrati u sklopu vizantijsko-gotskog rata (535-555). Tako, možemo pokušati da ratne događaje opisane kod Dukljanina uporedimo sa pisanjem vizantijskog istoričara Prokopija... Najveći deo Gota se naselio uglavnom u oblasti Pavije, Ravene i Picenuma, dok su samo najvažniji italijanski gradovi bili zaposednuti garnizonima. Tako su u Dalmaciji Goti bili prisutni isključivo u nekoliko ne suviše velikih garnizona a njihov uticaj je sveden na malu meru. Međutim, toponimi sa prostora Bosne i Hercegovine kao da govore drugačije. Tako imamo u Bosni: Delegošta, Vogošća, Gačani, a u Hercegovini: Otolež, Gacko, Hrgud, Orgošta, Otilovci, Kotezi, toponime koji su derivati iz gotskog imena.*" [91]

Goti po doseljenju nisu zatečene starosjeditelje uništavali.[92] Pokapanje istočnih Gota i autohtonog stanovništva na istim lokalitetima, potvrđeno je tijekom VI. stoljeća i svjedoči o suživljenju Gota sa starosjediteljima.[93]

Gotskih nalaza i u Hrvatskoj ima malo i zato jer su gotski ostaci gotovo neprepoznatljivi. "*Goti su po svojoj grobnoj ostavštini, kao jedini germanski narod, zbog relativno jačih utjecaja kršćanstva (oni su, naime, kršćani arijanci) i kasnoantičkih kulturnih čimbenika, samo ograničeno arheološki prepoznatljivi, i to po grobnim prilozima, odnosno artefaktima isključivo ženske gotske nošnje vladajućeg sloja. Gotski muški (i ženski pučki, te dječji) grobovi nisu uglavnom specifično odredivi − Goti su nota bene jedini germanski narod 4-5. do 7. st. poslije Krista koji ne prilažu oružje (npr. mačeve) i druge utenzilije dnevne upotrebe u muške grobove, tj. gotski su muški grobovi ponajviše uočeni bez prilogâ... Iznimku predstavljaju ipak rijetki tzv. kneževski grobovi; potonji su iskazivali glavninu raskošnih priloga, a isto vrijedi pogotovo za skupne nalaze, odnosno tzv. blagâ... Na teritoriju Hrvatske nisu dosad evidentirani tzv. kneževski grobovi, ni tzv. blagâ*

---

[91] Tibor Živković, *O prvim poglavljima Letopisa popa Dukljanina*. Istorijski časopis, knj. XLIV/1977. Istorijski institut SANU, Beograd, 1998, str. 30-31.

[92] V. P. Budanova, *Goti v epohu Velikogo pereseljenija narodov*. Sankt-Peterburg, 1999. Aleteja, 1999, str. 196.

[93] Z. Vinski, *Kasnoantička baština u grobovima ranog srednjeg vijeka kao činjenica i kao problem*. VI Kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana, 1963. Arheološko društvo Jugoslavije, I, Beograd, 1964, str. 106-111.

gotske pripadnosti."[94] Novac Istočnih Gota "*brojno je dosta zastupljen u Dalmaciji, Istri, Lici, Bosni, Posavini i Hercegovini*".[95] Nije poznat ni antropološki tip Gota[96] i zbog toga ne možemo znati na područjima, u kojima su u prošlosti zajedno živjeli Goti s drugim etnicima, koji kosturi u grobovima pripadaju jednom, a koji drugom etničkom elementu. Poseban problem predstavlja neistražena arijanska sakralna arhitektura.[97]

Gotska baština u Hrvata nije zanemariva, a može se prepoznati i tijekom srednjeg vijeka. Izgleda da je središnji dio, koji su prvobitno naselili Goti, bio upravo teritorij Japoda. Gacka se nalazila na području Japoda, kojima se s propašću antike zameo svaki trag.[98] Nisu usamljeni znanstvenici koji dokazuju da naziv Gacka (Gaćani) dolazi od Gota. Prvi je ovu problematiku obradio slovenski jezikoslovac Jakob Kelemina[99] i u litera-

---

94 Z. Vinski, *Povodom svjetske izložbe "I Goti" u Milanu.* Obavijesti (Zagreb), god. XXVI, br. 2, 1994, str. 81-84.

95 Željko Demo, *Novac germanskih vladara druge pol. 5. do u drugu pol. 6. st. u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu.* Arheološki vestnik, sv. XXXII, 1981, Ljubljana, str. 454-481. Usp. i: Ž. Demo, *Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina.* Narodni muzej u Ljubljani, Ljubljana, 1994, str. XV + 323.

96 "*Die Goten und die nahe verwandten Gepiden sind somit bezüglich der anthropologischen Merkmalsausprägung die heterogenste Stammesgruppe der Germanen. Diese Besonderheiten können ohne Frage zum Teil mit den oben aufgezeigten ethnischen Assimilations- und Überschichtungsvorgängen während der langen Wanderung oder aber in dem neuen Siedlungsraum in Verbindung gebracht werden.*" (W. Bernhard, *Die Ethnogenese der Germanen aus der Sicht der Anthropologie.* U: W. Bernhard-A. Kandler-Palson, *Ethnogenese europäischer Völker,* nav. dj., str. 276.)

97 J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata na jadranskoj obali od doseljenja do IX. stoljeća*. Materijali XII. Deveti kongres arheologa Jugoslavije. Hrvatsko arheološko društvo-Savez arheoloških društava Jugoslavije, Zadar, 1972, str. 297-317.

98 M. Suić, *Granice Liburnije kroz stoljeća*, nav. dj., str. 285.

99 J. Kelemina, *Goti na Balkanu.* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, god. XXVII za 1932, str. 121-136; J. Kelemina, *Popa Dukljanina "Libellus Gothorum"* (I-VII), str. 15-17.; L. Schmidt, *Die letzten Ostgoten*, nav. dj., str. 14-15. Protiv mišljenja J. Kelemine ustao je L. Hauptmann 1935. godine, ali je nakon toga njegova istupa Max Vasmer podržao Keleminu. (Max Vasmer, *Schriften zur*

N. Klaić, *Povijest Hrvata,* Školska knjiga, 1971., str. 109.

turi se uglavnom prihvaća njegovo mišljenje.[100] Lujo Margetić o gotskom korijenu toga naziva zaključuje: "*da etnikon treba izvesti iz imena župa vrlo je uvjerljiv, ali nema zapreke da ga se ukloni pretpostavkom da su se u Lici zadržali ostaci Gota zbog kojih je područje Gacke nazvano 'Gotska zemlja', a kada su se Goti postupno asimilirali i preuzeli starohrvatski jezik, počelo se tamošnje stanovnike nazivati Gotjane pa je zbog toga franački izvor zabilježio Guduscani*".[101]

Hrvatska vladarska imena, posebno ona zabilježena na kamenim natpisima, često imaju germanski (gotski) završetak na *-mer (-mereis*).[102] U literaturi prevladava vrlo staro shvaćanje o germanskom podrijetlu završetka - mer6 u slavenskoj antroponimiji.[103] Vladarska imena s navedenim završecima i u Hrvata potječu iz germanske baštine i to najvjerojatnije one u Gota, od kojih se mogla proširiti među vladare raznih slavenskih država. Da su završetci očito germanskog postanja očituje se i iz toga da se neka imena hrvatskih vladara uopće ne mogu tumačiti u hrvatskom smislu. Činjenica je, da se navedeni završetci pojavljuju u starogermanskim imenima, i to osobito u njihovih gotskih vladara, a posebno tijekom V., VI., i VII. stoljeća. Hermann Reichert, između ostalog, navodi i ova imena: *Ariomer* (zapadnogotski?) od 430. do 460. godine, *Guldrimir* (zapadnogotsko) iz 612. godine, *Sandrimer* (zapadnogotsko) iz 620. godine, *Sisimir* (zapadnogotsko) iz 683. godine, *Argemir* (zapadnogotsko) iz 683. godine.[104] U rimskoj Dalmaciji imamo posvjedočeno postojanje staroger-

---

slavischen Altertumskunde und Namenkunde. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, sv. II, 1971, str. 914.)

100 Usp. H. Barić, *Lingvističke studije*. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1954, str. 76-77.; J. Kovačević, *Varvarska kolonizacija*, str. 21; H. Kunstmann, *POLN. Gdansk, RUSS. Gdov, KROAT. Gacka und verwandtes.* Die Welt der Slaven, XXXVI / 1991, 1-2, str. 319-320.

101 L. Margetić, *O Borni vojvodi Gačana.* U: *Zbornik biskupa Mile Bogovića. Prošlost obvezuje. Povijesni korijeni Gospičko-senjske biskupije.* Teologija u Rijeci-Riječki teološki časopis. Rijeka, 2004, str. 94-96.

102 Navedeni završetak je stvarno iz gotskog jezika, u kojemu "mereis" znači slavan, odnosno velik. Usp. F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch.* Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1934, str. 70.

103 Usp. L. A. Gindin - S. A. Ivanov - G. G. Litavrin, *Svod drevnejših pismenih izvestiji o Slavjanah* (*Corpus testimoniorum vetustissimorum ad historia slavicam pertinentium*). Tom I. (od I. - VI. stoljeća), Nauka, Moskva, 1991, str. 330 - 331.

104 H. Reichert, *Lexikon der Altgermanischen Namen.* I, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1987, str. 63, 68, 393, 586, 615.

manskog imena *Ricimer* iz 460. godine.[105] Poznato je da su gotski vladari i u današnjim hrvatskim zemljama nosili imena *Valamer, Theodomer, Vidimer* i slično, a da se poslije tih vladara na Balkanu takovi završeci navedenih imena pojavljuju u osobnim imenima ne samo Hrvata. U Germana su osobna imena, složena od dva dijela i od kojih je jedan završetak - *mar, -mer, -mir* i slično. U Gota nastavak postoji i na *–mir* i na *–mer*, i ti se završeci izmjenjuju na način da prevladava *–mer* prema *–mir* u odnosu dva prema jedan.[106] Imena s tim završetkom prvobitno su bila vezana s obnašanjem neke djelatnosti (vlasti, časti). Nikola Rodić ističe "*da je drugi član - mir u slovenskoj dvočlanoj antroponimiji prevođen sa slav*".[107] Iz doba hrvatskih vladara imamo natpise na latinskome. U svezi s tim zanimljivo je pripomenuti kako je latinski jezik u Gota u doba Teodorika i njegovih nasljednika bio službeni jezik, čak i na specifično istočno-gotskim natpisima. [108]

Činjenica postojanja gotskih (germanskih) naziva i značenja za razmjerno veliki broj glagoljskih slova dokazuje da je to pismo moglo nastati i u nekom političkom zajedništvu ili vojnom savezništvu s jedne strane hrvatskoga i s druge strane nekog germanskog etnosa. Navedena činjenica također dokazuje da su barem u početku toga zajedništva vodeći sloj bili Goti. F. Šišić, prepričavajući pisanje Boguslawskoga o tome kako su obje gotske države: istočnogotska 555. godine, a zapadnogotska 711. godine propale, dakle davno prije Ćirila, krupnim upozoravajućim slovima ponavlja pitanje Boguslawskog: "*Kako da onda protumačimo upliv gotski na nazivlje naših pismena, ako su ona tek kakih trista godina poslije propasti istočno-gotske države i propasti gotskoga elementa uopće u našim zemljama stvorena?"*[109] F. Šišić je razmišljao kako nije sigurno jesu li južni Slaveni u starini imali glasovno pismo ili tek neke mnemotehničke znakove. Međutim, on je ističući navedeno mišljenje,

---

[105] H. Reichert, *Lexikon*, nav. dj., str. 567.

[106] Ferdinand Wrede, *Über die Sprache der Ostrogoten in Italien*. Strassburg, 1891, str. 58.

[107] N. Rodić, *Slovenska nomina propria u Letopisu Popa Dukljanina.* Wiener slawistischer Almanach. Wien, 1980, sv. 5, str. 316. Usp. Aleksandar Virag, *Pabirci po davnijoj hrvatskoj povjesti.* Izvješće kr. Velike gimnazije u Rieci (Fiume) koncem školske godine 1890./91, Rijeka, 1891, str. 4.

[108] F. Wrede, *Über die Sprache*, nav. dj., str. 13.

[109] F. Šišić, *Nova mišljenja o pravijeku Slavena, o seobi Hrvata i o postanku glagolice.* Hrvatsko kolo, Zagreb, 1910, str. 119.

zaključio: "*Svakako je od važnosti, što je velik dio naziva pojedinih pismena u kasnijoj glagolici (odnosno ćirilici) uzet iz gotskoga, ili bolje prema germanskim runama; tako je az prema os, ans, glagol prema hagal hagls, haegl, iže prema is, eis, naš prema naud, nauthus, nead, tvrdo prema thoru, thournus, dorn, fert prema pairtrh, peord, ižica prema ezec. To bi nas moglo odvesti u doba prije svete braće Ćirila i Metodija.*"[110] J. Hamm ističe: "*Tragovi se gotskoga runskoga pisma - naravno u dosta ograničenoj mjeri - posredno vide i u azbučnom nizu i u nazivima nekih slova glagoljskog alfabeta.*"[111] J. Hamm je utvrdio, između ostaloga, da se "*naša glagoljica s Ulfilinim pismom podudara i to u onim slovima, koja nisu uzeta iz grčkog alfabeta (por. rci: reda, slovo: sugil, her: haal, pa đerv: gear iz runskog etc.*)."[112] Postojanje runskih naziva i značenja za veći broj glagoljskih slova također dokazuje nastajanje glagoljice u predćirilmetodsko doba. Besmislena je i sama pomisao da bi jedan Grk, koji u drugoj polovici IX. stoljeća stvara 'azbuku' za slavenske narode radi njihova što uspješnijeg kristijaniziranja, koristio za slavenska slova germanske (gotske, odnosno nordijske) runske nazive stare stotine godina unatrag. Nezamislivo je i da bi jedan pravovjerni kršćanin (a uz to crkvena osoba!) stvarao *pismena* i to kao sredstvo misionarenja *Sklavina*, a da bi se pri tome služio istim nazivima kojima su se u davnini koristili poganski Germani za rune, a kasnije arijanski (dakle heretički) germanski i neki drugi narodi, a posebno Goti, za svoja slova.[113] Glago-

110 F. Šišić, *Hrvatska povijest.* Prvi dio: *Od najstarijih vremena do god. 1526.* Dionička tiskara, Zagreb, 1908, str. 15-16.

111 J. Hamm, *Postanak glagoljskoga pisma u svijetlu paleografije.* U: *Hrvati i Goti.* Iberia, Split, 1996, str. 206. Karl Faulmann upozorava kako slavenski alfabet kao i gotski počinje s "az". (K. Faulmann, *Illustrirte Geschichte der Schrift.* Franz Greno, Nördlingen, 1989, str. 526.)

112 J. Hamm, *Mjesto odgovora.* Hrvatska smotra, VII/1939, 12, 623.

113 "*U nas prevladava teorija da glagoljica i staroslavensko bogoslužje ne postoje prije svete braće Ćirila i Metoda i da je preko njih ili preko njihovih učenika jedno i drugo dospjelo u Hrvatsku iz Moravske. Nitko još do sada nije pronašao za to čvrste dokaze, nego se samo donose slabo uvjerljive pretpostavke… Najprije je teško povjerovati da su Hrvati dobili glagoljicu iz Moravske zato što ondje nije sačuvano nijedno slovo uklesano ili urezano u tvrdu materiju, a Hrvatska se s pravom diči svojom tisućljetnom glagoljskom kulturom, gdje se glagoljica nalazi upisana i u kamenu i željezu, u drvu i pergamentu, a dakako najviše na papiru. Vjerovati da je to došlo iz Moravske izgleda mi kao vjerovati da je negdje nastalo jezero iz izvora za koji se ne zna je li ikada imalo vode.*" (Mile Bogović, *Nasta-*

ljica je posebno postojala i održala se na onim prostorima na kojima su se kretali i vladali Goti, a osobito na nekadašnjoj teritoriji Japoda, odnosno Liburniji, ali i u Panoniji.[114]

Sačuvani spomen hrvatskog imena na kamenom spomeniku iz druge polovine IX. stoljeća, kada se na natpisu arhitrava i zabata oltarne pregrade iz predromaničke crkve na Crkvini u Šopotu za Branimira navodi da je "*dux cruatoru*(m)"[115], upućuje na mogućnost njegova germanskoga postanja.[116]

---

nak i nestanak biskupskih sjedišta. U: *Crkva i društvo uz Jadran. Vrela i rezultati istraživanja.* Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenog skupa u Splitu 21-22. IX, 2001. Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2006, str. 72. Usp. i: M. Bogović, *Okolnosti pojave i razvoja glagoljice na hrvatskom području do 1248. godine.* U: *Glagoljica i hrvatski glagolizam.* Staroslavenski institut - Krčka biskupija, Zagreb – Krk, 2004, str. 247 – 260.)

114 Glagoljica nije bila vezana samo uz Istru i kvarnersko područje jer su devedesetih godina XX. stoljeća pronađeni glagoljski natpisi i u nekim slavonskim crkvama. U crkvi sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu u Požeštini pronađeno je devet natpisa na glagoljici, te nekoliko na uglatoj ćirilici i latinici. U susjednom selu Lovčićima u romaničkoj crkvi pronađena su dva glagoljska natpisa. (*Glas Koncila*, broj od 17. XII. 2006, str. 15.) Neki ističu da se glagoljica nalazi samo u Hrvata i Bugara, koji su je rabili u Makedoniji, najviše oko Ohrida "*dok joj u podunavskoj Bugarskoj i Traciji nema ni traga*", kao ni u Srbiji. (*O porietlu i domovini glagolice i ćirilice.* Vienac, Zagreb, XV/1883, 27, 441.)

115 Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1996, str. 166-167. Na pluteju ograde prilaznog stubišta ambona u predromaničkoj crkvi Samostana sv. Bartolomeja nalaze se riječi:"…*clv dux hroator(*um)", koje se datiraju u drugu polovinu X. stoljeća. (V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, nav. dj., str. 108-109.)

116 Usporedi: "*Hrothi*" u: Ernst Förstemann, *Altdeutsches Namenbuch.* I. svezak: *Personennamen.* "Nachdruck der zweiten, völlig umgearbeiteten Auflage". Wilhelm Fink Verlag, München, 1966, str. 885 - 920. Benno Eide Siebs navodi sljedeći korijen u nekim osobnim imenima Germana: *"Hroud-, Hrod-, Rod, Frod-, Hrodel-, Frodel-, Hrods-, Ros-, ags. Hroth-, Wroth-."* Ovaj autor navodi u vezi s ovim korijenom slijedeća germanska osobna imena: Hrotbald, Hruadbero, Hruatboto, Hruadgast, Hroadcrim, Hrodhad, Hruadloh, Hruadlaug, Hruadbert, i druga. (B. E. Siebs, *Die Personennamen der Germanen.* Sändig Reprint Verlag - Hans R. Wohlwend, Schaan-Liechtenstein, l983, str. 111.) O imenu Hrvat može se sa sigurnošću zaključivati jedino na temelju zapisa etnonima na kamenim spomenicima i zato je potpuno neuvjerljivo identificiranje etnonima Hrvat s imenom protobugarskog vladara Kuvrata. Teofan ovoga vladara na-

ziva *Krovat* (na grčkom *Krobatos*, *Krovatos*), a Anastazije u svome latinskom prijevodu Teofana *Crobatus*. Nicefor piše *Kuvrat* (*Kubratos*), odnosno *Kovrat* (*Kobratos*). U izdanju *Armenske geografije* piše *Khoubraath* iz 1881, a u izdanju od 1887. godine piše *Hubrat*. U izdanju Roberta Hewsena knjige *The Geography of Ananias of Širak* stoji *Kubrat*. Usp. Robert H. Hewsen, The Geography of Ananias of Sirak. (Uvod, prijevod, komentari), Ludwig Reichert, Wiesbaden, 1992, str. XII+467. Ime *Hrobatos* u *DAI* navodi se kao osobno ime, s kojim se ne dovodi u vezu ime Hrvata kao naroda, koje se tumači na posve drugi način. U Porfirogeneta po Tomašiću u gl. XXXI. piše *Hrobatoi*, a čita se *Hrovati*. *“Ali se iz toga vidi, da je tada, u to vreme, kad je izveštaj glave 31 nastao, izveštač na terenu morao čuti ne izražaj Hrobatoi, nego izražaj Horbatoi tj. ne izražaj Hrovati nego izražaj Horvati, jer je tek ovaj drugi izražaj mogao njemu dati povoda za njegovu etimologiju. Čujući on izražaj Horvati a znajući, da je u njegovom, grčkom, jeziku reč hora zemlja, došao je na pomisao, da je u tome izražaju Horvati sadržan grčki izražaj hora tj. zemlja i onda je lako došao na pomisao, da Horvati znače one, koji imaju veliku zemlju.”* (D. Popović, *Prilozi čitanju i razumevanju raznih starina*, nav. dj., str. 1048.)

III.

Doseljivanje *Sklavina* i nastavljanje kontinuiteta kulture balkansko-dinarskih starosjeditelja

1.

L. (Leopold) Lenard navodi da je temeljno pitanje u povijesti Sklavina jesu li oni selili sa sjevera na jug ili s juga na sjever. On ističe da gotovo svi stari ljetopisci i povjesničari najstarijih vremena traže njihovu prapostojbinu na jugu, i to na Balkanu i u Podunavlju, i dovode ih iz Podunavlja u predjele iza Karpata. Tako bilježe svi kroničari i povjesničari sjevernih Sklavina, a i kod južnih gotovo svi. Tek mnogo kasnije i to uglavnom od XVI. stoljeća nastajala je teorija o sklavinskoj pradomovini na sjeveru.[117] Kijevski je monah Nestor napisao u prvoj polovici XII. stoljeća na temelju mnogih vrela ljetopis *Povest vremennyh let* poznat i pod nazivom *Nestorova kronika*. Ta *Prva ruska kronika* pripisuje se monahu Nestoru, dakle povijesnoj osobi (došao je u samostan 1073.), ali se u literaturi drži da je ona pod njegovim imenom kompilacija različitih izvora, odnosno da je sastavljena od više autora i da je poslije, u različitim vremenima, više puta prerađivana.[118] Kronika je sigurno poslije Nestorove smrti doživjela nove redakcije, ali je njezina bit ostala

[117] L. Lenard, *Stari Srbi i srpska praotađbina*. Beograd, 1927, str. 5. Činjenica je da se tek od druge polovine XIX. stoljeća u historiografiji prihvatilo mišljenje da su seobe *Sklavina* tekle sa sjevera na jug.

[118] Usp. Dmitrij Tschižewskij (uvod i komentar), *Die Nestor-Chronik*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1969, str. VII-9.; Ludolf Müller, *Handbuch zur Nestorchronik (Nestorchronik Tekst)*. Fink Verlag, München, 1977, sv. I, str. 5-6, 28; *Rauchspur der Tauben Radziwil- Chronik.* G. Kiepenheuer Verlag, Leipzig-Weimar, 1986, str. 21, 38. Da je Nestor svoje pisanje temeljio na starijim izvorima, potvrđuju i arapski pisci koji također navode na primjer i detalj o tome da Sklavini potječu od Jafeta. Usp. Harald Haarmann (Hrsg.), *Die Erforschung arabischer Quellen zur mittelälterlichen Geschichte der Slaven und Volgabulgaren*. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1976, str. 312, 339, 352, 358, 363.

nepromijenjena. "Slaveni" su, prema toj kronici, poslije razdvajanja među narodima, prvobitno nastavali Ilirik, dakle veliki dio Balkana i Podunavlja. U Iliriku su, prema njoj, "*bili prvi Slaveni*", a posebno se navodi kao njihova prvotna staništa Ugarsku i Bugarsku. To je stanovništvo s teritorija koje su pustošili "Vlasi" selilo prema Visli, Dnjepru i drugamo na sjever Europe. Iz te kronike jasno proizlazi da su prve seobe tekle najprije s juga na sjever pa se u tom smislu može zaključivati da su određeni balkansko-podunavski hidronimi i toponimi preneseni na današnje ukrajinske i poljske prostore. Zanimljivo je da se Nestorova tvrdnja o iseljavanju dijela stanovništva s juga nalazi u ljetopisima češkim i poljskim od XIII. do XVI. stoljeća. Nitko nije uspio dokazati da su se svi "stari slavenski ljetopisi" temeljili na Nestoru, a takvo mišljenje nije opravdano i po tome što između Nestora i tih drugih starih kronika postoje znatne razlike i dopune.

U bizantskim vrelima posebno se spominju upadi skupina, koje se naziva Sklabenoi, u Ilirik, odnosno u Dalmaciju, i to ponekad u masi od 3000 ljudi ili 6000 ljudi, odnosno izričajima "*velika masa kao nikad prije*", ili "*veliko mnoštvo*".[119] Već ponavljanje pisanja u tim vrelima da Sklabenoi provaljuju na različita područja, odnosno da pljačkaju, ubijaju i odvode u ropstvo, potvrđuje da se svuda gdje se to zbivalo poslije svake takve provale, pljačke i ubijanja, život nastavljao, može značiti samo da prvobitno stanovništvo nije bilo nikad istrijebljeno. Doseljenje nekih Sklavina u Liburniju i njezino zaleđe moguće je datirati da se dogodilo sredinom VI. stoljeća i to u svezi s Gotima, kako navodi Prokopije. Zbog toga se dio Liburna iselio iz Liburnije na sjever, gdje je donio i liburnijsko ime[120], koji naziv nije morao označavati etnicitet.

Određena doseljavanja s teritorija sjeverno od Dunava na Balkan od oko sredine VI. stoljeću ne potvrđuju samo bizantska vrela. Doseljenje novoga stanovništva i na središnji dio današnjega hrvatskoga prostora posebno potvrđuju antropološka i kraniometrijska istraživanja.[121] Iz utvrđenja B.

---

119 B. Ferjančić, *Vizantiski izvori,* I, nav. dj., str. 40-41, 45.

120 Stjepan Antoljak, *Hrvati u Karantaniji*. (*Prilog seobi Hrvata iz Dalmacije u prekosavske krajeve i u 7. stoljeću*). Godišen zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Skoplju, 1956. Separat, str. 28-29.

121 Mario Šlaus je objavio rezultate dviju multivarijabilnih statističkih analiza: analizu temeljnih sastojnica i analizu razlučnih funkcija koje su provedene na kra-

Bratanića također nedvojbeno proizlazi da su središnji dio Balkana naselili doseljenici, koji su sa sobom donijeli posebnu plužnu nomenklaturu, i da su došli iz poljskih i čeških predjela.[122] Istraživanja Sime Trojanovića o upotrebi riječi vatra i oganj isto tako potvrđuju određena doseljenja sa sjevera. On je opširno obrazložio da su Hrvati i Slovenci (čakavci i kajkavci) poznavali samo riječ oganj, a da su ostali Slaveni znali samo za vatru.[123] Trojanović i Bratanić su iz opisane upotrebe naziva za plug, odnosno riječi oganj i vatra, zaključili s određenim oprezom, da su postojale dvije seobe Sklavina na Balkan. Ova dva autora nisu mogli ni zamisliti da je najveći dio stanovništva na Balkanu mogao biti (i) autohton i da bi svi određeni nazivi oraćih sprava, od prije po njima pretpostavljene prve doseobe "Slavena" mogli pripadati starosjediteljima.[124]

Mario Alinei poslije izdanja svoga monumentalnog djela *Orìgini delle lingue d' Europa* zaključuje kako je bezvrijedna "tradicionalna teorija" prema kojoj su Slaveni doselili na svoja sadašnja balkanska sjedišta

---

niometrijskim podatcima s 39 srednjovjekovnih lokaliteta, među koje se ubraja i osam lokaliteta iz Hrvatske i BiH-a. On je utvrdio da su dalmatinsko-hrvatski lokaliteti: Nin, Danilo, Bribir i Mravince "*biološki najbliži poljskim populacijama*." (M. Šlaus, *Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe s posebnim osvrtom na položaj hrvatskih nalazišta.* Starohrvatska prosvjeta, Split, 1998, serija 3, sv. 25, str. 81, 101-105. Usp. i: M. Šlaus, *Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih nalazišta središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća*. Opuscula archaeologica, Zagreb 1999/2000, sv. 23-24, str. 274.)

122 Branimir Bratanić, *Uz problem doseljenja južnih Slavena*. Zbornik Radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1991, str. 221-250.

123 S. Trojanović, *Vatra u običajima i životu srpskog naroda.* SAN, Beograd, 1930, str. 318-320. P. Skok također ističe da je riječ vatra bila prvobitno raširena na istoku, a na "*zapadu samo oganj*". (P. Skok, *Etimologijski rječnik.* JAZU, knj. III, Zagreb, 1973, str. 569.) Riječ oganj raširena je u Istri, Dalmaciji, Crnoj Gori i Kosmetu. (P. Skok, *Etimologijski rječnik.* Knj. II, Zagreb, 1972, str. 546.) Usp. i Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik.* Sv. II, JAZU. Pretisak Informator, Zagreb, 1975, str. 1546.

124 "*Ralo, ili najstariji i najjednostavniji* plug*, Iliri su upoznali u toku željeznog doba i predali ga Hrvatima nakon doseljenja, pa se ono zadržalo u nepromijenjenom obliku do danas*." (Šime Batović–Olga Oštrić, *Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja*. Simpozij: *Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slavena*. Posebna izdanja ANUBIH, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, Sarajevo, 1969, str. 269.)

samo u VII. stoljeću poslije Krista.[125] Lingvist Jovan Vuković je na upozorio na znanstvene rezultate slovenskoga jezikoslovca Franca Bezlaja, koji zaključuje da je jedan val *Slavena* mogao doći i u II. stoljeću prije Krista.[126] Oleg Nikolajevič Trubačov zaključuje da su u Panoniji prije seobe germanskih plemena u te predjele, postojali praslavenski hidronimi.[127] Valentin Putanec dokumentira primjerima iz klasične starine i jezikoslovnim obrazloženjima "*da na jednom terenu Interamnija i nešto južnije nastavaju već u I. stoljeću praslavenska plemena,... što bi dokazivalo da su Slaveni, ako su u 1. st. naše ere bili u Interamniju, bili i na liniji Lika-Dubrovnik*." On je zaključio i sljedeće: "*Na pitanje zašto prisutnost ovih prvih Slavena nije zabilježena u starih pisaca, možemo odgovoriti ili nesigurnom i slabom etnografijom u to doba, ili tako da se pod imenom Iliri krije i naziv za te prvotne Slavene.*"[128]

---

125 M. Alinei, *L'etnogenesi ladina alla luce delle nuove teorie sulle origini die popoli indoeuropei*. Rivista Italiana di Dialettologia. Lingue dialetti società a. XXV, /2001/, CLUEB, Bologna, str. 57-58.

126 *"On posebno ispituje područja tamo alpskih Slovenaca i na osnovu materijala koji je, mislim, dosta obilan (tu ima možda desetine i više leksema, naročito, iz toponomastike) hoće da dokaže (i to vrlo impresivno deluje – ja to znam iz nekoliko saopštenja ovako uzgrednih, usmenih) da je jedan talas Slovena došao negde – on pretpostavlja – i pre naše ere, i čak pretpostavlja da je to moglo biti u II. veku pre Hrista. Relativno veći broj izoglosa, elemenata jezičkih koji su u podudarnostima samo u tim krajevima slovenačkim i u baltijskim jezicima, gde se podudara i fonetska evolucija itd, upućuje na posebne zaključke, a to mora biti od velikog značaja... Ako je tačno to da je taj prethodni talas bio i da su mu tragovi do danas očuvani tamo negde u prialpskoj zoni, onda moramo pretpostaviti da to nije bila mala grupa."* (Simpozij: *Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena* /u organizaciji ANU BiH/, koji je održan od 24. do 26. listopada 1968. u Mostaru, str. 289.)

127 O. N. Trubačov, *Etnogeneza i kultura starih Slavena.* Akademija nauka SSSR, Moskva, 1991, str. 229, 230, 241-242. Usp. i: I. Popović, *Istorija srpskohrvatskog jezika.* Matica srpska, Novi Sad, 1985, str. 13-14, 164.

128 V. Putanec, *Ubikacija klasičnih toponima Sisopa i Soroga u Zagreb i pitanje prisutnosti Slavena na Balkanu u 1. st. naše ere.* Vlastita naklada, Zagreb, 1992, str. 14. Crnogorski lingvist Vojislav Nikčević zaključuje: "*S Nadom Klaić se slažem i u tome da je prisustvo predaka Srba i predaka Hrvata na Balkanu vremenski bilo mnogo duže nego što se do skora smatralo, da čak može da seže i u doba znatno prije nove ere... No, moguće da slovjenskijeh onomastičkih imena nema na starijem antičkim kartama usljed toga što ih njihovi autori nijesu bilježili zato što su na njih s prezrenjem gledali kao na 'niže' produkte doseljeni-*

Nemoguće je zamisliti da se u V., VI. i VII. stoljeću, ali i ranije, odjednom pojavio do tada nepoznati narod "Sklavina", koji je bio tako mnogobrojan da je, između ostaloga, osvojio cijeli Balkan.[129] Takvu pretpostavljenu seobu ne potvrđuju povijesni izvori, ni arheološki nalazi.[130] I fizički je bilo nemoguće preseljenje više stotina tisuća stanovnika na udaljenostima od preko tisuće kilometara uz brojne prirodne prepreke i transporte hrane, te njihovo doseljenje na nova prebivališta koja su se veoma razlikovala od dotadašnjih. Florin Curta je u svojim djelima uvjerljivo obrazložio da je tijekom najvećeg dijela VI. stoljeća pojam "*Sclavenes*" (*Sklavini*) služio kao krovni termin za opisivanje različitih skupina što su živjele sjeverno od bizantskog limesa i da je taj termin u osnovi konstrukt bizantskih autora. "*'Stvaranje Slavena' prema tome nema nikakve veze s etnogenezom, jer se odnosi samo na klasificiranje i obilježavanje skupina u bizantskim pisanim vrelima. Skupni identitet obilježen kao 'slavenski', nije se dakle formirao u peripetskim močvarama, nego u sjeni Justinijanovih utvrda... Štoviše, ne postoji ni indikacija kojim su jezikom komunicirali žitelji naseobina iz VII. i VIII. stoljeća nedavno iskopavanih u sjevernoj i središnjoj Sloveniji te u sjevernoj Hrvatskoj. Samo se pretpostavlja da su govorili slavenskim jezikom, isto kao što lingvisti samo pretpostavljaju da su Sklavini i Anti, spomenuti u bizantskim vrelima, govorili zajedničkim slavenskim jezikom... No, bez obzira*

jeh slovjenskih pagana (varvara)... No, ipak, na prigovor da na Pojtingerovoj tabli i ostalijem antičkim kartama nema slovjenskijeh naziva mjesta najsigurnije i najprihvatljivije odgovara Stjepan Pantelić iz Mainza (Njemačka), Strabonom koji navodi da su Rimljani nakon zauzimanja nekog područja odmah mijenjali dotadanja imena rijeka, naselja itd., kao što su Austrijanci sva slavenska imena mjesta u Štajerskoj i Karantaniji germanizirali pa danas više ne znamo kakav je bio slavenski oblik'." (V. Nikčević, *Kroatističke studije*. Naklada Erasmus, Zagreb, 2002, str. 37-39.)

129 U suočenju s ostacima kulture balkanskih starosjeditelja, te antropološkim i genetičkim otkrićima, konačno se unatoč otporima dijela starih lingvista koji su zaključivali bez multidisciplinarnih znanja, počelo realnije shvaćati prošlost. "*Ono što smo zaključili, na osnovu istorijskog, arheološkog i lingvističkog materijala, dakle mimo antropoloških pokazatelja, jeste da su starosedeoci ostali na prostorima središnjeg Balkana u daleko većem broju nego što se to ranije pretpostavljalo*." (Tibor Živković, *Sloveni i Romeji*. Istorijski institut SANU, Beograd, 2000, str. 174.)

130 Benedikta Zelić Bučan, *Takozvana prva seoba u Dalmaciju - činjenica ili pretpostavka?* Marulić (Zagreb), XVI/1983, 6, 613-621.

na to je li slavenski jezik došao u sjevernojadransku regiju posredstvom avarskog utjecaja ili pak nije, ne postoje indikacije da su ljudi za koje arheolozi vjeruju da su bili prvi slavenofoni u tom području, došli s nekog drugog područja. Ako ništa drugo, preispitivanje problema u svjetlu 'Making of the Slavs', snažno sugerira da Slaveni nisu morali migrirati iz neke udaljene prapostojbine da bi postali Slovencima ili Hrvatima."[131]

2.

Od doba, u koje neki pisci smještaju izmišljenu "*veliku seobu Slavena*", pa sve do kristijaniziranja bit dotadanje kulture, posebno vjerovanja, te načina života, ostala je ista. N. Klaić ističe kao posebno "karakteristično" da se na obali, na otocima, a i dalje u unutrašnjosti, poslije detaljnijih istraživanja, utvrdilo "*neposredno nadovezivanje ranosrednjovjekovnog života na antičku* ili *starokršćansku baštinu"* i da to "*osobito vrijedi za Dalmaciju*."[132] Arheološka su istraživanja dokazala da je, između pridošlica i starosjeditelja, nastalo suživljenje, koje dokazuje i kontinuitet u mnogim izrazima duhovne i materijalne kulture koji se održao do naših dana. Život se, prema Željku Rapaniću, ni na "*prostoru od Trogira pa sve do primorskih Poljica, nije ni u jednom trenutku potpuno ugasnuo*". Po njemu to dokazuju crkvene građevine koje se nastavljaju na neki starokršćanski ili kasnoantički objekt, zatim od tri sloja svetačkih imena prvi, koji pripada starokršćanskom krugu, dok drugi sloj spada u predromaniku, te epigrafski spomenici izvan gradova bizantske Dalmacije iz druge polovine IX. kao i iz X. stoljeća, koji imaju sheme i formulacije koje su u biti svojstvene starokršćanskom dobu.[133] Ejnar Dyggve ističe da su misionari latinske crkve željeli da se ponavljaju stilovi gradnje

---

[131] Florin Curta, *Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji: primjer ranoslavenskih nalaza u jadranskoj regiji.* Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 37/2010, str. 23, 35, 37.

[132] "*Stoga bismo još jednom htjeli istaći da prijelaz iz antike u rani srednji vijek nije bio nikakva katastrofa ni neko posvemašnje uništavanje, već postepeno stapanje i sraštavanje staroga s novim u svim vidovima političkog, kulturnog i, naročito, gospodarskog života*." (N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku,* Globus, Zagreb, 1990, str. 10-12.)

[133] Ž. Rapanić, *Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku.* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. LXXIV, Split, 1980, str. 189-190.

Starohrvatsko groblje u Glavičinama, Mravince kod Splita

iz starokršćanskih vremena tako da u tom smislu postoji kontinuitet i u crkvenoj arhitekturi.[134] Ž. Rapanić je ponovio misao Frane Bulića (iz njegove knjige *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici*, objavljene u Zagrebu 1888.) da je moguće, pače i potrebno, čak u razvitku ranosrednjovjekovne umjetnosti u Dalmaciji vidjeti crtu razvitka koji nije prekidan i koji, na ponešto ublažen i diskretan način, slijedi glavne etape stilskih, tipoloških i dekorativnih fenomena europske umjetnosti od starokršćanskog do karolinškog doba.[135]

Prema Šimi Batoviću i Olgi Oštrić "*sasvim /se/ pouzdano može govoriti ne samo o kontinuitetu kultnog mjesta, nego i o kontinuitetu oblika kulta. Razlikuje se jedino područje Istre.*"[136] Dušan Jelovina posebno se osvrnuo na "*elemente kontinuiteta ilirsko-rimske kulture u starohrvatsku*

---

[134] E. Dyggve, *Izabrani spisi.* Književni krug, Split, 1989, str. 114-115.

[135] Ž. Rapanić, *Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku*. Starohrvatska prosvjeta, sv. 15, 1985, str. 15.

[136] Š. Batović – O. Oštrić, *Tragovi ilirske kulturne baštine,* nav. dj., str. 256-259.

Starohrvatski grob u Glavičinama, Mravince kod Splita

kulturu". On je, kao najevidentnije primjere toga kontinuiteta spomenuo smještaj i izgled naselja, način pokapanja i grobnu arhitekturu uz posebnu napomenu da "*je kasnoantička grobna arhitektura u biti vrlo slična starohrvatskoj grobnoj arhitekturi*".[137] Na pojedinim istraženim lokalitetima potvrđuje se od kraja VII. do kraja IX. stoljeća mirno suživljenje malobrojnih doseljenika sa starosjediteljima što se posebno očituje i u kontinuitetu načina pokapanja.[138]

Prekid u kontinuitetu nekih detalja u načinu pokapanja zapaža se tek od oko sredine IX. stoljeća, što se može povezati gotovo samo s utjecajem Crkve. Promjene koje se zapažaju od početka IX. stoljeća, a koje se očituju posebno u načinu pokapanja i lociranju groblja oko crkava posljedica su jačeg kristijaniziranja povezanog prije svega za Franke. Prema Ljubi Karamanu širenjem kršćanstva u osvitu IX. stoljeća preokret se očituje u tipu groblja, obliku grobova, u vrsti i u podrijetlu predmeta koji su polagani s mrtvacem u grob. S primanjem kršćanstva počinje pokapanje i oko crkava. Mrtvaci se polažu u grobne jame obrubljene uokolo i pokrivene odozgo kamenjem, a položaj mrtvaca s glavom na zapadnoj strani i s rukama ispruženim uz tijelo ostaje nepromijenjen. S pokapanjem u blizini crkava postupno popušta stroga orijentacija grobova.[139] Grobove oko crkava nalazimo u crkvama koje su podignute u Bijaćima, Rižinicama i Biskupiji. Ali, pored toga i dalje se održavaju groblja na redove bez crkava i to u Dalmaciji otprilike do 1000. godine, a u Podravini, gdje je crkvena organizacija bila slabija, još u punom XI. stoljeću. Ranosrednjovjekovni zaseoci imaju svoja posebna ukopišta bez crkve sve do XI. stoljeća.[140]

---

137 D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*. Čakavski sabor, Split, 1976, str. 76-77, 83, 147.

138 Maja Petrinec, *Dosadašnji rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Glavicama kraj Sinja kao prilog razrješavanju problema kronologije starohrvatskih grobalja*. Opuscula archaeologica, Zagreb, 2002, sv. 26, str. 224. Usp. Mirja Jarak, *Zapažanja o grobljima 8. i 9. st. u Dalmaciji.* Opuscula archaeologica, vol. 26, Zagreb, 2002, str. 247-254.

139 Lj. Karaman, *Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatsko groblje*. Rad JAZU, knj. 268, Zagreb, MCMXL, str. 30, 32, 35.

140 Tonči Burić, *Srednjovjekovna naselja u Kaštelima*. U: *Zbornik Kaštela kolijevka Hrvatske*. Uredio: Milan Hodžić. Matica hrvatska Kaštela, Kaštela, 1999, str. 33.

3.

Najstarija hrvatska povijest nije shvatljiva ako se tumači samo zaključcima iz analiza nekropola zato što postoje druge mnogobrojne potvrde kontinuiteta starosjeditelja u etnogenezi Hrvata. Kontinuitet kulture starosjeditelja važna je činjenica koja tako potvrđuje prevlast autohtonog elementa i u etničkom smislu. "*Za materijalnu kulturu Južnih Slovena neosporno je značajan autohtoni balkanski elemenat. Osnova ovog elementa je ilirska i tračka materijalna kultura.*"[141]

Kontinuitet autohtonosti osobito se očituje u identičnosti keramike, nakita i odijela.[142] U narodnoj umjetnosti sjeverne Dalmacije i susjedne Bosne zapaža se u ornamentici mnogo istih ukrasa kao i u antičkoj umjetnosti.[143] "*Kultura domaćeg stanovništva ostavila je na istočnoj jadranskoj obali od Kotora do otoka Krka jake tragove*."[144] Lidija Bakarić posebno zaključuje da su japodske tradicije ostale u tragovima do danas.[145]

---

141 M. Garašanin - J. Kovačević, *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena,* nav. dj., str. 210, 214. Usp. T. P. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena.* U: *Vranjski glasnik*, knj. X. Narodni muzej, Vranje, 1974, str. 175-243.

142 Garašanin-Kovačević, *Pregled materijalne kulture,* nav. dj., str. 138 -176, 186-195.

143 Đurđica Petrović-Mirjana Prošić-Dvornić, *Narodna umjetnost*. Jugoslavija Beograd-Spektar Zagreb-Prva književna komuna Mostar, 1983, str. 33. Utvrđen je i kontinuitet antičkog rakna u srednjem vijeku u primorskom dijelu Dalmacije, izuzevši područja Dubrovnika. (Đurđica Petrović, *Prilog proučavanju kulturnog kontinuiteta u materijalnoj kulturi jadranskog područja*. U: *Fiskovićev zbornik.* Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture -Književni krug u Splitu, Split, 1980, str. 664-684.) Kontinuitet iz antičkih vremena potvrđuju čak i detalji. Još u prvoj polovici XX. stoljeća pastiri su u Dalmaciji urezivali na štapove brojke koje ukazuju na začuđujuću sličnost s brojevnim oznakama Etruščana i Rimljana. (Georges Ifrah, *Storia universale dei numeri*. Mondadori, Milano, 1983, str. 160-161.)

144 Z. Vinski, *Epoha seobe naroda*, nav. dj., str. 27.

145 "*Poznato je da su mnogi detalji sa današnje narodne nošnje Gačana tradicija japodskog stila i ukusa. To je naročito vidljivo na tzv. crvenkapi, kapi crvene boje, koja oblikom i bojom oponaša nekadašnju brončanu japodsku kapu, a vezena je ukrasima vrlo sličnim onima koji su ukucavani u brončani lim japodske kape.*" (L. Bakarić, *Prozor jučer i danas*. Grad Otočac, sv. 5. Izd. Katedra Čakavskoga sabora pokrajine Gacke – Gacko pučko otvoreno učilište Otočac, Otočac 1999. str. 8-9.)

Kontinuitet na području duhovne i materijalne kulture konkretno je potvrđen:

1. mrežom istih prometnica iz rimskog doba na području obalnog pojasa;
2. istim ili sličnim načinom gradnje kuća i drugih nastambi;
3. istim oblikom i načinom upotrebe ognjišta;
4. najstarijim načinom paljenja vatre kresanjem kremena u pojedinim krajevima;
5. upotrebom iste simbolike (svastike, drveta života, itd.);
6. istim načinom ukrašavanja s prevladavanjem geometrijskih motiva;
7. identičnošću metalnog ukrasa u oblicima, upotrebi, primjeni i tehnici izrade;
8. istim ukrasnim predmetima (naušnice, prstenje, kopče, itd.);
9. istim oblikom mnogih oružja i oruđa (stožasta preslica, tkalačke daščice, prastara vretena, sjekire, noževi, češljevi, udice, osti, igle za krpanje mreža, konjske žvale, zvona za stoku, nožice za striženje ovaca, žrvanj, isti tip mlina, itd);
10. istim načinom lijevanja metalnih predmeta u jednodijelnim ili dvodijelnim kalupima;
11. keramikom, koja je ista u tehnici obrade, u oblicima, ukrasima, sredstvima za obradu, razmjeni i upotrebi;
12. tragovima prastarog numeričkog sistema, koji je većinom mediteranske autohtone komponente;
13. prapovijesnom stratigrafijom u nizu pojava, a posebno u toponomastici, antroponomiji i uopće jeziku;
14. u mnogim elementima koji upućuju na predrimske tradicije, a posebno u društvenom uređenju, rodovskim odnosima, braku i obitelji;
15. istom obućom i nošnjom (japodske kape u Lici, vunene suknene hlače s pojasom, kožni opanci, ženski rupci za glavu, suknene pregače s resom, kabanica-ogrtač od krzna ili sukna, košulja, kratki haljetak itd.)[146]

---

[146] Š. Batović-O. Oštrić, *Tragovi ilirske kulturne baštine*, nav. dj., str. 245-281. Usp. i: Ksenija Vinski-Gasparini, *Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima*. Peristil, Zagreb, 1954, str. 119-127; J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od VII. do IX. stoljeća,* str. 113-114, 122, 124; D. Jelovina, *Ranosrednjovjekovno groblje na lokalitetu Brig kod izvora Zduša nedaleko*

Irma Čremošnik u analizi nošnje na rimskim spomenicima zaključila je da su se dijelovi "*autohtone nošnje naših ilirskih plemena očuvali... najzad, kroz vjekove i do danas: tako se opanci nose u svim našim krajevima, maramu na glavi istog oblika nose i danas žene u Hercegovini, kapuljaču -cucullus- nose svi pastiri, a u Hercegovini je i danas poznata i duga i kratka kapuljača; poludugu košulju širokih rukava, slično dalmatici, nose žene u Bosni, uske hlače sa tozlucima nose muškarci u Primorju i Hercegovini. Možda bi detaljnija upoređenja današnjih narodnih nošnji sa autohtonom nošnjom naših Ilira u rimsko doba dala i više analogija*".[147] Zorislava Čulić analizirala je neke detalje narodnih nošnja Bosne i Hercegovine u usporedbi sa starobalkanskom kulturnom tradicijom. Ona je, između ostalog, ustvrdila i sljedeće: "*Tako je do sada konstatovano da je ličko-dalmatinska crvena kapica, koja se nosi i u zapadnoj Bosni, analogna kapi iz željeznog doba nađenoj u Kompolju u Lici, kao i izvestan broj ženskog nakita iz preistorijskih nalazišta. Dalje valja spomenuti 'toke' sa srebrnim pucetima u muškoj nošnji Bosne i Hercegovine, koje odgovaraju nekoj vrsti pancira od metalnih pucadi kakav je nađen u jednom ilirskom grobu na Glasincu. Za pastirsku kabanicu sa kukuljicom također su konstatovali neki naučnici da je ostatak stare balkanske nošnje, a također i za 'struku' kojom se ogrću u hladne dane ne samo pastiri nego i svi ljudi u planinskim krajevima na području dinarske etničke zone.*"[148]

Neki su ostaci paleobalkanske kulturne baštine, koje tijekom stoljeća nalazimo u Hrvata, pripadali i drugim etničkim elementima na Balkanu. Tako je pojava tetoviranja poznata u Makedoniji, Bugarskoj, Grčkoj, Albaniji, Crnoj Gori i drugim balkanskim područjima. U Hrvata je tetoviranje poznato osobito u Lici, Slavoniji, Dalmatinskoj zagori i primorju,

---

Vrlike. Starohrvatska prosvjeta, serija III, sv. 13, str. 113; Irma Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, GZM, Arheologija, n. s., tom XVIII, 1963, str. 109-110, 114; Duje Rendić-Miočević, *Antička baština u kulturi jugoslavenskih naroda*. Zbornik zagrebačke slavističke škole, III/1975, 3, 291-301.

[147] I. Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, nav. dj., str. 121.

[148] Z. Čulić, *Prilog proučavanju elemenata starobalkanske kulturne tradicije u narodnim nošnjama Bosne i Hercegovine*. Godišnjak ANUBiH, knj. IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2. Sarajevo, 1966, str. 175-176.

ali je činjenica da se tetovira većina Hrvata u Bosni i Hercegovini.[149] Tetoviranja u našim krajevima bilo je sigurno od prapovijesti. Strabo, kad piše o Japodima, tvrdi i ovo: "*Onaj je kraj siromašan, oni većinom žive od sijerka i prosa; oružje im je keltičko, a punktiraju se kao i ostali Iliri i Tračani*."[150] Taj Strabonov podatak potvrđuje da je tetoviranje autohtona pojava na velikom dijelu Balkana. Međutim, tetoviranje "*kod hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini... predstavlja nešto specifično u odnosu prema tatauiranju kod nekih drugih etničkih grupa na Balkanu (npr. kod jednog dijela Arbanasa, te kod aromunskih grupa u Bugarskoj, Albaniji, Grčkoj i Jugoslaviji*.)"[151] Ta specifičnost u tetoviranju bosanskih i hercegovačkih Hrvata izražava se prvenstveno u vitalnosti održavanja toga narodnog običaja do danas i u obilju ornamentalnih motiva kojima se ukrašuje ljudsko tijelo.[152] Nisu još za sve narode, pa tako ni za Hrvate posebno u Bosni i Hercegovini, razjašnjeni ni podrijetlo ni pravi smisao održavanja tetoviranja. Na temelju raspoložive građe smatra se da se i u hrvatskog stanovništva radi o jednoj jako ukorijenjenoj staroj tradiciji koja se neprekidno održavala do naših dana.[153] Bez obzira na to što je tetoviranje zajedničko mnogim narodima na Balkanu, važno je u Bosni i Hercegovini zbog njegovih posebnosti koje su dokaz da ono ne potječe ni od kojeg različitog etničkog elementa iz doba "seobe naroda".

I postojanje krsne slave u Hrvata, kao i u srednjovjekovnoj Bosni, potvrđuje da je bio osobito jak paleobalkanski element koji je očuvao tu prastaru svetkovinu vezanu s kultom Lara.[154] Kada su Lari zamijenjeni

---

[149] Mario Petrić, *O pitanju porijekla običaja tatuiranja kod balkanskih naroda*. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, vol. 39-40. Beograd, 1967, str. 219.

[150] Ć. Truhelka, *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*. GZM, VI/1894, 2, 256.

[151] M. Petrić, *O pitanju tatuiranja i cikatrizacije kod prahistorijskog stanovništva jednog dijela Balkana*. Godišnjak ANUBiH, knj. IV. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2. Sarajevo, 1966, str. 168. Usp. i Zdenka Miletić, *Glazbena zrnca iz Bosne.* Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986, str. 185.

[152] M. Petrić, *O pitanju tatuiranja*, nav. dj., str. 168.

[153] M. Petrić, *O pitanju tatuiranja*, nav. dj., str. 169.

[154] O krsnom imenu usporedi M. Kuzmić, *Krsno ime*. Nastavni vjesnik, knj. XXXV, 1926/27, Zagreb, 1927, str. 202-204; knj. XXXV/1927, str. 334-345. Ćiro Truhelka je doveo krsnu slavu u vezu s kultom Lara, koji su kao i Geniji, samo muškog roda. *"Genij je, da se etnološki izrazim, osobni totem muškarca kao pojedinca, dočim je Lar, kao nekadanji totem rodočelnika, porodični totem, a budući da ovaj može biti samo muškarac, posve je prirodno, da i familia Lar i od njega izvedeno krsno ime mogu biti samo muškog roda. Kad se Lar zamjenjivao*

kršćanskim svecima (u vremenskom smislu), moguće je utvrditi ako se sveci, koji se slave kao krsno ime, analiziraju kronološkim redom življenja.[155] Neprijeporan spomen krsne slave ili krsnog imena u srednjovjekovnih Hrvata imamo zabilježen u povelji Pavla Šubića, bana Hrvatske i Dalmacije i gospodara Bosne, koja je izdana 7. travnja 1299. u Skradinu.[156] "*Krstno ime slavio je gost Radin na dan sv. Jurja. Istog dana slavio je i župan Bijeljak Sanković. Sv. Mihovila slavio je njegov brat Radić. Banica Elizabeta majka bana Stj. Kotromanića, slavila je sv. Katarinu mučenicu (25. studenog). Čini se, da je i ban Pavao Šubić slavio krstno ime na sv. Ivana Krstitelja. Svakako, on je ovoga sveca uzeo za zaštitnika svoje obitelji.*"[157]

---

slikom svetca, mogla je ta biti samo muška". (Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*. MH, Zagreb, 1941, str. 80-81.)

155 Ćiro Truhelka je to učinio s dvadeset i četiri sveca "*koji se u grkoistočnjaka u našim krajevima najobičnije slave*". On je, na temelju toga, došao iznenađujućih zaključaka: "*22 od njih idu naime u predjustinijansko doba, a samo dva, Alimpije Stupnik Paflagonac, koji pada na 26. studenoga, a umro je 641., i Martin Papa (14. II. +655.) ide u VII. vijek. I ti se slave vrlo rijetko, može se reći kao izuzetci. Golema većina svetaca raznih slava svakako je predslovjenska, kanonizirana prije dolaska Slovjena na jug. Zanimljivo je primijetiti, da se među krsnim imenima - osim Save Nemanjića - ne nalazi ni jedan od srpskih nacionalnih tzv. svetaca, premda ih ima s onima iz dinastije Nemanjića lijep broj. Što se sv. Save tiče, on se tako rijetko slavi, da bi u svim slučajevima trebalo ustanoviti, ne radi li se o jednoj recentnoj pojavi, kao rezultatu promičbe ovoga kulta, koji poprima jači opseg tek od karlovačkog sinoda od 3. siječnja 1775., kada su na zahtjev austrijske vlade izabrani kao patron za Srbe sv. Sava, za Grke car Konstantin, a za Rumune sv. Petka. Po ovom se čini, da se krsna slava na Balkanu oblikovala još prije dolaska Slovjena, to jest larizam je ustupio mjesto slavi u predjustinijansko doba, i to jamačno u vezi sa strogim zakonskim odredbama, izdanim protiv tajnog kulta Lara konstitucijom cara Teodozija od god. 392. Slovjeni su zatekli tu slavu već izgrađenu pri svom dolasku i preuzeli je, prešavši na kršćanstvo, onakvu, kakvu su je našli.*" (Ć. Truhelka, *Studije,* nav. dj., str. 80-81.)

156 Milenko Filipović, *Slava, služba ili krsno ime u pisanim izvorima do kraja 18. veka*. U: *O krsnom imenu*. Prosveta, Beograd, 1985, str. 179.

157 Leo Petrović, *Kršćani bosanske crkve*. Dobri pastir, Sarajevo, 1952, str. 163. L. Petrović u tom tekstu navodi kako je nekad krsno ime slavljeno kod svih katolika. "*Taj su običaj, radi velikih zloupotreba i pravoga divljanja franjevci zabranjivali i u svojim župama iskorijenili.*" (Ibid.) Ć. Truhelka je upozorio da slava krsnog imena kao sasvim narodna svetkovina ima u stanovitim etničkim slo-

4.

Glazbeni je pučki izričaj najintimniji i najdublji izričaj psihe jednog etnosa. M. Gavazzi je skupu paleobalkanskih elemenata pribrojio "*i osobiti, također vrlo živo još održani element pučke muzike u jednog dijela Hrvata. Dobro poznato ′ojkanje′ (Dalmatinaca, Ličana i dr.), ali i pjevanje u osobitim, našem muzičkom uhu neobičnim 'primitivnim tonalitetima' dotično intervalima (u Istri, na otocima i djelomice u Dalmaciji i primorskom zaleđu) - nema analogije nigdje u ostalih Slavena, pa ni ostalih naroda, s kojima su dolazili u dodir, osim na samom Balkanu i možda gdje u njegovoj blizini). Ta činjenica, pa arhaičnost pjesama i tonaliteta upućuju najprije na izvor u davnih stanovnika rečenih zemalja*."[158]

Autohtonost pučkoga glazbenog izričaja u Bosni i Hercegovini iz "ilirskog doba" i njegova posebnost s obzirom na izričaje svih drugih balkanskih naroda dokazala su istraživanja Cvjetka Rihtmana.[159] Rih-

---

jevima na sjeverozapadu Balkanskog poluotoka vrlo velik ugled "*može se reći veći, nego li sam Uskrs ili Božić... Pretežni dio pristaša pravoslavne vjere: Rusi, Grci, Bugari i Rumuni tu slavu uopće ne poznaju; ne slave ju dapače ni svi Srbi u istočnom dijelu kraljevine Srbije, dočim je u Bosni slave i Karavlasi, dakle pleme romanskog porijekla. Prema tomu nije područje, na kome nalazimo krsnu slavu kongruentno ni sa područjem pravoslavlja ni sa područjem srpstva. Još zanimljivija od ove činjenice je druga, da se 'krsna' slava nalazi i u katolika i u muslimana*". (Ć. Truhelka, *Testamenat gosta Radina.* GZM, XXIII/1911,3, str. 369-370.) Truhelka je i prije smrti ponovio misao da krsna slava nije svetkovina istočne Crkve, a posebice je istaknuo ovo: "*Vj. Klaić pak je prije desetak godina u jednom članku u 'Hrvatu' naveo cijeli niz isprava, po kojima su tu slavu, u davna vremena slavila i neka hrvatska plemena; dr. I. Erdeljanović našao je taj običaj u katoličkih Arbanasa, a isto i Miljanov. M. Dj. Milićević navodi, da je slave i Vlasi u Srbiji, a u novije doba tvrdi Carsten Hoeg, da čak Sarakaćani u Epiru slave sv. Iliju, sv. Petku i Veliku Gospojinu. Ovaj navod valja uzeti s oprezom, jer se tu često radi o crkvenoj slavi patrona*." (Truhelka, *Studije,* nav. dj., str. 65.) O krsnoj slavi u Hrvata usp. i: Vladislav Skarić, *Postanak krsnoga imena*. GZM, XXXII/1920, 3-4, 245-272; N. Z. Bjelovučić, *Krsno ime i zdravica banu domaćinu u Konavlima*. Napredak, *Hrvatski narodni kalendar* za 1933, str. 126-130.

158 M. Gavazzi, *Kulturna analiza etnografije Hrvata*. Narodna starina, knj. VII, Zagreb, 1928, str. 119.

159 Cvjetko Rihtman, *O ilirskom porijeklu polifonih oblika narodne muzike Bosne i Hercegovine*. Rad Kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli

tman je sažetak svojih istraživanja zaključio ovako: "*U toku tog posla primijetio sam da se karakteristike stanovite lokalne prakse ne razlikuju bitno od susjednih, ukoliko oba područja pripadaju zajedničkom širemu području. Naprotiv, karakteristike širih područja nailaze u svome rasprostiranju, na prilično oštre granice. To se dešavalo naročito ondje gdje se granice širih područja podudaraju sa prirodnim granicama, tj. granicama koje su uslijed strukture tla otežale saobraćaj između ovih područja. Takvu oštru granicu predstavlja, na primjer, Javor Planina između Birča i Glasinca. Birač pripada širem području 'Posavine', a Glasinac području kome je, tako se bar meni čini, on sâm centar. Glasinac se pričinja kao centar zato što tamo nalazimo, na okupu, najjasnije primjere karakterističnih oblika njegovog šireg područja, kao i veći broj varijanata tih oblika. 'Glasinačko' područje je ono koje prelazi istočne granice Bosne. Na jugozapadu one dopiru do Hojte. Bjelašnica i Treskavica planina spojene su Hojtom visokim prevojem, koji se poput bedema ovdje izdiže i oštro razdvaja 'glasinačko' područje od susjednog. To susjedno područje, koje ovdje počinje i odavde se (od Rakitnice i Umoljana) prostire na jug, zahvata veći dio Hercegovine. Širem 'posavačkom' području našli smo oštre granice još i na prevoju od Stoca (brda) do Visoke Glavice (između Vučje Planine i Debelog Brda), koji razdvaja Jezera (Teslić) i područje Nemile (Zenica). Široko područje jugozapadne Bosne oštro je ograničeno, kod Jajca, srednjim tokom Vrbasa. Odavde pa do Dinare nalazimo zajedničke, naročito karakteristične, oblike u takozvanim putničkim pjesmama, koje se ističu posebnim oblikom melostrofe i posebnom tehnikom potresanja (nešto poput trilera). Ovo putničko potresanje (gr'otanje) nalazimo na tom širokom području i kod Srba i kod Hrvata, a izvan tog područja ni kod jednih ni kod drugih... Na području sjeverozapadne Bosne, dionica prvog partnera ne spušta se ispod dionice drugog, iako pojedini detalji oblika sa ovog područja očito odaju izvjesnu srodnost sa oblicima ostalih područja Bosne i Hercegovine. Isto možemo kazati i za područje uže Krajine (od Une do Kladuše). Granice ovih (širih) područja još nisu tačno obilježene...ako navedena područja, ovako skicirana, uporedimo sa geopolitičkim pregledom ilirskih plemena, lako ćemo primijetiti da se 'šira' područja polifonih oblika prilično točno podudaraju sa područjima pojedinih ilirskih plemena. Ova činjenica ne može biti slučajna, a to i jeste razlog koji me danas*

1952. Zagreb, 1958, str. 99-100.

još više ubjeđuje u pretpostavci da ova specifična polifona praksa zaista predstavlja relikt ilirske muzičke kulture... Neka područja najjasnijih polifonih oblika predstavljaju se kao centri, koji se podudaraju s centrima ilirskih naseobina. U nekim centrima, kao u Glasincu, ta se je praksa odlično sačuvala, premda se stanovništvo izmijenilo, t.j. došlo iz istočne Hercegovine. Istraživanja su u tom dijelu Hercegovine pokazala oblike posve različite od glasinačkih! Jasno je, da su današnji Glasinčani preuzeli oblike zatečene u Glasincu. Važan je podatak, da su se u Glasincu naseljivali pojedinačno, a ne grupno. A u takvim prilikama došljaci uvijek preuzimaju tradiciju i nošnju nove sredine."[160] Rihtmanova ana-

[160] C. Rihtman, *O ilirskom porijeklu,* nav. dj., str. 102-103. Prema O. Mladenović Rihtmanova ispitivanja u tom pravcu mogu se proširiti i na igre (plesove), u prvom redu bosansko-hercegovačke, "*pa će se videti u kojoj meri koreografski materijal podupire Rihtmanove zaključke*". (O. Mladenović, *Kolo u Južnih Slavena.* Etnografski institut SANU. Posebna izdanja, knj. 14, Beograd, 1973, str. 24.) Rihtman je posebno upozorio da na području Bosne i Hercegovine postoje velike razlike između "malovaroške tradicije" razvijene pod jakim utjecajem Istoka i seoske, čiji su uvjeti postojanja i prenošenja više pogodovali konzerviranju. Prema njemu, polifona je praksa na selu poprimila posebne oblike, među kojima noviji sloj oblika potiskuje starije, koji su čvršće vezani za pojedina uža područja. "*Stariji sloj posebno obilježava tretman sazvučja sekunde, koji se ne može objasniti elementima muzičke kulture evropskih naroda, a ni uslovima njihovog razvitka, pa nema sumnje da se njegovo porijeklo mora tražiti u kulturnoj tradiciji vanevropskih, ili ranijih evropskih naroda, u svakom slučaju - u mraku preistorije*." (C. Rihtman, *Die Hauptmerkmale der konstatierten Schichten in der traditionellen Musik und in den Musikinstrumenten Bosniens und Herzegowina*. Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. XXVI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 9, Sarajevo, 1965, str. 224.) Nije bez značenja što je Rihtmanove rezultate posebno popularizirao Vladimir Dvorniković, pisac *Karakterologije Jugoslovena*. On je poslije drugoga svjetskog rata naglasio da su "*sva ta dosadašnja, iako razasuta i nedovršena ispitivanja, i jezička (osobito toponomastička) i socijalna i pravno-istoriska, etnološka, antropološka itd, pokazala... da u celokupnom našem etničkom liku ima mnogo više starobalkanskih, tračko-ilirskih i balkansko-romanskih elemenata nego što se to dosad u našoj nauci isticalo*". Dvorniković je zaključio da su naivna sva vjerovanja u iščezavanje starog stanovništva i da u novijim istraživanjima "*sve više izbijaju etnički recidivi starog Balkana i onde gde sami autori nimalo ne ukazuju na njih*". (V. Dvorniković, *Problem preslovenskog, starobalkanskog, elementa u našem muzičkom folkloru*. Rad Kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952. Savez udruženja folklorista Jugoslavije, Zagreb, 1958, str. 92 - 94.)

liza glazbenog izričaja na bosanskom selu dokazala je i na glazbenom području apsolutnu prevagu autohtonoga (domaćeg) etničkog elementa u Bosni i Hercegovini od prapovijesti do danas. To stanje također potvrđuje da na tom području nije nikad bilo toliko jakih doseljavanja da bi mogla izmijeniti etničku strukturu starosjeditelja.

O snazi starosjediteljskog etnika svjedoči i upozorenje D. Rendića - Miočevića da se imena hrvatskih kraljeva pišu dvojako i da se to može povezati sa sličnim običajem starosjeditelja u antičko doba.[161]

---

[161] Hrvatski banovi nose samo jedno ime, i to narodno, a takvo bi se ime moglo "*barem formalno, dovesti u vezi s imenima kakva nose u kasnoj antici i rimski građani*". Imena krunjenih hrvatskih vladara, dakle onih u X. i XI. stoljeću navode se na drugi način. Hrvatski vladari se u povijesnim izvorima pojavljuju s onomastičkom formulom u kojoj nalazimo dva imena (*ego Suinimir qui et Demetrius*; *ego Demetrius qui et Suinimir*; *ego Cresimir qui alio nomine vocitor Petrus*... itd.). Rendić - Miočević izveo je iz te činjenice sljedeće zaključke: "*Iz navedenih formulacija (qui et…, seu) jasno se vidi da se tu jedno od dva imena javlja alternativno, odnosno da vladar nosi 'dva' imena samo alternativno tek toliko da oba budu naznačena, jer je moguće - kao što epigrafski izvori potvrđuju - da vladar bude označen i samim jednim od tih dvaju imena. Ne ulazeći meritorno u historijske aspekte toj zanimljivoj pojavi dvaju (alternativnih) imena u onomastici hrvatskih kraljeva u srednjem vijeku, potrebno je još jednom upozoriti da su knezovi, odnosno vladari koji nisu predstavljali krunjene glave, nosili uvijek samo jedno, i to narodno ime. Hrvatski vladari, primajući kraljev naslov, primali su, kako iz svega proizlazi, još jedno, i to kršćansko ime, koje se, alternativno, (tj. samo), mada izuzetno, javlja i na epigrafskim spomenicima. Zašto to spominjem? Iako neću reći da se radi o direktnoj analogiji, niti o direktnom preuzimanju ili kontinuiranju nekih pojava iz antičkog doba u domeni onomastike, vrijedno je pri tome upozoriti na neke, barem u formi, veoma slične formule u ilirsko-rimskoj onomastici. Radi se konkretno o specifičnim onomastičkim formulama koje zapažamo na natpisima mornara ilirskog porijekla koji su umrli služeći u Misenumu, na Tirenskom moru, jednoj od dviju velikih pomorskih baza Rimskog Carstva, u Italiji (druga jadranska flota stacionirana je u Raveni). Ilirski mornari na službi u jednoj i drugoj floti, kao i njihovi drugovi u kopnenim jedinicama na granicama Carstva - u prvom redu na Rajni ili u Africi (Mauretanija) - poznati su nam sa spomenika po njihovim domaćim imenima, no oni iz Misenuma ostavili su nam specifične aspekte onomastičke formule, u kojoj domaća imena dolaze uz rimska, u jedinstvenoj kompleksnoj onomastičkoj formuli. Naš je Bato Scenobarbi (filius) postao sada Caius Ravonius Celer qui et Bato Scenobarbi, ali ta je formula mogla naći mjesta samo na jednom ovakvom spomeniku sepulkralna karaktera, gdje je njegova individualnost mogla biti identificirana i od strane onih njegovih drugova iz redova domorodaca,*

Arheolozi Garašanin i Kovačević, ističući prije svega kontinuitet u stanovanju na istim lokalitetima i u upotrebi istih uporabnih i ukrasnih predmeta, utvrdili su da je u tom kontinuitetu najvažnija prevaga autohtonoga balkanskog elementa, a da su elementi "*nomadski i praslovenski sekundarni*". Iz toga su onda izvukli zaključak: "*Materijalna kultura južnih Slovena predstavlja jednu posebnu materijalnu kulturu, koja je u svojim glavnim linijama posebna kultura prema susednim neslovenskim a i prema drugim slovenskim kulturama. Nju su uslovili istoriski razvoj i geografski položaj tla na kome se ona formirala.*"[162] Malobrojni doseljenici sa sjevera Europe prihvatili su veliki dio kulture prevladavajućih starosjeditelja, a tek s Turcima je došlo do većeg miješanja različitih etnosa posebno u Bosni i Hercegovini.[163]

Ilira, koji su ga poznavali pod domaćim imenom, kao i onih koji su znali samo za njegovo novo, rimsko ime, odnosno imena. Ovaj je primjer, mada vjerojatno samo formalnog značaja, naveden zbog određenih analogija u spomenutoj formuli s imenima srednjovjekovnih hrvatskih kraljeva, s kojom ga povezuje i karakterističan izraz qui et - koji vezuje dva raznorodna onomastička elementa - a koji je svojstven, inače, rimskom signumu. Iako su navedene analogije, u prvom redu, formalnog značenja, ne možemo a priori isključiti ni određene utjecaje, reminiscencije na određene forme rimske onomastike, koje su se mogle odraziti i na našem tlu, u različito vrijeme i u različitim uvjetima. To utoliko prije što i naš ranosrednjovjekovni onomastik, kako se čini nije pošteđen imena koja oblikom i tvorbom podsjećaju na stara ilirska imena" (*Simpozij o Ilirima u antičko doba.* Posebna izdanja ANUBiH/CBI V/2, Sarajevo, 1996. Diskusija D. Rendića-Miočevića.)

162 Garašanin-Kovačević, *Pregled materijalne kulture,* nav. dj., str. 213-214.

163 Važno je da se i danas može prepoznati granica koja je od prahistorije, dakle, stoljeća i stoljeća, na Balkanu dijelila dva duhovna svijeta, odnosno dva različita etnička elementa. I etnološka ispitivanja potvrđuju da se i poslije svih seoba (pred Turcima, za vladavine Turaka, pa i poslije Turaka) do danas sigurno poznaje stara granica, koja je od davnine dijelila "*trački i ilirski svijet*". Špiro Kulišić o tome zaključuje: "*Karakteristično je da mnoge crte u životu i kulturi dinarskog stanovništva znače odstupanje od stare slovenske tradicije i da se mnoge od ovih specifičnih dinarskih crta podudaraju sa tradicijom preslovenskog stanovništva ovih krajeva, uz neke zanimljive kavkaske analogije, koje svakako potiču od veoma starog, dijelom možda i od preindoevropskog stanovništva ovih krajeva... Iako je ova granica sadašnje dinarske kulturne oblasti određena uticajima recentnih migracija slovenskog stanovništva, bitne razlike u kulturi matičnih oblasti istočno i zapadno od navedene granice, koje upućuju na balkansko porijeklo, u osnovi se podudaraju s ilirskom kulturnom sferom na zapa-*

5.

Da se tijekom antičkoga i ranoga srednjovjekovnog razdoblja stvarno nije dogodila neka veća "seoba" naroda s europskoga sjevera na balkansko-dalmatinski jug, nedvojbeno i konačno su dokazali rezultati antropoloških i antropogenetičkih istraživanja. Antropolog Živko Mikić, od 1978. godine do danas, u svojim mnogobrojnim radovima nepobitno je dokazao da su starosjeditelji na balkanskom prostoru bili toliko mnogobrojni u odnosu na doseljenike da je čak i starosjediteljski brahikrani tip prevladao i poslije doseljenja s europskog sjevera. Prema Mikiću, u brončano je doba na Balkanskomu poluotoku došao do izražaja proces brahikranizacije i usporedo s tim dinarizacije, tako da su tada i etničke podjele na Balkanu poprimile pouzdane kriterije. Da su doseljenici etnički prevladavali nad zatečenim starosjediteljima, do daljnjeg nastavljanja procesa brahikranizacije ne bi uopće došlo. Važno je naglasiti i Mikićevu konstataciju da je u južnim planinskim područjima udio autohtonog stanovništva dinarskoga antropološkog tipa u daljem antropološkom i etnogenetskom razvoju u smjeru recentnog stanovništva mnogo veći nego u sjevernim područjima (sjeverno od Save i Dunava) koja su manje brahikrana od drugih.[164] Mikić sintezu svojih istraživanja zaključuje ovako: "*Paralelno sa procesom slavizacije antropološki se prati i proces di-*

---

du i tračkom na istoku i jugu." (Š. Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti.* Godišnjak ANUBiH, knj. V. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 208.) Z. Vinski je iz mnogih primjera kontinuiteta zaključio: "*Izrazita tradicija antičke baštine manifestira se u vidu kulturnog kontinuiteta, a taj je jedva objašnjiv bez stanovitog arheološki mogućeg, premda povijesno neodređenog, etničkog kontinuiteta.*" (Z. Vinski, *Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, serija 3, sv. V. Zagreb, 1971, str. 67.)

164 Usp. Ž. Mikić, *Die Ethnogenese der Illyrer in Jugoslawien aus der Sicht der Anthropologie.* U: Bernhard, Wolfram – Anneliese Kandler-Palson /Hrsg/. *Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte.* Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York, 1986, str. 88.; Ž. Mikić, *Antropološka struktura stanovništva Srbije.* Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1988, str. 120, 127-129; Ž. Mikić, *O fizičkoj antropologiji u Srbiji i rezultatima istraživanja.* Glasnik Srpskog arheološkog društva, Beograd, br. 10/1995, str. 45- 51. Sustavna antropološka ispitivanja započeta od Živka Mikića 1978. godine ni jedan od povjesničara, koji su pisali o doseljenju i etnogenezi Hrvata, nije u posljednja četiri desetljeća spomenuo ni jednom rečenicom.

narizacije autohtonog stanovništva, koji se hronološki i bioantropološki vezuje za proces brahikranizacije. On tokom zadnja dva milenijuma nije bio prekidan osim što je u pojedinim periodima 'samo ometan' uplivom novog etničkog elementa (npr. u periodu ranog srednjeg veka). Dokaz tome je vrlo široka rasprostranjenost dinarskog antropološkog tipa kao supstrata u našoj recentnoj populaciji, koja je uz to i jedna od najbrahikralnijih u Evropi (prema novijim bioantropološkim istraživanjima savremenog stanovništva)."[165] Da su doseljenici etnički prevladavali nad zatečenim starosjediteljima, do daljnjega nastavljanja procesa brahikranizacije ne bi moglo doći.

Sofija Davidović-Živanović rezultate istraživanja u Podunavlju rezimira ovako: *"Posebno je značajna činjenica da su antropološki nalazi potvrdili postojanje slovenskog življa kao autohtonog, starosedelačkog stanovništva ovih krajeva. Epigenetske karakteristike slovenskog stanovništva utvrđene na ostacima skeleta u Podunavlju, Panoniji i na Balkanu pokazuju direktnu liniju razvoja slovenskog stanovništva od paleolita do današnjih dana… U toku zaštitnih arheoloških iskopavanja na deonici autoputa Beograd–Zagreb kroz Srem, ekipa arheologa Zavoda za zaštitu spomenika kulture Vojvodine kojom je rukovodila dr Olga Brukner otkrila je, pored ostalog, i jednu nekropolu kod južne izlaznice autoputa prema Sremskoj Mitrovici. Arheološkim metodama je ova nekropola datovana u IV – V vek posle Hrista. Ostaci ljudskih skeleta iz ove nekropole sistematski su antropološki obrađeni u Antropološkoj laboratoriji Zavoda za anatomiju Medicinskog fakulteta u Novom Sadu. Antropološki pregled navedenih skeleta je pokazao da samo tri skeleta od ukupno 58 nisu bili slovenskog porekla. Nekropolu je koristilo za sahranjivanje autohtono slovensko stanovništvo koje je činilo većinu. Sve do dobijanja rezultata antropoloških proučavanja ostataka skeleta ljudi koji su sigurno datovani u period pre VI veka, u ovom slučaju u IV vek, nije bilo sigurnih dokaza da su Sloveni živeli ovde daleko pre nego što se desio događaj u vezi sa Slovenima koji pominje Prokopije. Utvrđene*

[165] Ž. Mikić, *Übersicht der etnoanthropologischen Prozeße auf dem Territorium des Zentralbalkans von den ältesten Spuren bis zum Mittelalter.* Balcanica (Beograd), sv. XXVI, 1995, str. 116. Sadašnje je stanovništvo u Hrvatskoj po "*kefaličnom indeksu pretežno brahikefalnih glava*". (Božina M. Ivanović, *Morfološke osobine jugoslovenskih naroda*. Posebna izdanja Antropološkog društva Jugoslavije, knj. 11, Beograd, 1990, str. 127.)

epigenske karakteristike navedenih skeleta potvrđuju da su stanovnici koji su živeli i radili na rimskim imanjima u Sirmiumu i okolini bili Sloveni koji su tu živeli sigurno više hiljada godina pre nego što istorijski 'izvori' govore o 'dolasku' Slovena. Sistematska longitudinalna antropološka i epigenetska proučavanja na teritoriji stare Srbije, Braničeva, Rasa, Vojvodine i šireg Podunavlja pokazuju da je na svim ovim prostorima slovensko stanovništvo autohtono... Autohtono slovensko stanovništvo činilo je osnovni antropološki substrat Panonije, šireg Podunavlja i Balkana... Antropološka i epigenetska proučavanja nekropola u Starom Rasu, Đerdapu, Braničevu i Vojvodini pokazuju da je to stanovništvo bilo praslovensko."[166]

Genetička ispitivanja u skladu su s antropološkim rezultatima.[167] Istraživanja Damira Marjanovića u Bosni i Hercegovini dokazala su da više od 50 % muške populacije, kao i više od 40 % Hrvata u Hrvatskoj nosi tzv. genetički biljeg haplo grupe I (Hg1) star oko 22000 godina, što je najveći postotak toga biljega u Europi.[168] Ivan Jurić, na temelju istraživanja velikog broja od 188 uzoraka o rezultatima genetičke strukture Hrvata, zaključio je ovo: "*Postalo je nedvojbeno da je Hrvatima daleko najveći broj predaka autohton i prisutan na ovim prostorima od paleolitika… Na osnovu podataka za ove tri županije, može se zaključiti da je u Lici na nekadašnjem području Japoda i na podvelebitskoj obali, području nekadašnjih Liburna nađen znatno veći udio slavenske haplogrupe R1a (Eu19), nego je to prosjek Hrvatske… Starosjedioci u središnjoj Hr-*

166 S. Davidović-Živanović, *Mementa arhaeologica et eruditiva,* nav. dj., str. 32, 74-76, 78-79.

167 Prva istraživanja objavljena su u: O. Semino - D. Primorac - M. Marcikić i drugi, *The Genetic Legacy of Paleolithic Homo sapiens in Extant Europeans*: *A Y Chromosome Perspective.* Science, vol. 290, 2000, str. 1155-1159.

168 "*Naše je istraživanje pokazalo da je najviše utjecaja na sadašnju BiH populaciju imalo ledeno doba. Homo sapiens je na ovom području ne samo živio i preživio, nego se danas više od 50 posto humane populacije u BiH može na neki način smatrati njegovim potomcima. Budući da je HgI najfrekventniji kako u ukupnom bosansko-hercegovačkom uzorku, tako i u svakoj od tri ispitivane populacije, to ledeno doba promovira u mogući prvi determinirajući faktor koji je oblikovao genetičku strukturu BiH populacije… Homo sapiens je na ovim prostorima ne samo živio, nego i preživio ledeno doba i danas njegov biljeg nosi više od 50 posto muške populacije u BiH… U svakom slučaju, imamo najveću frekvenciju tih starih paleolitskih biljega u Europi.*" (D. Marjanović u razgovoru za dnevnik *Slobodna Dalmacija*, br. od 9. lipnja 2005, str. 15.)

vatskoj imaju najviše slavenske haplogrupe R1a (Eu19). To se posebno odnosi na Posavinu… Možemo zaključiti da haplogrupe I(Eu7+Eu8), koju sam nazvao hrvatskom imaju najviše Hrvati 50%, zatim Bošnjaci 48,20%, slijede Srbi s 35,80%, a najmanje je imaju Slovenci… Genetička otkrića nedvojbeno dokazuju da je najveći broj predaka, može se reći, svih Hrvata paleolitskog i mezolitskog podrijetla.”[169]

Sva multidisciplinarna istraživanja nedvojbeno dokazuju da je na podunavskom i balkanskom prostoru živjelo od prapovijesti do u srednji vijek u prevladavajućem broju uglavnom isto stanovništvo pod raznim imenima, koja su imena kasnije zamijenjena zajedničkim “slavenskim” imenom.[170] Arheolog Đuro Basler zaključuje: “*Mi arheolozi u Sarajevu tvrdimo da je nakon invazije Slavena i Avara u zemlji ostalo najmanje 85 posto starog stanovništva, a da slavenska komponenta neće biti veća od 10 do 12 posto. To mišljenje zastupa i Zdravko Marić*”.[171] Kerubin Šegvić, interpretirajući Tomu Arhiđakona, o biti hrvatske etnogeneze zaključuje: “*Narodi, koji su navalili na rimsko carstvo, nisu došli u ukupnoj masi, nisu se selili ostavljajući prijašnje stanove i zemlje, da potraže nove zemlje za obrađivanje. Dolazili su oni ovamo, da osvoje narod, koji će za njih raditi. Nije se radilo o osvajanju zemlje, nego o osvajanju naroda skupa sa zemljom, na kojoj je stanovao... Puka je nacionalna taština, kad se tvrdi i vjeruje, da su Hrvati i Srbi poslavenili Balkan, da su*

---

169 I. Jurić, *Podrijetlo Hrvata. Genetički temelji autohtonosti*. Zagreb, 2011. Rukopis u tisku. *“U našoj znanstvenoj literaturi postoje navodi i dokazi koji potvrđuju autohtonost utvrđenu putem genetičkih spoznaja. Kada to kažem uzimam u obzir i radove Mužića (1989, 1996.), koji je logično zaključio da ne može ogroman broj stanovništva nestati i onda se cijela populacija doseliti. Poslije takva zaključka uložio je ogroman trud da pronađe dokaze za nelogičnost doseljenja velikog broja stanovništva. Takav Mužićev pristup izazvao je i negativne reakcije, ali opet prije metodološke naravi nego takve kojima bi se oborili dokazi o nelogičnosti doseljavanja, koje iznosi Mužić /Katičić, 1991./”* (I. Jurić, *Genetičko podrijetlo Hrvata*. II. izdanje, Slobodna Dalmacija, Split, 2005, str. 206-208.)

170 Stanko Trifunović, *Sloveni žive u Panoniji još od antičkog doba*. Predavanje u okviru teme “Slovenski predak”, održano u mjestu Bačka Topola, 26. siječnja 1996. (www. rastko. org. yu/arheologija).

171 Citat arheologa Đure Baslera, iz pisma koje je piscu ove knjige uputio iz Sarajeva dne 24. travnja 1989. godine.

nametnuli svoj slavenski jezik i slavensko ime. To godi čuti, ali je teško dokazati. Nijedan narod nije nametnuo svoj jezik osvojenomu narodu i zemlji. Hrvati i Srbi su nametnuli samo svoje ime onima, koje su podvrgli time što se je njihovim imenom prozvala država, koju su osnovali… Onih sedam ili osam župa ili tribusa mogli su brojiti najviše sedam ili osam hiljada glava. Oni su mogli svojim vrlinama vojničkim osvojiti zemlju, ali nije moguće pomisliti da bi oni bili kadri asimilirati sebi brojne heterogene narode… Do sada je uvijek većina apsorbirala manjinu."[172]

Multidisciplinarna, posebno antropološka i genetička, istraživanja nepobitno su dokazala da u današnjih Hrvata prevladavaju geni prapovijesnih starosjeditelja. Iz rezultata antropoloških i antropogenetičkih istraživanja može se jedino zaključiti da Hrvati kao narod nikad -ni u jednom stoljeću- nisu doselili na Balkan, nego da je današnji hrvatski narod nastao na Balkanu stapanjem malobrojnih doseljenika sjeverno od Dunava s mnogobrojnijim zatečenim stanovništvom, kojemu je nametnut hrvatski naziv.[173] M. Suić točno zaključuje: "*Za formiranje historijskog hrvatskog etnosa važne su prvenstveno etničke skupine Japoda (uglavnom Lika), Liburna (Kvarner, Hrvatsko primorje i Podgorje, Ravni Kotari i Bukovica), Delmata (središnja Dalmacija od Krke do Cetine s dalmatinskom Zagorom) i donekle Ardijejaca (s obje obale Neretve). Histri su igrali mnogo manju ulogu, a oni su bili i izvan Ilirika kao i izvan ranosrednjovjekovne hrvatske države (koja se formirala uglavnom unutar kasnoantičke provincije).*"[174]

---

172 K. Šegvić, *Oko rođenja Hrvatske. Po Tomi Splićaninu i narodnoj pjesmi.* Hrvatsko kolo za god. 1927. i 1928. Matica hrvatska, Zagreb, 1928, str. 224-226. Antropološka i antropogenetička istraživanja posebno su potvrdila točnost Baslerovih i Šegvićevih zaključaka. S obzirom da se antropološka istraživanja vrše na kosturima iz srednjega vijeka, a antropogenetička među sada živućim ljudstvom, rezultati jednih i drugih ne mogu se posve podudarati. To je potpuno shvatljivo i zbog činjenice da su dijelovima navedenih teritorija dugo vremena vladali Turci, koji su sobom dovlačili i nastanjivali pučanstvo najrazličitijega etničkoga podrijetla.

173 Moguće je mišljenje Denisa Alimova da hrvatska etnogeneza predstavlja postupno prerastanje vojne družine u etnopolitičku skupnost /zajednicu/. (Denis Jevgenjevič Alimov, *"Pereseljenije" i "kreščenije": K probleme formirovanija horvatskoj etničnosti v Dalmaciji*. Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, broj 2/4/, Sankt-Peterburg, 2008, str. 104-105.)

174 M. Suić, *Neke historijske determinante u formiranju hrvatskog etnosa*, nav. dj., str. 367. Benedikta Zelić-Bučan zaključuje: *"Iz povijesnih izvora znademo da su*

u nekadanjim rimskim pokrajinama Dalmaciji i Panoniji (a to je današnja čitava Hrvatska zajedno s BiH, te Crnom Gorom) živjela brojna po imenu nam poznata ilirska plemena, među kojima su središnje mjesto zauzimali Delmati. O njihovu političkom životu, o njihovim dugotrajnim borbama s Rimljanima, do konačne rimske prevlasti godine 9. poslije Kr. imamo dosta podataka. Ali o jeziku tih Ilira stari pisci ništa ne kazuju, a nije sačuvan ni jedan spomenik na njihovu jeziku, za koji su počev od druge polovice XIX. st. jezikoslovci (Jagić) bez ikakva znanstvena dokaza tvrdili da je bio poseban jezik indoeuropske jezične skupine, ali od njega nam do danas nije ostao nikakav trag. Dok je starija povijesna i jezikoslovna znanost Ilire, Venete, Vende, kako su sve stari pisci nazivali starosjeditelje rimskih pokrajina Dalmacije i Panonije, smatrale Slavenima, a Hrvate njihovim potomcima, nije bilo problema oko pitanja podrijetla i postanka hrvatskog naroda. No, otkad se počelo tvrditi o posebnosti Ilira, o njihovoj potpunoj latinizaciji pod rimskom vlašću, otkad se i te navodno latinizirane, odnosno romanizirane Ilire zajedno s doseljenim rimskim građanima, koji su u ovim pokrajinama obavljali upravnu i vojničku službu i naseljavani kao vojni veterani, počeli zajedničkim imenom nazivati Romanima ili Latinima, kojih je jezik bio latinski, postavlja se pitanje kako to da su malobrojni Hrvati, ako su oni bili jedini Slaveni u ovim pokrajinama, uspjeli svoj jezik nametnuti mnogobrojnijim romanskim starosjediteljima. Tako se što nije dogodilo nigdje na tlu Zapadnoga Rimskog Carstva. Nigdje germanska plemena (Langobardi, Istočni i Zapadni Goti, Franci i dr.) romanskim starosjediteljima osvojenih pokrajina, u kojima su organizirali svoje države, nisu nametnuli svoj jezik, pa su tako Španjolci, Francuzi, Talijani i Rumunji po jeziku romanski narodi. Slično tome ni uralsko-altajski Bugari koji su osvojili rimske pokrajine na istočnom dijelu Balkana, koje su prije njih masovno naselili Slaveni prelazeći preko donjeg tijeka Dunava, nisu pokorenim Slavenima nametnuli svoj jezik, nego su ga od njih prihvatili, ali su državi, narodu i jeziku dali svoje nacionalno bugarsko ime. Zašto bi Hrvati u tom pogledu bili iznimka?... Budući da su oni (starosjeditelji) prema došljacima i osvajačima Hrvatima (bili ovi Goti ili ne) bili većina, sasvim je prirodno da su živeći stoljećima zajedno u istoj državi Hrvati prihvatili slavenski jezik starosjeditelja. Slijedi zaključak da je hrvatski narod poput većine europskih naroda nastao simbiozom (sljubljivanjem) starosjedilaca i osvajača. Hrvati su kao organizatori države toj novoj državi, jeziku i narodu dali svoje nacionalno ime hrvatsko." (B. Zelić-Bučan u *Predgovoru* IV. izdanju knjige I. Mužić, *Slaveni, Goti i Hrvati.* Dominović, Zagreb, 1997, str. 31-32.)

Hrvatska povijest devetoga stoljeća

Liburnija, Dalmacija i Panonija u doba Rimskog carstva.
Izradio Tomislav Kaniški

U: Branka Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda.* ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 8, Sarajevo, 2004., str. 24.

Najznačajnija nalazišta japodske kulture.
U: Dubravka Balen – Letunić, *Japodi.* MH, Ogulin, 2006., str. 9.

Liburnija i Dalmacija u doba Borne. Izradio Tomislav Kaniški

Hrvatska sa susjednim zemljama devedesetih godina IX. stoljeća prema Martinu Eggersu u: M. Eggers, *Das "Grossmährische Reich". Realität oder Fiktion?* Hiersemann, Stuttgart, 1995. Izradio Tomislav Kaniški

Hrvatska u spisu *De administrando imperio*. Izradio Tomislav Kaniški

Prvi spomen hrvatskog etnonima na arhitravu oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Marte u Bijaćima. MHAS u Splitu. Snimio Zoran Alajbeg

Spomen bana Trpimira na ulomku zabata oltarne ograde iz benediktinskog cenobija u Rižinicama kod Solina. Arheološki muzej u Splitu.
Snimio Zoran Alajbeg

BRANIMIRO COM

Spomen bana Branimira s hrvatskim etnonimom na arhitravu i zabatu oltarne ograde predromaničke crkve na Crkvini u Šopotu kod Benkovca. MHAS u Splitu. Snimio Zoran Alajbeg

Spomen bana Branimira na oltarnoj ogradi iz jedne predromaničke Crkve u Otresu. MHAS u Splitu. Snimio Zoran Alajbeg

Spomen bana Branimira s titulom na arhitravu oltarne ograde u predromaničkoj crkvi sv. Bartula iz sela Ždrapanj kod Skradina. MHAS u Splitu. Snimio Zoran Alajbeg

Spomen bana Branimira s označenom godinom 888. na arhitravu oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Petra u Muću. Arheološki muzej u Zagrebu. Snimio Filip Beusan

Spomen Branimira s titulom “ dux slcavorum“ na arhitravu oltarne pregrade iz crkve sv. Mihovila u Ninu. Arheološki muzej u Zadru. Snimio Zoran Alajbeg

Spomen hrvatskog etnonima iz IX. stoljeća na zabatu oltarne ograde iz predromaničke crkve pronađen na položaju kasnije gotičke crkve sv. Nikole (Starog) u Kuli Atlagića kod Benkovca. MHAS u Splitu. Snimio Zoran Alajbeg

Spomen Mutimira (“princeps”) s godinom 895. na arhitravu i zabatu oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Ivana u Uzdolju kod Knina. MHAS u Splitu. Snimio Zoran Alajbeg

Mramorna kamenica – krstionica svećenika Ivana, koja se različito datira.
MHAS u Splitu. Snimio Zoran Alajbeg

Hrvatski etnonim iz X. stoljeća na ogradi stubišta ambona iz Kapitula
kod Knina. MHAS u Splitu. Snimio Zoran Alajbeg

Bosna u X. stoljeću. Izradio Marko Vego

I.

Bijeli Hrvati u banskoj Hrvatskoj i županijska Hrvatska

1.
Bijela Hrvatska i Bijeli Hrvati u *De administrando imperio*

De administrando imperio prvo je pisano vrelo koje spominje *Bijelu Hrvatsku* i *Bijele Hrvate*. O djelu *DAI* postoji gotovo nepregledna literatura, u kojoj se ono kao izvor ili u potpunosti odbacuje ili prihvaća. Pričanje u spisu nazvanom *De administrando imperio* o doseljenju Hrvata u svoju današnju postojbinu shvaća se i kao obična "krparija".[175] Iz glave XXVII. i XXIX. *DAI* proizlazi da je pisano 949. godine, a iz glave 45 da je pisano 952. godine. Moglo je dakle nastajati, u nama sačuvanom obliku, uglavnom tih godina. U njemu se opisuje razdoblje uglavnom do 934/935.[176] Glava XXX. *DAI* po Ferjančiću se stilski i sadržajno razlikuje od glave XXIX i XXXI i on zaključuje da je zbog spomena Otona I. pisana poslije 955., a "*kao terminus ante quem ostaje 972. godina*".[177]

Djelo cara Porfirogeneta, koje je nakladnik Meursius u prvom izdanju 1611. godine nazvao *DAI*, sadrži mnoge navode za koje je utvrđeno da su neistiniti. Bizantolog Gavro Manojlović misli da je ovaj spis "*nesuvisla zbirka ulomaka i komada iz velike riznice careve biblioteke i arhiva careva*".[178] F. Šišić zaključuje: "*Kako je poznato, Konstantin*

---

[175] Usp. A. Pavić, *Cara Konstantina VII. Porfirogenita De administrando imperio glave 29-36.* "Novo izdanje." Zagreb, 1909, str. 3-4. (Pavić oznaku "krparija" /"patchwork"/ preuzima od B. Bury-a.)

[176] T. Živković, *Južni Sloveni*, nav. dj., str. 382.

[177] B. Ferjančić, *Vizantiski izvori*, II, nav. dj., str. 26.

[178] G. Manojlović, *Studije o spisu DAI cara Konstantina VII. Porfirogenita*. Rad JAZU, knj. 182. Zagreb, 1910, str. 126-127, 129.

Porfirogenet piše fragmentarno, bez obzira na hronološki red događaja, donoseći niz inače izoliranih vijesti, kojima tek treba odrediti doba, kad su se zbile. To je i sasvim prirodno, jer u suštini njegovo je prikazivanje dalmatinsko-hrvatske historije neredigovana zbirka informacijâ dobivenih ponajviše od Hrvata samih preko dalmatinskih carskih zvaničnika, kako je to dokazao Bury."[179] Navedena utvrđenja upućuju na to da se kritički treba odnositi prema tvrdnjama koje sadrži djelo *DAI*.

U glavi XIII. *DAI* o Hrvatima se navodi:

"*Turcima jesu ovi narodi susjedi: prema zapadu Frangija, prema sjeveru Pečenezi, a prema jugu Velika Moravska ili država Svetoplukova, koja je posvema uništena od tih Turaka i od njih zauzeta. Hrvati su pako prema gorama susjedni Turcima."*[180]

Dio teksta o doseljenju Hrvata u glavi XXX. *DAI* glasi:

"...Poklaše tada sve u gradu (Avari u Solinu, primj. I. M.) *i od tog doba obladaše čitavom zemljom Dalmacijom, i učadoriše se u njoj. Samo primorski gradići ne predadoše im se, nego ostaše u vlasti Rimljana, jerbo imahu izvore živeža iz mora. Videći dakle Avari da je ta zemlja prelijepa, učadoriše se u njoj. Hrvati pako stanovahu u ono vrijeme tamo od Bagibareje gdje su sada Bjelohrvati. Jedan njihov rod, naime petero braće Klukas, Lonelos, Kosences, Muhlo i Hrobatos, i dvije sestre Tuga i Buga, odijelivši se od njih skupa sa narodom svojim, dodjoše u Dalmaciju i nadjoše ondje Avare, koji držaše tu zemlju. I neko vrijeme ratujući jedni s drugima, nadjačaju Hrvati i jedne od Avara pokolju, a ostale prisile, da im se pokore. Od toga doba obladaše tom zemljom Hrvati. A ima još jednako u Hrvatskoj potomaka Avara i pozna im se da su Avari. Ostali pako Hrvati ostadoše kod Frangije, i zovu se danas Bjelohrvati, imajući svoga vlastitoga Arhonta, a podložni su Otonu Velikomu, kralju Frangije i Saske. Oni su nekršteni, a ulaze sa Turcima (Magjarima) u tazbine i prijateljstva. Od onih se pako Hrvata, koji dodjoše u Dalmaciju, odijeli jedna čest i obladaše Ilirikom i Panonijom. I ovi imahu samosvojnog arhonta, koji tek šiljahu prijateljske darove arhontu Hrvatske."*[181]

---

179 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, nav. dj., str. 358.

180 Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*. Dom i svijet, Zagreb, 2003, str. 34-35.

181 Nikola Tomašić (preveo i priredio), *Život i djela cara Konstantina VII. Porfirogenita. Constantini Imp. Porphyrogeniti de administrando imperio liber*. Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva, Zagreb, godište XX/1918, sv. 1-2, str. 75-77.

Bitan je smisao teksta glave XXX. *DAI* kako Hrvati po avarskom zauzeću i naseljenju Dalmacije dolaze iz *Bijele Hrvatske* sa svojim narodom u Dalmaciju i "*nađoše ondje Avare*". Hrvati, prema toj glavi, zauzimlju zemlju od Avara sami bez dopuštenja Bizanta, ali se ne precizira vrijeme ove doseobe. U ovoj se glavi *DAI* spominju *Bijeli Hrvati*, koji se tako nazivaju u doba kada je pisana ta glava.

Dolazak Hrvata sa sjevera na Balkan spominje se u glavi XXXI. *DAI* i datira se u doba cara Heraklija, dakle u VII. stoljeću, a glasi:

"*Hrvati, koji sada nastavaju strane Dalmacije, potječu od nekrštenih Hrvata, koje i Bijelima nazivlju. Oni su onkraj Turske, stanuju blizu Frangije, a susjedi su Slovenima, nekrštenim Srbima... Po naredjenju dakle cara Heraklija ovi Hrvati, pograbivši oružje i protjeravši odanle Avare, nastane se po odredbi cara Heraklija u toj zemlji Avara, u kojoj sada stanuju... Velika Hrvatska, koju i Bijelom zovu, nije krštena ni do danas, kao ni susjedni joj Srbi. Isto tako podiže manje konjaništva i pješadije, nego li krštena Hrvatska, jerbo ih neprekidno pljačkaju Frangi, Turci (Magjari) i Pečenezi. Isto nemaju ni sagena, ni kondura, niti trgovačkih ladja, zašto je daleko more. Od njih do mora ima puta 30 dana, a more, koje je 30 dana puta daleko, jest tako nazvano Crno more.*"[182]

Hrvati u Dalmaciji, prema glavi XXXI. *DAI*, potomci su nekrštenih Hrvata, zvanih i *Bijeli Hrvati*, koji su došli u Dalmaciju u doba Heraklija i potražili bizantsku zaštitu. Oni su iz Dalmacije protjerali Avare i s Heraklijevim dopuštenjem naselili se u toj zemlji. Hrvati su u glavi XXXI. *DAI* "*nekršteni i Bijeli Hrvati*", a njihova je država "*megale*" Hrvatska. Doseljenje Hrvata, kako se navodi u ovoj glavi *DAI,* u doba cara Heraklija nije se moglo dogoditi s europskoga sjevera u VII. stoljeću jer su im prepreka bili Avari.[183]

---

182 N. Tomašić, *Život i djela cara Konstantina VII. Porfirogenita*, nav. dj., str. 80-81, 83.

183 *"Da je car ´zatražio pomoć´ ne kod Sama koji mu je bio bliži i uz to poznat po uspesima protiv Obara nego u dalekih Hrvata u Maloj Poljskoj i Šleskoj nije nimalo verovatno... Kud su prošli? Ako su išli preko Panonije, što bi bio najkraći i najverovatniji put, oni bi morali udariti na Obre. Kako bi oni mogli doći u Dalmaciju kao pobeditelji, a da obarska Panonija ne bude savladana? Međutim, u Panoniji, Obri su se održali u svojoj vlasti, a bili su od Sama potisnuti samo na zapadnim i severozapadnim granicama. Možda su Hrvati išli preko Samova područja? Ali i onda bi pre trebalo oslobađati slovenska naselja u No-*

Glava XXXII. *DAI* nosi naslov *O Srbima i zemlji, koju sada nastavaju*, a dio o Hrvatima glasi:

"*Valja znati da Srblji potječu od nekrštenih Srbalja, koje i Bijelima nazivlju, što su doma tamo od Turske u kraj što zovu Bojičima, gdje graniči i Frangija, kao i Velika Hrvatska, ona nekrštena i Bijelom prozvana. Tamo i ovi Srblji od početka stanovahu.*"[184]

U glavi XL *DAI* (poglavlje *O Kabarima i Turcima*) navodi se Moravija, koju uništiše "Turci" i nastavlja:

"*Susjedni su pako Turkom na istočnu stranu Bugari, gdje ih dijeli rijeka Istar, koga i Danubijem zovu. Prema sjeveru su Pečenezi, a više prema zapadu Franci, a prema jugu Hrvati.*"[185]

U historiografiji prevladava smještaj *Bijele Hrvatske* iz *DAI* na sjeveru Europe i to posebno pozivom na stilizaciju "*onkraj Bagibareie*" u smislu da to označuje Bavarsku.[186] To je pokušao obrazložiti 1880. godine Franjo Rački[187], ali njegovo mišljenje nije jednodušno prihvaćeno.[188] Armin Pavić je 1906. godine prvi put iznio stajalište da su Hrvati

---

rikumu i južnoj Panoniji, pa tek onda doći do Dalmacije." (Tatomir Vukanović, *Etnogeneza južnih Slovena*. Vranjski glasnik, knj. X, Vranje, 1974, str. 94.)

184 N. Tomašić, *Život i djela cara Konstantina VII. Porfirogenita*, nav. dj., str. 83.

185 Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, nav. dj., str. 101. (N.Tomašić u bilješci ovaj navod komentira samo riječima: *"To su ilirski Hrvati."*)

186 *"U hrvatskoj se historiografiji ovaj termin identificira s Bavarskom."* (Jerzy Bechcicki, *Wokol problematyki etnogenezy Bialej Chorwacji*. Pamietnik Slowianski, godište XXXVI/XXXVII, 1986/1987. Poljska akademija nauka, Warszawa, str. 254.) Prevladavanje ovoga shvaćanja postoji i u drugim historiografijama. Belke Klaus i Peter Soustal u svom prijevodu spisa *De admininistrando imperio* čak u samom tekstu vrela izjednačuju pojam *Bagibareia* s Bavarskom. (Belke Klaus - Peter Soustal /prijevod i tumačenja/, *Die Byzantiner und ihre Nachbarn /De admininistrando imperio/.* Verlag Fassbaender, Wien, 1995, str. 161.)

187 Tu stlizaciju iz *DAI* prvi je tako interpretirao Paul Joseph Schaffarik 1828. godine. (Pavel Jozef Šafarik, *O poreklu Slovena po Lorencu Surovjeckom*. Arhiv Vojvodine Novi Sad – Slovenski institut Novi Sad, Novi Sad, 1998, str. 93.)

188 Fr. Rački, *Biela Hrvatska i biela Srbija*. Rad JAZU, knjiga LII, Zagreb, 1880, str. 145-181. U svezi s tadašnjim tumačenjem Račkoga, a kako se stvarno u srednjem vijeku označivalo Bavarsku, usporedi na primjer: Johanes Mihael Rajnhart, *Ko je moravski kralj Metodijevog žitija*. U: *Slovensko srednjovekovno nasleđe*. Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 548-549. Vidi i: Wilfried Menghin, *Frühgeschichte Bayerns. Römer und Germanen - Baiern und Schwaben - Franken und Slawen*. Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 1990, str. 73-74.

prebivali "*iza Bablje gore na Kupi,... dakle u starom Noriku*".[189] Posebno shvaćanje *Bijele Hrvatske*, odnosno *Bijelih Hrvata* u *DAI,* iznio je Toma Maretić davne 1889. godine i obrazložio ovako:

"*Iz onoga, kako Porfirogenit odredjuje položaj Bijele Hrvatske, vidi se i opet njegova površnost, jer po njegovijem naznakama ležala je Bijela Hrvatska negdje u današnjoj sjeveroistočnoj Češkoj pokraj gornje Labe, ali i u istočnoj Galiciji. On naime piše, da Bijela Hrvatska leži madžarskoj zemlji na sjeveru, franačkoj na istoku, bavarskoj na sjeveroistoku, ali piše i to, da na Bijelu Hrvatsku često udaraju Pečenezi, koji su u njegovo doba živjeli u zapadnoj Rusiji na obje strane rijeke Dnjepra. Svatko će lako dokučiti, da Pečenezi ne bi mogli često napadati na Bijelu Hrvatsku, kad bi od nje bili tako rastavljeni kako je rastavljena sjeveroistočna Češka od Podnjeparja... U ostalom lako je naći izvor navedenoj Konstantinovoj pogrješki. Treba naime znati, da je u sjeverozapadnoj Češkoj u Konstantinovo doba živjelo češko pleme, koje se zvalo Hrvati, ali premda su se tako zvali, nijesu južnoslavenskijem Hrvatima stajali ni malo bliže nego ostala češka plemena. Još se nalazilo pleme Hrvati u istočnoj Galiciji ispod Karpata, ali ovi su Hrvati bili rusko pleme, i poslije im se ime izgubilo kao i drugijem ruskijem plemenima. Čuvši Porfirogenit, da Hrvata osim na slavenskom jugu ima takodjer u Češkoj i Galiciji, pomislio je, da su češki i galički Hrvati jedan narod i da su se od njih otcijepili južni Hrvati. Izraz: Bijeli Hrvati, Bijela Hrvatska takodjer je Konstantin krivo upotrebio, jer je to ime po svjedočanstvu starorusko-*

---

[189] A. Pavić, *Cara Konstantina VII. Porfirogenita De administrando imperio glave 29-36.* Zagreb, 1906, str. 29. A. Pavić je 1909. godine svoje zaključivanje precizirao ovako: *"U doba kada Obri oteše Vizantincima Dalmaciju (610-641) jedan je dio Hrvata sjedio iza Babigareje, to jest iza Babljih gora na Kupi, u Karantaniji."* (A. Pavić, *Cara Konstantina VII. Porfirogenita*, Zagreb, 1909, nav. dj., str. 13.) *"Iz priko Babinih gora. Nije jasno na koje se gòre tu misli. Postoji Babina gora, 9 km jugoistočno od Ogulina. Latinisti srednjeg i novog vijeka (povodeći se za Strabonom,... označavaju sa Montes Baebii planine između Kupe i Sane, ponekad i Velebit. Ako i pisac Ljetopisa na to misli, onda bi se ovim izrazom označavao samo prijelaz Hrvata iz savskog (panonskog) područja u primorsko. Ako on ima u vidu selidbu iz zakarpatskih krajeva, onda bi to ime moralo označavati Karpate. Nigdje, međutim, nisam našao potvrdu da bi se Karpati nazivali tim imenom /Babine gore/."* (Nikola Lašvanin, *Ljetopis*. *"Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran."* Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2003, str. 80. Autor ove bilješke je I. G.)

ga ljetopisca Nestora negda pripadalo južnoslavenskijem Hrvatima, a ne češkima ni galičkima."[190]

Lj. Hauptmann je 1937. godine posebno upozorio na kontradiktornosti u poglavljima *DAI* koja spominju Bijelu Hrvatsku, i to precizirao ovako:

"*1) Bijela Hrvatska-s one strane Bagibareje, blizu Franaka te je podložna Otonu Velikome;*

2) Bijela Hrvatska-s one strane Mađara, blizu Franaka i Srba;

3) Bijela Hrvatska-blizu Srba, Mađara, Franaka i Pečenega,

4) Bijela Srbija-s one strane Mađarske, u zemlji zvanoj Bojki, blizu Franaka i Bijele Hrvatske, a

5) Mađarska graniči-prema jugozapadu sa Francima, prema sjeveroistoku s Pečenezima, prema jugu s Velikomoravskom ili Svetopukovom zemljom a 'prema gorama' sa Hrvatima. Kako se vidi, Konstantinov je tekst posve smušen. Jer ako ga prihvatimo, Bijela bi Hrvatska ležala jedanput u Češkoj, drugi put iza Karpata, a treći put ni svrdlom ni klještima ne bismo iz njega izvukli na koji se od ovih predjela njegove riječi odnose."[191]

Miho Barada također je dokumentirao kakve su potpuno kontradiktorne zaključke na temelju vrela *DAI* izvlačili istraživači o *Bijeloj Hrvatskoj* na sjeveru Europe i o doseobi Hrvata, pa je logično zaključio: "*Zato u pitanju seobe Hrvata tražiti rješenje u samim vijestima Porfirogenita uzaludna je svaka muka i nastojanje; treba pustiti vijesti careve potpuno po strani i nastojati pronaći drugdje utvrđene povijesne činjenice te pomoću njih određivati vrijeme, način i put seobe Hrvata u Dinaride*."[192]

O smislu stilizacija o *bijeloj* Hrvatskoj i *velikoj* Hrvatskoj u glavama XXX. i XXXI. *DAI* u historigrafiji prevladava ovo tumačenje:

"*On* (Porfirogenet) *kaže sasvim jasno: 'Velika Hrvatska koja je nazvana i Bela…' A kako 'Velika Hrvatska' može da bude istovremeno i 'Bijela'? Preko grčkih nevolja sa betom koja je u jednom dijelu Grčke čitana kao B a u drugom kao V. Pa je u starogrčkom preovlađivao prvi a u novije vrijeme drugi izgovor. Tako je 'beta' postala 'vita'… Dakle, isto*

---

190 T. Maretić, *Slaveni u davnini*. Naklada Matice hrvatske. Zagreb, 1889, str. 68.

191 Lj. Hauptmann, *Seobe Hrvata i Srba*. Jugoslovenski istorijski časopis, /Ljubljana-Zagreb-Beograd/, III/1937, sv. 1-4, str. 32-34.

192 M. Barada, *Hrvatska dijaspora i Avari.* Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 2, 1952, str. 8.

slovo, u jednoj riječi, mijenja glasovnu vrijednost. Kada se na grčki prenese slovenski pridjev 'Vela (velja, velika)' uz Hrvatska,... to daje oblik koji i nalazimo u Porfirogeneta: 'Belohrobatoi', i eto kako Vela (megale) Hrvatska postane i Bijela i Velika! Do ovakvih zaključaka došli su i Rački (1880) i Skok (1927) a u novije vrijeme i njemački slavista Kunstmann (1984). Navodeći Račkoga i Skoka, bez navođenja sopstvenoga suda, zaključujemo da ovo stanovište dijeli i priređivač Porfirogeneta Ferjančić."[193]

Izneseno shvaćanje Radoslava Rotkovića (i drugih autora u istom smislu) nije točno. Oznaka "megale" u *DAI* nema značenje prostorne veličine. To nije velika Hrvatska nego stara, prva Hrvatska iz koje su Hrvati iselili i te je pojmove do sada najpotpunije protumačio Martin Kuzmić. On je naveo 24 primjera, i od toga 22 primjera iz vrela raznih pisaca koji potvrđuju da *megale* znači stara, starija, prva. Ti primjeri, koje on navodi, "*dokazuju... da μέγας μεγάλη znači stari, stara, starija, stariji, a ne veliki, velika... Oznaka μέγας, μικρός u značenju 'stariji, mlađi' mogla je nastati samo kod Latino-Bizanćanâ, koji su grčki govorili i pisali, a latinski mislili... Može se reći, da su od Bizanćanâ potekli naslovi Karlo Veliki (742.−814.)... i slični, u značenju 'stariji', 'prvi' i t. d.* (= *oznaka vremena*)*, a danas se to više ne zna, pa se kod naslova 'veliki' doista misli na 'veličinu'.*"[194] Imre Boba također navodi da pridjev *megale* u kontekstu Porfirogenetova pisanja ne znači *velik*, nego *stari*, *stariji* ili *nekadašnji, raniji*,[195] a isto zaključuje i Martin Eggers.[196] Prema tome nije točan prijevod sporne rečenice u *DAI*: *Velika Hrvatska koju i Bijelom zovu.* Točan prijevod ove rečenice glasi: *Stara Hrvatska koju i Bijelom zovu.*[197]

---

[193] R. Rotković, *Najstarija crnogorska država Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka. Izvori i legende*. Print, Podgorica, 1999, str. 113-114.

[194] M. Kuzmić, *Povijesne crtice*. *Bijela Hrvatska. Velika Hrvatska.* Nastavni vjesnik, knj. XXXVIII, Zagreb, 1930, str. 203-216.

[195] I. Boba, *Novi pogled na povijest Moravie*. Crkva u svijetu, Split, 1986, str. 77.

[196] M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich': Realität oder Fiktion?* Anton Hiersemann, Stuttgart, 1995, str. 110, 341.

[197] U njemačkom izdanju *DAI* dovodi se u bilješci riječ *megalos* s pojmom star (*alt*). K. Belke – P. Soustal, *Die Byzantiner und ihre Nachbarn /De admininistrando imperio/*, nav. dj., str. 171.

M. Kuzmić navodi primjere iz Porfirogeneta kako se u njega i svi "*Bio-gradi zovu 'bijeli' po građi, ljepoti, čistoći*", i dodaje kako se u nekim drugim primjerima iz starih vrela neki stanovnici nazivaju po bojama zato jer se razlikuju po nošnji.[198]

2.
Bijeli Hrvati u *Nestorovoj kronici* i u *Hrvatskoj kronici*

U kronici *Povijest minulih ljeta,* za koju se smatra da je dovršena u Kijevu najvjerojatnije 1113. godine, spominju se i *Bijeli Hrvati*, ali samo na balkanskom prostoru. Taj navod o *Bijelim Hrvatima* glasi: "*Po množêh že vrêmenêh sêli sat Slovêni po Dunajevi, kdê jest ninê ugorska (ugarska) zemlja i blgarska. Od têh Slovên razidoše se po zemlji, i prozvaše se imeni svojimi, kdê sêdoše na kotorôm mêstê, jako prišedše sêdoše na rêcê imenom Morava, i prozvaše se Moravani, a drugi Česi narekoše se, a se ti že Slovêni: Hrvate bêlij, i Srbe i Korantane... Tako razide se slovênskij jezik.*"[199]

U početcima *Nestorove Kronike* navodi se da su Iliriju prvobitno nastavali Slaveni, a Hrvati se spominju u pasusu u kojemu stoji da su Slaveni također Bijeli Hrvati, Srbi i Horutani (Karantani). Iz toga nabrajanja moguće je zaključiti da Hrvati žive blizu Karantanije, a to onda ne može biti ni iza Karpata, niti u Karantaniji. "*Nestor govori o naseljenju Slavena s područja Dunava na sjever. Da ne bi tko pomislio, da su se*

---

198 M. Kuzmić, *Povijesne crtice*, nav. dj., str. 203-216. Neki autori oznake po bojama pokušavaju protumačiti kao staroiranske geografske termine kojima su Hrvati po doseljenju u novu domovinu označivali zapad i jug. (Stjepan Krizin Sakač, *Pravo značenje naziva 'bijela' i 'crvena' Hrvatska.* Život, XIX/1938, 6, str. 335.)

199 Vj. Klaić, *Slike iz slavenske povjesti*. MH, Zagreb, 1903, str. 6. Usp. izvornik u: Dmitrij Tschiżewskij (Uvod i komentar), *Die Nestor-Chronik.* Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1969, str. 5.; (D. S. Lihačev – M. B. Sverdlov), *Povest vremenih let*. III. izdanje, Nauka, Sankt-Peterburg, 2007, str. 8. Taj Nestorov navod u srpskom prijevodu Nenada Kosovića glasi: *"Poslije mnogo vremena sjeli su Sloveni zu Dunav, gdje su danas Ugarska zemlja i Bugarska. Od ovih Slovena raziđoše se Sloveni po zemlji i nazvaše se imenima svojima po mjestima gdje sjedoše. Oni koji došavši sjedoše zu rijeku po imenu Morava, i nazvaše se Morava, a drugi se Česi nazvaše. A ovo su još ti isti Sloveni: Bijeli Hrvati, i Srbi, i Horutani."* (*Povijest minulih ljeta ili Nestorov ljetopis.* I. izdanje. Nikola Pašić, Beograd 2003, str. 6-7.)

svi Slaveni iselili s područja rijeke Dunava, Nestor iza kako je naveo iseljenje prvih dviju grupa, moravske i češke, ubacuje rečenicu, u kojoj veli, da su Slaveni i Bijeli Hrvati i Srbi i Korutanci, koji su ostali na području rijeke Dunava. Sa zamjenicom 'ti' on veže Slavene ove treće rečenice s dunavskim Slavenima, o kojima je govorio u prvoj rečenici. Slično značenje ima i zamjenica 'teh' na početku druge rečenice, kojom se 'teh' Slovene,' naime Moravljani i Česi, vežu s dunavskim Slavenima prve rečenice. Da Nestor u našem navodu misli na južne Bijele Hrvate, vidi se nadalje iz samoga teksta treće rečenice, u kojoj on usko veže u jednu skupinu: Bijele Hrvate, Srbe i Korutance. Smisao je cijeloga konteksta, da su ta tri naroda susjedni jedan drugomu i da se nalaze jedan uz drugoga na bliskom prostoru. Hrvata i Srba bilo je i sjeverno od Moravljana i Čeha, ali Korutanci nijesu nigda stanovali sjeverno od Karpata nego samo u današnjoj Koruškoj i Štajerskoj. Dakle u slučaju 'Horutana' Nestor bez sumnje govori o Slavenima južno od Dunava. Kako on usko veže Bijele Hrvate i Srbe s Horutanima u jednu zasebnu prostorno blizu skupinu, to proizlazi, da je on na ovom mjestu imao pred očima podunavske Slavene: Korutance, Bijele Hrvate i Srbe."[200]

U hrvatskoj historiografiji prevladava točno zaključivanje da Nestorov ljetopis razlikuje sjeverne "Horvate" od južnih koje se naziva "Horvate bijelim".[201]

---

200 Dominik Mandić, *Crvena Hrvatska*. Ziral, Chicago – Rim, 1973, str. 77 – 79.

201 F. Rački, *Biela Hrvatska i biela Srbija*. Rad JAZU, knj. LII, Zagreb, 1880, str. 161.; *"L' espressione: i bianchi Croati e la Bianca Croazia, Costantino ha falsamente adoperato perche questo nome, secondo l'attestazione dell' antico cronista russo, Nestor (il quale scrisse la sua cronaca al principio del secolo XII.) una volta apparteneva ai Croati meridionali e giammai a quei della Boemia e della Galizia."* (Giovanni Andrović, *Appunti polemici all' opuscolo del Dottore L. Gumplovicz: Le origine storiche dei Serbi e dei Croati*. Spalato, 1903, str. 17.); *"Nestor nazivlje upravo južne Hrvate Bijelima, dakle obratno od Konstantina."* (F. Šišić, *Ime Hrvat i Srbin, i teorije o doseljenju Hrvata i Srba.* Godišnjica Nikole Čupića. Beograd, 1923, str. 11.) I u novijoj ruskoj historiografiji navodi se da su u *Nestorovoj kronici* Bijeli Hrvati navedeni na Balkanu. Usp. A. V. Majorov, *Velikaja Horvatija*. Izdanje Sankt-Peterburškoga Univerziteta. Sankt Peterburg, 2006, str. 28.

Postojanje *Bijele Hrvatske* i to samo na Balkanu (u srednjovjekovnoj Gackoj, Krbavi i Lici), posebno potvrđuje *Hrvatska kronika*. Tibor Živković u odnosu na potpuno ili djelomično pobijanje Popa Dukljanina i poklanjanje vjere isključivo Porfirogenetu, s obrazloženjem da Dukljanin piše uglavnom na temelju narodnog predanja, odgovara: "*U tom slučaju postavlja se pitanje – a na osnovu čega piše Konstantin Porfirogenit?*"[202] *Hrvatska kronika* je i zbog doba svoga nastanka jedno od najstarijih povijesnih vrela u odnosu na ostale sačuvane ljetopise drugih slavenskih naroda.[203] Ovo povijesno vrelo zanemaruju samo oni koji su nesposobni da ga zbog njegove težine analiziraju. Maja Miletić točno zaključuje: "*Ja znam da je čitav problem spisa Dukljanskog anonima*

---

[202] "*Ne treba, takođe, zaboraviti, da Porfirogenit u poglavljima od 29. do 31. nigde ne pominje Gote, koji su u ime Carstva vršili stvarnu vlast u Dalmaciji tokom prvih decenija VI veka, a što je morao da pomene u svom izlaganju o provinciji Dalmaciji (poglavlje 29 DAI), dok je ovo Dukljaninu vrlo dobro poznato… Iako nedostaju sigurne činjenice, Dukljaninovo izlaganje je prirodnije i iz njega se vidi da nije bilo nikakvog temeljnijeg pokrštavanja u prvim vekovima po doseljavanju.*" (Tibor Živković, *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću /600-1025/*. Istorijski institut, Posebna izdanja, knjiga 38, Beograd, 2002, str. 306-310.)

[203] "*Čini se, da je djelo Popa Dukljanina izvor od izvanredne vrijednosti, jer događaji u njemu opisani nisu u suprotnosti s bilo kojim drugim izvorima, nego se logično uklapaju u tkivo hrvatsko-dalmatinske povijesti.*" (Imre Boba, *Novi pogled na povijest Moravie.* Crkva u svijetu, Split, 1986, str. 96.) Stjepan Antoljak, kada spominje *Korčulanski kodeks* iz XII. stoljeća, dodaje da je među "*kasnijim domaćim historiografskim spisima svakako... jedan od najvažnijih izvora tzv. Ljetopis Popa Dukljanina,…*". (S. Antoljak, *Hrvatska historiografija do 1918.* Knjiga prva, NZ Matice hrvatske, Zagreb, 1992, str. 19.) Miroslav Kurelac točno zaključuje kako uza sve nejasnoće, nedosljednosti, pa i razlike u sadržaju pojedinih redakcija, to djelo "*valja smatrati najstarijim srednjovjekovnim sistematiziranim historiografskim djelom u Hrvata*". (M. Kurelac, *Narativni izvori.* Objavljeno u knjizi *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost.* HAZU, Zagreb, 1997, str. 327.) Izvor je *Sclavorum Regnum* veoma važan i u shvaćanju srednjovjekovnih društveno-političkih odnosa čak i za svjetsku historiografiju. "*Ja sam daleko od narodne uobraženosti, ali sam nesumnjivo na pravom putu kada tvrdim, da i svetska istorijska nauka, zbog oskudice izvora za rani Srednji vek, može primiti iz Barskog rodoslova množinu poticaja za rad i svoje naučne rezultate podacima iz njega potkrepiti, a slovenska istoriografija naročito.*" (Nikola Radojčić, *Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku – prema Barskom rodoslovu.* U: *Glasnik Skopskog naučnog društva.* Skoplje, 15/1935, 9, str. 26–27.)

vrlo složen i zato vrlo težak za analizu. Nema valjda u našoj historiografiji nijednog tako tvrdog oraha, koji bi se dao zgristi kao ovaj. Zato on traži iznimnu i punu pažnju… To je naš najstariji povijesni sastav, koji donosi imena vladara, toponime i događaje, koje ne poznaje ni jedan naš drugi povijesni izvor.“[204]

Hrvatska redakcija ovoga ljetopisa opisuje zbivanja do 1089. godine i ona je mogla nastati najkasnije u posljednjem desetljeću XI. ili u prvoj polovici XII. stoljeća. Općeprihvaćeno je Šišićevo uvjerljivo obrazloženje da je latinska redakcija djela nastala u drugoj polovici XII. stoljeća.[205] Latinska i hrvatska redakcija *Sclavorum Regnum* u biti se podudaraju od I. do zaključno XXIII. glave (*Hrvatska kronika*). Od glave XXIV. ovoga vrela obje se redakcije bitno razlikuju. Prve dvadeset i tri glave u obje redakcije i nastavak hrvatske redakcije do njezina svršetka opisuju zbivanja samo u Donjoj Dalmaciji, Bosni, Slavoniji i Istri.[206]

Hrvati u obje redakcije *Ljetopisa* zauzimaju samo jedan, manji dio od opisanoga cjelokupnog teritorija. Svi se vladari u ovom izvoru, neovisno je li im krunu priznao papa ili Bizant, nazivaju kraljevima, što je

---

[204] Maja Miletić u pismu, koje je uputila 1. svibnja 1985. godine Muhamedu Hadžijahiću. M. Miletić u pismu, koje je uputila iz Rima 17. ožujka 1972. godine M. Hadžijahiću, u povodu jedne od više njegovih rasprava (objavljenih na njemačkom i hrvatskom) o *Hrvatskoj kronici*, navodi da njegov “*rad ispravlja staro ustaljeno mišljenje podcjenjivanja i omalovažavanja Dukjaninove kronike, stvar koja nas je več umorila*“.

[205] F. Šišić (uredio), *Ljetopis popa Dukljanina*. SKA. Posebna izdanja filozofski i filološki spisi, knj.18. Beograd, 1928, str. 104, 180.-181. Usp. i Nikola Banašević, *Letopis Popa Dukljanina i narodna predanja.* Srpska književna zadruga, Beograd, 1971, str. 268.; Eduard Peričić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog.* Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991, str. 141.-175.; M. Kurelac, *Narativni izvori.* U: *Hrvatska i Europa*, nav. dj., str. 326.

[206] Dio hrvatske redakcije, počevši od XXIV. glave do Zvonimirove pogibije može biti i naknadni dodatak. Nastavak latinske redakcije, od XXIV. glave do završetka, prikazuje događaje gotovo samo u Duklji i u njoj susjednim zemljama. Pravo vrjednovanje izvora *Sclavorum Regnum* moguće je samo ako se ne izjednačuju hrvatska i latinska redakcija niti u prve dvadeset i tri glave, iako se obje u sadržaju uglavnom podudaraju. Već je prijevod naziva mjesta i imena iz hrvatske redakcije na latinski takav da se mogu izvoditi prema hrvatskoj redakciji zaključci često potpuno suprotni onima koji se mogu izvoditi iz latinske redakcije. Prevodilac je sa “slavenskog” na latinski prevodio i redigirao onako kako je on u drugoj polovici XII. stoljeća zamišljao da odgovara stvarnosti u proteklim stoljećima.

važna činjenica.[207] Kraljevska titula u to doba odgovara povijesnoj stvarnosti, pa su je tako stari pisci i bilježili.[208] "Kralj" je u ovom vrelu oznaka za vladara i ona prvobitno nije imala značenje koje je kasnije stekla na Zapadu. U navedenom vrelu kralj vlada zajedničkom državom i on je nadređen banovima u toj državi. Kralj zajedničke države imao je sjedište u bosanskoj banovini.[209] Granica stare Bosne, kako to opisuje Dukljanin, išla je od Vranice, Vlašića i Borja planine do Drine.[210]

---

207 Spomen gotskih vladara kao "kraljeva" ne umanjuje nego upravo dokazuje vjerodostojnost vrela. Izraz "rex" nije ni na Zapadu imao uvijek isto značenje. "*Naslov kralja (rex) nosi germanski vođa Odoakar, iako je on pravno bio namjesnik rimskoga cara s naslovom 'patricius'. Taj naslov nose i istočno-gotski vladari Teodorik i Alarik, iako su i oni pravno bili namjesnici bizantinskih careva. U Franačkoj naslov kralja nose i vladari pojedinih dijelova franačke države, iako oni priznaju vrhovnu vlast kralja cijele Franačke*." (D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti.* Hrvatski povijesni institut, Rim, 1963, str. 183.-184.)

208 "*Raniji latinski hroničari, počev od Jordanesa, davali su takođe titulu rex slovenskim kneževima. Ne pominjući Dukljanina, to je utvrdio za hrvatsko područje Tadeusz Wasilewski*." (Banašević, *Letopis,* nav. dj., str. 51–52.)

209 Smatra se da je prvotna Bosna obuhvaćala samo porječje gornje Bosne od njezina izvora nedaleko od Sarajeva, otprilike do tjesnaca Vranduka, okružena naokolo visokim planinama, dok joj je istočna granica bila na Drini, od Goražda do Zvornika. (Oton Knezović, *Bosna i Hercegovina od seobe naroda do XII. stoljeća*. U: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Knj. I, Hrvatsko kulturno društvo *Napredak*, Sarajevo, 1942, str. 183.) Bosna u obujmu, u kakvom se navodi u djelu *DAI* kao jedinstvena teritorijalna jedinica, protezala se, kako neki autori smatraju, na području u kojem su prije prebivali Desitijati (M. Hadžijahić). Ti Desitijati, koji su nastavali istočnu i srednju Bosnu počevši od Travnika prema Rogatici pa dalje, imali su središte oko današnje Breze. (Mihovil Mandić, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*. U: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine,* nav. dj., str. 122.)

210 D. Mandić, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hecegovine.* II. izdanje, Ziral, Chicago-Rim, 1978, str. 408-409. Anto Babić je granice Bosne u ovom vrelu opisao ovako: "*Bosna je u Dukljanskoj kronici jasnije određen političko-geografski pojam nego u Porfirogenitovu spisu. Njezino područje prostire se od Drine do Borove gore (a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque od montem Pini), tj. do grubo zamišljene linije razvođa između dunavskih (savskih) i jadranskih pritoka,... Dok Porfirogenit na čitavom teritoriju kasnije bosanske države navodi nekoliko župa i krajeva koji s Bosnom ničim nisu bili povezani – štaviše, nalazili se van njena područja – dotle se u Dukljanskoj kronici Bosna pojavljuje kao veća teritorijalna i politička cjelina, koja pod svojim ime-*

U glavi se devetoj (hrvatske redakcije) *Libellus Gothorum* priča da je Budimir razdijelio svoje kraljevstvo na Primorje i Zagorje. "*Od Dalme do Valdemina prozva Hrvate Bile, što su Dalmatini Nižnji.*"[211] Bijeli su Hrvati, kako ih naziva hrvatska redakcija ovoga vrela, prvobitno zauzimali posebno kontinentalni pojas Donje Dalmacije, dakle samo jednu od više postojećih banovina u zajedničkoj goto-sklavinskoj državi. Vjekoslav Klaić iz toga opisa zaključuje da je ta Bijela Hrvatska *"sezala... od Duvanjskog polja na sjever do Vinodola*".[212] M. Kuzmić zaključuje: "*Bijela Hrvatska kod popa iz Duklje ide do Cetine kao i Hrobatija u cara Konstantina.*"[213] U izvornoj (prvobitnoj) hrvatskoj redakciji *Hrvatske kronike* nema spomena o postojanju *Crvene Hrvatske.* Hrvati, koji su živjeli u svojoj posebnoj banovini, nazvani su *Bijeli Hrvati* tek u doba kralja Budimira, za održavanja Duvanjskog sabora, koji se mogao održati u drugoj polovini IX. stoljeća (885. ili 886. godine). *"I svim zemljam mejaše položi(v)še i sve naredivše, što je s ovu stranu gore k moru, prozva Primorje, i rike, ke izhode iz gor od zapada sunčenoga i pristaju u veliku riku Dunaj, onuj riku zvaše Surbiu. I Primorje razdili na dvoje počamše od mista grada ki po poganih bi razrušen, ki se zove Dalma, gdi sa hodom biše, deri do mista, ko se zove Valdemin. Od Dalme do Valdemina prozva Hrvate Bile, što su Dalmatini Nižnji. I još od mista Dalme do Bandalona grada, ča se sada zove Drač, dotla prozva Donju (?) Dalmaciju i takoje Surbiu, ča jest Zagorje. I tuj na dvoje razdiliše počamše od gornje strane Drine, ča jest na zahod sunčeni do gore Borave, a toj prozva Bosnu, i od Drine do Lipa prozva 'Sas', ča je Raška zemlja."*[214]

---

nom povezuje više župa, istočno i zapadno od užeg bosanskog područja, među njima i neke koje kod Porfirogenita nisu spomenute. Iz teksta koji se na to odnosi moglo bi se zaključiti da su te župe, tj. Uskoplje, Luka i Pljeva na zapadu i Drinska župa na istoku, bile već oko sredine X. stoljeća u sastavu Bosne." (A. Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne.* Svjetlost, Sarajevo, 1972, str. 63-65.)

211 Vladimir Mošin (priredio, napisao uvod i komentar), *Ljetopis Popa Dukljanina.* Matica hrvatska, Zagreb, 1950, str. 54.

212 V. Klaić, *Crvena Hrvatska i Crvena Rusija.* Hrvatsko kolo, knj. VIII, Matica hrvatska, Zagreb, 1927, str. 112.

213 M. Kuzmić, *Povijesne crtice.* Nastavni vjesnik, knj. XXXVIII, Zagreb, 1930, str. 207.

214 I. Mužić, *Hrvatska kronika 547. – 1089.* IV. izdanje. Matica hrvatska Split, Split, 2001, str. 75-76.

Iz devete glave *Hrvatske kronike* može se zaključiti da su prije Budimirove vladavine u drugoj polovini IX. stoljeća veliku državu potresali i vjerski sukobi. "*I tada poče Kostanc život i čudesa Isukrstova pripovidati i napuni i utvrdi kralja u viri svetoga Jedinstva i Trojstva božanstvenoga. I u svem kralj virova i krsti se sa svimi ki još u kraljevstvu njegovu bihu nekršćeni… I u to vrime bi učinjeno veselje veliko meu krstjani i svi oni, ki bihu u tvrjavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu i ne povidahu se krstjane, očitovaše se, odvrg strah. I svi ki bihu progonjeni vratiše se i počeše slaviti ime Isusa propetoga. I tako kralj svetoga puka zapovidi svim, koji latinski govorahu da se vrate svi u mista svoja i da podižu i naprave gradove, koji po poganeh bihu rasuti i požgani. I tako iskaše (Budimir) kralj svetoga puka, kako bi rasute gradove sazidal i napunio. I to mu ulize u misal, kako bi za svoga vrimena opet zemlju kako je i prvo bila napraviti; zašto imaše mnoštvo ljudi, da, sve biše izmišano. I tako razabrati kralj odluči zemlju i ljudi, i staviti opet u prave zakone.*[215] Da bit ovoga navoda može biti istinita potvrđuje pismo pape Stjepana VI. splitskom nadbiskupu Teodoziju iz 887/888. godine u kojemu papa traži obnavljanje crkava (isključivo u smislu građevina), koje su *barbarskim bijesom* porušene.[216] Na mogućnost da se zapis o porušenim crkvama odnosi na progone koje su vodili arijanci protiv drugih kršćana vjerojatno upućuje i navod o utvrđenju kralja "*u viri svetoga Jedinstva i Trojstva božanstvenoga*".

Kralj Budimir, kojega neki autori na temelju pisanja imena u latinskoj redakciji glave IX. prepoznaju kao povijesnog Svatopluka (871-894.), dijeli postojeću veliku državu 885. ili 886. godine, što može značiti da je ona do tada, makar i s povremenim prekidima, postojala. U hrvatskoj redakciji navodi se da je Budimirovo kraljevstvo sastavljeno od više "*rusagov*" i "*jazikov*". Ima indicija, koje ne potvrđuju arheološki nalazi, da je kralj Budimir stvarno postojao i da je imao sjedište u središnjoj Bosni.[217] Radoslav Rotković zaključuje: "*F. Šišić je u svome izdanju*

---

215 I. Mužić, *Hrvatska kronika*, nav. dj., str. 74.

216 "*et omnes ecclesie, que barbarorum rabie destructe sunt, assiduis precibus, ut restaurentur…*". (*Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, nav.dj., str. 21-22.)

217 "*Ime Budimir je, nadalje, karakteristično upravo za IX vijek, ali se javlja i kasnije. U ispravama koje se odnose na područje hrvatske države spominju se pod tim imenom župani i dostojanstvenici. Postoji, dalje, i više lokaliteta koji su vezani za ovo ime. Ja bih ovdje želio da skrenem pažnju na jedan lokalitet, pri čemu posebnu važnost dajem geografskom smještaju toga lokaliteta. Riječ je*

(*1928*) *donio veliku mapu Dukljaninovih toponima, ali nije označio granice države… Da li je na tome prostoru, u srednjem vijeku, postojala jedinstvena država, poslije pada velikog Rimskog Carstva? Kažu da nije, ali za to nema dokaza; kao ni za tezu da je postojala, sem Dukljanina. Dakle, razlozi pro postoje a kontra - ne.*"[218]

Postojanje jedne države, koja se opisuje u *Libellus Gothorum*, potvrđuje i *Sumpetarski kartular*. On sadrži podatke do kraja XII. stoljeća, ali je mogao biti sastavljen i nekoliko stoljeća kasnije. U *Sumpetarskom kartularu* navodi se kraljevstvo Hrvata u kojem vladaju banovi i to u latinskom izvorniku ovako:

"*[102.] Tempore transacto erat consuetudo in regno Croatorum: erant septem bani qui eligerant regem in Croatia, quando rex sine liberis moriebatur, silicet: banus Croacie, primus; banus Bosniensis, secundus; banus Sclauonie, tertius; banus Posige, quartus; banus Podrauie, quintus; banus Albanie sestus; banus Sremi, septimus.*"[219]

---

o velikom selu u Sarajevskom polju zvanom Butmir, poznatom prethistorijskom nalazištu ('butmirska kultura'). Zahvaljujući turskim katastarskim defterima iz XV vijeka, sada znamo da se u to vrijeme današnji Butmir nazivao Budimir." (M. Hadžijahić, *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju.* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja broj VIII, knjiga 6, Sarajevo, 1970, str. 233.-234.) Ivan Kukuljević Sakcinski posebno ističe kako "*je istina, da ime Budimira, kao kralja hrvatskog, bijaše poznato ne samo njekim starijim zgodopiscem hrvatskim, nego da je i u narodu vazda živilo, o njemu se pričalo, a i danas u predavanju puka i crkve živi, te ga narodna crkva i medju svetce uvrsti.*" I. Kukuljević navodi da 17. ožujka "*svetkuje hrvatska crkva imendan sv. Budimira*". (I. Kukuljević Sakcinski, *Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune.* Rad JAZU, knjiga LVIII, Zagreb, 1881, str. 34–35, 52.)

218 R. Rotković, *Najstarija crnogorska država Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka. Izvori i legende.* Print, Podgorica, 1999, str. 102.

219 "[102.] *U kraljevstvu Hrvata u prošlim vremenima bijaše običaj: bilo je sedam banova (bani) koji birahu kralja u Hrvatskoj, kada je kralj umro bez djece; naime: prvi, ban Hrvatske; drugi, ban bosanski; treći, ban Slavonije; četvrti, ban Požege; peti, ban Podravine; šesti, ban Albanije; sedmi, ban Srijema...* [104.] *Ovo su bili banovi u Hrvatskoj od roda Hrvata, od vremena Svatopluka, sve do vremena Zvonimira, kralja Hrvata. /Isti fuerunt bani in Croatia de genere Croatorum a tempore regis Suetopelegi usque ad tempus Suenimiri regis Croato-*

Na listu XIV.A i XIV.B toga *Kartulara* nalaze se, prema Šišiću, "*dva pripisa, pisana goticom XIV veka*".[220] D. Mandić misli da je pripis unesen za prijestolnih borbi poslije smrti Ladislava IV. Kumanca (+ 1290.) pa do izbora Karla Roberta Anžuvinca 1308. godine. Pisac je, prema D. Mandiću, upotrijebio veoma stari predložak iz zadnje četvrti XI. stoljeća, u kojemu nije znao svaku riječ točno pročitati i prepisati.[221] Spomen je "Svetopelega" u *Sumpetarskom kartularu* nepobitan dokaz da je autor pripisa znao samo za neku latinsku redakciju *Sclavorum Regnum* u kojoj se jedino to ime navodi. Razlike između ta dva vrela nisu posebno bitne. Tako se, na primjer u *Sclavorum Regnum*, uglavnom navodi postojanje četiriju banova, a u pripisu *Sumpetarskom kartularu* sedam banova. Kada bi i bio slučaj da se navedena dva vrela međusobno stvarno razlikuju, to bi samo osnažilo vjerodostojnost spisa *Sclavorum Regnum*. U oba se vrela spominje postojanje velikoga jedinstvenog kraljevstva, u kojemu Hrvati zauzimlju samo dio teritorija. To je u vezi s Hrvatima najvažnija bit istoga sadržaja u izvorima *Sclavorum Regnum* i u *Sumpetarskom kartularu*. Nužno je istaknuti da se u *Sumpetarskom kartularu* pogrješno spominje bana "Albanije", ako je autor pod "Albanijom" uopće podrazumijevao ono što se danas pod tim pojmom shvaća i što je najvažnije ako je točno prepisao izvornu riječ. Teritorij svih ostalih banovina iz ovoga vrela je međusobno povezan, odnosno mogao je tvoriti zajedničku državu, ali ni jedna od banovina na tom prostoru nije mogla graničiti s Albanijom. Neobično je važno da u *Sumpetarskom kartularu* sve banovine (osim dakako "Albanije") obuhvaćaju gotovo isti teritorij koji se opisuje kao sastavni dio velike države u *Libellus Gothorum.*

Navedeni teritorij banske Hrvatske, kako se očituje u *DAI* i u *Libellus Gothorum*, odgovara opisu teritorija koji su, po Tomi Arhiđakonu, zauzeli Goti, odnosno Sklavini. Toma Arhiđakon ne spominje Bijele Hrvate, ali Hrvate doseljene, po njemu, sredinom VI. stoljeća smješta na isti teritorij koji *Hrvatska kronika* naziva *Bijelom Hrvatskom*. Prema Tomi u zemlju

---

rum/." (Hrvatski prijevod Jurja Marušića u: J. Marušić, *Sumpetarski kartular i Poljička seljačka Republika.* Književni krug, Split 1992, str. 52 -53.)

220 F. Šišić, *Letopis,* nav. dj., str. 51. Usp. i V. Novak - P. Skok, *Supetarski kartular.* JAZU, Zagreb, 1952, str. 121.

221 D. Mandić, *Rasprave i prilozi*, nav. dj., str. 439.

nazivanu Kuretija došlo je s europskog sjevera u doba Totile, dakle sredinom VI. stoljeća, sedam ili osam (ratničkih) skupina "Goto-Sklavina", arijanske vjere i posebnog jezika, pod gotskim vladarom. Ti Goti, koji su bili nazivani i Sclavi, nastanili su se u kontinentalnom dijelu na sjeveru "Dalmacije". Doseljenici su se s vremenom, prema *Solinskoj povijesti*, stopili sa starosjediteljima u jedan narod, s jednim jezikom i s jednom vjerom -primitivnim arijanstvom. "Sclavi ili Goti" su se, prema Tomi, nakon doseljenja naselili u brdovitim predjelima na sjeveru Dalmacije, a to bi uglavnom odgovaralo posebno prijašnjem teritoriju Japoda, odnosno kasnijem području Like, Gacke i Krbave (pored ostaloga).[222] Hrvatska je, prema njemu, planinsko područje, koje se nastavlja na sjeveru od Dalmacije. V. Novak je utvrdio da Tomin tekst o doseljenju glasi ovako: "*Venerant de partibus Polonie, qui Lingones appellantur cum Totila septem uel octo tribus nobilium. Hi uidentes terram Chroatie aptam sibi fore ad habitandum, quia rari in ea coloni Snati (=Snaci) manebant, petierunt et optinuerunt eam a duce suo.*"[223] K. Šegvić zaključuje da Toma opisuje "Croatiu" "*kao da je imao pred očima Liku i Gorski Kotar tamo do Save*".[224]

---

222 Prema Viktoru Novaku u brdovite krajeve gdje su živjeli starosjeditelji "*nesumnjivo... spadaju prostori od Gvozda na jug prema dalmatinskom moru u smeru Livna i Neretve*". (V. Novak, *Sitni prilozi.* JIČ, /Ljubljana-Zagreb-Beograd/, II/1936, 1-4, 121.)

223 V. Novak, *De iis qui Snaci nominantur*. JIČ, II/1936, 1-4, str. 119. V. Novak cijeli Tomin pasus interpretira ovako: "*Dakle, ma ko bio korektor ovoga mesta, on je hteo da doda ime ovih kolona koje su doseljenici našli u Hrvatskoj, a ta je iz celoga konteksta nesumnjivo dalmatinska Zagora, pošto se kaže da je 'regio montuosa' i da sa severne strane 'adheret Dalmatie'. Znači, ovi koloni zvali su se Snaci. Ti su bili nesumnjivo starosedeoci - rari coloni - kao preostaci mnogobrojnog starosedelačkog seljačkog masiva - stočara (ili ratara?) - u brdovitim krajevima docnije Tomine Hrvatske... Nesumnjivo među te krajeve spadaju prostori od Gvozda na jug prema dalmatinskom moru u smeru Livna i Neretve. Tu treba tražiti te retke naseljenike, preostale Snace, koji su dočekali 'septem uel octo tribus nobilium'.*" (V. Novak, *De iis qui Snaci nominantur*, str. 119-121.) Usp. M. Budimir, *Nota linguistica*. JIČ, II/1936, 1-4, 127-134; Čremošnik G, *O imenu "Snaci".* JIČ, V/1939, 1-2, 182-184; M. Budimir, *Snaci "Coloni regionis montuosae"* JIČ, V/1939, 1-2, 185-191.

224 K. Šegvić, *Hrvat, Got, Slav u djelu Tome Splićanina.* Nastavni vjesnik, za 1931/32, knj. XL, Zagreb, str. 19. Kada su se pomiješali doseljeni Goto-Sklavi(ni) sa starosjediteljima nastao je jedan narod s jednim jezikom, što znači da Toma misli kako su došljaci i starosjeditelji govorili dvama različitim jezicima. Usp. K. Šegvić, *Die gotische Abstammung der Kroaten*. Nordische Welt (Berlin), br. 9-12/1935, str. 34.

II.

Hrvati iz banovine stare *Bijele Hrvatske* preosvajaju od Avara županijsku Dalmaciju početkom IX. stoljeća

> "Naime, poznata je činjenica da je doba nazočnosti Hrvata u novoj postojbini tijekom VII. i VIII. stoljeća znanstveno najslabije osvijetljeni dio hrvatske povijesti, jer o tom razdoblju govore tek malobrojni i škrti pisani izvori kojima su se bavili mnogi znanstvenici, ponajviše povjesničari, međutim, suglasje u tumačenju raspoloživih pisanih vrela o vremenu doseljenja Hrvata u novu postojbinu nije postignuto. To je pitanje u hrvatskoj historiografskoj literaturi ostalo još otvorenim… Treba odmah istaknuti da o naseljima Hrvata ne samo na području Dalmatinske Hrvatske, već i na ostalim područjima iz doba njihove najstarije nazočnosti u novoj postojbini, nemamo gotovo nikakvih arheoloških podataka."
>
> (J. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*. 2007, s. 23, 32)

1.
O Avarima i njihovim osvajanjima u Dalmaciji

Pojam "Avari" nije jasan ni u pisanim vrelima jer se u njima oni izjednačuju, između ostaloga, s Hunima, Mađarima i Sklavinima.[225] Gantscho Tzenoff je svojedobno obrazlazlagao da Priskus koji je živio u V. stoljeću lokalizira Avare već u to doba na Dunavu.[226] Danas u historio-

[225] Klaus Weissgerber, *Ungarns wirkliche Frühgeschichte.* Mantis Verlag, Gräfelfing, 2003, str. 152.

[226] *"Wenn schon Priskus um 461-463. schreibt, daß die Abaren alte Donauanwohner sind, kann man nicht annehmen, daß sie erst zur Zeit des Maurikius aus Asien nach Europa gekommen wären. Studiert man jedoch Simokatta genauer, so stellt man fest, daß auch er die alten pannonischen Donauanwohner als Abaren schildert. Nach ihm sind die Abaren, Hunnen, die am Ister wohnten (I, 3, 2). Weiter schreibt er, daß die Abaren Hunnen seien, aber von denjenigen,*

grafiji prevladava zaključivanje da su Avari "*tursko-tatarski narod mongolske rase kojoj su pripadali još i Huni i Protobugari* (*Kutriguri*)".[227] Na temelju tumačenja pisanja Teofilakta Simokatae smatra se da su Avari doselili iz Azije u Europu tijekom druge polovine VI. stoljeća.[228] U nazivu Avari sadržan je i polietnički smisao.[229] Avarski kaganat bio je u društvenom smislu heterogena cjelina podređenih naroda. Avari su bili toliko malobrojni da su u vlastitoj vojsci bili manjina, a samo avarsko ime imalo je više sadržaja.[230] Na temelju vrela i antropoloških podataka može se zaključiti da su Avari i na Balkanu bili izmiješani s različitim etnosima.[231] Pod nazivom malobrojnih Avara skrivalo se i starosjedilačko stanovništvo koje je bilo u avarskoj službi. To je moguće shvatiti i iz analize brojnog stanja Avara. Menander navodi da je Avara bilo oko 568. godine otprilike 20000.[232] Prema svjedočenju T. Simokatae, iz 600. godine,

---

die es besser wissen, Turken genannt werden (I, 8, 5). Sodann bezeichnet Simokatta die Turken als die wahren und die Hunnen als die falschen Abaren. Die Hunnen, die von jeher an der Donau wohnten, bezeichnet Simokatta also als falsche Abaren; die richtigen Abaren seien die Turken, die zur Zeit des Kaisers Maurikius aus Asien nach Europa gekommen wären (VII, 7-12). Der Name Turken und der Titel Chagen, mit dem Simokatta den Führer der Abaren betitelte, veranlaßte die moderne Forschung zu glauben, daß die Abaren in der Tat aus Asien eingewanderte Türken seien. Diese Abaren sind zuerst von Priskus erwähnt worden." (G. Tzenoff, *Die Abstammung der Bulgaren und die Urheimat der Slaven. Eine historisch-philologische untersuchung über die Geschichte der alten Thrakoillyrier, Skythen, Goten, Hunnen, Kelten.* Walter de Gruyter, Berlin - Leipzig, 1930, str. 143-147.)

227 Leposava Trbuhović, *Prilog proučavanju stranih etničkih elemenata u avarskim nekropolama.* Starinar, Arheološki institut, sv. XXX. za 1979, Beograd, 1980, str. 127.

228 Istvan Erdelyi, *Slawen, Awaren, Ungarn.* U: *Welt der Slawen*. Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin, 1986, str. 144.

229 W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567 - 822 n. Chr.* Verlag Beck, München, 1988, str. 216-218, 221.

230 W. Pohl, *Die Awaren,* nav. dj., str. 216.

231 "*Veliki deo ovog stanovništva su svakako sačinjavali narodi autohtonog porekla. Jedan deo ovoga etnosa je stupao u brak sa Avarima i Avarkama i tom prilikom bio priman u zajednicu odričući se delimično ili potpuno svega što su bili odlike njihove nacionalnosti. Avari su svakako tolerisali kod zatečenih naroda zadržavanje hrišćanstva*." (L. Trbuhović, *Prilog proučavanju*, nav. dj., str. 128.)

232 F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, nav. dj., str. 215.

nakon jednog avarskog poraza bilo je zarobljeno 3000 Avara, a ostalo su bili drugi *barbari*, među kojima i 8000 onih koji su nazvani *Sklabenoi*.[233]

Avari su poslije osvajanja Sirmijuma 582. godine, organizirali i predvodili sustavno osvajanje Balkana na način da su avarsku konjicu pratile "*i brojne južnoslovenske mase*."[234] N. Klaić posebno obrazlaže kako se Avari već 568. godine pojavljuju na granicama bizantskog carstva i kako kagan Bajan 596. godine poslije bizanskog preotimanja Singidunuma, prekida prije dvije godine sklopljen mir i šalje svoju vojsku na "*Jonski zaljev*" (Jadran) i tada ona citira T. Simokatu, koji u prvoj polovini VII. stoljeća piše o zbivanjima iz 597. godine ovako: "*U tom području nalazi se zemlja Dalmacija. Učinivši potrebna konačišta barbarin stiže u takozvane Vonke i, osvojivši grad pomoću ratnih sprava, poruši 40 tvrđava.*" Klaićka zaključuje: "*Bajan je nesumnjivo tada došao i do Salone, jer je nepobitna činjenica da se Salona više ne vraća u okvir Istočnog carstva i da je ona za bizantske vladare izgubljena!... Napokon oba pisca* (car Konstantin i Anonim, primj. I. M.) *moraju priznati da su otad, to jest od avarskog osvajanja samo neki 'primorski gradići' ostali pod vlašću careva. Car ih i izričito nabraja. To su: Kotor, Raguza, Split, Trogir, Arba, Vekla i Opsara!*"[235] Prevladava mišljenje u literaturi da su se grad (*polis*) Vonke i 40 utvrđenja (*frurion* što po Prokopiju odgovara riječi *castellum*) nalazili negdje u Bosni na putu između Sirmijuma i Salone.[236] Ne posto-

---

233 Franjo Barišić – Mila Rajković – Bariša Krekić – Lidija Tomić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije.* Tom I, SAN, Posebna izdanja, knjiga CCXLI, Vizantološki institut knjiga III, Naučno delo, Beograd, 1955, str. 123-124.

234 "*Teritorija rimskih provincija Dalmacije i Prevalisa bila je uglavnom pošteđena od avarskih i slovenskih pustošenja tokom VI vijeka.*" (Jovan Kovačević, *Od doseljenja Slovena do kraja XII vijeka*. U: *Istorija Crne Gore.* Knjiga prva, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967, str. 282-283.)

235 N. Klaić, *Vinodol,* nav. dj., str. 13-14.

236 "*Četrdeset kastela koje spominje Teofilakt Simokata na području Bosne… sigurno su branili prilaz Jadranskom moru, odnosno dalmatinskoj metropoli Saloni. Iz drugih izvora znamo, da je 'iznad grada Salone' postojalo više kastela. Takav je izvor, na primer, jedan fragment nekog testamenta iz druge polovine VI. veka, napisan na papirusu, u kome testator ostavlja od svojih prihoda sa poseda na ostrvu Mljetu 100 zlatnih solida… za paljenje kandila u crkvama kastela iznad Salone i za sirotinju u tim naseljima. Od nekoliko imena kastela koja se u dokumentu spominju jedino se može identifikovati kastel Tilurium na brdu Gardun kod današnjeg Trilja na Cetini… Na ruševine kasnoantičkih kastela sa ostacima crkava, sa područja Bosne i Hercegovine, pažnju je skrenuo još po-*

je arheološki nalazi koji potvrđuju ovaj avarski pohod, a koji i prema Simokati, nije bio velik u vojnom smislu.

Kada je car Heraklije vojne snage angažirao u ratu protiv Perzijanaca otvorene su *“široke mogućnosti za osvajanje Balkana od strane Avara i za kolonizaciju Južnih Slovena*“.[237] O Dalmaciji u VII. i VIII. stoljeću ne znamo gotovo ništa.[238] Međutim, iz rijetkih vrela može se zaključivati kada je od Avaro-Sklavina osvojena kasnija županijska Dalmacija. Moguće je da se prvo avarosklavinsko zauzimanje Salone i dijela Dalmacije moglo dogoditi 625. godine kako se navodi u spisu *Historia Salonitana maior.*[239] Međutim, život se u Saloni nastavio i poslije toga vremena. U istočnom dijelu grada Salone otkriven je depot bizantskog brončanog novca, među kojim i novac Heraklija kovan 630/31. godine, što može značiti da se u Saloni živjelo i poslije te godine. Do većeg propadanja grada, dakle ne i do posvemašnjeg uništenja, moglo je doći poslije 630/31. godine[240], a prije dolaska opata Martina u naše krajeve što zna-

---

kojni Dimitrije Sergejevski, i to posebno na Gradinu na Glamočkom polju i na Gradac kod Halapića… Na području Bosne i Hercegovine… u nekim kastelima… život je trajao i u starijem srednjem veku… Od takvih spomenućemo samo dva… Gradac u Homolju u Lepenici, i… Vrbljanni kod Ključa.“ (Ivanka Nikolajević, *Kasnoantička i srednjovekovna utvrđenja u Bosni i Hercegovini.* Radio Sarajevo. Treći program, VII/1978, 21-22, 439-442.)

237 J. Kovačević, *Od doseljenja Slovena do kraja XII vijeka*. U: *Istorija Crne Gore*, nav. dj., str. 282-283.

238 Jadran Ferluga, *Vizantiska uprava* u *Dalmaciji*. SAN, posebna izdanja, knj. CCXCI, Vizantološki institut, knj. 6, Naučno delo, Beograd, 1957, str. 43. “*U VII i VIII veku ne nailazimo ni na jedan jedini pomen nekog vizantiskog namesnika u Dalmaciji, ni naposredan ni posredan.*” (Ferluga, nav. dj., str. 61.)

239 “*Neprijatelji su 625. godine razorili luke i zidine, osim same kazališne zgrade, koja je bila sagrađena u zapadnom dijelu*.” (N. Klaić, *Historia Salonitana maior*. SANU, Beograd, 1967, str. 32-35, 91.)

240 Ivan Marović, *O godini razorenja Salone*. Kulturna baština (Split), god. XVI, sv. 21, 1991, str. 57-84. U literaturi se zastupa i mišljenje da su Huni Kutriguri koji su zajedno s Avarima živjeli u Panoniji do 632. godine, te godine, i to ostajući poznati pod avarskim imenom, osvajali Salonu, utemeljili prijestolnicu svoje kutrigurske države u Dalmaciji u do tada neutvrđenom i od Romana nezauzetom Ninu. (Dušan S. Popović, *Prilozi čitanju i razumevanju raznih starina*. Beograd, 1957, str. 1139, 1143-1144, 1148, 1152.) U svezi s ovakovim tumačenjem dobro se sjetiti upozorenja Jovana Kovačevića: “*Ulogu Bugara, i to Kutrigura, u Avarskom kaganatu ne treba ni precenjivati ni potcenjivati. Pripisivanje velikog dela arheološkog materijala VII veka u Panonskoj niziji Kutri-*

či oko 630/39. godine.[241] Papa Ivan IV. (+642.), rodom "Dalmatinac", šalje opata Martina 640/641. godine, u Dalmaciju i Istru da od "pogana", otkupi zarobljene kršćane i sakupi kosti mučenika.[242] Pregovori o otkupljivanju zarobljenih kršćana i sakupljanju kostiju mučenika nužno pretpostavljaju dobro organiziranu vlast tih "pogana" na zauzetom teritoriju.

Dovođenje Hrvata u neposrednu vezu s avarskim etničkim elementom pobijaju pisana vrela. Otto Kronsteiner je prvi 1978. godine objavio mišljenje da su prvobitni Hrvati bili konjaničko-nomadski vodeći sloj avarskog kaganata.[243] Peter Štih s pravom zaključuje kako je "*Kronsteinerova tvrdnja da se Hrvati gotovo uvijek spominju zajedno s Avarima bez podloge u povijesnim izvorima*".[244] Postoje tri povijesna vrela o do-

gurima, sigurno je preterano. Iz ovakvog stava proizašla je tzv. pankutrigurska teorija koja nije osnovana na ozbiljnim arheološkim, a pogotovo istorijskim podacima. Isto tako, negiranje svakog prisustva protobugarskog etničkog elementa u Panonskoj niziji pod avarskom dominacijom u suprotnosti je sa istorijskim činjenicama." (J. Kovačević, *Avarski kaganat*, nav. dj., str. 145.)

241 Tomin rukopis *Salonitanske povijesti* ima 120 pergamentnih listova i naknadno su im prišivena još dva lista. Na prvoj stranici lista 121. navodi se podatak da je Solin razrušen 639. godine. (Mirjana Matijević-Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo.* Naklada Slap, Jastrebarsko, 2002, str. 46.)

242 Taj navod iz vrela *Liber Pontificalis* (u hrvatskom prijevodu I. Guberine) glasi: "*Ivan po narodnosti Dalmatinac, od otca Venancija skolastika, vladao je godinu jednu, mjeseci devet, dana osamnaest. Taj je u svoje vrieme poslao vrlo svetog i nadasve viernog opata Martina s obiljem novaca, da po cieloj Dalmaciji i Istri odkupljuje sužnje, što su ih pogani zarobili. U isto vrieme sagradi crkvu blaženim mučenicima Venanciju, Anastaziju, Mavru i mnogim drugim mučenicima, kojih je moći dao donieti iz Dalmacije i Istre i pohranio u spomenutoj crkvi pokraj lateranske krstionice kod Oratorija blaženog Ivana evanđeliste, koju ukrasi i različitim darovima obdari.*" (I. Guberina, *Državna politika,* I, nav. dj., str. 27/28. Izvornik vidi u: Rački, *Documenta,* nav. dj., str. 277.)

243 Otto Kronsteiner, *Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische Gruppe?* Pos. otisak iz *Wiener Slavistischen Jahrbuch*, XXIV/1978, str. 137-157.

244 P. Štih navodi kako se za vrijeme koje je relevantno za ovo pitanje i u kojemu se Hrvati i Avari uopće mogu pojavljivati zajedno do propasti avarske države krajem VIII. stoljeća postoji samo jedan izvor, koji spominje Hrvate i to Konstantin Porfirogenet. "*U tome jedinom izvoru Hrvati se doista spominju skupa s Avarima - ali kao avarski neprijatelji koji su uništili njihovu vlast, pokorili ih i zavla-*

seljenju Hrvata i ni u jednom se Hrvati ne dovode u užu vezu s Avarima. *Salonitanska povijest* i *Hrvatska kronika* gotovo identificiraju Hrvate s Gotima ("Goto-Sklavini"), a u dva poglavlja spisa *DAI* Hrvati ratuju protiv Avara.[245] J. Kovačević posebno napominje da Konstantin Porfirogenet u spisu *O narodima*, kada piše o osvojenju rimske provincije Dalmacije, priča samo o Avarima.[246] Bit kazivanja u *DAI* je da su osvojenje Salone izvršili Avaro-Sklavini što je realno tumačiti u smislu da su to izveli Avari koji su predvodili Sklavine. Posebno je važno da se u glavama XXIX. i XXX. *DAI* poistovjećuju Sklavini i Avari.[247] Ti Sklavini, prema *DAI*, nisu bili Hrvati jer se, u ovom vrelu, Hrvati opisuju posebno i samo kao neprijatelji Avara. Može se sa sigurnošću zaključiti da se u svim postojećim pisanim vrelima (*Hrvatskoj kronici*, *Salonitanskoj povijesti* i *DAI*) nigdje ne identificiraju Hrvati i Avari.

---

dali nad njima. To je u izravnoj suprotnosti s Kronsteinerovom tezom o Hrvatima kao avarskom socijalnom sloju. Ono što je dopuštala njegova etimologija, povijesni je izvor u cijelosti pobio." (Peter Štih, *Novi pokušaji rješavanja problematike Hrvata u Karantaniji.* U: *Etnogeneza Hrvata*. Nakladni zavod Matice hrvatske – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995, str. 128.)

245 "*Srž priče, hrvatska pobjeda nad Avarima, jednaka je dakle u XXX. i XXXI. poglavlju.*" (Milenko Lončar, *Porfirogenetovi Avari – pripovijest i povijest.* U: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejsaža.* Urednici: Jurković Miljenko i Tugomir Lukšić, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1996, str. 124.)

246 "*Tako kada ponavlja priču o padu Salone, on govori samo o Avarima: da su salonitanske straže na Dunavu zbog Avara, da su Avari boravili sa one strane Dunava, da je romejska vojska koja je prešla Dunav naišla samo na decu i žene Avara. U opisu borbe Hrvata za Dalmaciju on, kao njihove neprijatelje navodi samo Avare.*" (J. Kovačević, *Avarski kaganat,* nav. dj., str. 63. Usp. J. Kovačević, *Od doseljenja Slovena do kraja XII vijeka*. U: *Istorija Crne Gore.* Knjiga prva, nav. dj., str. 284.)

247 Usp. B. Ferjančić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. Tom II, SAN, Posebna izdanja, knjiga CCCXXIII, Vizantološki institut, knjiga VII, Naučno delo, Beograd, 1959, str. 10-11, 27.

2.
Hrvatska kronika o doseljenju Avaro-Sklavina u susjedstvo Hrvata do oko 639. godine

Kada je Totila, sredinom VI. stoljeća, sa svojom vojskom *rasuo "Istriju i Akvileju*" i otišao u Italiju, njegov brat Stroil je osvojio Bosnu, došao u Dalmaciju i *rasuo* primorske gradove. On je tada poslao sina Sviolada da zauzme "*i donju zemlju i zagorsku*". Stroil je s malo vojske "*ostao u Prilivitu, a to je u Bosanske strane*". "Cesarova" ga je vojska tu napala, a u boju je i sam poginuo. Stroil je u Bosni, a ne u Dukljі, utemeljio svoje sjedište, a nigdje se iz glava III., IV., V., VI. i VII. ne može zaključiti da je to sjedište za vrijeme događanja, koja su opisana u tim glavama, bilo premješteno na drugi teritorij. U drugoj se glavi ovoga vrela opisuje nastanak države pod vlašću gotske dinastije,[248] što je potpuno moguća povijesna realnost. Prokopije piše da je poslije gotsko-bizantskih borba, konkretno poslije povlačenja Gota, u lipnju 536. godine, bizantski vojskovođa Konstancijan, kad je zadobio Dalmaciju i Liburniju, "*privukao* (*pridobio*) *sebi sve Gote koji su obitavali*" u tim pokrajinama.[249] Poslije završetka gotskih ratova s Bizantom, dakle od druge polovine VI. do kraja VIII. stoljeća, Goto-Sklavini mogli su nesmetano nastaviti (s vremenom i bez suglasnosti Bizanta) vladati tim zauzetim teritorijem.[250] "*Vizantija je tokom VII. VIII i prve dve decenije IX veka, slabo prisutna duž dalmatinske obale, dok se o tom prisustvu u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva ne može ni govoriti*."[251]

Stroilov sin Sviolad vladao je dvanaest godina progoneći kršćane "*navlastito koji u primorskih gradih pribivaju*". Gotosklavinski doseljenici po-

---

[248] Danijel Farlati je nakon posebne analize toga vrela, a osobito dijela o Stroilu kao utemeljitelju gotske dinastije u dijelu rimske Dalmacije, zaključio: "*Hoc regnum Dalmaticum a Gothis originem, a Sclavis incrementum accepit*." (Dalmatinska država je gotskog podrijetla /dalmatinsku državu osnovaše Goti/, a povećana je sa Sklavenima /Sklavi su joj dali prirast/.) Usp. Daniele Farlati, *Illyrici sacri.* T. 2, *Ecclesia salonitana*. Venetiis, Apud Sebastianum Coleti, Venecija, 1753, str. 143-149.

[249] E. Bartolini, *I Barbari,* nav. dj., str. 654.

[250] "*Poslije smrti cara Heraklija,... pa sve do početka IX. st. Bizant je bio rastakan dvorskim spletkama i unutarnjim nemirima te zabavljen novim neprijateljima: Saracenima i Bugarima tako, da nije mogao misliti na zapadni dio Balkana... Za sve vrijeme od cara Heraklija pa do konca osmoga stoljeća nemamo nikakva povijesnog izvora, koji bi nam kazivao, da su Bizantinci vršili neku vlast na cijelom... prostoru od Raše do rijeke Vojuše.*" (D. Mandić, *Rasprave i prilozi,* nav. dj., str. 161-162.)

[251] T. Živković, *Južni Sloveni*, nav. dj., str. 340.

sebno su napadali primorska mjesta koja su bila kristijanizirana i u posebnu odnosu s Bizantom. Tako se u glavi III. ovoga vrela spominje progon kršćana u cijeloj državi, a posebno u primorskim gradićima. Iz glava VI. i VII. progoni kršćana također se događaju po cijelom kraljevstvu (u *primorskim* i u *zagorskim stranama*). F. Šišić ističe da je ono što se priča o progonima kršćana u VI. i u VII. glavi "*potpuno... istorijski verna i ispravna opšta slika*".[252] I ono što hrvatska redakcija navodi o otpadu kršćana "*potpuno odgovara prilikama za seobe naroda, kako ih poznajemo iz onodobnih vjerodostojnih izvora*".[253] Nasilno rušenje crkava u doba koja opisuje ovo vrelo i arheološki se može dokumentirati,[254] ali izgleda da nije bilo posebno veliko. Samo je na ove gotosklavinske doseljenike mogao misliti papa Grgur Veliki kada 600. godine izražava žaljenje solinskom biskupu Maksimu zbog prijetnji koje mu dolaze od Sklavina. Iz navoda u tom vrelu o napadima na primorska mjesta kao posebno bitno može se zaključivati da ona nisu bila u sastavu goto-sklavinske države. U trećoj se glavi hrvatske redakcije vrela granice Silimirove države ovako opisuju: "*I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo.*"[255] Hrvatima je od početka gotosklavinske države vladao ban.[256]

Nasljednik Svioladov bio je sin Silimir koji je kraljevao dvadeset i jednu godinu. U doba njegova nasljednika Bladina dogodilo se doseljenje Avaro-Sklavina, koje se u petoj glavi *Libellus Gothorum* opisuje ovako:

Bladin, i sin njegov, zauja gospodstvo i poča na otčevo misto gospodovati redom i putom otca svoga Silimira. I Bladin kraljujući tako, imi sina i bi ime sinu njegovu Ratimir. I ta, kako ulize u znanje, poče kazati se vele ohol i mimored suprot svakomu okoran. Budući jošće otac u gospodstvu, i izlize niki puk s mnoštvom prez čisla tja deri ispriko rike velike, ka se dii Vellija. Ki puk izvede žene i dicu i vojsku; s njimi gredihu i sobom nosahu sve imanje svoje,

---

252 F. Šišić, *Letopis,* nav. dj., str. 426.

253 D. Mandić, *Rasprave,* nav. dj., str. 458.

254 *Istorija Crne Gore.* (Tekst J. Kovačevića), nav. dj., str. 358.

255 V. Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina,* nav. dj., str. 43.

256 Iz glave IX. latinske redakcije ljetopisa nedvojbeno proizlazi da je latinska riječ "dux" na hrvatskom značila ban ("*banum ordinavit, id est ducem*") i zato se riječ "dux" u odnosu na Hrvate ne može prevoditi u značenju "knez". Hrvatska redakcija glave IX. *Sclavorum Regnum* konkretno dokazuje da su u Hrvata postojali i banovi i knezovi. ("*I zapisaše časti i dohotke banom i hercegom i knezom i satnikom."*) Postojanje banovina u idućim stoljećima na teritoriju Gacke, Krbave i Like, kao i Bosne jasno upućuje na nastavljanje kontinuiteta banske vlasti iz doba kada su tim krajevima zavladali Goti.

ki čudnim zakonom hojahu. I ti obujaše kraljestvo ko se zoviše Seno buia, ali prvo sve mimohojahu. Poglavica njih biše muž vrimenit, koga zovihu njih jazikom Bare, ča jest našim cesar, pod kim biše devet dužev, ki gospodovahu i obladahu taj puk koga biše čudno mnoštvo. Posli obujaše Sledusiu i pojdoše u Macedoniu, i nju prijaše i svu zemlju Latinsku, ki se onda /za/ Rimljane držahu, a sad se zovu Črni Latini, kih cesar s onimi ima mnoge rvanje. I videće da protiva njim ne može biti, učini mir s njimi. Otaj puk tvrdo viru držaše, i tako ostaviše Latine u miru. I videći kralj Bladin čudesa togaj puka i mnoštvo veliko i razumi da jednim jazikom govore, mnogo bi vesel i tudije spremi posle i posla k njim. Ki ćića jazika mnogo milostivo i s poštenjem primiše i u miru staše, dajući jim Bladin dohodak, kako cesar biše učinio, i utakmiše se stati pod harac. Mnogo ljubeznivo živiše, toliko veće koliko vire i jazika bihu jednoga. I ne učeše razsipati, da, počeše činiti sela i pribivališća, i napunjevati što rasuli bihu. I tvrdo učeše zemlju uzdržati, ku prijali bihu.[257]

U hrvatskom izvorniku *Libellus Gothorum* ne koristi se za navedene doseljenike naziv Avari i to zato jer ni suvremenicima (kako proilazi iz drugih vrela) taj pojam nije bio jasan.[258] Ako bi se vladari iz ovoga vrela počeli računati od oko 541. godine, kada je djelovao povijesni Totila, Bladin je prema redoslijedu vladara u ovom spisu živio mnogo prije 679. godine. Ako se, pak, početak Stroilova vladanja i pogrješno datira (prema Orbiniju) u (oko) 495. godinu te ako se koriste podatci iz spisa da je Sviolad vladao dvanaest godina, a Silimir dvadeset i jednu godinu, moguće je zaključiti da je Bladin započeo vladati tek pri kraju VI. stoljeća. Bladin je, ako se prihvati najvjerojatnije Marulićevo datiranje osvajanja od strane Goto-Sklavina u 547. godinu, vladao prije 679. godine. On je mogao zavladati u posljednjem desetljeću VI. ili tek od prvoga desetljeća VII. stoljeća. U hrvatskoj redakciji stoji da se za Bladinova kraljevanja pojavilo *mnoštvo* naroda koje je krenulo od velike rijeke koja se naziva Velija.[259] U latinskoj redakciji to se prevelo u smislu da se

---

257 I. Mužić, *Hrvatska kronika,* nav. dj., str. 64.

258 *"Mislimo da je nepotrebno opredjeljivati se za i protiv Dukljanina. Niti je on pisao bajke, kako misli Mijušković, niti je samo kompilirao ono što je našao u knjigama, kako tvrdi Banašević, niti je sve pisao na osnovu narodne pjesme (Jagić, Jireček, Latković), nego je koristio sve raspoložive izvore. Upravo tako se može objasniti da uopšte ne pominje Avare* (*Obre*)*, jer o njima nije imao što da pročita."* (R. Rotković, *Najstarija crnogorska država,* nav. dj., str. 138.)

259 "*Reka Velika (Velikaja) protiče pored Pskova, na severu Rusije. Da li je reč o reci Volgi, Veliji, Velikoj ili nekoj drugoj velikoj reci, teško je utvrditi… Pridošlice su došle pod vođstvom kagana Krisa ili vladara sa zvanjem bara, vojvode*

za Bladinova vladanja diglo *mnoštvo* naroda s velike rijeke Volge po kojoj su dobili ime *Vulgari*. U raspravljanju ove problematike bilo bi bitno predhodno utvrditi tko su bili prvobitni protobugari u etničkom smislu. Neka vrela identificiraju Bugare s Hunima i Avarima. Tako Prokopije u VI. stoljeću Bugare naziva Hunima, kao i Porfirogenet u X. stoljeću.[260] U Theophanesa se miješaju pojmovi Bugari i Avari.[261] Jože Rus je 1931. godine upozorio da je u latinsku redakciju "*ime Vulgari interpolirano*" i da se radi o Avarima koji su predvodili Sklavine.[262] U literaturi se ističe da isti jezik kojim su govorili novi doseljenici može biti samo slavenski, a da su Bugari tada govorili starobugarski i da nikad nisu naselili zapadni Balkan.[263] Zaključuje se na temelju analize zemljopisnih naziva u *Libellus Gothorum* (I-VII. poglavlje) da se pričanje V. glave ovoga vrela odnosi samo na Obre (Avare) i Sklavine.[264] Posebno se napominje da ako je riječ o Bugarima kao Slavenima i prvobitnom teritoriju bugarske države

---

Bara… Ime vojvode Bara ni zvanje 'bare' ne moraju da se tumače bugarskim jezikom, mogu i slovenskim, na šta i ukazuje Ljetopis, jer i takozvani 'Bugari' govore istim, slovenskim jezikom. Obar je slovenski naziv za Avare (onaj koji živi u oboru=Avar); u ruskom jeziku barin je značilo dvorjanin, gospodin, što odgovara značenju u hrvatskoj varijanti. Kod nas je lično ime Bar zabeleženo u poznom srednjem veku /Daničić/." (Đorđe Janković, *Srpsko pomorje od 7. do 10. stoleća.* Srpsko arheološko društvo, Povremena izdanja 5, Beograd, 2007, str. 206.)

260 T. Maretić, *Slaveni u davnini,* nav. dj., str. 43.

261 J. Kelemina, *Goti na Balkanu*, nav. dj., str. 121-132.

262 "*O doselidbi Bolgarov na dalmatinska tla tudi ne more biti govora*." (Jože Rus, *Kralji dinastije Svevladičev Najstarejši skupni vladarji Hrvatov in Srbov 454-614.* Ljubljana, 1931, str. 141, 158.)

263 "*I ovdje je krivi prijevod sa slavenskog originala u latinskom tekstu Ljetopisa Popa Dukljanina zaveo na pogrešne interpretacije kao da se radilo o dolasku Bugara* (*prevodilac je rijeku Veliju-Veliku preveo riječju Volga, pa još i 'objasnio' da su se po njoj nazvali Vulgari…*) *Da u petoj glavi nije riječ o Bugarima, pokazuje i okolnost, da se Ljetopis odnosi na dalmatinsku unutrašnjost, za koju nije poznato da bi je Bugari ikada u prošlosti naselili, odnosno nastanjivali.*" (M. Hadžijahić, *Hipoteza o tzv.'Trećoj slavenskoj seobi' na Balkan.* Kopija rukopisa u posjedu autora I. M, str. 2-4.)

264 "*Im V. Kapitel erhebt sich die Chronik zur Darstellung wirklicher Geschichte. Es wird der Einfall der Avaren ('Vulgari') und die Besiedlung der adriatischen Länder mit neuen Slaven berichtet. Der Chronist erwähnt die Eroberung Siebenbürger durch die Avaren; das Land wird im kroatischen Text mit deutschen Namen als Simburgia, Simburgiorum terra benannt.*" (J. Kelemina, *Popa Dukljanina 'Libellus Gothorum',* nav. dj., str. 34-35.)

s kraja VII. stoljeća, to može biti Bugarska najranije sredinom IX. stoljeća.[265] Ako se može prevesti navod iz *DAI* da su se neki stanovnici u hrvatskoj državi nazivali ili smatrali Avarima onda je sklavinsko *mnoštvo* za Bladina doselilo pod avarskim vodstvom.

Iz opisa *Libellus Gothorum* slijedi da su navedeni doseljenici osvojili pokrajinu Sledusiju, cijelu Macedoniju i čitavu pokrajinu Latina (Rimljana). Car Konstantin je nakon mnogih neuspješnih ratova s tim doseljenicima sklopio mir. Kralj Bladin je također sklopio s njima mir i njegovi podanici nastavili su mirno živjeti s novim došljacima koji bijahu s njima iste vjere i istoga jezika. Ista *vira* u to doba može biti samo arijanizam kojemu su, prema Tomi, pripadali i ranije u japodskom dijelu susjedne Liburnije doseljeni Hrvati. Kralj Bladin je pristankom na davanje dohotka priznao vrhovništvo vodstva novih doseljenika.

Kad je Bladin umro, naslijedio ga je, kako stoji u VII. glavi ovoga vrela, sin Ratimir. "*I umri Ratimir i ne ostavi sina na njegovu mistu. I stavi se /kraljevati/ jedan od njegova kolina /a potom drugi?/. I on umrše, nebiše veće kralji togaj kolina*."[266]

F. Šišić piše da je nekoliko vladara u ovome vrelu - od prvog Stroila pa do posljednjeg Radoslava, dakle u trideset i sedam koljena - "*prosto jedno jedino genealoško stablo*."[267] Ovo Šišićevo mišljenje nije točno u odnosu na izlaganje prvobitne hrvatske redakcije u kojoj ne postoji kontinuitet vladara iz samo jedne kraljevske dinastije. Taj se kontinuitet jedne loze preki-

---

[265] E. P. Naumov, *Etničke predstave na Balkanu u epohi ranog srednjeg vijeka.* (*Po materijalima 'Ljetopisa popa Dukljanina'.* Dijalog /Sarajevo/, broj 1-2, 1989, str. 239.) Ni iz titule "cagan" (kagan), kojom su doseljenici, prema latinskoj redakciji vrela, zvali svoga vladara, ne može se zaključiti da se radi o Bugarima. Doseljenici u V. glavi latinske redakcije *Hrvatske kronike* predvođeni vođom po imenu "*Kris, koga nazivahu svojim jezikom 'kagan'*". ("*Kris, quem lingua sua 'cagan' appelabant.*") F. Šišić je mislio da je to glosa nekog dalmatinskog Romana još iz XIII. stoljeća, ali: "*Teško da bi u XIII. vijeku neko glosirao orijentalnu titulu kagana, dok je ona bila vrlo dobro poznata kod pravoslavnih Slavena u XII. vijeku. Ona je kod Hazara značila vrhovnog vladara i u takvom smislu pozajmili su je neki drugi narodi, koji su bili u vezi s Hazarima, ili su nekada spadali pod njihovu vlast. Tako car Ljudevit II. 871. godine u prepisci s carem Vasilijem Makedonskim povodom pitanja o carskoj tituli kaže, da titulu hagana nose vladari Avara, Kazara i Normana.*" (V. Mošin *Ljetopis Popa Dukljanina,* nav. dj., str. 45.)

[266] I. Mužić, *Hrvatska kronika,* nav. dj., str. 69.

[267] F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*. Beograd – Zagreb. Zaklada tiskare narodnih novina, 1928. /Posebna izdanja SANU, knj. 67. Filosofski i filološki spisi, knj. 18/, str. 176.

da u VII. glavi hrvatske redakcije vrela kada su zavladala dva kralja koja nisu bila iz Ratimirova roda. Iz hrvatske redakcije ove glave proizlazi da je u drugoj polovini VII. stoljeća prestala postojati vladavina dotadanje gotske dinastije koju je utemeljio Stroil. Da su do tada stvarno mogli vladati kraljevi gotskog podrijetla, potvrđuju i gotska imena nekih od njih (Silimir, Bladin.)[268] Važno je da se iz ovoga vrela može sa sigurnošću zaključiti kako novi avaro-sklavinski doseljenici nisu nikad naselili opisani prostor banske *Bijele Hrvatske*.[269] Iz nastavka pričanja u sljedećim glavama *Hrvatske kronike* proizlazi da su goto-sklavinsku dinastiju zamijenili novi avaro-sklavinski vladari protiv kojih su Bijeli Hrvati podizali ustanke.

Prema Radojčićevu mišljenju ovom sedmom glavom "*svršava se uvodni deo Barskoga rodoslova,... Odeljak je, s književnog gledišta, zaokružen na hvale vredan način*."[270] Ljudmil Hauptmann zaključuje da sa Silimirom završava gotski dio *Ljetopisa* i da počinje drugi, slavenski dio, i to "*događajima <u>devetog</u> vijeka*" (potcrtao Lj. Hauptmann).[271] Važno je napomenuti da ovom glavom završava dio vrela u kojemu, po svemu sudeći, nema umetaka od strane prepisivača, odnosno redaktora.[272]

---

268 Antun Mayer zaključuje da su Totila i vjerojatno Silimir gotska imena, a da bi mogla biti gotska i Ostroil i Vladin (Bladin). "*Iz ovoga, što smo iznijeli slijedi, da su Totila i vjerojatno Silimir gotska imena (naša gornja prva kategorija), a mogla bi biti gotska i Ostroil i Vladin (druga kategorija). Stalno slovenska imena jesu Svevlad i Ratimir (treća kategorija), ali bi prvo moglo kao pozajmica u prijevodu odgovarati gotskom Theodoriku. Ime Brus: Bris bolje je ni ne uzimati u obzir. Nije dakle isključeno, da u ovom nizu od 6 najstarijih imena 5 potječe iz nekog vrela o istočnim Gotima*." (Antun Mayer, *J. Rus, Kralji dinastije Svevladičev. Lingvistički prikaz.* Nastavni vjesnik, knj. XLI za 1932/33, sv. 1-3, str. 84.)

269 Iz ovoga vrela moguće je zaključiti da Gacku, Krbavu i Liku, od doseljenja sredinom VI. stoljeća pa sve do Zvonimirova svršetka, nikad nisu nastavali ni Srbi.

270 Nikola Radojčić, *Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku – prema Barskom rodoslovu.* U: *Glasnik Skopskog naučnog društva.* Skoplje, 15/1935, 9, str. 68.

271 Ljudmil Hauptmann, *J. Rus, Kralji dinastije Svevladičev. Povijesni prikaz.* Nastavni vjesnik (Zagreb), knj. XLI za 1932/33, sv. 1-3, str. 78-79.

272 Iz sadržaja je VIII. glave ljetopisa očito da se ona u jednom svom dijelu ne nastavlja na pričanje prethodnih glava. Poslije smrti četiriju nepravednih kraljeva ostao je sin jednoga od njih, koji se u hrvatskom tekstu zove Satimir, a kojega u devetoj glavi ista hrvatska redakcija zove Satamir. Za njegova doba pojavljuje se Konstantin (Ćiril) koji je pošao u Kazariju propovijedati kršćanstvo i koji je obratio svu "Bulgariju". Konstantinova misija u Kazariji zbivala se u drugoj polovici 860. i u prvoj polovici 861. godine. F. Šišić točno ističe da "*kod kršte-*

3.
Avarski arheološki nalazi i mogući avarski nazivi ne postoje u *banskoj Hrvatskoj*

U glavi XXX. *DAI* jasno se navodi da se Hrvatska sastoji od 11 pojedinačno navedenih županija i banske Hrvatske, koja se sastoji od Krbave, Like i Gacke. Županijama upravljaju župani, a ban vlada banskom Hrvatskom, ali se ne može iz ovoga vrela, kako se običava, olako zaključiti da su tri pokrajine (Krbava, Lika i Gacka), istodobno i tri županije. Srednjovjekovni teritorij sjeverne Dalmacije, omeđen rijekama Zrmanjom i Krkom, i onaj srednje Dalmacije omeđen rijekama Krkom i Cetinom, te kninska i drniška krajina, kao i područje Livna i Glamoča, naziva se u literaturi *Dalmatinska Hrvatska*, a taj je prostor u biti identičan s Porfirogenetovim hrvatskim županijama. U tu *županijsku Hrvatsku* doseljivali su Hrvati kao franački saveznici u ratu protiv Avara krajem VIII. i početkom IX. stoljeća i tek od tada se na tom prostoru mogu nalaziti i starohrvatski grobovi. Nada Klaić hrvatski državni prostor, od IX. stoljeća pa nadalje, dijeli na stvarno postojeća njegova dva dijela: *bansku Hrvatsku* i *županijsku Hrvatsku*. "*Hrvati su s franačkom pomoći zauzeli* ***županijsku Avariju*** *između između Zrmanje, Krke, Dinare, Mosora i mora, pa je upravo u tom dijelu nekadašnje avarske zemlje ili avarskog kaganata njihovo* ***ime Hrvat*** *postalo i* ***sinonim za novoosnovanu državu****!... Zato i car* ***Konstantin*** *u svoje vrijeme, oko 959,* ***razlikuje dva hrvatska područja: županijsko (s pokrštenim stanovnicima) i bansko, koje je još uvijek pogansko****!*"[273]

---

nja Bugara nisu stvarno učestvovali ni Konstantin ni brat mu Metodije". (F. Šišić, *Letopis,* nav. dj., str. 426.) Iz opisa u glavi IX. *Hrvatske kronike* proizlazi da se stvarno radi o zbivanjima u IX. stoljeću.

273 N. Klaić, *Poganska stara ili vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta*. Croatica Christiana Periodica, XII/1988, 21, str. 52, 56. (Sve podcrtala N. Klaić.) N. Klaić potpuno je zanemarila kao povijesno vrelo *Hrvatsku kroniku* i tako je zaključila da je "*čini se*" i veća grupa Hrvata u drugoj polovini VI. stoljeća "*možda pred Avarima, napustila svoja stara balkanska sjedišta*". (N. Klaić, *Poganska stara*, nav. dj. str. 61.) Hrvati su se, prema Klaićkinu mišljenju, iz Karantanije s Francima vratili ponovno u svoju prvobitnu domovinu. N. Klaić je, u tekstovima objavljenim tijekom 1987. i 1988. godine, prihvatila Kunstmannovo mišljenje o seobama od juga na Balkanu na sjever Europe točno ističući da se za pretpostavku o doseljenju slavenskih plemena iz Zakarpaća u VII. stoljeću na Balkan ne može pronaći "*baš nikakve dokaze*". (N. Klaić, *Sjever i jug u Hrvata i Srba.* Oko /Zagreb/, broj od 15-29. siječnja 1987, str. 9. Na Klaićku je posebno

Banska Hrvatska obuhvaćala je srednjovjekovnu Gacku, Krbavu i Liku i ne postoje pisana vrela niti arheološki nalazi koji bi potvrdili da su taj hrvatski prostor bilo kada naseljivali Avari.[274]

1.

Hrvati spadaju među narode koji Avare nazivaju Obrima. Pojedini autori pokušali su većim brojem toponima *Obrov* dokazati suživljenje Avara s Hrvatima. F. Šišić piše kako "misli" da na ostatke Avara ili Obara upućuju mjesna imena: Obrov, Obrova, Obrovo i Obrovac i u tom smislu nabraja: 1. "*Obrovac kod Nina /danas Obrovica/ u latinskim ispravama od X. do XIV. vijeka, prvi put 918.*", 2. "*Obrovac na Zrmanji javlja se tek od 1337.*", 3. "*Villa Obrovac kod Brinja – danas toga sela više nema 1476.*", 4. "*Villa Obrov kod Jezerana pod Kapelom*" 1476., 5. "*Castellum Obrovac na Uni niže Bihaća (danas više ne postoji), oko kojega je živjelo pleme Obrovačko 1321.*", 6. "*Praedium Obrov u Pounju oko Dubice 1347.*", 7. "*Danas ima još selo Obrovac na istoku Banjaluke.*" F. Šišić dalje navodi oko današnjeg Dugog Sela nedaleko od Zagreba "*possessio Obrova*", jedan Obrovac u sinjskoj okolici u Dalmaciji, prebivalište Obre kod Konjica u Hercegovini i Obre kod Visokoga u Bosni.[275]

---

utjecao Kunstmannov rad: *Wer waren die Weisskroaten, des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos?* Die Welt der Slaven. Godište XXIX, novi svezak 8. Otto Sagner, München, 1984, str. 111-122.)

[274] N. Klaić posebno napominje da podatak iz *DAI* o hrvatsko-mađarskoj granici "*prema gorama*" može "*biti samo* ***Petrova gora*** *koja je stoljećima bila stvarna granica između Hrvatske i Slavonije… Dakako da je Stara Hrvatska smetala Mađarima kad su u početku X. stoljeća počeli uslužno juriti kao plaćenici u Italiju, i zato su je, kako smo vidjeli, pljačkali. Ali Stara Hrvatska ostaje i za Mađare neosvojiva zemlja. Magister P, notar kralja Bele III, tvrdi da su ugarski vojskovođe, vraćajući se iz Italije, prešli Kupu i Savu i zauzeli* ***tri utvrde – Zabrag, Požegu i Vukovo****, pa je i taj izvještaj novi dokaz da u Hrvatskoj, ako su je i napali, nisu mogli ništa postići. Prema tome, Stara Hrvatska ostaje* ***neosvojiva tvrđava*** *za sve susjede najmanje do sredine X. stoljeća.*" (N. Klaić, *Poganska stara*, nav. dj., str. 60-61. Podcrtala N. Klaić.) Međutim, tu staru Hrvatsku, prema *Hrvatskoj kronici,* nisu naselile avarosklavinske mase, a u njoj ban autonomno vlada nad Hrvatima i kasnije u zajedničkoj državi Hrvata s Avaro-Sklavinima.

[275] F. Šišić, *Ekskurs I. O ostacima Avara u Hrvatskoj i o etimologiji riječi 'ban'*. U: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, nav. dj., str. 678-680. J. Kovačević dopunio je Šišićeve primjere ovako: "*U rimskoj provinciji Dalmaciji i Panoniji topo-*

Šišićevo mišljenje ubrzo se počelo pobijati.[276] Pojedini autori su zaključili da riječ *Obrov* dolazi od slavenske riječi "ob-rovati".[277] Među-

nima tipa Obar ima mnogo. (Obarska Mahala, Velika i Mala kod Bijeljine, Obarići zapadno od Kreševa na Neretvi, Obre ili Obri kod Visokog, Obri kod Pohuma na Neretvi, Obre kod Janje u blizini Bjeljine, Obri severozapadno od Goražda, Obrinje na reci Klini, Obrje kod Mostaha u blizini Ljubljane, Obrov kod Dubice u Pounju, Obrav kod Velike Kladuše u Pounju, Obrav kod kod Rasova kod Bijelog Polja, Obrov kod Dugog Sela kod Zagreba, Obrov kod Podgrada u Istri, Obrov kod Jezerana pod Kapelom, Obrovanj, ostrvo kod Vrgade između Zadra i Šibenika, Obrovac kod Nina, Obrovac na Zrmanji, Obrovac južno od Bihaća na Uni, Obrovac kod Bužima na Uni, Obrovac istočno od Banjaluke, Obrovac kod Sinja, Obrovac kod Brinja, Obrovac kod Kaknja, Obrovac kod Benkovca, Obrovac kod Bosanske Krupe, Obrovac u Sarajevskom polju, Obrovac kod Vujana, Obrovo kod Orašca /kod Dubrovnika/." (J. Kovačević, *Avarski kaganat*, nav. dj., str. 93.)

276 *"Između ostaloga, mislio je* (*Šišić*) *da je postalo od imena Obara i ime varošice Obrovac na reci Zrmanji. Ali tu hipotezu čini neverovatnom akcenat reči, koja se u imenu ovog dalmatinskog mesta izgovara Obróvac, s uzlaznim dugim akcentom na drugom slogu. Mesno ime od osnove 'obr' s dodatnim nastavkom 'ovac', moglo je da bude naglašeno kao jedna od ove četiri reči kojima je postanje slično i nastavak jednak: 'Cärevac, Petrovac, Kârlovac, Bánovac' prema tome kako se izgovarala reč 'Obar' (što nam nije poznato). To jest, moglo je da dobije ma koji od naša četiri akcenta, ali udar glasa mogao je da bude samo na prvom slogu, kao što je kod svih slično načinjenih reči. Naprotiv, ovaj naš Obróvac naglašen je kao reč 'udóvac', i kao što ova reč dolazi od 'udov', valja da i 'Obrovac' proishodi od reči 'Obrov'. 'Obrov' je dobra reč našega jezika, koja znači opkop oko nekoga grada... Još jednu potvrdu za tesnu vezu između reči 'obrov' i 'obrovac' imamo u dva topografska imena u neposrednoj blizini Bijelog Polja, gde se, u položaju koji je nekad bio opkopan, jedno selo zove Obrov, a brdo tik do njega Obrova."* (Josip Smodlaka*, Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije.* Split, 1946, str. 44-45. Ovaj je Smodlakin rad tiskan kao poseban prilog u *Vjesniku za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku*, a recenzirao ga je Mihovil Abramić.)

277 M. Suić zaključuje da je i hrvatski oblik Obrovac nastao proširenjem osnove "rov" s prefiksom "ob-" i sufiksom "-ac". "*To je čisto hrvatski naziv, a susrećemo ga npr. s unutrašnje strane Dioklecijanove palače u Splitu, što je zanimljiv primjer pohrvaćenja latinske nomenklature. Pored imenice 'obrov' imamo i drugu, istoznačnu 'ob-kop'. To su varijante za naziv fortifikacija tipa rova i nasipa, u latinskoj terminologiji fossa i vallum, to jest 'jarak' i 'nasip'. Od vallum nastao je naziv za Bol (o. Brač). Dakle, sam hrvatski naziv Obrovac izravno govori da se radi o varijanti fortifikacije.*" (M. Suić, *Zadarski i ninski mirmidonci*. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 38, Zadar 1996, str. 30.) "*Te su slavenske riječi prodrle i u sferu urbanih denominacija (Split, Trogir), gdje Avara nikada nije bilo.*" (M. Suić, *Ocjena radnje L. Margetića: 'Kon-*

tim, kada bi se i sigurno utvrdilo da svi navedeni toponimi upućuju na avarsko postanje od odlučne je važnosti da je postojanje ovih toponima na prvobitnom hrvatskom teritoriju srednjovjekovne Gacke, Krbave i Like potpuno zanemarivo.

2.

Otto Kronsteiner pokušao je protumačiti izraze: *ban, chagan, gaziz* (*chaziz-kaziz*) i *župan* kao avarske "*službene stupnjeve*", koje su nazive alpski *Slaveni*, prema njegovu mišljenju, preuzeli iz avarskog jezika što je posve neutvrđeno.[278] Pretpostavljenu avarsko-hrvatsku bliskost posebno se pokušalo obrazložiti postojanjem banske vlasti u Hrvata. Mišljenje da hrvatski naziv *ban* potječe od avarskoga osobnog imena vladara Bajana poziva se na poglavlje XXX. *DAI* u kojemu se navodi kako među Hrvatima u Lici, Krbavi i Gackoj vlada "boanos" (boan) koji se u glavi XXXI. *DAI* spominje kao "boeanos" (boean).[279] Međutim, u Hrvata postoji samo naziv *ban* koji se u hrvatskim izvorima oduvijek tako pisao i izgovarao.[280] Korijen naziva *ban* je indoeuropski, a u rimsku Dalmaciju najvjerojatnije su ga prenijeli Germani. Vjekoslav Klaić je prvi upozorio na mogućnost da hrvatska oznaka *ban* potječe iz jezika Gota: "*U got-*

---

stantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata.' U: *Zbornik Historijskog zavoda JAZU.* Zagreb, 1977, str. 97.) "*Ime Obor u nazivu Obrovca na donjoj Zrmanji ne potiče od Obra-Avara. Nosi ga i poljska rijeka Obra. Tipično je za zagrebački kraj, gdje u nazivima nalazimo Obore i Opore. Opor zvao se pristav kod nagode Brukonje sa samostanom sv. Kuzme i Damjana za vinograde kod Tinja*." (Juraj Ćuk, *Banovi Beloš i Borić s plemićima od Komarnice i Baboče.* Opatija, 1959, str. 13.)

278 Peter Štih, *Novi pokušaji rješavanja problematike Hrvata u Karantaniji.* U: *Etnogeneza Hrvata*, nav. dj., str. 125-127.

279 I O. Kronsteiner riječ ban dovodi u vezu s riječju bajan i smatra da spada u turkijske jezike (O. Kronsteiner, *Gab es unter den alpenslawen*, nav. dj., str. 145.)

280 "*Tvrdnja da je 'ban' postao stezanjem iz 'bojan' protivi se i historijskim činjenicama i glasovnim zakonima. Da je slavenski 'bojan' proizašao iz mongolsko-turskoga 'bajan', trebalo bi istom dokazati, jer može biti i od korijena boj. Istina je doduše, da je kod nabrojenih altajsko-turanskih naroda lično ime 'Bajan' bilo dosta često, ali u povjesnim vrelima nema nigdje ni traga kakovu svjedočanstvu, da je riječ bajan kod njih označivala državno ili vojničko dostojanstvo i imala isto ili barem približno slično značenje kao hrvatski 'ban'*." (Stjepan K. Sakač, *Otkuda Hrvatima 'Ban'?* Život, XX/1939, 7, str. 393.)

skom jeziku imade rieč bandvjan, od koje su u srednjem vieku postanule rieči: bannus, bannum, francezki ban, talijanski i španjolski bando, a sve te rieči označuju izvršujuću vlast, ili pravo javnoga častnika, da pod prietnjom kazne nešta zapovjedi ili zabrani. Nije li tu ime povlasti preneseno na osobu, koja ju izvršuje?"[281] Iz sačuvane hrvatske tradicije može se zaključiti da su Hrvati čast bana kao najvišeg dostojanstvenika iza kralja preuzeli od Gota. Tako se u *Korčulanskom kodeksu* iz XII. stoljeća navodi o gotskom kralju Totili ovo: "*Tunc Gothi fecerunt sibi regem Tetolam qui fuerat aliis regibus banus et obsedebat undique Romanis.*"[282] Pojam bana asocira na postojanje gotovo iste časti u nekih germanskih naroda.[283]

---

[281] V. Klaić, *Porieklo banske časti u Hrvata.* Vjesnik kr. hrv.-slav.- dalm. Zem. arkiva, I, Zagreb, 1889, str. 26. O značenju riječi ban usporedi i Heinrich Kunstmann, *Bojan und Trojan.* Die Welt der Slaven, XXXV/1990, 1, 162-187.

[282] Vinko Foretić, koji je prvi obradio ovo vrelo, zaključuje: "*Ova rečenica nalazi se u posljednja dva retka lista. Dio ´aliis regibus banus et obsedebat undique Romanis´ nalazi se u posljednjem retku. Ispod riječi banus već na praznom prostoru piše banduus, ali riječ banus nije precrtana. U izdanju kod Duchesnea i Mommsena ova rečenica glasi: ´Tunc Gothi fecerunt sibi regem Badua, qui Totila (kod Mommsena s varijantom Totilla) nuncupabatur´. Kod Duchesnea su varijante riječi Badua zabilježene ovako: ‚Bandua, Banduam, Vadua, Vaduam, Vaduas, Baduam.' Kod Mommsena isto samo drugim redoslijedom: ´Badua, Vadua, Vaduam, Baduam, Vaduas, Bandua.´ Iako je naknadno ispod riječi banus pisac kodeksa napisao banduus, bez sumnje shvatio je on i napisao tekst ne u smislu, kao da bi banus (dotično banduus) bilo lično ime, već misleći pod tom riječju najvišeg državnog dostojanstvenika iza kralja, kako to bijaše kod Hrvata.*" (V. Foretić, *Korčulanski kodeks XII. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske dinastije u njemu.* U: V. Foretić, *Studije i rasprave iz hrvatske povijesti.* Književni krug Split - Matica hrvatska Dubrovnik, Split, 2001, str. 109-110.)

[283] "*Germanski pojam ´Bann´ ima svakako pored svjetovnog i sakralni značaj. Vršilac mnogobožačkih obreda imao je pravo i dužnost odrediti zgodno vrijeme i zgodno mjesto za zborovanje. To bi se mjesto ogradilo, a unutar ograde je morao vladati najpotpuniji mir. Kao znak nazočnosti zaštitnog božanstva podizao se znak ´bandva´. Zbor je dakle služio za suđenje i za saziv vojske u rat.*" (A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, nav. dj, str. 124-125.) Usp. Gjuro Szabo, *O značenju topografskog nazivlja u južnoslavenskim stranama.* U: G. Szabo, *Starosjeditelji i Hrvati.* /Priredio: I. Mužić/, Laus-Kupola, Split, 2002, str. 101-105.).; Seebold Elmar (preradio), *Kluge Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24 izdanje,* Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2002, str. 89.

3.

P. Štih misli kako je i Kronsteinerovo traženje naziva župan "*u avarskom rječničkom blagu... posve neutvrđeno*".[284] Župani postoje u Bugarskoj, Grčkoj te u Čeha i Poljaka.[285] U gl. XXIX. *DAI* stoji da su Hrvati, Srbi, Zahumci, Trivunjani, Konavljani, Dukljani i Pagani imali, kao i ostali *Sklabenoi*, župane starješine. Radoslav Rotković zaključuje kako bi se moglo "*prihvatiti avarsko porijeklo riječi, upravo s obzirom na činjenicu da te titule nema gdje nije bilo Avara*."[286] Međutim, toponimi koji asociraju na tu instituciju postoje na puno širem području nego li je ono na kojem su zajedno živjeli Sklavini i Avari "*čime je avarska teorija o podrijetlu župana dovedena u pitanje*".[287]

Ako bi nazivi *župa* i *župan* stvarno imali avarsko podrijetlo bitno je da su ti nazivi većinom posvjedočeni samo u županijskoj, ali ne i u banskoj Hrvatskoj.

---

284 "*Podrijetlo riječi župan iz avarskog jezika uz A. Brücknera prvotno je zastupao i P. Skok, no poslije je to navodio još samo kao mogućnost. Kad je riječ o županu, uz spomenuto, mislilo se da je izvor naziva i slavenski* (*F. Miklošić*), *praindoeuropski* (*V. Machek*), *indoeuropski* (*D. Dragojević), ilirsko-tračanski* (*K. Oštir*) *i starobalkanski* (*M. Budimir*)." (P. Štih, *Novi pokušaji,* nav. dj., str. 127.)

285 "*Župani su bili gospodari nad onim slovenskim plemenima koja su se otrgla ispod vlasti Avara i docnije došla pod vlast Srba i Hrvata*." (T. Živković, *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću,* nav. dj., str. 292-295.) U Dobruđi (Rumunjska) pronađen je natpis na kamenu (datiran u 943. godinu) na kome se javlja župan Dimitrije. (T. Živković, *Sloveni i Romeji.* Nav. dj., str. 98.) "*O poreklu reči postoje podeljena gledišta. Smatra se da je reč župan pozajmljenica iz altajskog* (*avarskog*) *jezika, koja je prihvaćena u svim slovenskim jezicima na području avarskog kaganata, ili da potiče od indoevropskog (praslovenskog) korena, od kojeg je nastala i reč <u>župa</u>. Župan se pojavljuje na širokom slovenskom prostoru, kod Zapadnih i Južnih Slovena, Bugara, Ugara i Rumuna, sa različitim značenjem i značajem*." (Sima Ćirković – Rade Mihaljčić /priredili/, *Leksikon srpskog srednjeg veka.* Knowledge, Beograd, 1999, str. 197.)

286 Radoslav Rotković, *Odakle su došli preci Crnogoraca. Onomastička istraživanja.* MontEdit, Podgorica, 2000, str. 270-271.

287 Franjo Smiljanić, *O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. stoljeća*. Povijesni prilozi, god. 26, svezak 33, str. 34. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2007.

4.

Prema nekim autorima postoje arheološki tragovi nekadašnjega hunobugarskoga i protohrvatskog zajedništva.[288] N. Klaić je upozorila "*kolege arheologe da mogu, bez bojazni da pogriješe, utvrđivati u hrvatskim zemljama avarsku političku organizaciju, gdje nađu: 'solenke', koštane predmete, drvene vedrice, ostruge, ili konjaničku*[289] *opremu*".[290]

Janko Belošević navodi među ukrasnim aplikama na groblju u Ždrijacu i dvije brončane kalotaste aplike uz napomenu da je u *"grobovima s poganskim načinom pokapanja na tlu Dalmatinske Hrvatske"* registrirano i nekoliko primjeraka takvih aplika i da su takve ukrasne aplike i drugi kovinski predmeti "*karakteristični za avarsku kulturu kasnog 8. i početka 9. stoljeća"*.[291] J. Belošević zaključuje da su recipijenti od jelenjih parožaka bili relativno brojno zastupljeni u horizontu starohrvatskih grobalja s poganskim načinom pokapanja i da se oni mogu s pravom smatrati avarskim kulturnim dobrom jer su brojno zastupljeni u avarskim grobovima već od VII. stoljeća, a najbrojniji su u njihovim grobljima VIII. stoljeća na širokim područjima Karpatske kotline."[292] J. Belošević posebno dijeli keramiku na groblju na Ždrijacu na dvije temeljne grupe: keramiku tipično slavenskih oblika i keramiku osobitih oblika. "*U drugu tipološku grupu izdvojili smo posude osobitih oblika... Ta je keramika*

---

288 Đ. Janković, *Srpske gromile*. Beograd, 1998, str. 134-145.

289 "*Nada Klaić je pogrešila 100%. Konjanička oprema je franačka* (*ostruge, vedrice zapravo čuture – buklije*), *a samo konjska oprema može biti avarska, a nje nema, kao ni avarskih pojaseva. Ako je nešto avaro-slovensko, ne znači da nije samo avarsko ili samo slovensko. U vašem primorju ima grobova koji su jednaki onim u Sremu ili Velikoj Moravi, te je veza nesporna, ali sumnjam da su to Avari; pre neki Sloveni koji su bili u Avarskom kaganatu u Panoniji.*" (Đ. Janković u dopisu autoru iz Beograda dana 27. IV. 2010.)

290 N. Klaić, *Vinodol od antičkih vremena*, nav. dj., str. 18. (Podcrtala N. Klaić.)

291 J. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*. Arheološki muzej u Zadru, Zadar, 2007, str. 272. Maja Petrinec posebno napominje da najznačajnije analogije s navedenim aplikama nalazimo u okviru grobalja kasnoavarskog razdoblja na području Karpatske kotline, a njihove nalaze u srednjovjekovnoj Hrvatskoj ona datira u doba prvih desetljeća IX. stoljeća. (M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države.* Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Split, 2009, str. 148, 151, 158.)

292 J. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu,* nav. dj., str. 418, 422, 424, 458. Usp. M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća,* nav. dj., str. 186-190, 261-263.

na području Dalmatinske Hrvatske nastala pod utjecajem provincijalno rimske keramike autohtonog življa s kojim su Hrvati nakon doseljenja u ove krajeve došli u izravni doticaj… Keramika sa Ždrijaca, kao i keramika sa starohrvatskih grobalja s poganskim načinom pokapanja, specifična je po tome što su u njezinu fundusu uz slavenske oblike posuda zastupljeni i osobiti oblici koji su među slavenskom keramikom nepoznati… U raspoloživoj literaturi ipak nalazimo uže tipološke paralele za ždrijačku keramiku s ručicama, a to su posude iz kasnoavarskoga groblja 8. stoljeća u Prši…“[293] Ako se prihvati Beloševićevo zaključivanje o užim tipološkim paralelama ždrijačke keramike s ručicama posuda iz kasnoavarskoga groblja 8. stoljeća u Prši i u tom slučaju je očito da su takve i slične usporedbe moguće uglavnom s nalazima u županijskoj Hrvatskoj.

Dakle: može se zaključiti kako se svi navedeni mogući avarski nalazi očituju u županijskoj Hrvatskoj, ali ne i u banskoj Hrvatskoj.

4.
Hrvati iz banske Hrvatske preosvajaju županijsku Dalmaciju od Avara

Usprkos mnogobrojnim domišljanjima, nitko nije uspio dokazati da je na sjeveru Europe bilo kada postojala neka Bijela Hrvatska, a pogotovo ne neprekidno od sredine VII. do sredine X. stoljeća. Nema potvrda da su se Hrvati na prostorima današnje Češke, Poljske i Ukrajine nazivali Bijelim Hrvatima, a ako tada u tim predjelima nisu postojali Bijeli Hrvati, onda oni odatle nisu mogli ni doseliti krajem VIII. ili početkom IX. stoljeća. Hrvati su se, prema *Hrvatskoj kronici* i *Solinskoj povijesti,* doselili na liburnijski (konkretnije japodski) teritorij, kasnije Like, Krbave i Gacke, najkasnije u doba Totile, dakle sredinom VI. stoljeća i od tada su tu nastavili stalno prebivati. Posebnost *banske Hrvatske*, kako je opisana u *DAI*, također potvrđuje vjerodostojnost navoda Tome Arhiđakona i Popa Dukljanina. O nekoj doseobi Hrvata s europskog sjevera u IX. stoljeću ne znaju ništa ni franački izvori.[294] Na temelju postojećih pisanih

[293] J. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu,* nav. dj., str. 303-308.

[294] Pretpostavku da su Hrvati doselili na Balkan tek s Francima krajem VIII. i početkom IX. stoljeća zastupa samo nekoliko hrvatskih povjesničara i arheologa, a kako ona nije potkrijepljena “*važnim znanstvenim dokazima, s pravom se može ustvrditi da nije općeprihvaćena u hrvatskoj historiografiji*“. (J. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu*, nav. dj., str. 23-24.)

vrela, ali i prema tadašnjim objektivnim (fizičkim) mogućnostima preseljivanja stanovništva, moguće je složiti se s Kerubinom Šegvićem,[295] koji zaključuje: "*Hrvati i Srbi su nametnuli samo svoje ime onima, koje su podvrgli time što se je njihovim imenom prozvala država, koju su osnovali... Onih sedam ili osam župa ili tribusa mogli su brojiti najviše sedam ili osam hiljada glava*."[296] Potpuno je razumljivo da malen broj doseljenih Hrvata nisu morala posebno zabilježiti franačka povijesna vrela. Guduscani,[297] su pod Bornom ratovali na franačkoj strani, a bili su kao dotadanji stanovnici Gacke[298] i zemljopisno bliži franačkim osvajanjima pa ih zato franačka vrela posebno i bilježe.

---

[295] K. Šegvić (1867.-1945.) bio je katolički svećenik, diplomirani povjesničar i političar radikalne pravaške orijentacije. On je od partizana ubijen u Zagrebu 30. VI. 1945. godine zbog zastupanja teze o gotskom podrijetlu Hrvata.

[296] K. Šegvić, *Oko rođenja Hrvatske,* nav. dj., str. 224-226. K. Šegvić posebno obrazlaže: "*Toma upotrebljava riječ tribus. Ova znači pleme, rod, ali može značiti i župa, Sippe Langobarda. Treba znati, da ni Sippe ni župa ne znače izvorno teritorij, nego ljude, skupinu plemenjaka. Toma nije mogao župu prevesti inače nego tribus. Prema tomu tribus nobilium značilo bi sedam ili osam župa plemićkih.*" (K. Šegvić, *Oko rođenja Hrvatske,* nav. dj., str. 224-225.)

[297] Ako se Guduscane tretira kao *natio Guduscanorum* to se može shvatiti samo u plemenskom smislu. U ranom srednjem vijeku "*natio (i gens) se međutim upotrebljava pri označavanju plemenske strukture i plemenske pripadnosti*." (Bogo Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja*. Jugoslovenski istorijski časopis /Beograd/, broj 1-2 za 1966. godinu, str. 7.)

[298] "*Uz to znamo da Ajnhard nigde ne kaže da su Guduskani prešli na Ljudevitovu stranu, već samo, da su na Kupi napustili Bornu i otišli kući, što upućuje na neko bliže područje, a ne na neko daleko na istoku, niti pak na područje Ljudevitove delatnosti. Jer, kad Ajnhard kaže da ih je Borna opet pokorio, ne može se ni pomisliti da je išao čak negde nadomak Timočana, ali ni na Ljudevitovo područje, jer bi to izazvalo novi sukob sa Ljudevitom što bi Ajnhard svakako zabeležio kao uspeh franačkog saveznika u borbi protiv njihovog žestokog protivnika Ljudevita. Po svemu sudeći Borna nije bio knez nekih Guduskana između Braničevaca i Timočana, a još manje je mogao biti knez Timočana. Guduskani nisu mogli otići kući negde čak u Podunavlje niti bi bilo jednostavno da Borna usred sukoba sa Ljudevitom ide čak na istok da bi Guduskane opet pokorio. Sve se to moralo dešavati u zapadnoj Dalmaciji*." (Relja Novaković, *Baltički Sloveni u Beogradu i Srbiji.* Narodna knjiga, Beograd, 1985, str. 55. R. Novaković je dao najpotpuniji prikaz sve postojeće literature o Guduscanima do 1985. godine. Usp. R. Novaković, ibid, str. 22-79.)

Farlati, *Illyricum sacrum*, tom I., Venecija, 1751., str. 1, sn. Z. Buljević

Jezgro pod hrvatskim imenom moglo se stvarno nalaziti na teritoriju srednjovjekovne Like. Josip Modestin imenima petorice braće i dviju sestara u cara Konstantina daje svoje "*slavenohrvatsko tumačenje*" i nalazi ih očuvane i u XX. stoljeću u Lici, koja je, prema njemu, i u vrijeme cara Konstantina Porfirogeneta "*bila čakavska bez sumnje sva kolika*".[299] Ta su imena očuvana u nazivima mjesta Kukljić i Lovinac ("*oba u gornjoj Lici podno Velebita*"), te Kosinj i Mohljić kod Perušića (oba "*u donjoj Lici*"). "*Pored imena četiri brata: Kukljić, Lovinac, Mohljić i Kosinj, u ličkim se imenima ozivaju i imena dviju sestara: Tuga i Buga.... Tuga, ogleda se u imenu plemena Tugomirića ili Tugomerića, koje je nastavalo u podgorskoj župi... što se prostirala, sa župskim gradom Bagom u sredini, u Podgorju Velebita s morske strane, od Stinice kod Jablanca do rijeke Koprive* (*Zrmanje*) *kod Obrovca... Ime druge sestre,... Buga, oziva se u imenu hrvatskoga plemena Bužana (bug+janin) također u Lici, oko Perušića... I sestra Buga, kao predstavnica jednoga hrvatskog plemena, jest Hrvatica, samo što je vjerojatnije, da je ime Buga postalo prema imenu Bužani negoli obratno... U pariskom, najranijem i najboljem, rukopisu* (*br. 2009*) *imena sestara su naglašena..., što dobro pristaje čakavskom kraju, kojemu imena pripadaju. Tako sam za 6 imena u cara Konstantina našao paralele u Lici, pa sam potpunim pravom zaključio, da je Lika domovina 1000-godišnje careve priče o doseljenju Hrvata... Car Konstantin priču nije izmislio, već ju je po nečijem kazivanju ili pismenom izvještaju zabilježio... Skok mi prebacuje pretvaranje Konstantinovih ličnih imena u mjesna. A koja od tih mjesnih imena nisu možda postala od ličnih - zar ne Kukljići, Mohljići, Lovinac, Tugomirići? Uostalom ja nisam kriv, što je njihova suzvučnost potpuna, pa držim i dokazujem, da stoje među sobom u vezi. Ta je veza nastala na jedan od ova dva moguća načina: ili su lička imena postala po čeljadi, ili su po ličkim imenima izmišljena imena čeljadi, koju je car Konstantin postavio na čelo hrvatske povijesti. Veza među imenima svakako postoji, a sporedno je pitanje, kako je veza postala... Car Konstantin VII. znao je za Liku ; ime je ... pisao prema hrvatskom lokativu... Taj je kraj, stara Liburnija, već na početku hrvatske povijesti bio vrlo znatan, do Dalma-*

---

[299] J. Modestin, *Imena petorice braće i dviju sestara na početku hrvatske povijesti.* Nastavni vjesnik, knj. XXXVI/1928, str. 288-296. Ivan Popović ističe da su "*Lika i Krbava bile čisto čakavske još do XIV-XV veka".* (I. Popović*, Istorija srpskohrvatskog jezika*. Matica srpska, Novi Sad, 1955, str. 87.)

cije drugi cjeloviti dio prvobitne dalmatinske Hrvatske... Lička imena, u kojima se ozivaju imena braće i sestara na početku hrvatske povijesti, idu među najranija u Lici; javljaju se odmah u vrijeme, kad je u 14. i 15. stoljeću svjetlost historije jače obasjala Liku."[300] J. Modestin je također naglasio i ovo: "*Da carem piscem dočuvana imena braće odgovaraju upravo mjesnim imenima, s kojima sam ih ja identifikovao, to se razabira i iz geografičkoga smještaja mjesta, koji se posve slaže s redom imena braće: Kukl(j)ić i Lovin(j)ac nalaze se nablizu (razdaleko samo 13 km. naprečac mjereno) u gornjoj Lici podno Velebita, gdje je najgolemiji (V. Malovan, Vagan, Sv. Brdo), Kosinj(ac) i Mohl(j)ić (kod Perušića) opet su nablizu u donjoj Lici... Završujem da je priča o dolasku Hrvata u novu domovinu pod vodstvom petorice braće i dviju sestara etimologički mit, i da je toj priči kolijevka naša staroslavna Lika.*"[301]

---

300 J. Modestin zaključuje da je tih sedam hrvatskih plemena, računajući za svako pleme tri i pol tisuće ljudi koliko je po Klaiću krajem XV. stoljeća brojilo jako pleme Mogorovića, moglo imati "*u svemu oko 24500 ljudi, od toga 5000 ratnika*". (J. Modestin, *Imena petorice braće.* Nastavni vjesnik, knj. XXXVI. za 1928, nav. dj., str. 288-296.) J. Modestin svoje tumačenje ove problematike objavio je prvi put u Božićnom prilogu /*Weihnachts Beilage*/ zagrebačkog *Agramer Tagblatt* dne 23. prosinca 1911. godine. ("Professor Dr. Joseph Modestin", *Historisch-onomatologische Untersuchungen. Agramer Tagblatt,* XXVI/1911, 294, 1-4.)

301 J. Modestin, *Imena petorice braće i dviju sestara na početku hrvatske povijesti.* Nastavni vjesnik, knj. VIII. za 1912, str. 608. Petar Skok je Modestinovo tumačenje riječi Lovinac i Kosinj odbacio kao neznanstveno. (P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena.* Starohrvatska prosvjeta, Zagreb - Knin, Nova serija I/1927, 3-4, str. 189.) Kada mu je Modestin odgovorio u citiranom tekstu 1928. godine P. Skok je još kategoričnije ostao pri svojemu mišljenju. (P. Skok, *Malo odgovora.* Starohrvatska prosvjeta. Nova serija II/1928, 1-2, str. 173-174.) O Modestinovu osvrtu na Šišića usp. J. Modestin, *Imena petorice braće i dviju sestara na početku hrvatske povijesti.* Nastavni vjesnik, knj. XXXIV. za 1925-26, Zagreb, 1926, str. 9 - 14. Vidi i: J. Modestin, *Zastupa li Kosentzes Kasege?* Nastavni vjesnik, knj. XXXIV. za 1925-26, Zagreb, 1926, str. 115-117. U historiografiji je pod utjecajem Skoka i Šišića ostalo posebno prijeporno Modestinovo tumačenje o samo dva naziva /Lovinac i Kosinj/, ali se u novije doba i ono počinje nešto više prihvaćati. Usp. T. P. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena,* str. 97.

wwwww = Zavičaj petorice hrvatske braće i dviju sestara.

Izradio: J. Modestin

Bijela ili *Stara Hrvatska*, prema zaključivanju Nade Klaić, nije se nalazila na dalekom sjeveru, nego u "našim" dinarskim planinama.[302]

[302] N. Klaić, *Sjever i jug u Hrvata i Srba* (2). Oko (Zagreb), broj od 29. siječnja – 12. veljače 1987, str. 9. L. Margetić u povodu u povodu izdanja Klaićkine knjige *Vinodol* (N. Klaić, *Vinodol od antičkih vremena do Knezova krčkih i Vinodolskog zakona.* Posebna izdanja Historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci. Pazin-Rijeka, 1988, str. 143.) navodi: "*Misao da je 'prekovelebitska Liburnija' ona 'Stara ili Vela Hrvatska' o kojoj govori Konstantin Porfirogenet u glavi 31 svoga rada De administrando imeperio (DAI) teško će se moći obraniti. Car govori o 'Velikoj ili Bijeloj Hrvatskoj'* (*dakle, ne o 'staroj ili veloj'*) *uz ostalo ovako: 'Ona*

Klaićka je (i to tek u svom radu objavljenom posmrtno za 1988. godinu) locirala pradomovinu Hrvata između Velebita i Gvozda.[303] Klaićkino je temeljno polazište: "*Naime, ako su Hrvati u Maloj Poljskoj u X. stoljeću to, naravno, ne znači da su ondje i u VII. stoljeću… Jer, prvo nemamo pojma gdje su Bijeli Hrvati za koje car i anonim tvrde da su preci dalmatinskih Hrvata u VII. st. boravili.*"[304]

Hrvati su, prema glavi XXX. *DAI*, stanovali "*u to vreme… s one strane Bagibarije, gde su sada Belohrvati*".[305] Riječi "*u to vrijeme*" odnose se na doba avarsko-sklavinskog zauzimanja Solina, što znači na prvu polovinu VII. stoljeća, a riječ "*sada*" odnosi se na doba kada je spis nastajao. Hrvati su se odvojili od matične zemlje i sa svojim narodom došli u Dalmaciju koju su oslobodili od Avara, odnosno osvojili je za sebe. Dalmacija se u *DAI* shvaća u antičkom kontekstu kada se govori o zbivanjima u antičko doba koja se jednom u glavi XXX. *DAI* navode kao "*davna vremena*". Kada se u ovom spisu uz Hrvate spominju "Turci" u glavama XXX. i XXXI. *DAI* i ako se pod tim "Turcima" podrazumijevaju Mađari koji su

---

nema ni galija ni trgovačkih brodova jer je daleko od mora; naime, od nje do mora putovanje traje 30 dana, a more do kojeg se dolazi nakon 30 dana zove se tamno more.' (*DAI 31, 87-91*). *Tu zemlju je, mislimo, nemoguće identificirati s Likom, pogotovu ako bi se ta navodno ista zemlja, 'banska Hrvatska' obuhvaćala u X. stoljeću još i dio obale od Senja do Karlobaga, kako to autorica tvrdi."* (L. Margetić, *Prikazi i diskusije.* Književni krug, Split, 2002, str. 48.) U glavi XXXI *DAI* ne govori se o *'Velikoj ili Bijeloj Hrvatskoj'* jer je jedino točan smisao ovoga navoda misao o *'Staroj ili Bijeloj Hrvatskoj'*. Iz Klaićkina pisanja o *prekovelebitskoj Liburniji* ili *banskoj Hrvatskoj* savršeno je jasno da ona tu zemlju ne identificira samo s Likom. A što se tiče udaljenosti te zemlje od *tamnog mora* očito je da se pod tim morem ne misli na Jadran.

303 Hrvati su odatle, prema Klaićkinu mišljenju, pred Avarima ili s njima, otišli u drugoj polovici VI. stoljeća u Karantaniju, a onda su se ti Hrvati iz Karantanije kao franački saveznici doselili u Dalmaciju od 821. do 822. godine. (N. Klaić, *Poganska stara ili vela Hrvatska,* nav. dj., str. 61- 62.) Doseljenje iz Karantanije, kako to navodi N. Klaić, nije bilo moguće. Međutim, to ne znači da je pogrješno i Klaićkino zaključivanje (objavljeno malo prije smrti 2. VIII. 1988. godine) kako je "*tek najnovija historiografija, pomno razrađujući anonimov izvještaj u DAI, uspjela dokazati da ni Vela ili Bijela Hrvatska, a ni njezina susjeda Bijela Srbija nisu bili na sjeveru nego na jugu*." (N. Klaić, *Odakle smo se doselili. Hrvatska povijest. Od mita do stvarnosti* /1/. Start /Zagreb/, br. 498. od 20. veljače 1988, str. 59. Riječi u navodu podcrtala N. Klaić.)

304 N. Klaić, *Odakle smo se doselili.* (I.) Start, br. 498, nav. dj., str. 61-62.

305 B. Ferjančić, *Vizantiski izvori,* II, nav. dj., str. 30.

doselili u IX. stoljeću, onda nije moguće ni pretpostaviti da je tada pojam Dalmacije u *DAI* zamišljen u antičkom kontekstu.[306] Dalmacija se već od sredine VI. stoljeća ne može shvaćati kao prostor od Drača i Jadrana do Posavine.[307] I prema franačkim vrelima iz prvih desetljeća IX. stoljeća u to doba postojali su posebni teritoriji: Liburnija i Dalmacija.[308] Liburnija, "*koju i franački izvori oštro dijele od Dalmacije*", tada je vjerojatno sezala do rijeke Krke i nesumnjivo je obuhvaćala i teritorij nekadašnjih Japoda.[309] Bilo bi besmisleno i pretpostaviti da bizantski autor ili redaktor *DAI*,

---

306 O shvaćanju pojma Dalmacije u *DAI* usp. i: Milenko Lončar, *O Porfirogenetovoj Dalmaciji*. Diadora, sv. 12, Zadar 1990, str. 391-400.

307 "*Da se Dalmacija u Porfirogenetovo doba ne može uzeti u starom prostranstvu sve do istarskih gora, mogli bi suditi po tome, kako Prokopije /pisac VI. stoljeća/ označuje međe Dalmacije. On veli, da se ona prostire od prevalske zemlje oko Skadra pa do zapadne /tj. rimske/ zemlje. Iza toga da dolazi Liburnija, pa Istra i Mletačka. /'De bello Gothico', lib. I. cap. 15. ed. Bonn. XVII. 80. i Kos br. 43. str. 5./ Liburnija se dakle ne ubraja u Dalmaciju, a to je bila zemlja u današnjem hrvatskom primorju /sa zaleđem/...*" (Dane Gruber, *Smještenje Hrvata u novoj postojbini poslije seobe*. Hrvatsko kolo, knjiga 5, Zagreb, 1909, str. 42.)

308 "*'Liburnia' je ona zemlje uz iztočnu obalu jadranskoga mora, u kojoj je grad Trsat ležao; dalje na jug Liburniji slijedila je Dalmacija... Liburnija, koja je i davnu Japidiju obuhvaćala, doticala se je dolnje Panonije na sjever-istoku... Gacku dijeli Gvozd od pritoka Kupe; ovdje dakle imala je teći granica izmedju Bornine i Ljudevitove kneževine, izmedju dolnje Panonije i Dalmacije*." (F. Rački, *Hrvatska prije XII. vieka*. Rad JAZU, knj. LVI. Zagreb, 1881, str. 108-109.) Ivo Guberina točno obrazlaže: "*Oni (izvori) nam vele, da je bizantinski car Lav V. Armenac 817. g. poslao franačkome caru Ludoviku svoje poslanstvo, na čelu s Niciforom, da s njim razpravi 'o granicama Dalmatinaca, Romana i Slavena' /de finibus Dalmatorum, Romanorum et Slavorum, Rački, Doc. str. 317/. Ovdje se luče granice Dalmatinaca, Romana i Slavena. Romani su stanovnici gradova /tako ih zove grčki pisac Porfirogenet/, a za Slavene znamo, što su. Pita se: koji su to Dalmatinci? Izvor od 813. g. ističe, da je Karlu Velikome pripala 'Liburnija i Dalmacija, osim primorskih gradova' /Rački, Doc. str. 315/. Kako se u užem /sudskom/ značenju Dalmacija protezala od ušća Krke do ušća Neretve, to se ovdje Dalmatinci imaju razumjeti stanovnici ovoga područja. Dalmatinci su stanovnici područja od Krke do Neretve, Romani stanovnici gradova, a Slaveni stanovnici Liburnije...*" (I. Guberina, *Državna politika hrvatskih vladara*. Svezak I. Nakladna knjižara Velebit, Zagreb, 1944, str. 58.)

309 M. Suić, *Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima.* Arheološka problematika Like. Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1975, str. 114-115. M. Suić posebno ističe da je Liburnija u doba Borne teritorij izvan Dalmacije. Usp. M. Suić, *Granice Liburnije kroz stoljeća,* nav. dj., str. 287.

bez obzira tko on bio, ne zna općepoznate činjenice. Mora se logično zaključiti da pisac glave XXX. *DAI*, kada spominje Dalmaciju, zna da taj pojam nije oduvijek isti zbog povijesnih promjena tijekom proteklih stoljeća do vremena kada nastaje ovo poglavlje. Ako bi se hrvatsko doseljenje, kako je opisano u glavi XXX. *DAI*, datiralo u prvu polovinu VII. stoljeća, bilo bi nemoguće objasniti nastavak teksta: "*Izvestan broj godina i Hrvati u Dalmaciji pokoravahu se Francima, kao i ranije u svojoj zemlji*."[310] Iz ove bi se stilizacije moglo zaključiti da su se Hrvati po doseljenju u Dalmaciju u prvoj polovini VII. stoljeća nastavili pokoravati Francima, a da su im se tako pokoravali i u pradomovini prije doseljenja, što također znači u prvoj polovini VII. stoljeća. Ovo je nemoguće jer u VII. stoljeću franačka vlast nije postojala u Dalmaciji. Ako je jezgra ovoga navoda vjerodostojna, onda se ona može odnositi samo na početak IX. stoljeća jer su se samo tada Hrvati u Dalmaciji mogli "pokoravati" Francima. Očito je opisani dolazak petero braće i dviju sestara sa svojim narodom u "Dalmaciju" bio povezan s Francima, odnosno s franačko-avarskim ratom, što znači da se navedena doseoba Hrvata u županijsku Dalmaciju mogla dogoditi krajem VIII. ili prvih godina IX. stoljeća. Franci su zauzeli Istru 787. godine, a poslije toga su nastojali proširiti svoju vlast i dalje uz istočnojadransku obalu i njezino zaleđe. Franci već 803. godine drže čitavu teritoriju između mora, Raše, Vrbasa i Cetine.[311] *Bijeli Hrvati* iz banske Hrvatske, poznati u *Hrvatskoj kronici* i po samostalnom dizanju ustanaka protiv središnje vlasti, sigurno su jedva dočekali da u savezništvu s Francima obračuju s avarskom prevlašću. Iz *Životopisa Ursa Confessora* može se zaključiti da su Dalmati(ni), kojima vlada samostalni "rex" u neovisnoj državi avaroslavenske županijske Dalmacije poslije početnog ratovanja pristali na mir uz priznanje franačkog vrhovništva.[312] Doseljeni Hrvati u županijsku Dalmaciju bili su malobrojniji u odnosu na zatečeno stanovništvo sastavljeno od starosjeditelja i Avaro-Sklavina u kojih je prevladao dotadašnji pokrajinski naziv Dalmati(ni) i koji su nastavili uz Hrvate živjeti uglavnom u svojim dotadanjim obitavalištima.

[310] B. Ferjančić, *Vizantiski izvori,* II, nav. dj., str. 32.

[311] B. Ferjančić, *Vizantiski izvori,* II, nav. dj., str. 15.

[312] Usp. F. Bulić (objavio), *Accessiones et correctiones all' Illyricum sacrum del P. D. Farlati.* Di P. G. Coleti. Supplemento al 'Bullettino di archeol. e stor. Dalm. 1902.-1910. Spalato, 1910.', str. 45-50.; Dušan S. Popović, *Žitije Ursa konfesora* i *Hronologija Ursa konfesora* u: D. S. Popović, *Prilozi čitanju i razumevanju,* nav. dj., str. 495-534.

Pojam Dalmacije bio je shvaćan u raznim vremenima u različitim teritorijalnim opsezima, pa i u smislu nekadašnje rimske Dalmacije kao u nekim povijesnim vrelima. [313] Taj se pojam Dalmacija protezao do Drine i tu su se negdje mogli nalaziti i Srbi, ako je to značenje riječi *Sorabi*. Srbi nisu mogli postojati u IX. stoljeću na teritoriju Dalmata, a posebno ne na liburnijskom području Like, Krbave i Gacke. "*Gromile… manje humke*" u kojima nema ostataka ljudskih kostura i koje su vezane s običajem "*da se spaljeni ostaci pokojnika ne sahranjuju u zemlju, već izvan gromila*" na teritoriju nekadašnje rimske Dalmacije pripadaju prapovijesnom ili antičkom dobu, dakle starosjediteljima, a ne samo Srbima prije pokrštenja, kako to misli Đorđe Janković.[314] U IX. stoljeću imamo u državi Hrvatskoj: Dalmati(ne), Hrvate i u primorskim mjestima Romane (Latine). Međutim, "*ime 'Hrvat' pojavljuje se u domaćim spomenicima do XV veka samo u množini i u značenju ili 'Hrvatska, hrvatska zemlja', ili 'stanovništvo Hrvatske'* (*u nekim izvorima izraz 'v Hrvatih' znači po svoj prilici i posebno ime za šire zaleđe Zadra*)".[315]

Pobuna i potpuno oslobađanje Hrvata od Franaka i moguće samostalno traženje krštenja u Rimu moglo se dogoditi u prvoj polovini IX. stoljeća samo u "županijskoj" Dalmaciji jer su Hrvati u banskoj Hrvatskoj (Lici, Krbavi i Gackoj) bili i u doba pisanja glave XXXI. *DAI*, dakle sredinom X. stoljeća, *pogani*. Iz opisa kako je zemlja Hrvata podijeljena na 11 županija i navoda kako "*njihov ban drži pod vlašću Krbavu, Liku i Gacku*" može se zaključiti postojanje političke posebnosti banske Hrvatske, a ona je upravo shvatljiva kao dotadašnja postojbina *Bijelih Hrvata*.[316] Hrvati su u glavi XXXI. *DAI* "*nekršteni i Bijeli Hrvati*", a njihova je država stara (*megale*), prvobitna Hrvatska iz koje se dio Hrvata iselio. U županijskom dijelu novonastale jedinstvene države Hrvatske nastavili

---

313 U *Ann. reg. Franc*. stoji ovako: "… *Liudewitus Siscia relicta ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem optinere dicitur, fugiendo se contulit et uno ex ducibus eorum, a quo receptus est,…*" (F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev,* II, nav. dj., str. 63.)

314 Đ. Janković, *Srpske gromile,* nav. dj., str. 142- 145.

315 B. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture,* nav. dj., str. 10.

316 Moguće je da su neki drugi Hrvati sjeverno od Dunava mogli biti podčinjeni u drugoj polovini X. stoljeća njemačkom caru Otonu I. (936-973.), koji se okrunio za cara 962, a umro 973. godine, ali ne postoji ni jedno pisano vrelo da su se oni nazivali *Bijeli Hrvati*.

su živjeti preostali Avari koji su se takvima osjećali i u prvoj polovici X. stoljeća, kako se može zaključiti iz glave XXX. *DAI*.[317]

U glavi XXX. *DAI* opisuje se doseoba Hrvata u Dalmaciju samo pod imenom Hrvati, a posebno se napominje da se "sada" ili "danas", dakle u doba pisanja ovoga poglavlja (u drugoj polovini IX. ili oko sredine X. stoljeća), Hrvati koji ostadoše u *Bijeloj Hrvatskoj* nazivaju *Bijeli Hrvati*. Hrvati su se i u Dukljaninovoj banskoj Hrvatskoj nazivali od početka samo Hrvati, a *Bijelim Hrvatima* nazvao ih je, prema Dukljaninu, kralj Budimir u drugoj polovini IX. stoljeća. Zato je shvatljivo, iz oba citirana vrela, zašto Hrvati doseljivaju iz banske Hrvatske krajem VIII. i početkom IX. stoljeća u županijski dio Dalmacije samo pod hrvatskim imenom, a ne nazivaju se *Bijeli Hrvati*. U glavi XXX. *DAI* priča se o hrvatsko-franačkom ratu, "*ali on govori o Hrvatima u Dalmaciji, a ne u Panoniji*".[318]

Većina je starosjeditelja na današnjem hrvatskom prostoru nastavila i poslije antike živjeti pod svojim starim imenima i tijekom stoljeća u kojima su se tobože na njihov prostor doselile mase *Sklavina*. Da su, na primjer, sredinom VII. stoljeća postojali *Dalmatini* potvrđuje i zapis iz *Liber Pontificalis* u kojemu se navodi da je papa Ivan IV. (640.-642.) "*natione Dalmata*".[319] Važan je i navod u glavi XXX. *DAI* da se stanovnici Salone

---

[317] N. Tomašić je taj navod preveo, vjerojatno ne najtočnije, ovako: "*A ima još jednako u Hrvatskoj potomaka Avara i pozna im se, da su Avari*". (N. Tomašić, *Život i djela cara Konstantina VII. Porfirogenita,* nav. dj., str. 76.) B. Ferjančić tu rečenicu iz gl. XXX. *DAI* prevodi u istom smislu: "*A u Hrvatskoj još uvek ima avarskih potomaka i po njima se vidi da su Avari.*" (B. Ferjančić, *Vizantiski izvori*, II, str. 31.) N. Tomašić uz ovaj svoj prijevod dodaje napomenu "*da car ovdje hoće reći, da se još danas 'poznaje na njima avarski tip'.*" On dalje dodaje da, po njegovu mišljenju, Konstantin Grot to neispravno prevodi u smislu da se oni "*priznaju za Avare*", a Laskin još neispravnije: "*i priznajutsja Avarami*". (N. Tomašić, ibid.) Klaus Belke i Peter Soustal to prevode ovako: "*und in Kroatien* (*Chrobatia*) *gibt es noch welche von den Awaren und sie werden als solche anerkannt*." (Belke K. – P. Soustal, nav. dj., str. 162.)

[318] N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku.* Globus, Zagreb, 1990, str. 25.

[319] F. Rački, *Documenta,* str. 277. D. Mandić upozorava da je riječ "natio" označavala *"kod Rimljana pojedine narodne skupine koje nijesu bile latinske."* (D. Mandić, *Postanak Vlaha prema novim poviestnim iztraživanjima.* Hrvatska misao, Buenos Aires, 1956, sv. 18-19, str. 8.)

nazivaju ne Romani, već "*Delmatinoi*".[320] Oznaka *Dalmatini* iz *DAI* može biti i antički termin za populaciju većeg dijela rimske Dalmacije. Iz postojećih vrela može se sa sigurnošću zaključiti da su i krajem VIII. stoljeća postojale posebne političke jedinice Liburnija i Dalmacija, a da je Dalmacija bila teritorij između Cetine i Krke sa svojim dalmatskim zaleđem. Poeta Saxo (u opisu za 803. godinu) odvaja Liburniju od Dalmacije.[321] Naziv Dalmati(ni) u IX. stoljeću označava većinski dio pučanstva na teritoriju koji se može označiti kao Dalmacija u užem smislu i koji su bili ne novodoseljenička populacija. Iz povijesne jezgre *Životopisa Ursa Confessora* proizlazi da u doba Karla Velikoga krajem VIII. stoljeća na teritoriju Dalmata postoji potpuno samostalna, dakle i u odnosu na Bizant, neovisna država, sa stanovništvom, koje se naziva *Dalmati(ni)*, a kojima vlada samostalni vladar ("rex"). Krajem 805. godine nalazimo i "poslanike Dalmata" (*legati Dalmatarum*) kod cara Karla u Diedenhofenu,[322] što također potvrđuje i njihovu teritorijalnu posebnost.

Matična zemlja Hrvata, prema Tomi Arhiđakonu i *Libellus Gothorum*, također je tijekom VIII. stoljeća pa nadalje, bila dio liburnijskog zaleđa, koji su Franci zauzeli najvjerojatnije krajem VIII. stoljeća. Odavde su ti ranije doseljeni i u vrelima nazivani *GotoSklavi(ni*), dakle iz Liburnije, odnosno iz njezina zaleđa, mogli povremeno upadati na teritorij Dalmata već od sredine VI. stoljeća. Međutim, oni su mogli stvarno zaposjedati dio dalmatskoga prostora tek krajem VIII., a najvjerojatnije od početka IX. stoljeća, uz franačku pomoć. Sklavi(ni)-Hrvati su iz Liburnije doseljavali na teritorij Dalmata u doba franačke ekspanzije na istočno-jadranskoj obali. Prijepori oko razgraničenja, koje spominju franački izvori iz prvih desetljeća IX. stoljeća mogli su postojati samo između doseljenika zvanih Sklavi(ni) s Dalmati(ni)ma i Romanima[323], jer su Romani (Latini) u gra-

---

320 B. Ferjančić, *Vizantiski izvori,* II. 1959, nav. dj., str. 29.

321 Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku.* II, /god. 801.-1000./ Leonova družba, Ljubljana, 1906, str. 18.

322 F. Rački, *Documenta,* nav. dj., str. 310.

323 Porfirogenet razlikuje na teritoriju nekadašnje rimske Dalmacije stanovnike koje naziva *Romeji* za razliku od *Romana*. "*Romani su mu u dalmatinskoj temi: u gradovima...; oni su mu i predslovensko (odnosno predavarsko) stanovništvo Hrvatske, Srbije, Zahumlja, Neretve i Duklje. Romaei su mu Grci.*" (P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*. Starohrvatska prosvjeta. N. s, sv. 1/1927, broj 1-2, str. 63.) U *DAI* su *Romanoi*–'Romani' gotovo iskljucivo stanovnici dalmatinskih gradova i spominju se samo u glavama 29-36. Inače, *Romani* su pr-

dovima i Dalmati izvan gradova sve svoje moguće prijepore oko granica morali davno prije riješiti. Vrelo *Vita Hludowici* za 817. godinu svjedoči o razgraničenju između Dalmatina, Romana i Sklavina (*de finibus Dalmatorum, Romanorum et Sclavorum*)[324], što znači da su u to doba na dijelove teritorija Dalmata doselili *Sklavini*, koji je naziv na ovom prostoru, sudeći prema kamenim natpisima, sinonim za Hrvate. Ti Hrvati iz Liburnije mogli su samo kao franački saveznici zavladati teritorijem Dalmata, posebno onim između Zrmanje i Cetine, dakle tek od prvih desetljeća IX. stoljeća. Pretpostavljanje nekih pisaca o doseljenju Hrvata sa sjevera Europe na Balkan tek krajem VIII. ili početkom IX. stoljeća nije potvrđeno ni jednim pisanim vrelom, niti arheološkim nalazom. U starohrvatskim grobovima uz jadransku obalu i njezino bliže zaleđe nalazi se posebno oružje i nakit iz karolinškog doba, ali ti nalazi mogu samo potvrđivati da su doseljenici doselili iz Liburnije kao franački saveznici.

Iz franačkih izvora očito je da su u drugom desetljeću IX. stoljeća na teritoriju Dalmat(in)a živjeli: 1. doseljavani Hrvati (Sklavini), 2. Romani u gradovima (ponekad nazivani i Latini), i 3. u zaleđu neromanizirani starosjeditelji Dalmati(ni).

---

vobitno bili građani Rima, a zatim su tako nazvani svi stanovnici Italije koji su stekli rimsko pravo. *Romei* su podanici Bizantskog carstva. Bizantinci su, prema Litavrinu, nazivali sebe *Romeima*, a svoj imperij zvali su *Romanija*. Sami su se podanici Carstva ponekad, kada su htjeli izraziti svoju etničku i konfesionalnu pripadnost, nazivali *Grci,* ali su također i kada su mislili na državno ustrojstvo koristili za sebe pojam *Grci*. U Rimu i u Karolinškom imperiju bizantski podanici nazivani su Grcima. (G. G. Litavrin, *Vizantija i Slavjane*. Aleteja, Sankt-Peterburg, II. izdanje, 2001, str. 594-596.) Josef Rungg tumači pojam *Romani* u smislu da je označivao pripadnike raznih naroda i etničkih grupa, koje su nekada bile pod rimskom državom. (Josef Rungg, *Ortsnamen der Goten, Römer, Franken in Rätien, Noricum, besonders Tirol*. Universitätsverlag Wagner, Innsbruck, 1963, str. 131.) Bizantski pisci u srednjem vijeku pod oznakom *Latini* podrazumijevaju sve žitelje zapadne Europe misleći i na njihovu pripadnost rimskom kršćanstvu.

[324] Georgius Heinricus Pertz (edidit), *Monumenta Germaniae historica*. Tomus II, Hannoverae, 1829, str. 621. Pertz je u bilješci ispod teksta naveo i izraz “Dalmatarum”.

III.

Sjedinjenje Liburnije i Dalmacije 818. i oslobođenje Hrvata od franačkog vrhovništva do 839. godine

1.

Borna se spominje u Einhardovim *Analima* za 818. godinu ovako: "*Erant ibi et aliarum nationum legati, Abodritorum videlicet ac Bornae, ducis Guduscanorum, et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverantet ad nostros fines se contulerant, simul et Liudewiti, ducis Pannoniae inferioris…*"[325] U historiografiji prevladava mišljenje Ernsta Dümmlera iz 1856. godine da se Borna spominje u citiranim *Analima* za 818. godinu kao ban Gačana (*dux Guduscanorum*).[326] Stoga se prvi podatak o Borni iz *Annales regni Francorum* prevodi: "*Godine 818. Kad je car,…stigao u Heristal,…tu bijahu poslanici i drugih naroda, naime Bodrica, Borne, gadskoga kneza, i Timočana, koji su nedavno napustili savez s Bugarima... Ujedno bijahu tu i poslanici Ljudevita, kneza Donje Panonije…*"[327]

Iz franačkih vrela proizlazi da su do Borne postojale dvije odvojene povijesno - političke posebnosti: Liburnija i Dalmacija, koje su pod Bornom postale jedna državna zajednica teritorijalnim proširenjem uz fra-

---

325 F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, II, nav. dj., str. 48.

326 "*Bei den Worten: legati Bornae ducis Guduscanorum et Timocianorum, qui nuper a Bulgarorum societate desciverant et ad nostros fines se contulerant, simul et Liudewiti etc. interpungire ich mit Zeuss (die Deutschen p. 614) hinter Guduscanorum, denn es ist ganz klar, dass die Timotschaner mit Borna nichts zu thun hatten, da sie auch im Jahre 819 als selbständiges Volk sich mit Liudewit verbinden.*" (Ernst Dümmler, *Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien*. Sitzungsberichte der Akad. der Wissenschaften. Wien, 1856, str. 388.)

327 Jaroslav Šidak (uredio), *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, I. Školska knjiga, Zagreb, 1952, str. 9-12.

načku privolu.[328] U nazivu Liburnija sadržano je više oznaka stanovništva, koji su nastavali određene teritorijalne posebnosti. Gačani su se nalazili na nekadašnjem teritoriju Japoda. Stjepan Pavičić misli da se može vjerovati da nazivi Lika i Krbava potječu iz starijeg vremena, ali pretpostavlja da je ime Gatska obuhvaćalo u početku IX. st. cijelo današnje područje Like od Une do Velebita ili do mora."[329] Međutim, činjenica je da o stvarnom opsegu Krbave i Like u IX. stoljeću ne znamo ništa sigurno. Granice političkog teritorija Borne bile su, prema mišljenju A. Dabinovića, od Raše u Istri do Cetine, a na istoku do Vrbasa i preko dalje na istok prema rijeci Bosni.[330] D. Mandić to precizira da se Hrvatska protezala od Zrmanje do Cetine, a u unutrašnjosti preko Duvna i Hlivna do razvodnih gora rijeke Vrbasa i Bosne, to jest do Komara i Vranice planine.[331] "*Pod imenom Panonije razumijevala se je nekada zemlja od Dunava do Save, ali se ovdje ne može uzeti u tom smislu, kad znamo, da su u Podunavlju i nadalje ostali Avari, koje je istom Karlo Veliki svladao (od g. 791-799.), nego se misli na posavsku Panoniju (između Save i Drave), koju Porfirogenet u jednom drugom svom djelu spominje pod naslovom 'eparhija' Panonija, kojom upravlja posebni namjesnik, a ima dva glavna grada, a to su Sirmium (danas Mitrovica) i Bassiana (danas Petrovci*)."[332]

V. Klaić ističe da su žitelji Gacke bili u franačkim vrelima IX. stoljeća spomenuti imenom Guduscani i da Einhard spominje te Gačane 818. godine usporedo s Bornom. Očito je da je Klaić shvatio franački izvor u smislu da su 818. na dvoru bili, između ostalih, i Gačani uz Bornu. To znači da vrelo po Klaiću ne tretira Bornu kao njihova bana.[333] Navedeno

---

328 M. Suić, *Granice Liburnije kroz stoljeća*, nav. dj., str. 285-289. Suić u tom radu navodi da se poslije 821. imenu Liburnija zameo svaki trag. Prema Suiću, granice reducirane Liburnije počinju od Labina, koji je ostao u sastavu Istre, dok je Tarsatika ušla u sastav Hrvatske. On dalje zaključuje da se Gacka nikad nije nalazila u sklopu Liburnije, pa ni u rimsko doba.

329 S. Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*. JAZU, Zagreb, 1962, str. 15-16.

330 A. Dabinović, *Hrvatska državna,* nav. dj., str. 63.

331 D. Mandić, *Državna i vjerska pripadnost,* nav. dj.*,* str. 450.

332 D. Gruber, *Študije iz bosanske povijesti Milana Preloga*. Vjesnik, god. X, sv. II, III, IV, Zagreb, 1908, str. 233.

333 V. Klaić, *Porieklo banske časti u Hrvata.* Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. Zem. arkiva, I, Zagreb, 1889, str. 20.- 28. F. Šišić je 1914. godine zauzeo u biti isto stajalište kao V. Klaić, i to je obrazložio ovako: "*Prvi se puta Borna spominje 818. i to, kako mislim, samo kao dux, dok se ono Guduscanorum ima od ducis rastaviti zarezom, tako da je u neposrednoj vezi sa Timocianorum, dakle ova stavka tre-*

shvaćanje vrela ne izgleda točno jer se u njemu spominju “nationum legati”, što znači da Borna može biti samo “dux” jedne ili više od tih “nationum”. U ovom smislu važan je izvor *Vita Hludow. imp.* u kojemu stoji: “*Praeterea aliarum aderant missi Abodritorum videlicet et Goduscanorum et Timocianorum, qui Bulgarorum societate relicta, nostris se nuper sotiaverant. Sed et Liudewiti, rectoris inferioris Pannoniae…*”[334] Navod ovoga vrela gotovo je isti kao i citirani iz *Ann. Reg. Franc.*, a odlučna je njegova bit koja spominje samo Abodrite, Goduscane i Timociane. To što se u ovome vrelu (*Vita Hludow. imp.*) ne navodi Borna znači da je on u *Analima* spomenut samo kao “dux Guduscanorum”.[335] Borna nije mogao biti i “dux Timocianorum”. Timočani, koji su poslali poklisare 818. godine franačkom caru Ludwigu Pobožnom, mogli su biti ili samostalno pleme ili vojna družina, ali u svakom slučaju daleko od Liburnije i vjerojatno najprije pod bugarskim vrhovništvom, a zatim su bili 819. godine saveznici Bornina neprijatelja Ljudevita Posavskog. Oni se u bitci kod Kupe 819. godine uopće ne spominju u franačkim vrelima. “*Tako se Dimler opredelio za jedno mišljenje koje je sasvim logično: Bornini saveznici, milom ili silom, mogli su biti pre svega slovenski stanovnici Dalmacije i nekadašnje Liburnije, a ne Timočani, koji su geografski bili mnogo bliži području koje je mogao kontrolisati Bornin protivnik Ljudevit Posavski… Teško se može prihvatiti da je Borna bio knez i Guduskana i Timočana, niti se time može objasniti Bornina uloga u događajima čak oko Kupe. Uz to znamo da Ajnhard nigde ne kaže da su Guduskani*

ba da glasi ovako (Einhardi Annales 149): ‘Erant ibi (t. j. u Achenu) et aliorum nationum legati, Abodritorum videlicet, ac Bornae ducis, Guduscanorum et Timocianorum.’ Taj ispravak u položaju interpunkcije činim s razloga, što se u vijesti o bitki na Kupi između Ljudevita i Borne (An. F. 151, pod godinom 819.) jasno razbire iz čitavoga konteksta, da je glavar ‘Guduscanorum’ bio ‘Dragamosus socer Liudewiti’, dok se za Bornu na tom mjestu kaže, da je ‘dux Dalmatiae’. Tek docnije, nagrađen očito za vjernost svoju franačkoj državi, on postaje (821.) ‘dux Dalmatiae atque Liburniae’, a time i vladar onih ‘Guduscanorum’, to jest plemena hrvatskoga naseljena oko rijeke Gacke kod Otočca, jer je Liburnija bila prijedjel od Raše do Zrmanje.“ (F. Šišić, *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji.* Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva. Nova serija svezak XIII. za 1913. i 1914, Zagreb, 1914, str. 31.)

334 F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev,* II, nav. dj., str. 49.

335 To je valjda razlog da F. Šišić u *Povijesti Hrvata* 1925. godine nije o tome ponovio svoje mišljenje iz 1914. godine. Usp. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, nav. dj., str. 310.

prešli na Ljudevitovu stranu, već samo, da su na Kupi napustili Bornu i otišli kući, što upućuje na neko bliže područje, a ne na neko daleko na istoku, niti pak na područje Ljudevitove delatnosti. Jer, kad Ajnhard kaže da ih je Borna opet pokorio, ne može se ni pomisliti da je išao čak negde nadomak Timočana, ali ni na Ljudevitovo područje, jer bi to izazvalo novi sukob sa Ljudevitom što bi Ajnhard svakako zabeležio kao uspeh franačkog saveznika u borbi protiv njihovog žestokog protivnika Ljudevita. Po svemu sudeći Borna nije bio knez nekih Guduskana između Braničevaca i Timočana, a još manje je mogao biti knez Timočana. Guduskani nisu mogli otići kući negde čak u Podunavlje niti bi bilo jednostavno da Borna usred sukoba sa Ljudevitom ide čak na istok da bi Guduskane opet pokorio. Sve se to moralo dešavati u zapadnoj Dalmaciji… Nije li još D'Anville pao u zabludu koju su posle mnogi prihvatili, jer dosad nije poznat nijedan savremeni izvor koji bi argumentovano ukazivao na postojanje rimskog grada Guduskuma u predelu današnjeg Kučeva."[336]

Iz *Annales regni Francorum* za 819. godinu može se sa sigurnošću zaključiti da je Borna tada vladao Dalmacijom kao "*dux Dalmatiae*".[337] Zapis u hrvatskom prijevodu glasi: "*Godina 819… A dalmatinski knez Borna sukobi se kod rijeke Kupe s Ljudevitom, koji je išao na nj s velikom vojskom. U prvom sukobu napuste Bornu Gačani, ali se on ipak spasi, jer ga je obranila i zaštitila njegova tjelesna straža. U tom boju pogine Dragomuž, Ljudevitov tast, koji je u početku odmetništva bio na-*

---

[336] Relja Novaković, *Baltički Sloveni u Beogradu i Srbiji.* Narodna knjiga, Beograd, 1985, str. 42, 54.-55, 63. Usp. Svetislav M. Prvanović, *Ko je bio hrvatski knez Borna* (*Da li je poreklom iz Istočne Srbije*). Rad JAZU 311, 1957, Zagreb, str. 301-310. Vidi: osvrt N. Klaić, Historijski zbornik, godina X. za 1957, br. 1-4, str. 258-259.

[337] "*Borna vero, dux Dalmaciae, cum magnis copiis ad Colapium fluvium Liudewito ad se venienti occurrens, in prima congressione a Guduscanis deseritur; auxilio tamen praetorianorum suorum protectus evasit. Periit in eo proelio Dragamosus socer Liudewiti, qui in exordio defectionis, relicto genero, Bornae se coniuxerat. Guduscani domum regressi iterum a Borna subiguntur."* (Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 320-322.) *Anonymi vita Hludowici* navodi pobliže zašto su Guduskani napustili Bornu*: "Sed Borna, Goduscanorum perfidia an timore desertus incertum, suorum tamen iutus auxilio domestico discrimen imminens tutus evasit, sed et desertores suos postea subegit*." (Rau /Hrsg./, *Quellen zur karolingischen Reichgeschichte,* I, nav. dj., str. 310.)

pustio svoga zeta i pristao uz Bornu. Kad su se Gačani vratili kući, Borna ih ponovo pokori…"[338]

Bitan je navod o boju na Kupi u izvoru *Vita Hludowici imperatoris* u kojemu se Borna spominje kao ban Dalmacije (*Dalmatiae duci*).[339] Borna se u navedenim *Analima* za 820. godinu navodi samo po imenu, dakle bez posebnog tituliranja,[340] a isto tako spominje se samo po imenu i u *Vita Hludowici imperatoris* za 820. godinu.[341] Borna je u Einhardovim *Analima* za godinu 821. označen kao "*dux Dalmatiae atque Liburniae*".[342]

Je li Borna -sudeći po imenu- podrijetlom balkanski starosjeditelj, odnosno mogući rodovski (plemenski) vođa, kojega u tom smislu nasljeđuje njegov srodnik, ili je on stranac nametnut od Franaka ne može se sa sigurnošću zaključiti.[343]

Franački izvori Bornu tituliraju nazivom *dux*, koji pojam koristi franačka terminologija i kada prevodi naslove prvaka (vođa) starosjeditelja na liburnijskom prostoru, koji su mogli imati i posebno značenje. U

338 J. Šidak, *Historijska čitanka*, nav. dj., str. 9.

339 "*Fugatus a Baldrico Liudevitus, Bornae occurrit Dalmatiae duci ad Colapium flumen consistenti. Sed Borna, Goduscanorum perfidia an timore desertus incertum, suorum tamen iutus auxilio domestico discrimen imminens tutus evasit, sed et desertores suos postea subegit.*" (F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev,* II, nav. dj., str. 48.)

340 F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev,* II, nav. dj., str. 55.

341 F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev,* II, nav. dj., str. 61.

342 F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev,* II, nav. dj., str. 61.

343 "*U Kartularu opatije Saint-Aubin d'Angers (Anjou) koja je pripadala benediktincima, nalazi se u ispravi iz 1082-1106. g. među svjedocima i 'Walterius Bornus'. U drugoj pak 'Ingelbertus Bornus', u trećoj iz 1080-1120. 'Johannes Bornus', te u onoj iz o. 1100. 'Johannem Bornus', a u slijedećoj iz 1060-1087. g. 'Hilduinus de Borenna' ili pak u onoj s. d. opet 'Walterius Bornez' /Cartulaire de l'Abbaye de Saint-Aubin d'Angers, I, Angers, 1896, 80, 105, 106, 114, 301, 449/.*" (S. Antoljak, *Da li bi se još nešto moglo reći o hrvatskim knezovima Borni i Ljudevitu Posavskom. Godišen zbornik 19, Skople, 1967,* str. 129.) M. Šimundić smatra da su imena Borna i Porga hrvatska. "*Borna je hrvatsko ime. Uspor. Borimir, Borislav, Borivoj, kojih je prvi član aorist bori, boriti se. Ni sam se osobito bavio imenom Porga, ali ga povezujem s glag. porgati< pohrgati: pohrdati - polupati, potući.*" (M. Šimundić autoru u pismu iz Maribora od 31. I. 1997.)

starim analima pod nazivom *dux* podrazumijeva se *Herzog*, *Markgraf* ili *Heerführer*.[344] U bizantskom shvaćanju termin *dux* označuje vojskovođu.[345] Naslov *dux Dalmacije i Liburnije* bio je na snazi i pod Ostrogotima "*a valjda i kroz cijelo vrijeme od 679. do 802. godine*".[346] U Gota su moćni i bogati zadržali zapovjedna mjesta kao "*comites et duces*" i to tako da *comites* značuju pripadnost kraljevom okruženju, a pojam *dux* označuje vojno vodstvo, što je u ratu značilo biti samostalni zapovjednik umjesto kralja.[347] U vrelima je pojam pojam *dux* mogao imati razni smisao zavisno od vremena i prostora (vojskovođa, vojvoda, knez). Međutim, oznaka *dux*, kada se odnosi na Hrvate u liburnijskom prostoru i na Hrvate po dolasku na teritorij Dalmata, može se prevoditi samo kao ban.

---

344 Na primjer: Alois Bernt, *Die Germanen und Slawen in Böhmen und Mähren.* Grabert - Verlag, Tübingen, 1989, str. 84.

345 K. V. Hvostova, *K voprosu o terminologiji Ljetopisi popa Dukljanina*. U: *Slavjanskij arhiv*. Izdanje Akademija nauka, Moskva, 1959, str. 30 - 45.

346 A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, nav. dj., str. 65.

347 "*Die Begriffe comes und dux konnten - im gentilen Bereich - Gefolgsmann und Heerkönig meinen. Damit traf sich die spätantike Verfassungsentwicklung. Seit der Neuordnung Konstantins des Großen nehmen comites einen festen Platz in der Administration 'mit entsprechender Stellung im Hofrangsystem' ein, und zwar sowohl in der kaiserlichen Zentralverwaltung wie in den Provinzen, als zivile wie militärische Beauftragte. Als Militärs können diese comites auch duces, Heerführer, heißen; doch steht dem unspezifischen Wortgebrauch die Bedeutung von dux als terminus technicus gegenüber: Ein solcher dux ist der Kommandant eines Dukats, eines für eine oder mehrere Grenzprovinzen eingerichteten und zuständigen Militärbezirks… Aus der Funktion des spätantiken Dux entstanden Rang und Beauftragung desjenigen Dux, der Vorläufer des frühmittelalterlichen Herzogs wurde. Wie zäh sich jedoch seine Ursprünge hielten, zeigt die Tatsache, daß mit der karolingischen Restauration Dux und Comes wieder austauschbar wurden, daß dann bis an den Beginn des Hochmittelalters jeder Dux grundsätzlich auch ein Comes war… Und bezeichnenderweise sind die ersten und am besten bekannten comites et duces des Königs Römer gewesen. Auch westgotische Hofadelige des siebenten Jahrhunderts drückten ihre militärische Beauftragung mit der Doppeltitulatur comes et dux aus.*" (Herwig Wolfram, *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. Verlag C. H. Beck, München, 2001, str. 217, 220.)

2.

Einhardovi *Anali* za godinu 821. izvještavaju da je Borna mrtav i da ga je naslijedio Vladislav: "*Godine 821. u mjesecu veljači održan je sabor u Aachenu i na njemu se raspravljalo o ratu s Ljudevitom. Određene su tri vojske, da idućeg ljeta naizmjence pustoše polja izdajnikâ. Međutim umre dalmatinski i liburnijski knez Borna. Na molbu naroda i uz carev pristanak za njegova nasljednika bi postavljen njegov nećak po imenu Vladislav…*"[348] Prema *Analima* Borna je umro 821. godine, a prema anonimnom autoru *Vita Hludowici* Borna je ubijen (*vita privato*).[349] Borna je završio život vjerojatno u siječnju ili veljači 821. godine, a za nasljednika mu je iste godine izabran "*na molbu (uz suglasnost) naroda*" i uz potvrdu franačkoga cara njegov nećak, sinovac (unuk?) "*Ladasclavus*".[350] Trajanje vladavine Vladislava, koja je počela 821. godine neutemeljeno se datira do oko 835. godine.[351] *Ann. reg. Franc.* (*Ann. Einh.*) izvješta-

---

348 "*Interea Borna, dux Dalmatiae atque Liburniae, defunctus est, et petente populo atque imperatore (Hludowico) consentiente nepos illius, nomine Ladasclavus, successor ei constitutus est.*" (Rački, *Documenta,* nav. dj., str. 325.) Prijevod u: J. Šidak, *Historijska čitanka*, nav. dj., str. 11.

349 "*I dok Einhardovi anali pod 821. g. naprosto kažu da je Borna, 'defunctus est', pod istom godinom Anonimova 'Vita Hludowici' piše da je on 'vita privato'. Izraz 'defunctus est' znači 'umro je', t. j. 'pokojni je', a 'vita privato' glasi u prevodu 'lišen života' ili drugim riječima: ubijen je. Da je Borna ubijen piše o tome i 'Catalogus ducum et regum Dalmatię et Croatię', sastavljen u prvoj polovici 18. stoljeća, a autor mu je valjda Filip Riceputi. U tome spisu se kaže da je Borna ispočetka bio vjeran Ludoviku Pobožnom i da je savladao kneza Ljudevita (819), a malo kasnije je pristao uz njega i bio ubijen 821. godine. Međutim Šišić, koji je objelodanio ovaj katalog, smatra da je sve to 'o Borninoj prijekoj smrti, nakon što se tobože pridružio Ljudevitu, naprosto izmišljotina kompilatora'. No Šišić nije u pravu u pogledu Bornine likvidacije, jer njegovo ubistvo donosi i potvrđuje savremeni izvor.*" (S. Antoljak, *Da li bi se još nešto moglo reći*, nav. dj., str. 134.)

350 Bogo Grafenauer pojam *populus* objašnjava ovako:"*Izraz populus (pored njega i gens) se upotrebljava po tom uzoru u ranom srednjem veku za politički narod (vojsku, zborove punopravnog stanovništva, zborove pri glasanju ili krunisanju kralja itd.); natio (i gens) se međutim upotrebljava pri označavanju plemenske strukture i plemenske pripadnosti.*" (B. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja.* JIČ, Beograd, br. 1-2 za 1966, str. 7.)

351 "*No, činjenica je da ni jedan povijesni izvor ne potvrđuje ovakvu dataciju. Jedino što se o Vladislavu zna jest već spomenuti podatak da je počeo vladati.*

vaju o bijegu Ljudevita 822. godine u Dalmaciju i da ga je u njoj 823. ubio Bornin ujak Ljudemisl.[352] U *Annales Fuldenses* navodi se da je Ljudevit[353] došao 823. godine Ljudemislu, koji ga je na prevaru ubio,[354] što može značiti da je te 823. godine prestao vladati Vladislav. Ljudemisl se u *Katalogu banova i kraljeva Dalmacije i Hrvatske* (*Catalogus ducum et regum Dalmatiae et Croatiae*), spominje kao ban ("dux"), koji vlada poslije kratke vladavine Vladislava i sam pogiba 826.[355] Ovaj navod u *Katalogu* ne mora biti vjerodostojan, ali se ne može isključiti mogućnost, prema *Annales Fuldenses*, da je Ljudemisl 823. stvarno banovao u Dalmaciji. Borna je, kako je već navedeno, prema *Ann. Reg. Franc*. 821. godine umro kao *dux Dalmatiae atque Liburniae*. Prema istim *Ann. Reg. Franc* za 823. godinu Ljudevit bježi Borninu ujaku Ljudemislu, koji je u Dalmaciji, a prema *Ann. Fuld.* te godine Ljudevit bježi Ljudemislu,

---

Mislim da je na osnovi samo jedne rečenice iz izvora neutemeljeno protegnuti njegovu vladavinu na razdoblje od 14 godina. S obzirom na uobičajenu praksu srednjega vijeka da se vladari lako svrgavaju, što potvrđuju i kasniji događaji u Hrvatskoj, nije neosnovano pretpostaviti kako bez uhodanoga principa nasljeđivanja vlasti Vladislav nije tako dugo vladao." (V. Posavec, *Krstionica kneza Višeslava i njegovo mjesto u kronologiji hrvatskih vladara.* Historijski zbornik, god. XLIX, 1996, str. 26.)

352 "*… peractoque placito (sc. ad Franconofurd) et dimissis primoribus, cum imperator iam inde digredi statuisset, adlatum est ei de interitu Liudewiti, quod relictis Sorabis, cum Dalmatiam ad Liudemuhslum avunculum Bornae ducis pervenisset et aliquantum temporis cum eo moratus fuisset, dolo ipsius esset interfectus*." (F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev,* II, nav. dj., str. 67.) U raznim rukopisima nalazi se: "*Liudemhuslum, Liudemislum, Liudemuslum, Liudemunhslum, Ludemuhslum.*" (F. Kos, II, ibid.)

353 Ljudevitova vladavina obuhvaćala je područje kasnoantičke provincije "Savia", kojoj je glavni grad bio Sisak. Ljudevit je "dux" ili "rector inferioris Pannoniae", a to je dio današnje Slavonije s centrom u Sisku. (S. Antoljak, *Da li bi se još nešto moglo reći o hrvatskim knezovima,* nav. dj., str. 129-139.)

354 U *Ann. Fuld*. za 823. godinu piše: "*Liudewitus... iterum in Dalmatas ad Liudemuhslum avunculum Bornae ducis pervenisset, dolo ipsius interfectus est*." (F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev,* II, nav. dj., str. 67.)

355 U *Katalogu* stoji: "*VI. Ladasclavus, alias Lado seu Hado, nepos Borne brevi peri(i)t. VII. Liutesmulus Borne avunculus, rebellis, Salone obsessus, captus et interemptus 826." F. Šišić uz ove navode napominje: "Dakako sve što se o njemu kaže kao o buntovniku i pogibiji njegovoj 826, naprosto je izmišljotina kompilatorova." (*Šišić*, Genealoški prilozi*, nav. dj., str. 90.)

koji je među Dalmatima ("*in Dalmatas*").[356] Moguće je zaključivati, iako ne sa sigurnošću, da Ljudemisl vlada kao ban samo u Dalmaciji, odnosno nad Dalmati(ni)ma, dakle ne i u Liburniji. To bi značilo da su tada Dalmacija i Liburnija, nastavile postojati kao dvije političko-teritorijalne posebnosti, ali obje pod franačkim vrhovništvom.

Tijekom tridesetih godina IX. stoljeća Hrvatima vlada Mojslav,[357] o kojemu postoje oskudni izvori. U Ivanovoj *Mletačkoj kronici* (Ivan je umro 1008.) Mojslava[358] se naziva *princeps*, a Družaka *iudex*.[359] U Trpimirovoj ispravi spominje se "*Mislavo duce*" iz čega se možda može za-

---

356 F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev,* II, nav. dj., str. 61, 67.

357 "Ime ovog vojvode u prijepisu Trpimirove isprave iz Kaštel Sućurca glasi: '*Oyslaus*', dok u ostalim prijepisima '*Mislaus*'. U *Kronici* Ivana Đakona to ime glasi: '*Muisclavus*' ". (*Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Sv. I. Uredio: Marko Kostrenčić. Sakupili i obradili: Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović. JAZU, Zagreb, 1967, str. 3.)

358 U historiografiji je, posebno od F. Šišića, prihvaćeno pisanje ovoga bana kao "Mislav". Međutim, J. Modestin ističe da Šišić "*nije takav filologički kapacitet, da drugome daje filologičke lekcije*" i zaključuje: "*Mjesto Mojslav, kako je utvrdio Miklošić, kako je pravo pisao Smičiklas, i kako dolazi u starijoj češkoj i u starijoj poljskoj historiji, Šišić uzima oblik Mislav (Povijest Hrvata, str. 326-345.) Istina, u listini kneza Trpimira 852. dolazi ime njegova prethodnika u obliku 'Mislavus' (Rački, Documenta, str. 4); ali to je griješka pisara ili prepisivača: listina se sačuvala samo u prijepisu g. 1333. i to istom u Iv. Lucija (De regno, 1666, p. 61-62) pa u prijepisu čak iz prve polovine 18. vijeka u arhivu biskupije splitske, dok mletačka hronika đakona Ivana, tajnika dužda Petra II. Orseola (991-1009) bilježi, kako je dužd Petar Trandenik 839. utvrdio mir 'pacem cum illorum (t. j. Hrvatâ) principe Muisclavo nomine firmavit'. (Fotografički snimak komadića rukopisa s imenom 'Muisclavo' u Šišića, P. H. 329). − Odista prema Mojmir ima glasiti Mojslav, kako prema Gojmir što glasi Gojslav, prema Stojmir − Stojslav, prema Vojmir − Vojslav. Kako zveči Mimir mjesto Mojmir, Gislav mjesto Gojslav, Stislav mjesto Stojslav, Vislav mjesto Vojslav? Upravo tako rđavo zveči i Mislav mjesto Mojslav*." (J. Modestin, *Imena braće i sestara na početku hrvatske povijesti*. Nastavni vjesnik, knj. XXXIV. za 1926, str 13.)

359 Prema Dabinoviću izraz *princeps* u latinskim izvorima označuje *arhonta*, a oznaka *iudex* u Gornjoj Italiji označuje kneza. (A. Dabinović, *Hrvatska državna*, nav. dj., str. 188.) Iz Porfirogenetova djela *De caeremonis* proizlazi da je bizantski car basileus, a da su južnoslavenski vladari arhonti. O značenju *princeps* usp. *Mediae latinitatis Lexicon minus.* II. Wissenschhaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2002, str. 1107-1108.

ključivati da je u Hrvata oznaka *princeps* imala isto značenje kao i oznaka *dux*.[360]

Ivan Đakon piše, da je duždd Petar Trandenik "*treće godine svoga duždovanja otišao ratnim brodovima zauzeti Sklaveniju*".[361] Ivan Đakon dalje izvješćuje da je dužd ugovorio mir s Mojslavom i da je zatim prešavši na neretvanske otoke s Družakom (*'Marianorum judice'*) učinio ugovor, koji je vrlo malo vrijedio.[362] F. Šišić to događanje datira "*nekako oko g. 839/840.*" i dodaje: "*Poznato je, da djakon Ivan nije u hronologiji osobito pouzdan i točan.*"[363]

Hrvati su se oslobodili Franaka u doba Mojslava.[364] Rat Hrvata protiv Franaka, koji navodi Porfirogenet, trajao je sedam godina i mogao se dogoditi u Dalmaciji, a ne u Panoniji. U glavi XXX. *DAI* priča se o franačko-hrvatskom sukobu zbog franačke okrutnosti "*ali on govori o Hrvatima u Dalmaciji, a ne u Panoniji"*.[365] U *DAI* piše: "*Nekoliko godina Hrvati, koji su bili u Dalmaciji, pokoravahu se Francima, kako i prije u njihovoj zemlji; no Franci mučili su ih tako nemilo, da su i naprščad Hr-*

---

360 O pojmu *princeps* može se zaključivati i iz Dukljanina. Bitno je da se u prvom poglavlju Dukljanina spominju *principes* kao sinovi kralja, ali i kao nositelji određene vlasti. Iz petoga poglavlja *Libellus Gothorum* očito je da je ta vlast slabija od vlasti vrhovnog vladara, koji je u hijerarhijskom smislu nadređen principsu.

361 F. Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 335.

362 F. Rački, *Documenta*, str. 335. Iz vrela proizlazi da su Neretljani tada bili samostalni. Jedan njihov prvak dao se oko 830. godine u Mlecima krstiti. (Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 334.)

363 F. Šišić, *Genealoški prilozi*, nav. dj., str. 5.

364 Ivan Tkalčić navodi da je Mojslav, dok je franačka sila ratovala s Bugarima, izborio samostalnost. "*Jer kada bi iza svrgnuća Balderikova (828) njegova markografija podieljena bila na četiri grofije: Furlansku, Istriju, Korušku i dolnju Panoniju, ne nalazimo nigdje medju timi grofijami ili kneževinami koje bi zavisile od njemačke vlade, dalmatinske Hrvatske, kojoj je u to doba pripadala i Liburnija. Da bijaše župan Mojslav neodvisan od Franačke, vidimo pošto se upuštavao samostalno u ugovor*." (I. Tkalčić, *Hrvatska povjestnica*. Zagreb, 1861, str. 29.)

365 "*Sama sam prije vjerovala da se radi o piščevoj zabuni, jer da je Anonim, tobože, pri pisanju mislio na Ljudevitov ustanak, a ne na dalmatinske Hrvate. Priklonila sam se, dakle, mišljenju koje je prihvatila velika većina historičara, a odbacivala sam tumačenje koje je davno, danas sam uvjerena s pravom, zastupao F. Šišić. On je smatrao da se gore spomenuta vijest o hrvatskom ustanku zaista odnosi na dalmatinske Hrvate."* (N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku,* nav. dj., str. 25.)

vata ubijali i bacali ih psima. Ne mogući Hrvati to od Franaka podnositi, odmetnu se od njih i ubiju vladare (arhonte), koje im bjehu postavili: toga radi diže se na njih iz Francije velika vojska i, pošto su jedni s drugima vojevali sedam godina, kasno i teškom mukom nadvladaju Hrvati i poubijaju sve Franke i vladara (arhonta) njihova po imenu Kocilisa."[366] U djelu *DAI* stoji i da su pod carem Mihajlom Mucavim (820.-829.) dalmatinski gradovi "*postali neovisni, te se ni rimskom caru, ni bilo kome nijesu pokoravali*".[367]

F. Šišić misli da je Mojslav premjestio sjedište iz Nina u Klis.[368] Međutim, sa sigurnošću se može zaključivati sljedeće: Prvo crkveno središte za Hrvate u Liburniji, osobito po dolasku Franaka, bilo je u Ninu. Doseljenjem Hrvata od drugoga desetljeća IX. stoljeća na dalmatski teritorij hrvatski se vladar zadržava (vršeći vladarsku vlast) u Bijaćima, Klisu, Ninu. Međutim, glavno vladarevo političko sjedište (gdje se najduže zadržavao i tijekom cijelog IX. stoljeća) bio je Knin. Hrvatski je vladar iz toga grada mogao sigurnije vladati Liburnijom i Dalmacijom. Iz Knina se pokušavalo i pokatoličavati Hrvate u Gackoj, Lici i Krbavi. To je razlog postojanja više crkvenih objekata (crkava i samostana), koji se grade na kninskom području u Trpimirovo doba, kao i tijekom cijeloga IX. stoljeća.[369]

---

366 F. Šišić (preveo), *Genealoški prilozi*, nav. dj., str. 14-19.

367 F. Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 338.

368 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, nav. dj., str. 326. I Josip Ante Soldo pretpostavlja da je za Mojslava "*državno središte prešlo od Like u tvrdi Klis, odnosno Kaštela*". (J. A. Soldo, *Suradnja crkve i hrvatske kneževine u IX. stoljeću.* U: *Zbornik Kaštela kolijevka Hrvatske*, str. 21.)

369 M. Jarak, *Karolinški elementi u predromaničkoj arhitekturi Trpimirova doba.* U: *Zbornik Kaštela kolijevka Hrvatske*, nav. dj., str. 101-106.

IV.

Hrvati u državi kralja Trpimira i njegovih nasljednika Krešimira i Miroslava

1.

Uskoro poslije hrvatsko-franačkog rata nastala je, a moglo bi se kazati i da je moguće obnovljena, nekadanja velika država iz *Hrvatske kronike*, i to pod hrvatskim vodstvom kralja Trpimira.[370] *Hrvatska kronika,* nakon prekida opisa događanja iz sredine VII. stoljeća, nastavlja se u devetoj glavi kazivanjem o zbivanjima iz druge polovine IX. stoljeća i to je razlog da se u njoj ne spominje Trpimir.

Iz natpisa "*pro duce Trepim*"(ero) na ulomku lijeve strane zabata u crkvi benediktinskog cenobija u Rižinicama (Solin)[371] može se zaključiti da je Trpimir započeo vladavinu kao ban. Trpimirov rod mogao je potjecati iz Krbave, Like i Gacke, dakle s teritorija kojim su, prema *Libellus Gothorum*, vladali kraljevi s germanskim završetkom imena (*Silimir, Ratimir, Satimir, Budimir*).[372] O Trpimiru se do godine 1931/32. pisalo na temelju isprave nazvane *Trpimirova darovnica*, koja je sačuvana u najstarijem prijepisu iz 1568. godine. Prijepis te Trpimirove isprave iz XVI. stoljeća upućuje na mogućnost da indikcija može biti i pogrešno prepisana. Pod pretpostavkom da je indikcija točno navedena ne može se sa sigurnošću za-

---

[370] Iz natpisa "*pro duce Trepim*"(ero) na ulomku lijeve strane zabata u crkvi benediktinskog cenobija u Rižinicama (Solin) može se zaključiti da je Trpimir započeo vladavinu kao ban. U *Čedadskom četveroevanđelju*, pisanom uncijalom V.-VI. stoljeća, uneseni su upisi uglavnom iz IX. stoljeća i u njemu se spominje Trpimir kao *dominus*.

[371] Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, nav. dj., str. 128.

[372] U vezi s time ne može se zanemariti činjenica da imena Trpimira i nekih drugih hrvatskih vladara u IX. stoljeću završavaju na – mer, što upućuje na mogućnost da ne potječu s dalmatskog teritorija.

ključiti na koju se godinu odnosi.[373] Povijesna jezgra ove isprave može se prihvatiti kao istinita.[374] Njezin sačuvani prijepis počinje ovako: "*U ime Oca i Sina i Duha Svetoga. Za vladanja vrlo pobožnoga Lotara, kralja franačkoga, u Italiji, indikcije 15., 4. ožujka.*"[375] M. Barada je bio svjestan težine datiranja ove isprave. "*U ovo doba još nije općenito u porabi datiranje po kršćanskoj eri; datira se na razne druge načine, kao na pr. anni imperii ili regni, t. j. po godinama vladanja jednoga vladara. U našoj je ispravi samo općeniti izraz regnante bez oznake godine vladanja. To je razumljivo kad se zna za razna i različita datiranja Lotareva vladanja. Njegove godine carevanja počinju se brojiti negdje od g. 820., drugdje od g. 822.; u srpnju g. 833. u Franačkoj je to prva godina, a u Italiji već je trinaesta, da u srpnju 840. bude u Franačkoj 20.*"[376] U starijoj historiografiji prevladalo je mišljenje da je Lotar okrunjen u Rimu 5. travnja 822. godine i da do njegove smrti "indictio XV." dolazi 822., 837. i 852. Obrazlagalo se da Trpimirova isprava nije mogla biti izdana 837., jer se u njoj spominje Mojslav kao Trpimirov prethodnik, a za njega, prema nepouzdanom mletačkom izvoru, neki zaključuju da je vladao 839. Zastupnici ovoga mišljenja zbog toga su datirali Trpimirovu darovnicu u 852. godinu. L. Margetić na svoj način interpretira Lotarovo vladanje, a prihvaćajući vjerodostojnost mletačkoga izvora da je Mojslav vladao 839. zaključuje da Trpimirov uspon treba datirati između 839. i 844., a kao najvjerojatniji datum predlaže 4. ožujka 840. godine.[377] Datiranje Trpimirove isprave stvarno je moguće na temelju sljedećih činjenica: Najstariji sin cara Ludviga Pobožnog (814.-840.) je Lothar (umro 855.), koji je okrunjen za suvladara 817. godine. On je Ludvigov suvladar, a u Trpimirovoj ispravi spominje se samo jedan od ta dva suvladara. Treba posebno istaknuti da je Lotar bio regent u Italiji od 822.-825., ali da je u Rimu okrunjen na Uskrs 823., a ne 822. go-

---

373 Lucius datira ispravu u 838. godinu. (Giovanni Lucio, *Storia del regno di Dalmazia e di Croazia*. Edizioni Lint, Trieste, 1983, str. 149.)

374 Ž. Rapanić, *Solinska epizoda europske povijesti.* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Sv. 85, Split, 1992, str. 91.-116. Usp. i N. Klaić, *O Trpimirovoj darovnici kao diplomatičkom i historijskom dokumentu.* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXII, 1960, Split 1960, str. 105-155.

375 M. Barada, *Dvije naše vladarske isprave*. Croatia Sacra, Zagreb, 1937, str. 8.

376 M. Barada, *Dvije naše vladarske isprave*, nav. dj., str. 22.

377 L. Margetić, *Bilješke uz Trpimirovu ispravu*. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 30/1, 1993, str. 47-51.; L. Margetić, *Pitanja iz najstarije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije*. CCP, god. XVIII,1994, br. 34, str. 23.

Ulomci iz Rižinica. IX. stoljeće. Arheološki muzej u Splitu

dine.[378] Dakle pouzdano je da je Lotar od 822 do 825. bio regent u Italiji, a da je okrunjen na Uskrs 823. godine u Rimu.[379] Tomislav Raukar zaključuje da je "*općeprihvaćeno datiranje s godinom 852, doduše, u skladu s 15.*

[378] *Der Grosse Ploetz*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1999, XXXII. izdanje, str. 381.

[379] "*Lothar I. "Der älteste Sohn Ks. Ludwigs d. Fr, seit 814 Unterkg. V. Bayern, wurde 817 in Aachen zum Mitks. Gekrönt und war nach der dort beschlossenen 'Ordinatio imperii' als Ks. Und Nachfolger des Vaters vorgesehen, unter dessen Oberhoheit die Brüder (Ludwig d. Deutsche, Pippin v. Aquitanien) stehen sollten. Die Folgezeit (822-825) verbrachte L. als Regent in Italien (Ks. Krönung Ostern 823)… In den nach Ludwigs Tod offen ausbrechenden Brüderkriegen… Der nach vielen Verhandlungen geschlossene Vertrag v. Verdun (Aug. 843) wurde zur Grundlage der künftigen territorialen Entwicklung. L. erhielt das Ksm. Und die Herrschaft über das 'Mittelreich', das sich von der Nordsee bis nach Italien erstreckte, er übte aber keine Oberhoheit über die Teilreiche der Brüder im O und W … Während Friesland seit 845 durch jährl. Normanneneinfalle erschüttert wurde – im Zuge der Brüderkämpfe hatte L. 841 der Herrschaft der norm. Brüder Harald und Rorik über die Insel Walcheren zugestimmt (850 Ansiedlung Roriks in Dorestad) -, wurde Italien, das L. nach 840 nicht mehr betrat, von den Sarazenen heimgesucht. L. s. ältester Sohn Ludwig II. übernahm die Regentschaft in Italien, wurde 844 zum Kg. Der Langobarden und Ostern*

indikcijom, ali ne i s činjenicom da Lotar od 844. god. više nije bio talijanskim kraljem nego njegov sin Ludovik II".[380]

Početak Trpimirove vladavine moguće je datirati najkasnije u 840. godinu na temelju Tomina podatka da je Justin bio nadbiskup u Splitu 840. godine poslije nadbiskupa Petra, koji se spominje u Trpimirovoj ispravi.[381]

U Trpimirovoj ispravi stoji: "*Tripimirus dux Chroatorum,*"[382] a navodi se i "*regnum Croatorum.*"[383] "*Imenom 'regnum' običavahu i drugi hercezi (franačko- njemački) nazivati svoje države, kada bi htjeli pokazati da vladaju samostalno. Iz toga se dakle vidi, da Trpimir nije bio odvisan ni od istočnoga (bizantinskog) ni od zapadnoga (franačkog) carstav rimskoga. Zato i u povelji ističe, da vlada 'milošću Božjom'.*"[384] Ne može se iz sumnjive stilizacije *regnante* zaključiti, kao što su to mislili I. Lučić, F. Šišić i njihovi sljedbenici, da je Trpimir priznavao vrhovnu vlast franačkog cara Lotara.[385] Nije moguće zanemariti podatak da se u

---

850 zum Mit-Ks. Gekrönt." (*Lexikon des Mittelalters*, V, 2002, Coron Verlag Monika Schoeller, Lachen am Zürichsee, str. 2123-2124.)

380 T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*. Školska knjiga – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1997, str. 27.

381 "*Najzad poslije propasti Salone u Splitu nalazimo, da su ovo bili stariji biskupi u Splitu: nadbiskup Justin je bio godine inkarnacije osamsto četrdesete*…" (Toma Arhiđakon, *Kronika.* Uredio i preveo: Vladimir Rismondo. Čakavski sabor, Split, 1977, str. 42.) Bulić-Bervaldijev *Popis spljetskih nadbiskupa po rezultatima kritičnog istraživanja kamenih i pisanih dokumenata* poznaje nadbiskupa Justina iza nadbiskupa Petra. (F. Bulić - J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa.* Zagreb, 1912-1913, str. 168.)

382 M. Barada, *Dvije naše*, nav. dj., str. 23. Važno je napomenuti sljedeće: U dvadeset i pet hrvatskih vladarskih isprava, datiranih od Trpimira do one kralja Stjepana iz 1089/90, u titulama hrvatskih vladara, oni se navode kao kraljevi Hrvata i Dalmatina, a naziv *Sklavini* ne navodi se ni jednom. Ta se činjenica ponavlja i u svim nevladarskim ispravama iz toga razdoblja.

383 M. Barada, *Dvije naše*, nav. dj., str. 32.

384 Rudolf Horvat, *Povijest Hrvatske.* Knjiga I. Zagreb, 1924, str. 34. Za pojam *regnum* usp. *Mediae*, II, nav. dj., str. 1177.

385 Usp. F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda.* NZ Matice hrvatske, 1975, str. 93.

toj ispravi navodi kako Trpimir vlada po milosti Božjoj.[386] Prvorazredan i izvanredno vrijedan izvor za ranu hrvatsku povijest je traktat poznatoga monaha Gottschalka iz IX. stoljeća iz kojega proizlazi da je Trpimir suvereni vladar i da nije ničiji vazal. Gottschalk je, kada je zbog svojeg učenja o predestinaciji, protjeran iz Furlanske, duže vrijeme boravio i najvjerojatnije širio svoj nauk u Dalmaciji. Boravak od Crkve progonjenog Gottschalka na Trpimirovu dvoru također dokazuje nezavisnost Trpimira. Spomen o Gottschalkovu boravku u Dalmaciji sačuvan je i u *Bertinijanskim analima*.[387] Reinhard Schneider precizira da je Gottschalk mogao biti na Trpimirovu dvoru samo u razdoblju od 845. do najkasnije kraja 847. godine.[388] Gottschalkov manuskript pronašao je u knjižnici u Bernu belgijski benediktinac Germain Morin.[389] Dijelovi u Gottsc-

386 Željko Trkanjec - Pavao Knezović (priredili), *Documenta historiam Croaticam spectantia: (repraesentativa).* III. izdanje, Zagreb, Školska knjiga, 1995, str. 100-101.

387 F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku.* II, nav. dj., tr. 113.

388 R. Schneider, *Die Südslawen im Lichte erzählender Quellen des Karolingerreiches.* U: *Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća.* CUS, Split, 1990, str. 245. Ovim se ispravljaju ranija datiranja Gottschalkova boravka u Dalmaciji od (oko) 846. do 848. godine. Usp. Lovre Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*. Bogoslovska smotra, br. 4/1932, str. 12.; Božidar Vidov, *Benediktinac Gottschalk iz Orbaissa na dvoru kneza Trpimira I.* Vlastita naklada, Toronto, 1984, str. 18.

389 G. Morin je poslao don Frani Buliću fotografije, i to samo folije numerirane *71 r* i *71 v*. Frane Bulić je taj materijal prepustio Lovri Katiću, koji je prvi detaljnije obradio (na 30 stranica) taj tekst. (L. Katić, *Saksonac Gottschalk,* nav. dj., str. 12.) Cyrille Lambot je 1931. godine prepisao taj manuskript u cjelini, ali ga je objavio tek 1945. pod naslovom *Oeuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d' Orbais.* (C. Lambot, *Oeuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais*. "Spicilegium sacrum Lovaniense", Louvain, 1945, str. 684.) Mirko D. Grmek je prvi u Hrvata pregledao ovo Lambotovo izdanje i utvrdio da cijeli jedan pasus nije bio dostupan Lovri Katiću i o tome je objavio posebnu raspravu. (D. M. Grmek, *Dva filozofa, Gottschalk i Hasdai Ibn Šaprut, o Hrvatima u vrijeme narodnih vladara*. Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, godište XX, br. 1-2 /39-40/, Zagreb, 1994, str. 435-448.) M. Grmek je upozorio da se bitan navod ne nalazi, kako je mislio L. Katić, u Gottschalkovu djelu *De trina deitate*, nego u zbirci Gottschalkovih odgovora na razna pitanja i to u poglavlju pod naslovom: *Si Sibillae et ceteri vates paganorum spiritum sanctum umquam meruerint mereri vel habere*? (D. M. Grmek, *Dva filozofa*, nav. dj., str. 439.)

halkovu izvorniku, koji se odnose na hrvatsku povijest, u hrvatskom prijevodu, glase:

"*...Kad je naime Trpimir, vladar Sklavina ('rex Sclavorum'), krenuo protiv Grka i njihova patricija, a naš dvorac bijaše na samoj granici budućeg rata, rekao sam mu (Gottschalkovu učeniku) da ide i da priskrbi sve što je potrebno kralju i njegovoj vojsci, a to mu je i dužnost. Ali ga ipak strašno zakleh Gospodinom Bogom, da ne uzimlje oružja niti da ide s vojskom, nego da jaše za njima i da pomnjivo pazi kakvo će biti držanje onoga našeg konja. Prema nedavnim naime događajima posve sigurno sam znao da će pobjeda pripasti onom dijelu ljudi (onoj strani) i da će njihova biti pobjeda čiji konji budu veselo išli i svojim pobjedničkim držanjem pokazivali radost. A tako se naskoro i dogodilo, kako je nagovijestilo i unaprijed otkrilo držanje konja koji se veselo poigravao...* ***Svi Venetici, naime Latini (homines Latini) koji žive u gradovima na moru, svoga gospodara, tj. grčkog cara, ne zovu dominus nego dominatio. Oni kažu: Benigna dominatio miserere nostri, ili Fuimus ante dominationem, ili Ita nobis dixit dominatio. Da ne bi podcijenio taj gotovo pučki način govora, gledaj što se zbiva na nebu. Umjesto dominus kažu dominatio i oni blaženi duhovi koji među ostalima čine šesti red.***[390] *Tako se dakle za Boga govori Boštvo i Božanstvo. Isto tako Dalmatini ('homines Dalmatini'), kao i Latini uza sve to što su podložni grčkom carstvu, po svoj veoma dugoj zemlji Dalmaciji ('per totam Dalmatiam longissimam revera regione(m)' nazivaju zajedničkim nazivom: kralj i car, kraljevstvo i carstvo. Kažu naime: 'Bili smo pred kraljev-*

---

[390] U latinskom izvorniku ovaj pasus glasi: "*Omnes Venetici qui sunt uidelicet intra mare degentes in ciuitatibus homines Latini dominum suum id est imperatorem Graecorum nequaquam uocant dominum sed dominationem. Dicunt enim: Benigna dominatio miserere nostri, et: Fuimus ante dominationem, et: Ita nobis dixit dominatio. Sed ne tibi uilescat illorum quasi rustica loquutio, uide quid sit in caelo. Nam pro dominis dominationes uocantur illi spiritus beati qui sunt inter ceteros in ordine constituti VI°.*" (Lambot, *Oeuvres théologiques,* str. 208.). M. Grmek donosi prijevod ovoga dijela Gottschalkova navoda, koji je u mene naveden masnijim slovima, uz primjedbu: "*Katić i ostali naši autori ne poznaju ni mjesto tog odlomka u Gottschalkovim djelima, ni tekst ovog početnog dijela*." (M. Grmek, *Dva filozofa*, nav. dj., str. 442.)

stvom' i 'Stali smo pred carstvo' i 'Tako nam je reklo kraljevstvo'. Ali ne misli, da to oni govore s omalovažavanjem."[391]

Trpimir se u Gottschalkovu izvoru naziva kralj Sklavina (*rex Sclavorum*), kojega su smatrali kraljem i njegovi podanici. Titula *rex* u bizantskom tituliranju ne postoji i u bizantsko-grčki jezik prenesena je iz latinskoga. U bizantskoj literaturi postoji *bazileus*, a to je bizantski car, a tek kasnije franački, pa bugarski i srpski car.[392] Papinski izvori južnoslavenske vladare nazivaju kraljevima, dok su oni u Bizantu smatrani arhontima. Papinske poslanice upotrebljavaju od VI. stoljeća naslov *rex* i za vladare koji nisu bili okrunjeni. Pape u IX. stoljeću bugarskom knezu Borisu daju titulu *rex*, a u Bizantu ga zovu *arhont*.[393] Bizantski pisci zvanje *arhont* upotrebljavaju u različitim značenjima.[394] Porfirogenet piše da Hrvati i Srbi u zaleđu Dalmacije nemaju arhonte, već samo starce župane, kao i ostale Sklavinije, ali ovaj njegov zapis ne može se odnositi na Trpimirovo doba jer o tome postoji protivno svjedočanstvo Gottschalka, koji je suvremeni izvor. "*Za Gottschalkovo djelo ovaj je pasus prigodnog značenja. Služi mu za ilustraciju njegove teološke teorije o Bogu. Po njemu Dalmatinci i Latini u IX. vijeku uzimali su kao sinonime rieči: kraljevstvo i carstvo, kralj i car. U ostaloj latinštini onoga doba nalazimo doista kao sinonime 'rex' i 'imperator'. Ali to dolazi vrlo rijetko i više kao sporadični slučaj (Usp. Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis, Venetiis, 1789 v. VII, str. 96, 178), dok je prema svjedočanstvu Gottschalkovu u Hrvatskoj to bila redovita pojava, koja je iznenadila i samog Gottschalka*."[395] N. Klaić točno interpretira ovaj navod: "*Trpimir se ponaša kao pravi mali istočni dinast. Jednostavno ne dopušta da ga njegovi ljudi nazivaju po imenu, nego on svoju vladarsku*

---

[391] Prvi sam pasus donio u svom prijevodu. Posljednji pasus Gottschalkova teksta donio sam prema prijevodu I. Guberine.

[392] Ivo Goldstein, *O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka XII. stoljeća.* Historijski zbornik, godište XXXVI (1), 1983, str. 148-149.

[393] Tadeusz Wasilewski, *Geneza tytulu "rex Chroatorum"*. Pamietnik slowianski. Poljska akademija nauka. Tom XVII. 1967, Wroclaw-Warszawa-Krakow, od str. 149-160.

[394] T. Živković navodi da pojam arhont "*može da se odnosi i na vizantijske oficire*" i zaključuje: "*Svi navedeni primeri pokazuju da je pojam arhont mogao i to veoma često da označava vizantijske oficire tokom dugog razdoblja od V. do X. veka*." (T. Živković, *Južni Sloveni*, nav. dj., str. 324.)

[395] I. Guberina, *Državna politika*, I, nav. dj., str. 63.

vlast – personificira! Ponaša se dakle kao i bizantski car i po svoj prilici traži također od svojih ljudi da pred njim padnu ničice."[396]

Izjednačivanje pojma *rex* s "vladar" nije vjerodostojan prijevod jer ne sadrži sva njegova značenja. Smisao riječi *rex* je u tome da taj *rex* na određenom teritoriju ima vrhovnu vlast, odnosno da nije ničiji vazal.[397] U *Čedadskom četveroevanđelju* pisanom uncijalom V.-VI. stoljeća uneseni su upisi uglavnom iz IX. stoljeća, a većinom su germanski i slavenski, i u njemu se spominje Trpimir kao *dominus*.[398] "*Na petom listu (verso) upisano je 'domno Tripimiro', no još na istoj strani, ali na drugom mjestu i drugom rukom, ubilježena je velika hrpa raznih imena germanskih i slavenskih zajedno, a među njima i 'bribina terpimer. petrus. maria dragouid'. Da je ono prvo zapis u spomen hrvatskoga kneza Trpimira, o tom ne može biti sumnje, a obilježuje ga izrijekom ono 'domno', što se i u tom jevanđelju i uopće u ono doba (u IX. vijeku) rado daje isključivo vladarima i drugim odličnicima, tako biskupima*."[399] Trpimir je u *Čedadskom četveroevanđelju* spomenut zajedno s karantanskim grofom Witagowo i s Pribinom u jednoj bilješci "*die vor 860 anzusetsetzen*."[400]

Iz Gottschalkova svjedočanstva proizlazi da su u prvoj polovici IX. st. u Dalmaciji uz Latine u gradovima (koji su podložni Bizantu), živjeli još Dalmatini i Sclavi (Hrvati). Točno je Katićevo mišljenje da Gottschalk "*uzimlje Dalmaciju u starorimskom opsegu*". Iz Gottschalkova isticanja da je Dalmacija "*veoma duga zemlja*" može se sa sigurnošću za-

---

396 N. Klaić, *Kad je postala hrvatska država* (3). Start (Zagreb), broj 502. od 16. travnja 1988, str. 87.

397 Titulu *rex* Trpimiru nije dao papa, ali je ona vrjednija od one koju je papa dao Zvonimiru. "*Suprotno starim romantičarskim tumačenjima, titula rex i diadema ili kruna koja uz nju ide, nisu izraz suverenosti već potčinjenosti onome ko je dodeljuje, znak uključivanja u njegov hijerarhijski sistem. Ali, to istovremeno donosi izjednačavanje sa onima koji su u takvom odnosu prema papi ili caru, i stavljanje iznad onih koji nisu u neposrednom odnosu prema nosiocu 'univerzalne' vlasti.*" (Sima Ćirković - Rade Mihaljčić /priredili/, *Leksikon srpskog srednjeg veka*. Beograd, 1999, str. 321.)

398 V. Putanec, *Čedadsko četveroevanđelje. Prilog lingvističkoj analizi hrvatskih antroponima u njemu.* Forum (Zagreb), br. 9, 1996, str. 1014 - 1022.

399 F. Šišić, *Genealoški prilozi*, nav. dj., str. 6.

400 Uwe Ludwig, *Anmerkungen zum Evangeliar von Cividale und zur Erforschung der slawischen Namenträge*. U: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze.* II. Uredio: Rajko Bratož. Narodni muzej Slovenije. Ljubljana, 2000, str. 822.

ključiti da u IX. st. teritorijalni pojam Dalmacije nije bio ograničen samo na nekoliko dalmatinskih gradova. Gottschalk stanovnike u dalmatinskim gradovima izričito naziva Latinima. Dakle, i prema tomu je "*jasno da su se stanovnici gradova u Dalmaciji zaista zvali već u IX. vijeku Latini, čime se ispravlja Šišićev nazor da su se oni počeli tako nazivati tek od XII. vijeka*".[401] Prema Gottschalku, u Dalmaciji stanuju, osim Latina koji su podložni grčkom carstvu, i Dalmatini, dok mu je Trpimir "*rex Sclavorum*". I drugi izvori potvrđuju da nazivi Dalmatini i Sklavini u IX. st. nisu sinonimi.[402] Trpimir pobjedonosno ratuje protiv bizantske države. Ne stoji Katićevo mišljenje da Gottschalk pod *gens Graecorum* misli na stanovnike dalmatinskih gradića, koje je prema njemu vodio zadarski patricij kao arhont Dalmacije. M. Grmek prihvaća Košćakovo mišljenje da zadarski arhont nije nosio naslov *patricius* i da Gottschalk misli o Grcima, a ne o Latinima, kako su se tada nazivali stanovnici dalmatinskih mjesta.[403] Gottschalk doslovno piše da su ljudi Latini podvrgnuti narodu Grka (*homines Latini Graecorum nihilhominus imperio subiecti*). Znači da ti pojmovi označuju posebnu pripadnost, a riječi *gens Graecorum* to izrijekom potvrđuju. Nepobitno je da su Latini stanovnici primorskih gradova (*homines Latini*). Također je točno da su Dalmatini homines "*stanovnici zaleđa*", ali to nisu Hrvati. Gottschalk naziva Trpimira

---

401 L. Katić, *Saksonac Gottschalk*, nav. dj., str. 12-14.

402 Tako Ivan Đakon piše da su godine 875. istarske gradove napali "*najgori narodi Sklavina i Dalmatina*". (Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 365). Važno je istaknuti da ti Dalmatini nisu bili stanovnici dalmatinskih gradova. V. Košćak u vezi s tim vrelom točno zapaža: "*Već iz samih citiranih riječi da su 'tada najgora plemena Slavena i Dalmatina počela pljačkati istarsku pokrajinu' teško se može zaključiti da se pod njima razumijevaju i građani dalmatinskih gradova. Pogotovo je to isključeno iz nastavka vijesti, koji je Margetić prešutio, a u kojem se ti napadači, koji su opustošili istarske gradove Umag, Novigrad, Sipar i Rovinj i protiv kojih je mletački dužd Urso Particijak pokrenuo flotu od 30 brodova i suzbio ih zovu Slaveni (dva puta* 'Sclavos'). *Posljedica tog rata bila je da se nekadašnji savez 'između Slavena i Mlečana' ('inter Sclavos et Veneticos') razbio*". (V. Košćak, *O nekim pitanjima hrvatske povijesti,* nav. dj., str. 222.) Zaista, teško je zamisliti da su se uzduž cijele jadranske obale iz svih ili pak iz nekoliko malih i međusobno dosta udaljenih primorskih gradića skupili vojnici tzv. Dalmati, i pošli sa Sklavinima pljačkati Istru.

403 M. Grmek, *Dva filozofa,* nav. dj., str. 442.

rex Sclavorum, a ne Dalmatinorum. Dakle, Sclavi su Hrvati, a Dalmatini su naziv za dotadašnju predhrvatsku populaciju.[404]

U gl. XXXI. *DAI* opisuje se vojna snaga velike države u doba kralja Trpimira:

"*Poslije mnogo godina* (nakon krštenja Hrvata, primj. F. Šišić), *u doba vladara Trpimira, oca vladara Kresimira, iz Francije, koja se nalazi između Hrvatske i Venecije , dođe neki čovjek po imenu Martin… Krštena Hrvatska može na noge podići konjaništva do 60.000, a pješadije do 100.000 i sagena do 80, a kondura do 100. I sagene imaju po 40 ljudi, a kondure po 20 ljudi, a manje kondure po 10 momaka. Veliku tu moć i množinu naroda imađaše Hrvatska sve do arhonta Kresimira. Pošto pak ovaj umrije, a sin njegov Miroslav vladavši četiri godine od ruke bana Pribine pogibe, kad u zemlji nastade raskol i razdor veliki, umanji se broj i konjaništva i pješadije i sagena i kondura*, *što ih imađahu Hrvati. Sada oni imadu 30 sagena, **kondura većih i manjih i **konjanika i **pješaka.*"[405]

Na bizantskom dvoru morala se pažljivo pratiti ratna spremnost susjednih država, pa ipak se u literaturi izražava sumnja u ovaj navod iz

---

404 "*Ništa se ovome ne protivi ni spomenuta Gottschalkova viest, koja govori o Latinima, koji su 'uza sve to podložni grčkome carstvu'. Pod Latinima Gottschalk misli stanovnike gradova, ali iz Gottschalkova izvještaja ne slijedi, da su oni bili narodnostno i rasno Latini. Kao što izraz Dalmatini Gottschalk uzimlje u posebnom značenju, dok u redovitom značenju onoga vremena označuje stanovnike gradova − isto tako u posebnom značenju uzimlje Latini… Gottschalk o narodnoj pripadnosti tih Latina uobće ne govori*." (I. Guberina, *Državna politika*, I, nav. dj., str. 102.)

405 F. Šišić, *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji.* Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva. Nova serija svezak XIII. za 1913 i 1914, Zagreb, 1914, str. 13. F. Šišić je u ovom prilogu donio izvornik na grčkom iz *DAI* i ovdje citirani prijevod na hrvatski.

DAI.[406] Postojanje velike kopnene i pomorske sile bilo je moguće samo u državi prostorno mnogo većoj od banske Hrvatske. Kada se u vrelima spominje hrvatsko-bugarske susjedstvo i ratovanje može se zaključiti da je tada postojala, odvojeno od Bugarske, velika država u kojoj su bili Hrvati i da je ta država graničila s Bugarskom. To dosta jasno potvrđuje navod u gl. XXXI. *DAI* o Hrvatima i Bugarima: "*Arhont Hrvatske od početka, to jest od vlade cara Iraklija, podanički je potčinjen caru Romeja i nikada ne beše potčinjen arhontu Bugarske. Ali ni Bugarin ne povede rat protiv Hrvata, izuzevši Mihajla Borisa, arhonta Bugarske, koji pođe i zarati na njih i ne mogavši ništa da učini, zaključi sa njima mir, obdarivši Hrvate i primivši od Hrvata darove. Međutim, ni ovi Hrvati nisu nikada Bugarima plaćali danak, osim što često davahu jedni drugima poklone prijateljstva radi*."[407]

Porfirogenet piše da je bugarski vladar Boris Mihajlo (852.-889.) napao na Hrvate, ali je bio prisiljen sklopiti s njima mir. To se moglo dogoditi za Trpimira ili za nasljednika Krešimira. N. Klaić piše da Porfirogenet u X. stoljeću donosi vijest o ratu Mihajla Borisa s Hrvatima, i da je to moglo biti u doba Trpimira.[408] F. Šišić navodi da je Boris krenuo na "Dalmatinsku Hrvatsku", ali je bio prisiljen sklopiti mir 855. godine.[409]

Nekim se povjesničarima navedeni podatci o hrvatskoj vojnoj sili čine preuveličanima.[410] Međutim, treba znati da se na carskom dvoru u Bizantu posebno pratila vojna snaga pojedinih država na Balkanu. Da je Trpimir raspolagao velikom vojnom snagom potvrđuje i njegovo pobjedonosno ratovanje protiv bizantske države, koja je već za cara Mihajla II. bila oslabljena. Hrvatska je, prema Gottschalku, u odnosu na Bizant potpuno samostalna država. "*Iz Gottschalkova izlaganja može se videti da je Trpimir zaratio na Vizantijce, a ne da je vizantijski zapovednik krenuo prema hrvatskim oblastima... ali, što je ono pouzdano sledi na osnovu ovog ratnog sukoba, jeste činjenica da Hrvatska tada nije priznavala*

---

406 "*Krštena Hrvatska*", kako se u *DAI* naziva dotadašnji avarosklavinski dio nekadašnje Dalmacije, ima gradove "*Nin, Biograd, Velica, Skradin, Livno, Stolpon, Knin, Karin, i Klavoku*", ali veličina njihovih okolnih područja nije navedena.

407 B. Ferjančić, *Vizantiski izvori,* II, nav. dj., str. 43-44.

408 N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku,* nav. dj., str. 227-231.

409 F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda,* nav. dj., str. 94.

410 Usp. Ante Nazor, *Vojna oprema primorskih Hrvata u doba kneza Branimira*. U knjizi: *Hrvatska u doba kneza Branimira*. Izdanje Hrvatskoga arheološkog društva, Zadar, 2002, str. 99.

vrhovnu vlast Carstva."[411] Primorska su mjesta između 846. - 848. godine priznavala vlast Bizanta, ali Trpimir je u tom razdoblju započeo rat pa je moguće zaključiti, da je ta primorska mjesta htio podvrgnuti pod svoju vlast. "*Ako su dakle Bugari mogli navaliti na Hrvate, morali su oni biti susjedi, a to je moglo biti samo na Drini. Bosna je dakle morala biti i tad još (u IX. stoljeću) u rukama Hrvata, jer nemamo nikakova razloga niti je vjerojatno uzeti, da je ona možda tada bila u rukama Bugara.*"[412]

U doba Trpimira nisu zabilježene borbe s Mlečanima, što znači da se tada mletački gusari nisu usuđivali pustošiti istočnojadransku obalu.

Iz *Čedadskog četveroevanđelja* proizlazi da se u najužoj Trpimirovoj pratnji nalazi ban Pribina,[413] a taj podatak potvrđuje posebnu važnost Krbave, Gacke i Like u Trpimirovoj državi.

V. Klaić napominje da se u ispravama Trpimira i Muncimira, dakle od četrdesetih godina IX. stoljeća sve do kraja toga stoljeća, na dalmatskom teritoriju između Zrmanje i Cetine spominju župani, ali ne i ban,[414] što također potvrđuje da se tada hrvatska država sastojala od dvije teritorijalne posebnosti.

---

411 T. Živković, *Južni Sloveni*, nav. dj., str. 356.

412 D. Gruber, *"Študije iz bosanske povijesti"*, nav. dj., str. 235.

413 "*Na petom listu (verso) upisano je 'domno Tripimiro', no još na istoj strani, ali na drugom mjestu i drugom rukom, ubilježena je velika hrpa raznih imena germanskih i slavenskih zajedno, a među njima i 'bribina terpimir. petrus. maria dragouid.' Da je ono prvo zapis u spomen hrvatskoga kneza Trpimira, o tom ne može biti sumnje, a obilježuje ga izrijekom ono 'domno'... No da li je onaj drugi 'terpimir' naš Trpimir, a ona ostala imena Pribina, Petar, Maria i Dragovid da li pripadaju ličnostima, koje su stajale u nekoj vezi s knezom Trpimirom, toga niti znamo niti smijemo ustvrditi. Na dvadeset i trećem listu opet je upisano jednom istom rukom :'+presila.petrus filius domno trepimero' Ne može biti sumnje, da je taj Petar sin hrvatskoga kneza Trpimira... U imenu 'bribina' čedadskoga jevanđelja... gledati potvrdu za Pribinu bana IX. vijeka, bilo bi bez temelja i dokazne snage, a to samo stim više što znamo, da je tada živio panonski knez Pribina*." (F. Šišić, *Genealoški prilozi,* nav. dj., str. 6, 18.) Šišić zaključuje da je ime 'bribina" iz *Čedadskog četveroevanđelja* isto što i Pribina.

414 Klaić, *Porieklo banske časti u Hrvata,* nav. dj., str. 24 -25.

2.

Kralja Trpimira, koji je vladao do oko 850. godine, a možda i koju godinu više, naslijedio je njegov sin Krešimir, koji je kraljevao do oko 860. godine. Posljednji hrvatski kralj u IX. stoljeću, prema glavi XXXI. *DAI*, bio je Krešimirov sin Miroslav, kojega je ubio ban Pribina oko 863/864. godine.[415] U gl. XXXI. *DAI* spominje se kao hrvatske vladare "*arhonta Trpimira, oca arhonta Krešimira*", a kada se dalje u nastavku teksta opisuje hrvatska vojna snaga stoji: "*Veliku ovu silu i množinu četa imala je Hrvatska sve do vlade Krešimirove; kad je pak ovaj umro, a njegov sin Miroslav iza četirigodišnje vlade ubijen bio od bana Pribunje, poradi čega su u zemlji nastali nemiri i strančarstva, znatno se smanjio broj konjanika i pješaka, a tako sagena i kondura*."[416] Bitno je da se u ovoj glavi dva puta navodi kako je arhont Trpimir otac arhonta Krešimira. Međutim, u hrvatskoj historiografiji prevladalo je zamišljanje da Trpimirove potomke i nasljednike Krešimira i Miroslava, treba datirati u X. stoljeće.[417] F. Bulić je 1898. godine pronašao nadgrobni natpis kraljice Jelene, koji je datiran s 976. godinom. U ovom natpisu spominju se hrvatski kraljevi Mihajlo i Stjepan, a kraljica Jelena se navodi kao udovica kralja Mihajla, a majka kralja Stjepana. F. Bulić je predložio identificiranje kralja Mihajla s Krešimirom, a Stjepana s njegovim sinom Miroslavom, kraljem iz *DAI* misleći da su imena u *DAI* narodna, a ona na nadgrobnom natpisu Jelene svetačka. On je to obrazložio ovako: "*U napisu Jeleninu baš u ovo isto prazno razdoblje dolaze imena dvajuh kraljeva, naime Mihajla i Stjepana. U Konstantinu Porfirogenetu ova dva vladara nose narodno ime, u napisu Jeleninu kršćansko-evropsko. Što je dakle više naravno, nego li pomisliti, da su dva Porfirogenetova kralja Krešimir i Miroslav isto što Mihajlo i Stjepan napisa Jelenina? Suvišno je ovdje dokazivati, da su naši narodni kraljevi u X. i XI. v. nosili uz narodno i jedno kršćansko ime. Za to imademo mnogo primjera, a budi dovoljno*

---

[415] Riječ u *DAI* koja opisuje njegov završetak prevodi se na razne načine: "pogibe" (Tomašić, Šišić), "odstranjen" (Jenkins), "ubijen" (Ferjančić), "uklonjen" (N. Klaić).

[416] C. Porphyrogenitus *De administrando imperio*, nav. dj., str. 150-151. (Preveo D. Gruber.)

[417] E. Dümmler prihvaća kao vjerodostojan podatak iz *DAI* i poslije Mojslava navodi hrvatske vladare ovako: "Tirpimir…, Kresimir I, Miroslav." (E. Dümmler, *Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien*, nav. dj., str. 430.)

navesti dva velika kralja: Petra Krešimira i Dimitra Zvonimira. Kao što ovi, tako su morali imati drugo kršćansko ime Krešimir i Miroslav, naime prvi Mihajlo, a drugi Stjepan." [418]

Ova dva, od Bulića pretpostavljena, vladara iz X. stoljeća morali bi prema *DAI* imati oca koji se zvao Trpimir, ali ni jedno vrelo ne potvrđuje postojanje nekog Trpimira II. u tome stoljeću, kako je to shvatio i Gavro Manojlović. On tvrdi da, ako dobro pogledamo tekst glave XXXI. *DAI*, vidimo, da se ona ne može ticati sadašnjosti Porfirogenetova pisanja, već da se radi o izvatku, koji se odnosi na prošlost, a da se to još bolje vidi iz toga, što odmah daljna alineja, govoreći da je rečenu vojnu silu imala Hrvatska za Krešimira, upotrebljava imperfekt. On dalje navodi kako se tu i Krešimirova smrt ne prikazuje razmjerno suvremenom, pak ni vlada Mirosavljeva i njegovo umorstvo, a da ni nutarnji nemiri iza toga ni najmanje nisu prikazani kao suvremeni. Prema G. Manojloviću na koncu cijele te alineje istom dolazi nabrajanje 'sadašnje' umanjene hrvatske vojne snage. "*Pa možda ni ta 'sadašnjost' nije upravo istovremena s pisanjem Porfirogenetovim, nego s pisanjem njegova pouzdanika, iz kojega on vadi ove očite ekscerpte; taj pouzdanik ipak ne mora biti godinama daleko, osobito ako na tome mjestu Porfirogenet ne ekscerpira kakvu kroniku, ali se ovo potonje zbilja čini. Ovo razglabanje Porfirogenetovih obiju alineja u ovom pogledu svakako meće sadržaj njihov u neku prošlost prema vremenu Porfirogenetova pisanja ovih mjesta, i to ne baš u bližnju… Svakako ona druga spomenuta Porfirogenetova alineja djeluje tako, da se po njoj samoj ne mogu ni Krešimir, ni Miroslav ni Pribunja ni građanski oni ratovi postaviti u peti decenij X. stoljeća. A kamo onda? Mislim da bi ipak najzgodnije bilo, povratiti se na pređašnje, gdje već imamo Trpimira listine od 4. III. 852. Od godine 852. njegove listine pak do pisma Ivana VIII. Domagoju (između 14. XII. 872. i IX. 873.) ima ravnih dvadeset godina, u koje usred burnoga u hrvatskoj povijesti IX. stoljeća može stati vlada Porfirogenetova Krešimira, 4-godišnja vlada Mirosavljeva i nutarnji ratovi, započeti umorstvom kneza Miroslava banom Pribunjom (Prvunjom), iz kojih je onda niklo vladanje krepkoga Domagoja, vladara − ne iz 'Trpimirova koljena'… Ali tu će mi se prigovoriti, da ime bana Pribyne u ovoj listini jamči za identičnost Krešimi-*

[418] F. Bulić, *Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene*. Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva. Nova serija sv. V, Zagreb 1901, str. 222.

ra Starijega s Porfirogenetovim Krešimirom, jer se u Porfirogeneta veli, da je Krešimirova sina Miroslava srušio ban Πριβουνία. *Nego, na to bi se moglo odgovoriti: 1. da samo ime 'Pribyna' u latinskom možda nije identično s* Πριβουνία, *jer se* Πριβουνία *može čitati upravo Prvunja ... 2. ako ime i jest identično, to lica ne moraju biti ista, pošto je sasvim lako moguće jedan Pribina ban u IX. stoljeću, a jedan u X.'*"[419]

[419] G. Manojlović, *Jadransko pomorje IX. stoljeća*. Rad JAZU, knj. 150, Zagreb 1902, str. 90-102. F. Šišić je 1906. godine u knjizi *Hrvatska povijest* prihvatio Manojlovićevo obrazloženje i podatke iz *DAI* o redoslijedu vladara i vojnoj snazi Hrvata datirao u doba Trpimira u IX. stoljeće. (F. Šišić, *Hrvatska povijest.* I. *Od najstarijih vremena do godine 1526.* Zagreb 1906, str. 43-44.) F. Šišić je kasnije u raspravi objavljenoj 1914. godine zaključio ovako: "*Ove su careve vijesti svi historici od Lucija dalje prenosili na kneza Trpimira, pa su dosljedno tome onda iza njega, a pred kneza Domagoja stavljali u niz hrvatskih vladara još i Kresimira i Miroslava, dapače neki su grješkom još i banu Pribini dali bar neko časovito vladarsko mjesto, premda za takovo mnijenje riječi cara Konstantina ne daju baš nikakova uporišta… No otkad je dokazano i stavljeno izvan svake sumnje, da je Trpimirova isprava izdana 852., ili drugim riječima, da je vrijeme od onih pomenutih dvadeset i sedam godina sada stegnuto u bitnosti (ako uzmemo, da je za Trpimira apsolutno sigurna samo 852.) na dvanaest godina, od kojih bi dapače četiri godine imale otpasti na samoga Miroslava, morao je nastupiti preokret u shvaćanju onoga mjesta u cara Konstantina… Kad je Bulić otkrio poznati nadgrobni napis kraljice Jelene (+ 976.), u kojem se spominju imena dvaju dotle nepoznatih kraljeva, Mihajla oca i Stjepana sina, onda se očito pod dojmom toga nalaza odluči Manojlović, da povrati Konstantinove vladare Trpimira, Kresimira i Miroslava opet natrag u IX. vijek, dok je kraljeve Mihajla i Stjepana kao nova vladarska lica uvrstio kao nasljednike Tomislavljeve. Ali naš rezultat o Trpimirovim sinovima zahtijeva sada očito, da se oni Konstantinovi vladari, naime Trpimir, Kresimir i Miroslav, odmaknu iz IX. vijeka i opet metnu natrag u X. vijek. … A sada pitamo, može li se takova snažna vojna organizacija zamisliti u IX. vijeku, naime u doba kneza Trpimira iz poznate listine od 852., u doba kad je Hrvatska nesumnjivo priznavala franačku vrhovnu vlast?... Isto je tako tvrdnja, da sigurno zajamčeni ban Pribina za vladanja kralja Kresimira, oca Držislavljeva, dakle prije g. 970., nije isto lice s Konstantinovim banom Pribinom, subjektivna konjektura, koja naspram ove činjenice upravo nikako ne može da sebi pribavi autoriteta. Jer treba dobro pripaziti, da se ne radi naprosto o identičnosti imena, već − a to je kud i kamo važnije, − o identičnosti dostojanstva banskoga. Savjestno pak istraživanje Klaićevo pokazalo je, u IX. vijeku ne samo da se ne spominje u sačuvanim izvorima banska čast, već se može uzeti kao utvrđena činjenica, 'da u Hrvatskoj između Zrmanje i Cetine nema kroz čitavo IX. stoljeće mjesta banu, a prema tome nema*

Kada F. Šišić tvrdi da poslije Tomislava, to jest između 928. i 949. godine, treba staviti Konstantinove vladare Trpimira, Krešimira i Miroslava on na taj način izmišlja Trpimira II., koji se ne spominje ni u jednom vrelu. On i sljedba njegovih pristaša, pretpostavlja da je iza Tomislava vladao Trpimir II. "*vjerojatno njegov mlađi brat*" i to od oko 928. do oko 935. godine. Ova zamišljanja nisu potvrđena ni u drugorazrednim izvorima. Potpuna je fantazija tobožnje postojanje Krešimira I. kao Trpimirova sina, koji je vladao od oko 935. do 945. godine.[420]

---

on ni vlasti u toj kneževini'." (F. Šišić, *Genealoški prilozi,* nav. dj., str. 59.-60.) Šišiću je u ocjeni Porfirogenetova navoda posebno bitno da je Trpimirova isprava izdana 852. godine, a ona se stvarno može datirati oko 840. godine. Potpuno je nekritički na temelju riječi *regnante* iz Trpimirove isprave zaključivati da je Hrvatska priznavala za Trpimira franačko vrhovništvo. Banska čast u Hrvata postojala je sigurno i tijekom IX. stoljeća na teritoriju Like, Krbave i Gacke jer je *dux* u franačkim izvorima hrvatski ban. Gottschalkov izvor potvrđuje Trpimira kao kralja, a pobjedonosno ratovanje protiv Bizanta dokazuje postojanje vojne snage, koju spominje *DAI*.

[420] O ovoj problematici usp. V. Klaić, *Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara.* Nastavni vjesnik, knj. XXXIII/1925, str. 276-277. Šišićeva škola, prema mišljenju Martina Eggersa, zapada u "najveću teškoću" jer izmišlja Trpimira II. od 928. do 935. godine, koji inače nije nigdje potvrđen. M. Eggers smatra da gl. XXXI. DAI obrađuje vrijeme poslije Muncimira oko 895. godine, a prije Tomislava. Tako on stavlja iza Muncimira Porfirogenetova Krešimira oko 900. i Miroslava 905., pa zatim Pribinu do 910. godine. (M. Eggers, *Das 'grossmährische Reich' Realität oder Fiktion?,* nav. dj., str. 343-347, 350.) Međutim, Eggers zanemaruje podatak da Porfirogenet stavlja Trpimira prije Krešimira i Miroslava. O ovoj problematici usporedi: S. Antoljak, *Hrvati u prošlosti*. Književni krug, Split, 1992, str. 143

V.

Hrvatski banovi u drugoj polovini IX. stoljeća

1.
Domagoj

Domagojeva vladavina započela je 864./865. godine. Ivan Đakon bilježi da je 864. godine ubijen dužd Petar i da je izabran Urso pa nastavlja: "*Naime, prije rečeni dužd Urso žurio se da povede mornaricu protiv slavenskog vladara Domagoja. Ali, čim je ovaj vidio mletačko mnoštvo, nije se upustio u bitku i zatražio je mir. Dužd se zatim, pošto je primio taoce, vratio u Veneciju.*"[421]

Domagoj nije bio potomak Trpimira. U jednom manuskriptu, koji je sastavljen od dvije kronike (jedna iz XV., a druga iz XVI. stoljeća) navodi se Domagoja kao princa Neretljana ("*Domoghoi, prinze de Narentani*").[422] M. Suić ističe da se složenica "-*goj*", susreće dva puta u osobnom imenu samo "neretvanskih knezova" Domagoja i Berigoja.[423] Domagoj je vjerojatno kao neretvanski ban, čija je banovina bila sastavni dio države predhodnih hrvatskih kraljeva, preuzeo vlast u toj državi zbog čega je nastala pobuna protiv njega. I. Guberina točno zaključuje da je on došao na vlast *"nelegalnim putem, zato je i protiv sebe stvorio urotnike, s kojima je vrlo surovo postupao."* Domagoj je pobio sve zavjere-

421 F. Rački, *Documenta,* str. 364. Preveo Dane Gruber.

422 Jakov Stipišić, *Corona Venetorum*. Radovi Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, god. I./1972, br. 1/2, str. 128 - 135. U toj mletačkoj kronici pod naslovom *Corona Venetorum* Domagoja se naziva: "*Domoghoi, prinze de Narentani*".

423 M. Suić dodaje: "*O tome opširnije u Particulae Narantanae, gdje dokazujem hrvatsku pripadnost neretvanskog kneza Domagoja*." (M. Suić, *Nekoliko spojnica i razdjelnica između Nina i Knina. Iz starije hrvatske povijesti*. U: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog pejsaža.* Zagreb, 1996, str. 165-167.)

nike. On je vjerojatno preoteo vlast u Hrvatskoj, doživio urotu i ubio i jednoga od zavjerenika, iako je dao riječ svećeniku Ivanu da će ga poštedjeti. Tada papa Ivan VIII. piše, između 874. i 875. godine, Domagoju ovako: "*Ako bi nekoga, što Bože očuvaj, našao, da ti radi o glavi, kazni ga ne smrću, nego izgonom, jer ako im oprostiš radi Boga, koji ih tebi predade, tebe će od njih nepovrieđena očuvati onaj, koji se nije ustručavao, da za spas sviju umre na križu.*"[424] Papa u istom pismu Domagoju piše i ovo: "*Osim toga opominjemo Te, da protiv pomorskih razbojnika, koji pod Tvojim imenom (sub pretextu tui nominis) divljaju na kršćane, tim žešće ustaneš, u koliko znaš, da njihova djela potamnjuju čast Tvoga imena. I ako se može vjerovati, da oni putnike napadaju protiv Tvoje volje, a ipak se kaže, da ih Ti možeš ukrotiti, to ako ih ne ukrotiš, smatramo te krivcem.*"[425] Iz ovoga Papina pisma očito je da su "*morski razbojnici*" Domagojevi podanici i da ih on ako hoće, može obuzdati. D. Gruber dijeli mišljenje Šišića da se ovdje ne radi o *"gusarstvu",* nego o pravom ratu i dodaje: "*Doista se ovdje radilo o pravom ratu, ali ne s Francima, nego s Mlečanima, jer ono gusarenje, znači borbu Hrvata s Mlečanima radi gospodstva na Jadranskom moru, kako spomenusmo, pa zato nije čudo, da su pri tom stradale i zemlje Franaka, saveznika mletačkih. I u dotadašnjim ovakovim gusarskim vojnama između Hrvata i Mlečana zbilo se je često, da su sami njihovi vladari vodili ratne operacije i da su ih završili obnovom mirovnoga stanja, tako za vojne dužda Petra Tradonika na Mislava i Družeca (g. 839. i 840.), i Orsa Badoarija na Domagoja (g. 865/6.), kako spomenusmo*."[426] Papa Domagoja titulira kao *dux Sclavorum*.[427]

Domagoj je ratovao 871. godine na strani cara Ludovika kod Barija, a u njegovoj odsutnosti bizantinsko brodovlje pustošilo je jadransku obalu.[428] Car Ljudevit (Ludwig) u pismu Baziliju piše: "*A patricije Niceta određen, da brodovljem čuva jadranski zaljev, upotrebio je ovu prigodu, da opljačka ove Slavene i porušivši njihove neke gradove odveo je zarobljenike, a niti je do sada povraćeno ono, što su spomenuti častni izasla-*

---

[424] F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*. Kr. hrvatsko- slavonsko- dalmatinske zemaljske vlade, Zagreb, 1914, str. 201. Preveo I. Guberina.

[425] F. Šišić, *Priručnik izvora*, nav. dj., str. 201-202. Usp. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, str. 11-12. Preveo I. Guberina.

[426] D. Gruber, *Smještenje Hrvata*, nav. dj., s tr. 130.

[427] F. Šišić, *Priručnik izvora*, I, nav. dj., str. 201.

[428] F. Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 361-362.

nici izgubili. A mi doista želimo, da Tvoje duhovno bratstvo zna, da smo mi vrlo uzbuđeni zbog naših razbijenih gradova i tolikog naroda naše Slavenije bez milosrđa odvedenoga u robstvo. Nedolično je, da se tim našim Slavenima, dok su za zajedničku korist sa svojim lađama obsjedali Bari i ništa zla ne sluteći, tako nesavjestno kod kuće sve razgrabili, a što, da su oni predviđali, da će se to dogoditi, ne bi u tu nesreću bili upali. Stoga molimo i zaklinjemo Tvoje bratinstvo, da skoro narediš, da se to ispravi i ti zarobljenici puste svojim kućama, ako želiš, da se veza naše ljubavi nikada ne raskinu".[429] I. Guberina točno zaključuje: "*Iz Ludovikovih rieči 'nostra Sclavenija' ('naša Slavenija') izvoditi zaključak, da je Hrvatska tada bila više nego samo simbolički (kao član zapadnog carstva) podložna franačkome carstvu, nije nipošto na mjestu. Kada Ludovik zna, da su Slaveni južnoga Jadrana bili protiv njega, a uz Bazilija, tada oni, koji su njegovi saveznici, su 'naši'. Da su Hrvati kao vazali bili obvezani doći Ludoviku u pomoć kod Barija (Šišić, Povijest, str. 351.), on bi ih bio onda pozvao i 869. god. prigodom prve obsade Barija, te se ne bi obraćao Baziliju*."[430]

Ivan Đakon piše da su (oko) godine 876., istarske gradove napali "*najgori narodi Slavena i Dalmatinaca*".[431] On piše: "*Tada je umro u Veroni pobožni car Ludovik... Nekako u isto vrijeme došli su Saraceni i pokušali zauzeti grad Gradež... U to vrijeme gospodin dužd Urso učinio je sina svoga Ivana svojim suvladarom. Tada su najgora plemena Slavena i Dalmatinaca počela pljačkati istarsku pokrajinu: tamo su naime poharali četiri grada, to jest: Umag, Novigrad, Sipar i Rovinj. Zatim je javljeno gospodinu duždu Ursu da bi oni htjeli prijeći do grada Gradeža; došao je s trideset lađa do prije rečenog grada. Odatle brodeći prema Istri, hrabro nasrne na iste Slavene i tako ih u boju uništi da nitko od njih nije mogao pobjeći ni vratiti se u domovinu. Budući da je vladar nad njima slavno iznio pobjedu, oslobodio je Slavene koje bijaše u tom boju zarobio i povratio je crkvene stvari koje su bile oduzete u prije spomenutoj pokrajini, i tako se u pobjedničkom slavlju vratio u palaču. Zbog toga se razvrgao savez koji je nekoć bio između Slavena i Mlečana.*"[432]

---

[429] F. Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 362. Preveo I. Guberina.

[430] I. Guberina, *Državna politika*, II, nav. dj., str. 21.

[431] "*Tunc Sclavorum pessime gentes et Dalmacianorum*…" (F. Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 365.)

[432] J. Šidak, *Historijska čitanka*, nav. dj., str. 24-25.

O teritoriju koji je obuhvaćala Domagojeva vladavina može se zaključiti na temelju postojećih izvora da je vladao: Liburnijom, Dalmacijom i Neretvanskom oblašću (Paganijom). Nije vladao Panonijom u kojoj vlada "Montemero" između 873. i 884.[433]

Ivan Đakon je zapisao da je Domagoj umro 876. godine. "*Zatim je, poslije smrti Domagoja, najgorega kneza Slavena, gospodin dužd Urso i njegov sin Ivan sa Slavenima sklopio mir i slogu ('cum Sclavis pacem et concordiam iniit'). Ipak protiv Neretljana, s kojima je bio u neprijateljstvu, pošalje vojsku ('Tamen adversus Narentanos cum quibus iurgium habebat exercitum misit'*)."[434] Sclavi su Hrvati i s njima je mletački dužd Urso Patricijak, poslije Domagojeve smrti, sklopio mir. Istodobno taj dužd šalje na Neretvane vojsku, što može značiti da su se oni osamostalili poslije smrti Domagoja.

2.
Zdeslav

Ivan Đakon za 878. godinu bilježi: "*Tih je dana Sedesklav iz Trpimirova roda, došao iz Carigrada, pomognut carskom zaštitom, prigrabio banovinu Slavena i potjerao Domagojeve sinove u progonstvo.*"[435] Domagoj je umro godine 876. godine, a Zdeslav je krajem 878. godine protjerao iz Hrvatske Domagojeve sinove. Dakle od Domagojeve smrti 876. godine do Zdeslavova preuzimanja vlasti 878. godine može se pretpostaviti da su vladali Domagojevi sinovi. Ni jednome od tih Domagojevih sinova nije sačuvano ime.[436]

---

433 M. Hadžijahić, *Pitanje rasprostranjenosti Metodove nadbiskupije južno od Save.* CCP, IX/1985, br. 15, str. 10.

434 F. Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 364-366.

435 "*His diebus Sedesclavus, Tibimiri ex progenie, imperiali fultus presidio, Constantinopolim veniens, Sclavorum ducatum arripuit, filiosque Domogor exilio trusit.*" (Rački, *Documenta,* nav. dj., str. 373.)

436 Tobožnji "*slavenski knez Iljko*" (varijante: Yllicus, Unusclavus etc.), koji bi u navedenomu međuvremenu vladao Hrvatima, u vrelima ne postoji. Mihailo Dinić je dokazao "*da je knez Iljko fantastična ličnost, nastala usled vrlo ranog nerazumevanja teksta gde se on tobože prvi put spominje*". On je dokumentirao da je prerađivač Dandolove tzv. *Male kronike* "*u nerazumevanju od adverba načinio ime i dao mu odgovarajući latinski oblik Yllicus*." M. Dinić je kao konačnu potvrdu za svoj zaključak, pronašao bilješku, koju je napisao Giovanni Monticolo na temelju rukopisnog predloška, a koja glasi: "*La notizia deriva con errata interpre-*

Zdeslav je preuzeo vlast poslije vladavine Domagojevih sinova. Smisao navoda Ivana Đakona: "*His diebus Sedesclavus, Tibimir ex progenie,…*" može značiti da je on prema značenju riječi bio iz Trpimirova roda, ali nije morao biti jedan od Trpimirovih sinova, kako misli F. Šišić.[437] Međutim, bitno je iz toga vrela da Zdeslav potječe s teritorija, koji se kasnije označava kao banska Hrvatska. Papa Ivan VIII. godine 879. godine piše Zdeslavu. Pismo je adresirano: "*Dilecto filio Sedesclavo, glorioso comiti Sclavorum*".[438] Papa za Zdeslava koristi izraz *comes*. Naslov *comes* je uobičajen od IV. stoljeća, a koristi se "više-manje kroz cio srednji vijek".[439] Titula *comes* je manja od titule *arhont i princeps*. U *Hrvatskoj kronici* ban je hijerarhijski iznad kneza kojega on i postavlja.[440]

Zdeslav je, vjerojatno kao ban ili kao jedan od banova u tada mogućoj većoj državi, graničio s Bugarima. Papa Ivan VIII. u citiranom pismu navodi sljedeće: "*Budući da je glas o tvojoj ljubaznosti, dobroti i vjeri u Boga došao sve do nas, s pouzdanjem nalažemo i preporučujemo tvojoj slavi da za ljubav svetih apostola Petra i Pavla, vaših zaštitnika, nazočnom poslaniku kojeg šaljemo k narodu bugarskom omogućite da dođe zdrav i čitav k ljubljenom sinu našem Mihajlu, njihovu slavnom kralju; i pružite mu za ljubav božju što god mu je potrebno za hranu i odijevanje.*"[441] F. Šišić ističe kako se ne može ni pomisliti da bi papinski glasnik mogao proći kroz bizantski teritorij i zaključuje: "*No iz toga va-*

---

tazione dell' avverbio 'illico' dalla cronaca breve di Andrea Dandolo." (Mihailo J. Dinić, *O hrvatskom knezu Iljku.* JIČ, IV/1938, 1-2, 77-86.)

437 F. Šišić, *Genealoški prilozi,* nav. dj., str. 8-9.

438 *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, nav. dj., str. 12.

439 F. Bulić- J. Bervaldi, *Kronotaksa*, nav. dj., str. 129.

440 U latinskoj redakciji *Hrvatske kronike* izjednačava se *župan* i *comes* ("jupanus, comes"). Iz ovoga bi se moglo zaključiti da su sinonimi comes, župan i knez (*comitibus vero, id est supanos* = knezovi pak, tj. županima). Naziv *comes* za župane dolazi po prvi put u hrvatskoj povijesti za Zvonimira 9. X. 1076. godine. (Mijo Brašnić, *Župe u Hrvatskoj državi za narodne dinastije*. Rad JAZU, knjiga 25, Zagreb, 1873, str. 38.) V. Valčić zaključuje na temu granica ninske županije: "*Iz navedenoga se vidi da na ovom području termin županija, župa comitatus i parochia označuju jedan te isti pojam i znače županiju, kako je za te dijelove sredovječne Hrvatske prvi zapisao taj naziv K. P/orfirogenet/, iako ponekad može da pojedino značenje bude uže*." (V. Valčić, *Granice ninske županije*. Rad JAZU, Zagreb, 1952, str. 96.)

441 F. Šišić, *Priručnik*, nav. dj., str. 202.

lja zaključiti, da su Hrvatska i Bugarska tada neposredno graničile u današnjoj sjevero-istočnoj Bosni uz bugarsku ravnu Slavoniju i Srijem."[442]

Zdeslav je vremenski vladao veoma kratko, i to vjerojatno od kraja 878. do početka 879. godine.

3.
Branimir

Ivan Đakon izvješćuje za kraj 878. ili početak 879. godine i ovo: "*U to je doba neki Slaven imenom Brenamir, umorivši Zdeslava, prisvojio njegovu banovinu.*"[443] Branimir je, sudeći po papinim pismima, vladao od 879.

Branimirov natpis pronađen u predromaničkoj crkvi sv. Petra u Muću (sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu) datira se u 888. godinu.[444] Natpis je s naznakom godine 888. i 6. indikcija,[445] i na njemu nema spomena Branimirove titule. Na natpisu arhitrava oltarne pregrade iz crkve sv. Mihovila u Ninu (sada u Zadru) a datira se od 879. do 892. navodi se: "*B(ra)nnimero dux Slcavorum*"[446] Na ulomcima arhitrava iz predromaničke crkve na položaju sv. Bartula (Ždrapanj, Skradin) nalazi se: "(*Br) animero duce (m) Clavitnoru(m)*"[447] Na natpisu iz Šopota (kod Benkovca) čita se: "*Branimero com ... dux Cruatoru(m) cogit(avit).*[448] U kamenom ostatku iz Otresa (između Bribira i Ostrovice) čita se: "*domno* (*Br*)*anni*(*mero*) *duci*".[449] Na sto i drugom listu *Čedadskoga evanđelistara* stoji: "*+ brannimero comiti. mariosa cometissa", a to je "zacijelo hrvatski knez Branimir (879-892.) sa ženom Marušom (Marijom*)".[450]

---

442 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, nav. dj., str. 353.

443 "*His diebus quidam Sclavus nomine Brenamir, interfecto Sedesclavo, ipsius ducatum usurpavit.*" (Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 374.)

444 Šime Ljubić, *Pisan spomenik iz doba hrvatskoga vojvode Branimira*. Rad JAZU, knj. XXV, Zagreb 1873, str. 92-102.

445 V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, nav. dj., str. 123. (Tabla XLII.)

446 V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, nav. dj., str. 207. (Tabla LXVIII).

447 V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, nav. dj., str. 252. Tabla LXXXI i V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 321-323.

448 V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, nav. dj., str. 166. (Tabla LX.)

449 V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, nav. dj., str. 217. (Tabla LXXI.)

450 F. Šišić, *Genealoški prilozi*, nav. dj., str. 7.

Papa Ivan VIII. u pismu upućenom svećenstvu u Dalmaciji od 7. lipnja 879. naziva Branimira *princeps*.[451] Papa Ivan VIII. u pismu Branimiru, koje se može datirati od druge polovine 881. do druge polovine 882. godine naziva Branimira *comes*. Papa Ivan VIII. titulira Branimira "*excellentissimo viro*" "što je u ono vrijeme obična formula."[452] Dakle papi je 889. godine Branimir *princeps*, a nekoliko godina kasnije *comes*. Papa ni u jednom sačuvanom pismu ne naziva Branimira *dux*. Toma Arhiđakon spominje Branimira kao "bana Sklavonije" ("*ducis Sclavoniae*").[453] Dijelovi kamenih ostataka iz Šopota povezuju se ovako: "*Branimero com ... dux Cruatorum*", što znači da se Branimir titulira na istom natpisu kao *comes* i *dux*.[454] Već iz tituliranja Branimira može se zaključiti da je iznad njega barem nominalno mogla biti veća kraljeva vlast. Gottschalk naziva Trpimira "kraljem", a u *DAI* Trpimir, Krešimir i Miroslav su kraljevi iza

---

451 Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 9.

452 Ž. Rapanić, *Hrvatska u doba kneza Branimira*. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 16, Zagreb, 1993, str. 25.

453 "*Marinus archiepiscopus fuit tempore Caroli regis et Branimiri ducis Sclauonie…*" (Toma Arhiđakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika.* Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić. Književni krug, Split, 2003, str. 52.)

454 Ovo zaključivanje nije jednodušno prihvaćeno. Međutim, Branimir je mogao istodobno biti i *comes* i *dux.* Tako je Thachulfus iz kolovoza 873. "*comes et dux Sorabici*". Usp. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus.* I, nav. dj., str. 109-112. Usp. i: Herwig Wolfram, *Die Goten.* str. 217- 220.

kojih pada vladarska moć u Hrvata tijekom druge polovine IX. stoljeća. Jedno od mogućih tumačenja, posebno Branimirove titule *comes,* bilo bi da je bio vezan i uz kraljevski dvor.

Samo na jednom od kamenih spomenika u IX. stoljeću hrvatsko ime sačuvano je u cijelosti, a imamo zabilježeno i sklavinsko. To je dovoljno da se shvati da su hrvatsko i sklavinsko ime na ovom prostoru sinonimi. Hrvatsko ime u IX. stoljeću sačuvano je u potpunosti samo na pronađenom natpisu iz Šopota kod Benkovca. N. Klaić napominje da Branimirov natpis u kojemu se on navodi kao "*dux Cruatorum*" piše manje vješta ruka domaćeg majstora.[455]

Godine 887. dolazi do rata u kojemu Mlečani napadaju Neretvane, o čemu Ivan Đakon izvješćuje: "*Postavši duždem Petar Kandijan... odmah protiv neretljanskih Slavena pošalje vojsku. Budući se ova bez učinka vratila, tada je sam s 12 lađa u mjesecu kolovozu neprijateljski izplovio na more i došavši do slavenskog brda (Biokovo) na mjestu, koje se zove*

[455] N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, nav. dj., str. 257. Usp. Tomislav Šeparović, *Katalog ranosrednjovjekovne skulpture iz crkve Sv. Marte u Bijaćima kod Trogira.* Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 26/1999, str. 160.

Muculus (Makar), iziđe (na kopno), ali s malim brojem. Slavene, koji su mu se oduprli, najprije potjera u bieg, te mnoge od njih ubije, a pet lađa, koje su se tu nalazile sjekirama sasječe. Ali naskoro navališe Slaveni i tu je bio ubijen sa još sedmoricom (odličnika) 18. rujna, a ostali se zdravi povratiše."[456] Rat se, kako navodi Dandolo, vodio protiv Neretvana, a odlučna bitka dogodila se pod brdom Biokovom kod Makarske. Ivan Đakon izvješćuje da su Mlečani od tada plaćali godišnji "*uobičajeni danak*" Hrvatima. "*I doista nakon poraza kod Makra pa sve do ulaska u XI. vijek samo se izuzetno spominje jedan sukob između Hrvata i Mletčana, iz čega izpravno možemo zaključiti, da je nakon bitke kod Makra između Hrvata i Mlečana sklopljen sporazum, po kojem su Mlečani bili obvezni Hrvatima plaćati danak.*"[457]

Bazilije I. (867. – 886.) naredio je da Split, Trogir, Zadar, Osor, Rab i Cres plaćaju hrvatskom vladaru tribut mira,[458] a to također svjedoči o Branimirovoj vojnoj snazi.

Papa Ivan VIII. u pismu od 7. lipnja 879. godine hvali Branimira što se vraća Rimskoj crkvi: "*Ljubljenom sinu Branimiru. Čitajući pismo Tvoje plemenitosti, koje si nam poslao po časnom svećeniku, zajedničkome vjerniku, Ivanu, sjajnije od svijetla smo upoznali, kolika je Tvoja vjera i iskrena pobožnost prema crkvi sv. Petra i Pavla i Nama. A jer Božjom pomoći kao vjerni sin sv. Petra i Nas, koji ga Božjom pomoći zamjenjujemo, ponizno ispovijedaš i želiš biti poslušan, ovim pismom Našega apostolstva dostojno zahvaljujemo Tvojoj plemenitosti i očinskom ljubavi kao predragoga sina, koji se vraća u krilo sv. Apostolske Stolice, majke Tvoje, s čijeg prečistog vrela Tvoji otci su pili medonosne rijeke svetog propovijedanja, primamo i duhovnim rukama grlimo te, apostolskom dobrotom njegujemo, da posjedujući milost i blagoslov Božji svetih apostola Petra i Pavla, apostolskih poglavica, uviek budeš čil i siguran od vidljivih i nevidljivih neprijatelja, koji nikada ne prestaju zasijedati na ljudsko spasenje, te željnu pobjedu nad neprijateljima lakše izvojuješ... I pošto si nas preko svećenika Ivana zamolio, da bi te za veći Tvoj spas blagoslovili svojim blagoslovom, učinili smo to rado. Kad smo naime na dan uzašašća Gospodnjega čitali misu pred žrtvenikom sv. Petra, digosmo ruke u vis, te blagoslovismo Tebe i narod Tvoj i zemlju Tvoju,*

---

456 F. Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 374- 375. Preveo I. Guberina.

457 I. Guberina, *Državna politika*, II, nav. dj., str. 29.

458 B. Ferjančić, *Vizantiski izvori*, II, nav. dj., str. 36.

da uzmogneš ovdje sretno vladati, a po smrti da se na nebesima raduješ za sve vijeke. Ujedno Ti javljamo, da smo ovoga vjernoga svećenika Ivana odredili za poslanika bugarskome kralju, pak te molimo, da za ljubav Božju dozvoliš, da to poslanstvo obavi bez krzmanja, pak Ti zato Tvojoj ljubavi mnogo puta zahvaljujemo."[459]

Papa Ivan 7. lipnja 879. godine ninskom biskupu Teodoziju piše: "*da se ne utičeš drugoj strani i protiv svetih odredaba časnih otaca i ne tražiš u drugoga milost biskupstva,... nego se svim srcem i dušom vratiš u krilo sv. Stolice… te biskupsko posvećenje polaganjem naših ruku primiš*".[460] Teodozije nije poslušao poziv pape i dao se posvetiti od akvilejskog patrijarha. Važna je i činjenica da je ninska biskupija postojala prije Teodozija, jer papa Ivan VIII. u pismu Teodoziju navodi "*antecessores tui*" što znači da je bilo više biskupa prije Teodozija, dakle on nije bio prvi ninski biskup − kao što neki povjesnici pretpostavljaju.[461]

Papa Ivan VIII. u pismu od 7. lipnja 879. godine svećenstvu i svemu puku navodi kako se "*predragi sinovi*" žele "*svom dušom i svom gorljivošću vratiti svetoj Rimskoj crkvi*". Papa veli: "*Svim časnim svećenicima i čitavom narodu. Pročitavši poslanicu Vašega kneza Branimira, koju nam poslaste po časnom svećeniku Ivanu, vidjesmo ne samo njegovu, već i vašu vjeru i iskrenu ljubav prema sv. Petru i nama. I pošto se kao premili sinci želite vratiti svetoj crkvi rimskoj, te tražiti našu apostolsku milost i blagoslov, to smo se stoga u velike uzradovali. Primamo vas sa raskriljenim rukama i s očinskom ljubavi, i bit ćemo vam u svemu skloni, ako u toj namjeri i ugovoru (sponsio) svome sve do kraja iskreno ustrajete. Jer gospodin kaže: 'Samo onaj, koji ustraje do kraja, spasit će se'... Zato budite vjerni sv. Petru do smrti kako obećaste, te ćete dobiti krunu života, što je Bog daje onima, koji ga ljube.*"[462]

Papa Ivan VIII. piše 10. lipnja 879. godine dalmatinskim biskupima, te "*svim svećenicima i narodnim starješinama*", kao i stanovnicima gradova, da se vrate stolici sv. Petra ili će ih "*ih sasvim isključiti*" i dodaje: "*Uostalom, ako se bojite Grka i Slavena, jer želite, da se k nama povratite i da primite posvećenje i pallium, znajte kao sigurno, da ćemo Vas*

[459] F. Šišić, *Priručnik*, nav. dj., str. 202-203. Preveo I. Guberina.

[460] F. Šišić, *Priručnik*, nav. dj., str. 204. Preveo I. Guberina.

[461] V. Košćak, *Pripadnost istočne obale*, nav. dj., str. 317.

[462] F. Šišić, *Priručnik*, nav. dj., str. 205. Preveo I. Guberina.

prema odredbama svetih (*crkvenih*) *otaca i naših predhodnika papa odlučno podupirati.*”[463]

Papa Ivan VIII. u pismu, napisanu poslije Teodozijeva dolaska u Rim (“oko 880.”, a vjerojatno 881./82. godine), koje je uputio Branimiru, svećenstvu i “svemu narodu” piše: “*Preuzvišenom gospodinu Branimiru, slavnome knezu i ljubljenom sinu našemu, zatim svim pobožnim svećenicima i poštovanim županima, kao i čitavom narodu mir i milost u ime Kristovo. Čuvši od Teodozija, vašega časnog biskupa, o vjeri i pobožnosti, koju imate prema Stolici sv. Petra i našemu biskupstvu, zahvaljujemo Bogu, koji vas je sada dostojao dovesti k tolikoj milosti i među svoje ovce ubrojio, koje je Gospodin apostolskom poglavici povjerio rekavši: ‘Ako me ljubiš, Šimune Petre, pasi ovce moje.’ Zato vašu vjernost i najkršćanskiju pobožnost ovim našim apostolskim pismom opominjemo i hrabrimo, da ne popustite do kraja izvršivati i obdržavati ono, što ste Božjim nadahnućem počeli činiti i kako ste se pobrinuli, da se poput ljubljene djece svom snagom podvrgnete pod okrilje, upravu i obranu svetog Petra apostola i Našu, i u njegovoj službi ustrajete, tako, da što jasnije i očitujete i usavršite, kao što Gospodin u evanđelju govori: ‘Neka svijetli svijetlo vaše pred ljudima, da vide vaša dobra djela i slave Oca vašega, koji je na nebesima’ i tako neka se (svijetlo) vaše raznese po cijelome svijetu, tako da, pomoću Božjom i zaslugom svetih apostola, ono, što je na spas i korist svih vas, odmah na čast i uznošenje sv. Stolice možemo obaviti, kao što ste u vaše ime Nama povjerili pisma (scripta), tako neka ta pisma ostanu u knjizi nebeskoj. S toga naređujemo, da, kada se k vama vrati vaš ljubljeni biskup, ne propustite odmah k Nama osobno poslati podesne svoje poslanike, koji će sa strane svih vas Nama i apostolskoj stolici zasvjedočiti o onome, što ste nam povjerili, te da i mi pošaljemo s njima k vama svog izaslanika, kojemu će po običaju naše Crkve sav vaš puk obećati vjernost. Međutim vas opominjemo, da ostanete ustrajni, jer je pisano: ‘Bolje je ne zavjetovati se, nego nakon zavjeta obećano ne izvršiti.’ Duh Božji, koji je napunio zemlju, neka napuni vaše srce svakim mirom i veseljem u Isusu Kristu, Gospodinu našemu.*” [464]

---

[463] F. Šišić, *Priručnik*, nav. dj., str. 205- 206. Preveo I. Guberina.

[464] F. Šišić, *Priručnik*, nav. dj., str. 207-208.

U historiografiji prevladava shvaćanje da se papini navodi odnose na odvraćanje Hrvata od Bizanta[465], ali se kada papa piše o vraćanju Hrvata rimskoj stolici ne mogu isključiti ni druge mogućnosti.[466] U svakom slučaju iz navedenih papinih pisama može se sa sigurnošću zaključiti kako veze Hrvata sa Svetom stolicom nisu bile posebno čvrste. Ni Branimirov biskup Teodozije ne ponaša se kao poslušnik Rima. "*Iako su i on i njegov biskup izrazili vjernost papi i crkvenoj zajednici s Rimom oni je realiziraju posredstvom tradicionalno im pretpostavljene crkvene vlasti u Akvileji, s kojom je ranosrednjovjekovna Hrvatska bila povezana još od širenja franačke vlasti početkom 9. stoljeća. Svakako da je Branimir za to imao valjanih razloga. Rukovodeći se običajima franačkih vladara, koji su, iako u suprotnosti s rimskocrkvenim kanonom, sami imenovali biskupe, izabirući ih (electio) i potvrđujući ih diplomom (concessio regalis), Branimir i Teodozije zanemaruju papin zahtjev da ninski biskup dođe na posvećenje u Rim. Nakon izbora od klera i naroda, te Branimirova pristanka, Teodozije želi da ga potvrdi i posveti sam mitropolita − akvilejski patrijarh. Tako se Hrvatska oslobodila ne samo tutorstva već onemoćaloga franačkoga carstva nego i neposredne podložnosti papinskoj disciplini… Njegujući međuzavisnost države i Crkve, Branimir i Teodozije su vodili sukladnu i mudru politiku težeći neovisnosti jačanjem i osamostaljenjem crkvene i državne vlasti*."[467]

Papa Stjepan V. (885.– 891.) piše u pismu iz 886/87. godine Teodoziju pismo u kojemu ga prekorava što je poslije smrti nadbiskupa Marina preuzeo njegovu stolicu i primio posvetu od akvilejskog patrijarhe.[468] Papa kori Teodozija: "…*Zar ti podučavaš barbarski narod da se vjenča*

[465] N. Klaić ističe da je biskup Teodozije sufragan akvilejskog patrijarha i da se zato nije odazvao papinu pozivu. (N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, nav. dj., str. 250-252.)

[466] "*Glavni sadržaj u sva četiri pisma poziv je za povratak pod papino okrilje. Što se tiče Hrvatske, to se može shvatiti kao povratak nakon Zdeslavova probizantskog vladanja. Međutim, pismo dalmatinskom kleru toliko je nabijeno predbacivanjem zbog njihova odvajanja od rimske crkve (cum ab ea vos quasi alienos separare non dubitastis), toliko se ističe momenat povratka (četiri puta je upotrijebljen izraz 'redire', odnosno 'revertere'), toliko se ističe potreba da nadbiskup primi posvećenje i palij u Rimu, a ne drugdje, te se u protivnom prijeti ekskomunikacijom, da se nužno nameće zaključak kako se tu radi o mnogo težoj stvari nego što je obično otuđenje*." (V. Košćak, *Pripadnost istočne obale*, nav. dj., str. 317.)

[467] Mate Zekan (priredio), *Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII*. Književni krug, Split 1989, str. 12-13.

[468] F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije,* nav. dj., str. 209-210.

s dvije zaručnice? Zar nisi pročitao Apostola koji izlaže poslanicu ‘Bit će dvoje u jednome tijelu’, ili možda tvoji kodeksi pogrešno trojicu spominju u jednome tijelu?”[469] Teodozije je bio voljan odreći se ninske biskupije “*ali tako, da je sjedini sa svojom novom splitskom*”.[470] Teodozije je kao ninski biskup došao na čelo splitske Crkve i T. Raukar točno napominje kao najvažnije da je “*taj prvi pokušaj crkvene integracije imao ishodište u ninskoj Crkvi, na hrvatskom teritoriju*”.[471] Dakako da Teodozije nije sam mogao pokušati podrediti sebi Split na način da sjedini ninsku i splitsku biskupiju. On je tako mogao postupati samo u dogovoru s Branimirom.

U drugom papinu pismu Teodoziju iz 887/888. godine spominje se potreba obnavljanja porušenih crkava, koje su barbarskim bijesom razorene. U tom se navodu radi o crkvama kao građevinama.[472] Crkve, koje se kao porušene spominju u drugoj polovini IX. stoljeća, mogu se odnositi i na moguće međusobne sukobe katolika i arijanaca, koje spominje *Hrvatska kronika*.

---

[469] “*Numquidne duabus simul sponsis nubere barbaricam gentem instruis? Numquidne sacramentum ecclesie exponentem apostolum non legisti: erunt duo in carne una? an forsitan tui codices falso tres in carne una asserunt.*” (*Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, nav. dj., str. 21.) Prijevod u: Mirjana Matijević Sokol - Vladimir Sokol, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira.* Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 1999, str. 55. Posljednji dio ovoga navoda direktno asocira na problematiku Trojstva.

[470] F. Šišić, *Povijest Hrvata,* nav. dj., str. 392.

[471] T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, nav. dj., str. 35.

[472] Pojam crkve imao je razna značenja. “*Die ekklesia war in den Vortsellungen der frühen Christen zunächst die Gemeinschaft der Gläubigen… Die dreifache Verwendung von ecclesia für 1. die Christenheit, 2. die Einzelgemeinde und nunmehr auch 3. als normalste, verbreiteste Bezeichnung für jene Kirchenbauten, die jetzt in großer Zahl aus dem Boden wuchsen, wird zu Anfang des 4. Jh.s den Regelbefund in der Christenheit dargestellt haben. Dieser Stand scheint mir als archaisches Erbe, ohne spätere Verunklärung, von all jenen, weder Griechisch noch Latein sprechenden Völkern bewahrt zu sein, bei denen das Christentum schon früh, etwa bis zur Mitte des 4. Jh.s, Wurzeln geschlagen hatte. Die meisten von ihnen verwenden Lehnformen aus ekklçsia oder ecclesia für die Gemeinschaft der Gläubigen, aber zugleich auch als das gängigste Wort für das Kirchengebäude.*“ (Gottfried Schramm, *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern.* R. Oldenbourg Verlag, München, 1997, str. 347-348.)

4.
Mutimir

Mutimir[473] je banovao od oko 890. godine. Postoji jedna Mutimirova isprava u kasnom prijepisu, datira se u 892. godinu, a njezina povijesna jezgra može se prihvatiti kao istinita. U toj ispravi nalaze se riječi da Mutimir sjedi "*na očinskom prijestolju*" ("*residenter paterno solio*") kao i riječi: " *ut donatam a patre meo recolimus*", to jest "*kako se opominjemo, da je darovana od moga oca*".[474] F. Šišić to komentira ovako: "*Budući da se ove riječi izravno odnose na izrijekom naglašenu darovnicu Trpimirovu od 852. i a limine isključuju svaku drugu donaciju drugoga kojega vladara, slijedi nesumnjivo, da je Mutimir upravo sin kneza Trpimira.*"[475] Međutim, ne može se sa sigurnošću zaključiti da je Mutimir Trpimirov sin. Darovanje je izvršio Mojslav, a Trpimir je to darovanje samo potvrdio. U navedenoj Mutimirovoj ispravi navodi se kao posebna potvrda suverene vlasti: "*Muncimiro, divino munere iuvatus Croatorum dux*", odnosno u prijevodu na hrvatski: "*Muncimir, po milosti Božjoj vladar Hrvata*".[476]

Na arhitravu i zabatu oltarne ograde iz predromaničke crkve sv. Ivana u Uzdolju kod Knina spominje se "*Muncimir*", a označena je godina, koja se uobičajeno čita kao 895. F. Šišić čita natpis ovako: "*(ho)c bene (co)np(o)s(u)it opus prin(ceps) na(m)q(ue) Muncimir ... (non)aginta et q(ui)nq(ue) ... (a)nnorum d(omi)ni*".[477] U tom natpisu Mutimir se titulira kao *princeps*.[478] Mutimirova žena u Cividale označena je kao *comitissa* i po tome bi Mutimir bio i *comes*.[479]

---

473 "*Staro ime Motimir izgovaralo se Montimir, što je konačno dalo današnji oblik Mutimir. Stoga ga ne treba pisati Muntimir/Muncimir, dakle polatinjeno.*" (M. Šimundić autoru u pismu iz Maribora od 31. I. 1997.) Ranije se u hrvatskoj historiografiji koristio naziv Mutimir. Usp. Tade Smičiklas, *Poviest Hrvatska,* str. 196-197.; Rudolf Horvat, *Povijest Hrvatske. Knjiga I. od najstarijeg doba do g. 1657.* Zagreb, 1924, str. 40-41.; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, nav. dj., str. 396-397.; L. Katić, *Pregled povijesti Hrvata.* MH, Zagreb, 1938, str. 36-37.

474 *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, nav. dj., str. 22-25.

475 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, nav. dj., str. 396.

476 N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest I.* (*do g. 1107.*). Školska knjiga, Zagreb, 1955, str. 28.

477 F. Šišić, *Povijest Hrvata,* nav. dj., str. 396.

478 V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, nav. dj., str. 156-157. (Tabla LII.)

479 F. Šišić, *Genealoški prilozi,* nav. dj., str. 9-13.

O prostranstvu granica i čvrstoj snazi Mutimirove vladavine možemo ponešto zaključivati iz podatka u gl. XXXII. *DAI* da su tada u Hrvatsku bježali i nalazili u njoj zaklonište pretendenti za vladavinu u Srbiji.[480] N. Klaić navodi da je prema *DAI* u X. stoljeću jugoistočna granica Hrvatske Cetina, a u hrvatske županije ubrajaju se Imota, Pliva i Pset u današnjoj Bosni što znači da "*je očito hrvatska granica napuštala Cetinu i preko Dinare obuhvaćala ne samo Livno i Imotski nego i udaljenije krajeve u porječju gornjeg Vrbasa*."[481] F. Šišić posebno ističe ovo: "*Županija Hlijevno sa središtem u istoimenom gradu (danas obično zvan Livno) obuhvaćala je jamačno još i poznate tri vispoljane: Glamoč, Duvno i Kupres pa se na istoku primicala planinama, što dijele ovaj visoki kraj od doline uz gornji Vrbas*."[482]

Nemamo podatka u vrelima do kada je Mutimir vladao. Toma u *Salonitanskoj povijesti* kada spominje nadbiskupa Ivana navodi da je to bilo "*godine Gospodnje 914. u vrijeme Tomislava bana*",[483] što znači da je prije toga prestala Mutimirova vladavina.

Starosjeditelji Dalmati(ni) postojali su kao posebnost i tijekom X. i XI. stoljeća i taj pojam nije označavao stanovnike priobalnih mjesta, kako to potvrđuju bizantska vrela. M. Suić, navodeći djelo *Vita avi Basilii* Konstantina Porfirogeneta, iz sredine X. stoljeća, u kojemu se spominje "more Dalmata" zaključuje: "*Dalmati na ovom mjestu nisu samo žitelji bizantskog temata nego historijske provincije Dalmacije, one po kojoj je u rano carsko doba i nastao naziv Dalmaticum mare.*"[484] U sačuvanim ispravama prvi put se tek na početku druge polovine X. stoljeća hrvatski vladari označuju kao kraljevi Hrvata i Dalmatina. Da su *Dalmatini*

---

480 N. Tomašić, *Constantini Imp. Porphyrogeniti*, str. 86. Dolasci i odlasci tih srpskih "prinčeva" datiraju se od 891. do oko 895/896. godine. (Klaus Belke – Peter Soustal /uvod, prijevod i komentari/, *Die Byzantiner und ihre Nachbarn.* Verlag Fassbaender, Wien, 1995, str. 175.)

481 N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, nav. dj., str. 284-285.

482 F. Šišić, *Povijest Hrvata*, nav. dj., str. 447.

483 "*Johannes archiepiscopus fuit anno domini nongentesimo quarto decimo tempore Tamislavi ducis*;" (Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*. Priredio: F. Rački, JAZU, Zagreb, 1894, str. 36.)

484 M. Suić, *Dalmaticum mare*. Radovi Zavoda JAZU u Zadru, sv. 29-30, Zadar, 1983, str.13.

isto što i Hrvati onda bi takvo razlikovanje u tituli bilo besmisleno. Ako bi se ova kraljevska titula odnosila na stanovnike gradića, koji su se nazivali Romani (Latini), onda bi se vladari nazivali kraljevi Hrvata i Romana, odnosno Hrvata i Latina, a ne kraljevi Hrvata i Dalmatina. U ispravama od kralja Petra Krešimira IV. počinje se paralelno upotrebljavati uz dotadašnju oznaku "*kralj Hrvata i Dalmatina*" i formula "*rex Chroatiae et Dalmatiae*". Da pojam "Dalmacija" nije obuhvaćao samo nekoliko gradova i otoka, može se savršeno jasno zaključiti i na temelju toga što kralj Petar Krešimir IV. u ispravi izdanoj u Ninu 1069. naziva sve more uz jadransku obalu "*svojim dalmatinskim morem"* ("*...nostram propriam insulam in nostro Dalmatico mari sitam, que uocatur Mauni,...*").[485] Hrvatska i Dalmacija postale su geopolitička cjelina što dokazuje i naziv "kraljevstvo" (*regnum*).[486]

Hrvatsko se ime s vremenom proširilo i izvan liburnijsko-dalmatskoga prostora. Zemljopisni položaj Like, Gacke i Krbave bio je vrlo pogodan za širenje vlasti i hrvatskog naziva u današnju Slavoniju, Bosnu i obalni pojas.[487] U prihvaćanju hrvatskoga etnonima posebno je odluču-

[485] *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae)*. Sv. 1: Listine godina 743-1100. Uredio Marko Kostrenčić. JAZU, Zagreb, 1967, str. 112-114.

[486] Vjekoslav Klaić, *Regnum Croatiae et Dalmatiae*. U: *Sveslavenski zbornik*, Zagreb, 1930, str. 80. Plural "regna" upotrebljavao se tek od 1359. godine. (F. Šišić, *Povijest Hrvata*, nav. dj., str. 523.)

[487] "*Kraljevstvo 'Hrvatska' zvalo se zemlje južno od Gvozda (Velika i Mala Kapela), Grmeč planine i Borja. Istom za turskih ratova u XVI. i XVII. stoljeću, kada se velik broj hrvatskoga pučanstva preselio iz Dalmacije i Bosne sjeverno do Gvozda i Save, naziv 'Hrvatska' prenesen je na sjever.*" (D. Mandić, *Kako su govorili Hrvati i Srbi kod svoga dolazka na jug?* Hrvatska misao, Buenos Aires, br. 25 za 1958, str. 97.) Međutim, doseljavanja pod hrvatskim imenom na sjever događala su se i u predtursko doba. Na teritoriju srednjovjekovne Slavonije posvjedočena su u vrelima obiteljska i osobna imena, kao i toponimi "*koji su nesumnjivo izvedeni od etnonima Hrvati*". Svi toponimi *Horvati* na tom prostoru "*nužno ne znače kako su ta naselja uvijek naseljavali etnički Hrvati u srednjovjekovnom smislu, već možemo pretpostaviti kako su ista naselja tek osnovali i posjedovali ljudi čije je etničko podrijetlo bilo hrvatsko*". Te se migracije pojedinaca, odnosno manjih "*ratničko-plemenskih*" obiteljskih skupina ili rodova "*iz hrvatskoga matičnog istočnojadranskoga i zapadnodinarskog prostora u panonske prostore*" mogu datirati "*najkasnije neposredno nakon onog trenutka kada Hrvatsko Kraljevstvo koncem XI. stoljeća dolazi u posjed Arpadovića.*" (Danijel Petković, *Hrvatsko ime u srednjovjekovnoj Slavoniji - prema nekoliko*

juće bilo pripadanje pučanstva na današnjem hrvatskom dinarskom, mediteranskom i panonskom prostoru istoj katoličkoj vjeri.

Toma Arhiđakon navodi da je kralj Ladislav u osvajanju Hrvatske stao "*napadati utvrde i tvrđave i započinjati mnoge bitke s narodima Hrvatske. Budući da se oni nisu međusobno pomagali, jer su bili podijeljeni, kralj je lako mogao postići pobjedu.*"[488]

---

primjera u diplomatičkim izvorima od 13. do 15. stoljeća. Starohrvatska prosvjeta, sv. 33. Split, 2006, str. 243.)

488 "*Post hec transiuit Alpes et cepit impugnare munitiones et castra multaque prelia comittere cum gentibus Chroatie. Sed cum alter alteri non ferret auxilium essentque divissi ab inuicem, facilem victoriam rex potuit optinere.*" (Toma Arhiđakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika,* nav. dj., str. 84 - 85.)

Nadgrobni napis hrvatske kraljice Jelene od godine 976. Nacrt građevnoga savjetnika Ć. Ivekovića.

VI.

Pokatoličavanje Hrvata

1.

Broj kršćana u rimskoj Dalmaciji nije bio velik, posebno ne na graničnim područjima, pa je naravno da je među njima nastao jak osjećaj kršćanske posebnosti i međusobnog zajedništva.[489] G. Novak, komentirajući jadikovku sv. Jeronima zbog prodiranja barbara, ističe da je u Dalmaciji kršćanstvo ulazilo u gradove, ali da su sela ostajala "*i dalje vjerna svojoj staroj religiji i starim bogovima*".[490] Od V. stoljeća na teritoriju Dalmacije i današnje Slavonije jako se širio arijanizam.[491] M. Kuzmić navodi niz vrela iz doba Totile od 541. do 552. godine kako su naročito Sklavini "*dugo služili*

[489] Vrlo su zanimljive usporedbe broja kršćana i nekršćana. "*U zapadnom dijelu carstva oko 400. godine, dakle u doba pune afirmacije kršćanstva kao službene religije, broj kršćana nije veći od 4-5 milijuna. Na Istoku, gdje se kršćanstvo brže razvijalo, taj broj se kreće negdje oko 10- 12 milijuna na približno 50 milijuna stanovnika oba dijela carstva. Prema tome, kršćana je u to doba tek nešto više od 1/3 ukupnog broja čitavog stanovništva. Sasvim je sigurno da je taj broj kršćana uglavnom otpadao na stanovnike gradova, dok je pagus najvećim dijelom bio poganski.*" (N. Cambi, *Problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali.* Materijali XII, IX. Kongres arheologa Jugoslavije, str. 268.)

[490] Ovaj autor dopušta mogućnost većeg širenja kršćanstva tek nakon Konstantinova edikta, a u Dalmaciji tek od V. stoljeća. (G. Novak, *Prošlost Dalmacije,* I, nav. dj., str. 67, 84 - 85.)

[491] "*Gotima Italije i Panonije učini kraj car Justinian...; naša zemlja dođe u privremeni posjed Bizanta (535-51), Gepida i Langobarda. I ovi su bili svi arijani i to bezobzirniji od Gota, što se je osobito pokazalo kasnije u Italiji (iza 568). Tako je Panonija sriemska kroz cieli skoro 6. viek pretežno arijanska, ali se je u Mitrovici i u Sisku, koji se je poslije Teodorika pridružio metropoliji solinskoj, ipak sve do konca 6. stoljeća uzdržala katolička biskupija.*" (Matija Pavić, *Arijanstvo u Panoniji Sriemskoj*, str. 46 - 48. O arijanizmu na

istočnim Gotima i s njima se kojekuda potucali" i zaključuje da su svi Goti bili Arijevi sljedbenici i da se zato ne smijemo čuditi ako su i Sklavini kao "*vječni pratioci i sluge Gota... primili arijevstvo, osobito, ako i tu vrijedi načelo: cuius regio, eius religio"*.[492] Toma piše da su doseljeni Goti "*koji su uistinu Sklavini*", bili arijanci, a i Hrvate opisuje kao arijance.[493] Jedan važan suvremeni izvor potvrđuje da su sredinom VII. stoljeća ondašnja Dalmacija i Istra bile nastanjene "poganima". Papa Ivan IV. (+ 642.), sam rodom iz Dalmacije (*po narodnosti Dalmatinac*), poslao je opata Martina 640./641. godine u Dalmaciju i Istru da sakupi kosti mučenika i da otkupi zarobljene kršćane od pogana.[494] U jednoj poslanici pape Agatona (678.-681.) caru Konstantinu IV. i njegovim sinovima iz godine 680., što ju je potpisalo 125 biskupa (koji su bili u saboru), spominju se biskupi koji djeluju među narodima (*in medio gentium*) Langobarda, Sasa, Sklavina, Franaka, Gala, Gota i Britanaca,[495] ali se ne može zaključiti na koje se Sklavine odnosi ovo misionarenje. Prvo sustavno kristijaniziranje Sklavina, poslije germanskih provala i to najvjerojatnije onih u Podunavlju, započelo je početkom VII. stoljeća, a predvodili su ga irski misionari.[496] Rana

---

teritoriju Ilirika usp. Vicko Kapitanović, *Ilirik u odrazu kršćanske književnosti.* Služba Božja, XLIII/2003, 2-4, str. 111-115, 125-142.)

492 M. Kuzmić, *Pripomena članku K. Šegvića "Jesu li Ćirilo i Metod prosvjetitelji Hrvata?"* Nastavni vjesnik, knj. XXXV za 1926 - 1927, Zagreb, 1927, str. 378-380.

493 "*Slaveni su mogli primiti taj oblik kršćanstva od zapadnih Gota koji su ostali na Balkanu poslije progona od svojih poganskih suplemenika, Gepida... ili od arijanskih istočnih Gota koji su krenuli za Dalmaciju iz Italije poslije poraza od strane Justinijanove vojske. Prijašnje veze između heretičkih Gepida, Gota i Slavena razjašnjavaju činjenicu da najstariji odlomci Svetog pisma na slavenskom pisani u glagoljici potječu iz gotskog (arijanskog) teksta od Wulfilla, a ne iz 'pravovjernih' tekstova na grčkom ili latinskom. I gotske i glagoljsko-slavenske biblije imaju iste propuste u usporedbi s 'pravovjernim' grčkim ili latinskim verzijama. Štoviše, nekoliko staroslavenskih crkvenih termina jesu prijevodi s istočno-germanskog dijalekta, a ne s grčkog ili latinskog.*" (I. Boba, *Sveti Metod i nadbiskupsko sjedište Sirmium u crkvenoj pokrajini Sclavonia*. CUS, br. 4, 1985, str. 394.)

494 F. Rački, *Documenta*, nav. dj., str. 277.

495 D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti.* HPI, Rim, 1963, str. 134. Usp. i D. Mandić, *Papa Ivan IV. Solinjanin i pokrštenje Hrvata.* CCP, XVI/1992, 29, 12-13.

496 "*Nennen wir die früheren Episoden, die Christianisierung der Slawischen Völker durch die Iren betreffen. Schon Columban der Jüngere beabsichtigte, als er etwa zehn Monate in Alemannien weilte, Veneten, die auch Slawen genannt wer-*

"*iro-škotska kristijanizacija*" u alpskim i panonskim krajevima bila je - radi pridobivanja najširih pučkih slojeva - vrlo tolerantna. Zahvaljujući tomu, mogli su se održati mnogi stari (prvobitno poganski) običaji, dakako u kršćanskoj interpretaciji.[497]

Nije moguće odrediti stvarni početak pokatoličavanja doseljenika, posebno na na teritoriju nekadanje Liburnije.[498] Sasvim je moguće da je poka-

---

den, das Evangelium zu verkünden; Gottes Engel brachte ihn jedoch angeblich von dieser vorzeitigen Absicht ab. An dieser Stelle müssen wir bemerken, dass dies die erste Quellenangabe über die Absicht der Christianisierung der Slawen und zugleich eine der ältesten Erwähnungen der Slawen in Mitteleuropa überhaupt ist. Sie fällt in die Jahre 610 - 612. Der Biograph des Heiligen, Jonas von Bobbio, bestimmt diese Slawen nicht näher. Vom geographischen und geschichtlichen Gesichtspunkt aus würden die meisten Angaben dafür sprechen, dass Columban die karantanischen Slawen /Karantanen/ oder die ein bisschen weiter nördlich weilenden Slawen an der mittleren Donau meinte." (Jerzy Strzelczyk, *Irische Einflüsse bei den Westslawen im Frühmittelalter.* Zbornik: *Irland und die Christenheit.* Hrsg. Próinséas Ní Chatháin - Michael Richter. Verlag Klett-Cotta, Stuttgart, 1987, str. 446. Kolumban je rođen u Irskoj 543. g. Predvodio je kristijaniziranje po mnogim zemljama tadašnje Europe. Umro je 23. studenog 615. godine. Usp. Jakob Torsy, *Der grosse Namenstagskalender.* Verlag Herder, Freiburg - Basel - Wien, 1985, str. 331.)

497 Marijana Gušić, *Etnička grupa Bezjaci.* Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena JAZU, knj. 43./ 1967, str. 115-116.

498 Anđela Horvat je na navedenom teritoriju pronašla očuvan spomen na nekadašnje postojanje sakralnih građevina (župne, odnosno samostanske crkve ili kapele i samostane). Neke od ovih sakralnih građevina ne spominju povijesni izvori, ali se za njih znalo na terenu. A. Horvat je nabrojila 85 lokaliteta u kojima je našla ostatke crkvene arhitekture. "*Pojam Like ovdje ću uzeti u širem smislu riječi, obuhvatajući teritorij župa Dalmatinske Hrvatske: Krbavu, Liku i Gacku. One su na kulturnom području zbog geografske izoliranosti imale svoj zasebni tok razvitka... Akcija, u kojoj se tragalo za stećcima, pokazala je da je i u ličko-krbavsko-gatačkom kraju bio raširen običaj sahranjivanja u svoju 'didinu', pod teško monolitno kamenje, no da su ti nadgrobni spomenici – stećci – naše dane dočekali u vrlo prorijeđenome broju... 'Crkvina', 'Crkvište', 'Crikvica' ili 'Klisa' (od ecclesia). Takvi nazivi čuvaju spomen da se tu nekoć nalazila sakralna građevina, koja je mogla biti župna ili samostanska crkva ili kapela. Mjesto nekadašnjeg samostana narod ovdje obično nazivlje 'Kloštar'. Neke pak od tih građevina ne spominju historijski izvori, pa smo doznali za njih u času kad smo obilazili teren. U tim su, dakle, lokalitetima obuhvaćene mnogobrojne crkvine, crkve u ruševnom stanju kao i one koje su pod krovom, a koje su nastajale tokom Srednjeg vijeka do turskog zauzeća velikog dijela tog područja, tj. do u 16. stoljeće... Kraj oskudnih podataka koji postoje zasad je zaista teško reći*

toličavanje pučanstva na liburnijskom teritoriju Gacke, Krbave i Like započelo iz Nina.[499] Po B. Gušiću crkvena tradicija je vjerovala da kršćanstvo u Ninu potječe iz apostolskih vremena i da je sv. Anselmo poslan od sv. Pavla u Nin i da je tu utemeljio prvu kršćansku zajednicu. E. Dyggve naišao je ispod ostataka nekadašnje bazilike sv. Marije ostatke temelja "*manje starije ranokršćanske crkve, što je siguran dokaz za crkvenu organizaciju već u rano doba kršćanstva. Pa i teško je vjerovati da bi toliki grad kakova je bila antikna Enona sa svojih oko najmanje 10000 stanovnika bila na izmaku antike bez biskupa*".[500] Carlo Federico Bianchi prema onome što je o Ninu "*pisao domaći plemić dr. Ivan Kašić od kuće Petričića (umro 1698.)*" spominje da je Nin imao trobrodnu crkvu iz VII. ili VIII. stoljeća izrađenu u mramoru sa 16 velikih stupova, s kapitelima i s pločnicima "na mozaik," ali to do-

---

kada su nastajale te brojne crkve na području Like. Nešto konkretnije o tom govori nekoliko ukrašenih kamenih fragmenata. Da je tu, u starohrvatsko doba, bilo crkvenih građevina svjedoči kameni ulomak iz Mogorića s pleternom ornamentikom, koja ima stilske karakteristike razdoblja 9. do 11. st." (Anđela Horvat, *O srednjovjekovnoj sakralnoj umjetnosti Like.* U: *Arheološka problematika Like.* Znanstveni skup Otočac 22-24. IX. 1974. Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1975, str. 127-128, 134.) Do detaljnih arheoloških istraživanja ne možemo znati početak gradnje crkvenih građevina u Gackoj, Krbave i Lici, kao ni to da li su svi ostaci sakralnih objekata na tom prostoru pripadali rimskoj Crkvi jer postoji mogućnost da su neki od njih mogli biti i arijanski.

499 Ž. Rapanić misli da su gradovi uz obalu ili na otocima bili u bizantskim rukama, a da su mjesta u unutrašnjosti, daleko od jezgra hrvatske države, ili nespretno postavljena poput Skradina, bila nepogodna da postanu središtem hrvatske crkve. "*No, Nin je, dade se to s više razloga zaključiti, imao i nešto puka, i crkava, i dakako, svećenika, pa se nije morao kršiti onaj članak sabora iz Sardike koji nije dopuštao da se u neznatnim mjestima osnuje biskupija.*" (Ž. Rapanić, *Solinska epizoda*, nav. dj., str. 112.)

500 Branimir Gušić, misli da je Nin (Enona) za liburnijske samostalnosti vjerojatno zbog svoje zaštićenosti imao važniju ulogu od tadašnjega Jadra (Zadra), koji izgleda nije pripadao istom liburnijskom plemenu kao Nin. (B. Gušić, *Najstarije hrvatsko naseljenje oko Nina.* JAZU, Zagreb, 1970, str. 16-21.) "*Glasoviti benediktinac, opat samostana u Fuldi, Hrabanus Maurus (+ 856.) u legendi o sv. Marceli piše, da je ona pred smrt pošla iz Galije u Hrvatsku, da naviešta kršćansku vjeru. Ta legendina tvrdnja ima se tumačiti, da su njezine moći prenesene u Hrvatsku, u Nin, što je svakako bilo prije vremena Hrabanova.*" (L. Katić, *Priestolnice hrvatskih narodnih vladara.* Suradnja /Zagreb/, godina I, rujan 1943, br. 2, str. 77.)

sadašnja istraživanja nisu potvrdila.[501] F. C. Bianchi zaključuje: "*Poslije silaska Slavena u Dalmaciju, duhovnu vlast nad njima po potrebi od početka je preuzeo ninski biskup, kao onaj koji je imao veliku ulogu u njihovu obraćenju na katoličanstvo i koji je poznavao njihovu narav, običaje i jezik. Kad je zatim od njih okupiranom dijelu Dalmacije bio nametnut naziv Hrvatske ninski biskup uzeo je naslov hrvatski biskup. Slijedom širenja ovih naroda i njihovim zauzimanjem gotovo cijelog južnog dijela Provincije, ninski biskup nije oklijevao proširiti duhovnu jurisdikciju nad njima u svim zemljama, koje su oni zauzeli*."[502] C. F. Bianchi spominje kao prvoga hrvatskog biskupa (*vescovo croatino*) Teodorika u 686. godini uz navod da ga je posvetio splitski nadbiskup i to Ivan Ravenjanin. Bianchi spominje u godini 787. ninskog biskupa po imenu Pavla i to kao Slavena po rođenju ("*a. 787. Paolo, slavo di nascita*,").[503]

---

501 Usp. Kerubin Šegvić, *Borba za hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski ili Škižma u Hrvatskoj i Dalmaciji 1059.–1075.* Pretisak iz *Bogoslovske smotre*, Zagreb, 1930, str. 67- 68.

502 Carlo Federico Bianchi, *Zara Cristiana*. Zara, 1879, vol. II, str. 201. Bianchi, svećenik i povjesničar, uživa autoritet ozbiljne osobe. "*Poznavao je i pregledao skoro sve zadarske crkvene, javne i privatne biblioteke i pronašao mnoštvo dokumenata, iz kojih je crpio podatke za svoje radove. Međutim, on u tim radovima ne navodi izvore, tako da se mnogi njegovi podaci vrlo teško dadu izravno provjeriti. Ipak njegova djela i rasprave mnogo znače za proučavanje crkvene i svjetovne povijesti Zadra i okolice*." (S. Antoljak, *Hrvatska historiografija.* MH, Zagreb, 2004, str. 596.) V. Novak posebno zaključuje da je C. F. Bianchi "odličan poznavalac zadarske crkvene historije". (V. Novak, *Zadarski kartular samostana Svete Marije*. JAZU, Zagreb, 1959, str. 19.) U historiografiji se i prije Bianchija zastupalo mišljenje da je ninska biskupija postojala od početka druge polovine VII. stoljeća. Tako Ivan Črnčić misli da Nin "*ima biskupa od osmoga vieka, ako ne liepo od sedmoga*". "*Pak moremo vjerovati, kako i Farlat, da je ta biskupija počela negdje medju 650 i 680 godinom, a po prvom Splitskom nadbiskupu Ivanu, ravenjaninu*." (I. Črnčić, *Najstarija poviest, Krčkoj, Osorskoj, Rabskoj, Senjskoj, i Krbavskoj biskupiji*. Rim, 1867, str. 2-3.)

503 "*a. 539. Costantino, il quale fu presente nel sinodo di Aquileja, ove si sottoscrisse così: Constantinus Episcopus electus Nonensis. È qui succede un' altra interruzione di pressochè 150 anni, la quale devesi attribuire non solo alle preaccennate circostanze, poco favorevoli alla religione, ma benanco alla barbarica irruzione del secolo settimo.*

a. 686. Teodorico, consacrato qual vescovo croatino da Giovanni di Ravenna, arcivescovo di Spalato. Il Maroli nella sua storia l' appella Teodorico, mentre l' arcidiacono Tommaso ne tace il nome.

Stanovnici Lombardije spominju se u *Sumpetarskom kartularu* kao narod koji odvodi i robove iz okolice Splita. Tekst, na temelju kojeg to zaključuje u originalu glasi: "*Ad hec comparaui de Longobardis pro X. solidis in tali tenore, ut sint omnes fratres et sorores in seruitute; Duymo prior et filius eius testes*."[504] Dakako da se robove iz okolice Splita moglo

---

a. 699. Patrizio, di cui è memoria in documento, relativo al sinodo di Grado, ove fu appianata una controversia insorta tra i Patriarchi di Grado e di Aquileja. Vedi Hist. Aquilejen.
a. 714. Mauro, che intervenne al sinodo d' Aquileja. Vedi la storia della chiesa d' Aquileja, edita a Venezia nel 1714.
a. 756. Anastasio, rammentato negli atti della chiesa Aquilejense. Vedi la Storia precitata.
a. 787. Paolo, slavo di nascita, indicato negli atti suddetti.
a. 812. Marino, di cui si fa menzione negli atti medesimi.
a. 879. Teodosio, che essendo diacono fu elevato alla dignità di vescovo di Nona l' anno 879 dal clero e dal popolo per l' esimia sua santità e dottrina. Appena eletto, fu primo suo pensiero di ricondurre i Croati della Dalmazia all' unità della chiesa cattolica, da cui per istigazione dell' imperatore Basilio, e di Fozio, Patriarca constantinopolitano, s' erano separati. Assistito Teodosio da Branimiro, loro duce, riuscì nell' impresa, onde scrisse tosto una ossequiosa lettera al pontefice Giovanni VIII, colla quale, dopo di aver professata la religiosa sua riverenza ed obbedienza alla chiesa di Roma, gli annunziava il ritorno dei Croati della Dalmazia alla fede antica, e chiedeva la venerata sua benedizione." (C. F. Bianchi, *Zara Cristiana*, II, nav. dj., str. 198-199.) Bianchievi navodi ne mogu se danas potvrditi vrelima. Usp. K. Šegvić, *Borba za hrvatsko bogoslužje,* str. 44, 64-68. Marko Perojević napominje: "*Imena tih (biskupa) ne poznaju ni ninska predaja ni sačuvani spomenici, ni ninske iskopine… Nažalost nismo mogli doći do Historije akvilejske crkve, izdane u Mlecima g. 1714, na koju se Bianchi poziva…*" (M. Perojević, *Ninski biskup u povijesti hrvatskoga naroda.* Matica hrvatska, Zagreb, 1939, str. 47.) Osobno sam utvrdio da je u Veneciji godine 1714. objavljeno 108 knjiga, ali ni jedna nema naslov na koji se poziva Bianchi. Na zamolbu dobio sam odgovor iz Biblioteca Nazionale Marciana, Ufficio Informazioni Bibliografiche u Veneciji. Dr. Paola Margarito, u tome dopisu od 28. siječnja 2006. navodi da su pretraženi katalozi i da nisu pronađeni naslovi *Historia Aquilejensis* ili *Storia della chiesa di Aquileja* tiskani u Veneciji 1714. godine, koje navodi Bianchi u knjizi *Zara cristiana*. Dobio sam odgovor 24. ožujka 2006. i iz Fondazione Querini Stampalia u Veneciji od gospođe Angele Munari. Ona piše da su pretražili indekse i da nisu mogli ništa pronaći o navedenim biskupima, koje u navedenoj knjizi spominje Bianchi

[504] *Supetarski kartular*. Uredio i komentirao Viktor Novak, a lingvističku analizu obavio Petar Skok, JAZU, Zagreb, 1952, str. 226.

odvoditi i prodavati samo ako nisu bili kršćani. Sve upućuje na zaključak da je pokatoličavanje u zaleđu primorskih gradova trajalo do X. stoljeća, pa i dalje. A. Dandolo bilježi događaj o pokatoličenju jednoga neretvanskog prvaka, koji se datira u 830. godinu.[505]

Čini se da Franci za trajanja borbe s Avarima, dakle, gotovo do kraja VIII. stoljeća, nisu silom kristijanizirali Sklavine, jer su ih htjeli imati kao saveznike u borbi protiv Avara.[506] Tek nakon 803. godine Franci snažno utječu ne samo na političke nego i na vjerske prilike među Hrvatima, i to posebno posredovanjem misionara iz Akvileje.[507] U hrvatskom crkvenom i kulturnom životu osjeća se od prve polovice IX. stoljeća gotovo samo franački utjecaj. On se posebno očituje u kultu franačko-akvilejskih svetaca (Asel, Martin, Chrisogon = Krševan, Ludovik, Ambroz, Mogor = Hermagoras, Marta, Eufemija, Marcela) i u franačkim imenima svećenika (Theudebertus abba /2/, Gumpert, biskup Aldefred = Aldefrit). Sva su ta imena uglavnom iz IX. stoljeća.[508] Prema P. Skoku bi-

---

505 “*Huic duci* (*Joanni Particiaco*) *Narentini nuncium suum mittunt, et petitam pacem ab eo obtinent, quam non diutius servaverunt. Nuncius autem, qui infidelis erat, hortatu ducis baptismum suscepit. Erant enim Sclavi adhuc gentiles, quia a Gothis originem traxerant.*”(F. Rački, *Documenta,* nav. dj., str. 334.)

506 Zanimljiv je zapisnik *Rižanskog placita*, koji je sazvan na nalog Karla Velikoga i njegova sina kralja Pipina 804. godine, na kojem su “*predstavnici istarskog stanovništva iznosili svoje pritužbe na uvedene franačke novotarije i uspoređivali ih sa stanjem pod bizantskom upravom*”. U posljednjoj pritužbi predstavnika gradova kaže se i sljedeće: “*Već tri godine one desetine, koje smo morali davati svetoj crkvi, dajemo Slavenima poganima (‘ad paganos sclavos’), otkako ih je postavio na crkvene i naše općinske zemlje na svoj grijeh, a našu propast.*” (N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 12.)

507 Josip Buturac - Antun Ivandija, *Povijest Katoličke crkve među Hrvatima.* Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1973, str. 40. Mišljenje o franačkom pokrštavanju Hrvata zastupali su već u prvoj polovini XX. stoljeća mnogi istaknuti povjesničari (J. Bervaldi, F. Bulić, L. Duchesne, J. Jelenić, N. Klaić, F. Šišić, G. Novak). O ulozi Akvileje u hrvatskom pokrštavanju usp. i Giuseppe Cuscito, *Il ruolo di Aquileia e dei Franchi nella cristianizzazione degli Slavi sudoccidentali.* U: *Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života,* str. 145-174. O franačkoj vladavini usp. Karl Bosl, *Franken um 800.* Verlag C. H. Beck, München, 1969, str. VIII + 210.

508 Usp. J. Belošević, *Počeci kršćanstva kod Hrvata u svjetlu arheološke građe.* Referat pripremljen za “Drugi međunarodni simpozij o hrvatskoj crkvenoj i društvenoj povijesti u Splitu od 30. rujna do 5. listopada 1985.” Rukopis, str.

skupi osorske, rapske, zadarske, splitske, trogirske i krčke biskupije nose imena grčko-latinska, dok se ninski biskup 892. zove franačkim imenom Aldefred (poslije njemački Alfred), episcopus croatensis Rainerius (od germ. Raginhari); splitski Gisilbertus nosi također franačko ime. P. Skok zaključuje da i takva lingvistička analiza opravdava zaključak o provenijenciji misionarstva iz Oglaja u VIII. i IX. st. u hrvatskim zemljama.[509]

---

6. Ovaj rad pod istim naslovom, ali "u nešto izmijenjenu i dopunjenu obliku" objavljen je u: *Radovi* Filozofskog fakulteta u Zadru, vol. 36 (23), Zadar, 1998, str. 101-139.

[509] P. Skok, *Uslovi života glagoljice.* Slovo, sv. 3/1953, str. 60. Nedopustivo je zaključivati o kristijanizaciji Hrvata iz nekih neprovjerenih detalja, koji nisu vremenski, ni prostorno određeni. Tako, na primjer, za krstionicu "kneza Višeslava", ne znamo iz kojeg stoljeća potječe, ni da li je prvobitno bila smještena u Ninu. "*Krstionica kneza Višeslava, koja je u mjesecu lipnju o. g. došla u Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti u Zagrebu, bila je dosad poznata samo užemu krugu stručnjaka… Nemajući dosad pred sobom dobre fotografije cijeloga natpisa, ja sam zato odmah, kako je krstionica došla u Akademiju, prišao k njoj, da vidim, kako je napisano ime kneza Višeslava, pa sam mogao konstatirati, da je Šišićeva transkripcija netočna, jer u latinskom imenu kneza Višeslava niti imamo W niti i za naše staro y, jer se u natpisu na rubu pete i šeste strane… čita upravo… Vuissasclavo, iz čega vidimo, da je nekadašnje naše Vyšeslav- preneseno ovim latinskim slovima: v kao v, y kao ui, š kao ss, e kao a zbog asimilacije idućemu vokalu a i skup sl kao scl, kako se inače prenosio (ispor. Sclavus za Slavus). Pošto sam tako latinsku grafiju imena kneza Višeslava sasvim pouzdano utvrdio, mogao sam odbaciti i sve sumnje, što ih je u meni dotad budila netočna starija transkripcija.*" (Stjepan Ivšić, *Grafija imena kneza Višeslava na njegovoj krstionici*. Nastavni vjesnik /Zagreb/, srpanj-kolovoz 1941.-1942, br. 27, str. 411-416.) Zapis o rušenju ninske krstionice 1746. godine potječe iz rukopisa *Anonimi Filippi* (kraj XVIII. stoljeća) i u njoj se krsni zdenac opisuje s natpisima i grbovima, a na ovoj "kneza Višeslava" nema grbova. Luka Jelić je u Ninu obavio arheološka istraživanja i poslije njih je objavio nacrt građevine koji bi, prema njegovu mišljenju, odgovarao onome iz navedenoga rukopisa. Međutim, revizijska istraživanja (M. Suić - M. Perinić 1962.) dokazala su da je L. Jelić "*tloris građevine u cijelosti izmislio*". Podatke u ovom pasusu donio sam prema: Nikola Jakšić, *Manipulacija povijesnim spomenicima - primjer Višeslavove krstionice.* U: *Povijesno nasljeđe i nacionalni identiteti.* Zavod za školstvo Republike Hrvatske. Zagreb, 2006, str. 40-45. Sigurno je samo da je tu kamenu krstionionicu u doba navedenoga vladara dao izraditi neki svećenik Ivan iz pobožnosti u čast sv. Ivana Krstitelja da za njega (svećenika Ivana) taj svetac posreduje (kod Boga). Znakovita je ova stilizacija: "*Ovaj izvor uzima praznovjerne da prime sakramenat vjere. Ovdje čiste svoje grijehe koje primiše od praroditelja da po-*

Ne zna se sigurno kada je započeo djelovati biskup za Hrvate.[510] U početku se najvjerojatnije radilo o biskupu u Ninu, koji se brinuo za pokatoličenje liburnijskog zaleđa. Hrvati su se u uvođenju bogoslužja na narodnom jeziku, pa i u moguće ranom ustanovljenju biskupa za Hrvate, mogli ugledati samo u istu gotsko-germansku tradiciju.[511]

---

stanu Kristovi štovatelji, spasonosno ispovjedajući vječno trojstvo..." (Stjepan Pantelić, *Hrvatska krstionica.* Laus Split-Croatia antiqua, Mainz-Split, 2000, str. 40. Donio sam ovaj prijevod prema Panteliću zato jer se s njegovom obrazloženom stilizacijom suglasio i Jozo Marević.) Moguće je da je ova krstionica izrađena u Veneciji za nekoga hrvatskog bana, koji je banovao na arijanskom teritoriju Like, Krbave i Gacke.

510 U literaturi se zamišlja ustanovljenje "hrvatskog biskupa" u drugoj polovini IX. stoljeća. Tako Vittorio Peri tvrdi da prema grčkim i latinskim izvorima možemo postaviti između 859. i 864. godine pojavu jednoga domaćeg biskupa sa sijelom na dvoru u Ninu, a s vlašću i mjerodavnošću nad svim Hrvatima. (Vittorio Peri, *Spalato e la sua chiesa nel tema bizantina di Dalmazia*. U zborniku: *Vita religiosa morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei secc. X-XI.* Antenore, Padova, 1982, str. 348.) I Lothar Waldmüller misli da su Hrvati dobili svog biskupa sa sjedištem u Ninu u trećoj četvrtini IX. stoljeća. (L. Waldmüller, *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn*. Ferdinand Schoningh, Paderborn, 1987, str. 29.) Sva ova mišljenja prihvatljiva su samo kao moguće pretpostavke.

511 Goti su u svojim arijanskim obredima upotrebljavali samo svoj narodni jezik. Jože Rus na temelju istraživanja njemačkog znanstvenika M. H. Jellineka zaključuje ovo: "*V okolici mesta Tomi, v današnji Dobrudži, vemo n. pr, da se je rabila gotščina kot cerkveni jezik še v prvi polovici 9. stoletja*". (J. Rus, *Kralji dinastije Svevladičev Najstarejši skupni vladarji Hrvatov in Srbov 454-614.* Ljubljana, 1931, str. 203.) Goti su imali i svoga biskupa. Tako se zna, na primjer, da su gotske trupe, koje su pod vodstvom Sigiswulfa g. 427. godine opsjedale Kartagu, vodile sa sobom i svoga biskupa Maksimina. Arijanizam je u Gota bio temelj državne crkve i zato je gotski biskup u svih Gota imao veliki autoritet u državi, vjerojatno najveći poslije kraljeva. I vladari nekih drugih germanskih naroda (na pr. Vandala) imali su također na kraljevskom dvoru svoga biskupa. (Hans von Schubert, *Das älteste germanische Christentum oder der sogen. "Arianismus" der Germanen.* Verlag J. C. B. Mohr, Tübingen, 1909, str. 22-25.)

2.

Velika uloga Franaka u pokatoličenju Hrvata očituje se, između ostaloga, i u karolinškom utjecaju na hrvatsku predromaniku, konkretno u pojavi "Westwerk"-a u nekim "starohrvatskim" crkvicama.[512] Neke od tih crkvica potvrđuju da su građene u doba franačkog pokrštavanja Hrvata tijekom prve polovine IX. stoljeća. Velika se rasprava vodila o tim crkvicama - o vremenu njihova građenja (IX., X., XI. st.) i njihovoj umjetničkoj (stilskoj) pripadnosti određenom kulturnom krugu (zapadnom, bizantskom, iranskom ili izvorno hrvatskom).[513] Rezultati najnovijih istraživanja o vezanosti sakralne gradnje uz određene astronomske datosti (posebno sunca)[514] pomažu nam da točnije datiramo i gradnju starohrvatskih crkvica. M. Pejaković posebno je obradio neke starohrvatske cr-

---

512 Vidi: Tomislav Marasović, *Carolingian influence in the early medieval architecture in Dalmatia.* Actes du XIXe Congrés international d'histoire de l'art. Paris, 1959, str. 117- 121.; T. Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji.* Književni krug, Split, 1994, str. 201-210.

513 M. Japundžić, *Il problema dell΄origine delle antiche chiese croate in Dalmazia.* Rivista di arheologia cristiana, XLV/1969, 1-4, 73-87.

514 Sunce je već u starom vijeku igralo ulogu u sakralnoj gradnji u kojoj se vodilo računa o izlasku sunca na istoku, a posebno o zimskom i ljetnom solsticiju. (Gerard de Champeaus - Sebastien Sterckx, *I simboli del medio evo.* Jaca Book, Milano, 1981, str. 133.) Taj se pristup fenomenu sunca očitovao i u nekim srednjovjekovnim sakralnim objektima. (Usp. Rudolf Droßler, *Astronomie in Stein.* Prisma, Leipzig, 1990, str. 133.) Tom se problematikom osobito bavio U. Sareik, koji je 1985. godine na Visokoj pedagoškoj školi u Erfurtu obranio disertaciju pod naslovom *Gelenktes Sonnenlicht im Kult an kirchlichen Feiertagen und bei markanten astronomichen Daten.* M. Pejaković ističe da je ravnodnevnica astronomsko-geografska činjenica, koja je imala golemo značenje i u srednjem vijeku. Već su se u ranom kršćanstvu pokušavali uskladiti promjene godišnjeg doba i tijek sunca s datumima vezanim uz život Krista, Majke Božje i svetaca. Ti su datumi s pripadnim smjerovima zraka i pojavom sunca na određenom mjestu mjesnoga istoka iskorišteni pri zidanju pojedinih predromaničkih crkvica. Tobožnje de-formacije svjesno su zamišljene i ovisne o konfiguraciji okolice i o tipu građevina (kružnom, okruglom ili šesterolisnom). Orijentacija i kompozicija crkve posebno je određena s obzirom na njezina titulara tako da na dan toga sveca sunce izlazi na mjestu u horizontu uvijek u istoj točci. Smjerovi tih zraka izlazećeg sunca vrlo često određuju orijentaciju objekta i prema njima se de-formiraju pojedini elementi. Prema veličini kuta podnevne visine sunca na različite blagdane i svetačke dane određuje se položaj prozora, otvora, njihov izgled i veličina. (M. Pejaković, *Starohrvatska sakralna arhitektura.* KS - NZ MH, Zagreb, 1988, str. 284.)

kvice (Sveti Križ u Ninu, Sveta Trojica u Splitu, Sveti Juraj u Rovanjskoj kod Zadra). On navodi i druge crkve građene na isti način (na primjer crkvicu Svetog Jurja u Radunu kod Kaštel Staroga, crkvicu Svetog Đurđa na Koločepu) te u svim tim crkvama otkriva zajednički i cjelovit program kojemu je podređena njihova izvedba u istom vremenu, ali na različite načine zbog uvažavanja lokalnih uvjeta.[515] Radi što točnijeg datiranja starohrvatskih crkvica važno je navesti da se u srednjem vijeku ta sakralna arhitektura (veza s izlaskom sunca, te zimskim i ljetnim solsticijem) posebno nastavila u franačkom carstvu, i to s Karlom Velikim.[516] Pejakovićeva zasluga posebno je u tome što je u hrvatskoj znanosti 1978. godine upozorio na jedinstvenost starohrvatske crkvene ahitekture.[517] Utvrđeno je da su franački misionari u našim krajevima bili benediktinci, a njima je ta vrsta arhitekture bila poznata i iz ranijih vremena. Najstariji poznati primjer takve kršćanske sakralne arhitekture nekadašnja je crkva svetog Martina u jednom švicarskom benediktinskom samostanu iz VII. stoljeća (kanton Graubunden).[518] Dakle: Starohrvatske crkve mogle su biti građene najranije od početka IX. st., kad počinje franačka vlast (od oko 803. godine), dakle s misionarenjem benediktinaca. Dakako da su crkvice takva načina gradnje mogle biti građene među Hrvatima i poslije IX. stoljeća. Međutim, neke od njih (na primjer Sveti Križ u Ninu),

---

515 M. Pejaković, *Starohrvatska sakralna arhitektura*, nav. dj., str. 292.

516 M. Pejaković točno ističe da je Karlo Veliki sagradio dvorsku kapelu u Aachenu, čija je os orijentirana točno prema istoku, iako je starija crkva na istom mjestu bila orijentirana drukčije. Nova kapela zauzela je samo poziciju oltara starije crkve, dok je os kapele zaokrenuta za oko 40 stupnjeva. Kapela je bila posvećena Bogorodici, čiji je blagdan padao na dan ekvinocija, kad sunce na horizontu označuje točku pravoga istoka. (M. Pejaković, *Broj iz svjetlosti.* NZ MH, Zagreb, 1978, str. 37.)

517 Zahvaljujući rezultatima njegovih istraživanja možemo s velikom sigurnošću datirati dio starohrvatske crkvene arhitekture. Sam M. Pejaković uzgredno napominje da je doba Karla Velikoga “vjerojatno“ vrijeme našeg pokrštavanja. On zna da je takav način gradnje (vezan uz izlaz sunca i solsticije) poznat u prapovijesti i u kršćanstvu. Međutim, važno je da se takva vrsta crkvene arhitekture u kršćanstvu zaista počela jače razvijati tek u franačkom carstvu. Navedena dvorska kapela Karla Velikoga (742. - 814.) izgrađena je između 786. i 800. godine. Može se pretpostaviti da je ona bila uzor za gradnju i drugih sličnih crkava u to doba, posebno u franačkom carstvu.

518 R. Droßler, *Astronomie in Stein*, nav. dj., str. 137.

koje su bile u glavnim središtima hrvatskoga državnog i crkvenog života, najvjerojatnije su nastale istodobno kad i ta hrvatska središta.[519]

Iz izloženoga slijedi da najtipičnije starohrvatske crkvice nisu podrijetlom ni iranska, ni bizantska, ni starosjedilačka, ni izvorna hrvatska umjetnost. One mogu biti samo izvedba hrvatskih zidara - klesara, ali su nastale u zapadnom, i to konkretno franačkom kulturnom (duhovnom, crkvenom) krugu. Vinko Dionizije Lasić (znanstvenik i franjevac rođen 1913. godine) desetljećima je proučavao povijest i rasprostranjenost pletera i zaključio da Hrvati nisu taj ukras donijeli sa sjevera i da ga nisu primili ni od Bizanta. To dokazuje i tvrdnjom da na istočnoj obali Jadrana gotovo uopće nema pletera sve do kraja VIII. stoljeća i da se on u Hrvata pojavljuje i biva sve češći tek od IX. stoljeća. On je konkretno precizirao da su Hrvati primili pleter tek s pokrštavanjem i to iz sjeverne Italije. Iz toga je dalje zaključio da je većina stanovništva na današnjem hrvatskom teritoriju do IX. st. bila poganska.[520] "*Sama ova činjenica pobija sva mišljenja, da su Hrvati ovaj pleterni ukras donijeli sa sobom, ili ga primili od naroda sjeverne Europe, ili iz Bizanta*."[521] Činjenica da u najvećem dijelu srednjovjekovne Bosne uopće nema pletera identičnog tipa kao u hrvatskom kraljevstvu[522] potvrđuje da u toj bosanskoj državi proces pokrštavanja u doba franačke ekspanzije nije bio pod franačkim političkim, odnosno vjerskim i kulturnim utjecajem.

Pokatoličenje doseljenih Hrvata događalo se pod utjecajem Franaka, koji su u povijesti poznati i po nasilnom pokrštavanju, pa je shvatljivo da su Hrvati i zbog toga mogli otpadati od Rimske crkve. Da su Hrvati, i su-

---

519 Miloje M. Vasić je već 1922. godine analizom starohrvatskih crkava, i to onih koje je on svrstao u skupinu "centralnih građevina", utvrdio da se one geografski, "*sem jedne crkve, nalaze u predelima između Nina i Spljeta, upravo u oblasti Dalmacije u užem smislu*". On je posebno zaključio: "*Sve što smo u ovom odeljku kazali jasno svedoči da su dalmatinski Hrvati, priznajući političku vlast Franaka, primili od njih ne samo hrišćanstvo i specijalne kultove franačkih i galskih svetaca, nego još i oblike crkvava i plastičnu dekoraciju.*" (M. M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka.* Geca Kon, Beograd, 1922, str. 88, 92.)

520 Vinko D. Lasić, *Pleterni ukras od najstarijih vremena do danas. Njegov likovni oblik i značenje*. ZIRAL, Chicago, 1995, str. 918.

521 V. D. Lasić, *Pleterni ukras*, nav. dj., str. 734.

522 "*Nema tropletera, u strogom smislu, na hrvatskim srednjovjekovnim stećcima.*" (V. D. Lasić, *Tropleter njegov prostor, vrijeme i značenje.* Hrvatski kalendar, Chicago, god. 42, za 1985, str. 140.)

sjedni im narodi, stvarno otpadali od rimskog kršćanstva svjedoči i Konstantin Pofirogenet, koji u djelu *Život Bazilija I.* piše:

"52. *Kao u ostalim oblastima tako su i na zapadu za vreme carevanja Mihajla državni poslovi bili veoma zanemareni,... Pored toga od onih Skita, koji žive u Panoniji, Dalmaciji i susednim oblastima, mislim Hrvati i Srbi i Zahumljani i Travunjani i Konavljani i Dukljani i Neretljani, zbaciše sa sebe davnašnju vlast Romeja i postadoše samoupravni i samostalni, pokoravajući se isključivo svojim arhontima. Pokazujući potpuno odvajanje, većina njih otstupi i od svetog krštenja, da ne bi zadržali nikakav zalog prijateljstva i pokornosti prema Romejima.*

54. Gore navedena plemena, Hrvati i Srbi i ostali, videvši ono što je romejskom pomoću učinjeno za one u Dalmaciji... pohitaju da ponovo dođu pod ranije gospodstvo i da se vrate u pokornost prema romejskoj vlasti. I zbog toga poslaše poslanike caru i oni koji i od same vere otpadoše i potpuno otstupiše od svetog krštenja,..."[523]

3.

Od prvih početaka kristijaniziranja moralo se misliti na stvaranje temeljnih liturgijskih tekstova, a posebno evenđelistara. M. Japundžić je nakon dugogodišnjih istraživanja zaključio da je slavensko bogoslužje barem za jedno stoljeće nastalo prije Ćirila i Metoda i da se razvilo na području koje je obuhvaćalo zapadne hrvatske krajeve: Istru, Primorje, veći dio ostale Hrvatske sve do Samobora (blizu Zagreba), dio zapadne Bosne, Hercegovinu, Dalmaciju i, po svoj prilici, današnju Crnu Goru. Prema njemu to su upravo krajevi u kojima je uz male iznimke slavensko bogoslužje sačuvano do danas.[524] M. Japundžić je usporedio hrvatska glagoljska evanđelja s ćirilo-

---

523 B. Ferjančić (obradio), *Vizantiski izvori*, II, nav. dj., str. 79.

524 M. Japundžić, *Hrvatska glagoljica*. Hrvatska revija, XIII/1963, 4, 482. M. Japundžić je na više primjera definitivno dokazao da se biblijski tekst najstarijega hrvatsko-glagoljskog misala (*Illirico Borgiano*) razlikuje od službenoga crkvenog teksta Vulgata i da slijedi starije latinske tekstove tzv. *Vetus latina*, koja je bolje poznata pod imenom *Itala*. Biblija u prijevodu sv. Jeronima (Vulgata) postala je službeni tekst latinske Crkve od VIII. stoljeća. Prije Vulgate na Zapadu je bilo raznih latinskih prijevoda poznatih pod gore spomenutim nazivima *Vetus Latina* i *Itala*, koja je bila iz početka u upotrebi na cijelom Zapadu. Prijevod sv. Jeronima učvrstio se u Rimu i u krajevima rimske liturgije, dok je na području drugih latinskih liturgija (milanske, akvilejske, ozarapske ili gotske u Španjolskoj te raznih

metodskim prijevodom, s *Vulgatom, Italom, Vetus Latinom* i sa starim grčkim tekstovima i našao više od tisuću razlika. On je veliki dio razlika našao već u samoj *Vetus Latina*, u tekstovima koji su pisani na području Reims-Tours, pa je iz toga zaključio: "*Očito je, da te razlike, što se nalaze samo u Vetus Latina, nijesu mogle nikako doći u hrvatske tekstove iz grčkoga teksta, nego samo iz starolatinskih prijevoda (tekstova), a to nam i opet potvrđuje da su hrvatski glagoljski biblijski tekstovi prevedeni prije prijevoda sv. Ćirila. Kako se Vetus Latina upotrebljavala u Galiji, i to do Karla Velikoga, moramo zaključiti, da je prijevod biblijskih tekstova povezan s djelovanjem galskih misionara, i to najkasnije do 8. na 9. stoljeće*."[525] Postojanje stare sklavinske i germanske (gotske) simbioze ne očituje se samo u preuzimanju germanskih naziva i značenja za neka glagoljska slova. M. Japundžić ističe da su se "*zaista - u najstarijem glagoljskom evanđelistaru nalazili tragovi Ulfilina prijevoda. Samo po sebi to ne mora značiti mnogo. No ono što je osobito važno je, da se neki redci evanđelja nalaze samo kod Ulfile i u nijednom grčkom ili latinskom prijevodu*".[526]

---

galikanskih liturgija u Galiji, uključivši tu i Bavarsku) bila u upotrebi Itala. M. Japundžić tvrdi da se hrvatski glagoljski tekstovi uz očite znakove *Itale* postupno prilagođuju Vulgatinu tekstu, dok konačno poslije Tridentskoga sabora Vulgatin tekst nije postao službeni tekst glagoljskih liturgijskih knjiga. Usp. M. Japundžić, *Koji je bio predložak najstarijeg glagoljskog misala*? Jubilarno izdanje *Hrvatske revije*, 1951-1975. München - Barcelona, 1976, str. 564.

525 M. Japundžić, *Hrvatska glagoljica*, str. 480. Usp. i M. Japundžić, *Koji je bio predložak,* nav. dj., str. 565.

526 M. Japundžić, *Gdje, kada i kako je nastala glagoljica i ćirilica?* Hrvatska revija (Zagreb), XLIV/1994, 4, 547. Japundžić iznosi u prilog mišljenju K. Šegvića i M. Barade da je vodeći sloj Hrvata primio kršćanstvo i to ono arijansko na istoku sljedeću činjenicu: "*Bilo Zapadna, bilo Istočna Crkva kod krštenja upotrebljava formulu **ego te baptizo**, što grčki znači: uronjavam, čistim, perem od istočnoga grijeha. Hrvatska formula, koju su misionari prenijeli i na druge slavenske narode, glasi: **ja te krstim**, a to znači, činim te kršćaninom, a ne perem te. A ta je riječ, kako neki misle, nastala od staro-germansko-gotske riječi **kreist**, što doslovno znači kršćanin. Kod nas ´krst´ ima značenje krštenja. Kod istočnih Slavena označuje krštenje i križ*." (M. Japundžić, *Gdje, kada i kako je nastala glagoljica i ćirilica?*, nav. dj., str. 548.) Arijanizam je i u Panoniji prvobitno bio duboko ukorijenjen pa su se njegovi ostatci stoljećima na tom teritoriju dugo sačuvali. Da je ovo činjenica posvjedočuje i nekoliko sačuvanih liturgijskih knjiga zagrebačke stolne Crkve. Panonski prostor nakon propasti sisačke biskupije oko 600. godine ostao je bez svoje posebne više crkvene organizacije sve do osnutka zagrebačke biskupije krajem XI. stoljeća. Franjo Fancev, koje je posebno istraživao ovu problematiku, bio je svjestan da se u ko-

Hrvati Like, Krbave i Gacke nisu bili pokatoličeni ni u devetom stoljeću jer se u *DAI* banska Hrvatska opisuje kao nekrštena za razliku od pokrštene županijske Hrvatske.[527] U svezi s ovim opisom bitno je shvatiti da je posebno rimska crkva i arijance smatrala "poganima", pa se može zaključiti da je Porfirogenetova banska poganska Hrvatska u vjerskom smislu isto što i banska arijanska Hrvatska. "*Za odgovor na pitanje jesu li Hrvati... u novoj domovini bili s poganstva obraćeni na kršćansku vjeru, ili su kao kršćani krivovjerci ovdje bili tek pokatoličeni, osobito je važno što o tome svjedoči arhiđakon splitske crkve Toma. O pokrštenju, odnosno pokatoličenju Gota-Hrvata, on govori u tri poglavlja svoje povijesti, VII., XI. i XIII., i svaki put tvrdi da su oni bili kršćani, ali arijevski krivovjerci i u novoj domovini odrekli su se toga krivovjerja.... Tako triput ponovljena tvrdnja u različitu kontekstu ne može biti izmišljena. A moramo znati da je Toma kao visoki službenik splitske crkve imao uvid i u one crkvene dokumente koji su do naših dana zametnuti ili uništeni.*"[528] Toma Arhiđakon sigurno ne bez razloga cr-

---

deksima u zagrebačkoj stolnoj crkvi krije liturgijsko – obredna povijest zagrebačke biskupije, ali dodaje da mu "*za objašnjenje i detalja samoga obreda nedostaje teološkoga znanja i liturgijsko-historijskih pomagala*"(F. Fancev, *O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj.* Zbornik kralja Tomislava. JAZU, Zagreb, 1925, str. 520.) Među knjigama je sačuvan jedan obrednik ili ritual (*Missale antiquissimum*), koji on po pismu datira u XI. st., ali dopušta mogućnost da potječe i iz početka XII. stoljeća. F. Fancev smatra da se u obredima očituje čudna mješavina utjecaja istoka i zapada "*kojih dogmatsko tumačenje ja sam ne mogu da rasudim, a ne nalazim mu objašnjenja ni u djelu benediktinca Ed. Martene De antiquis ecclesiae ritibus*". Taj obred je razdijeljen na tri dana u kojima se posebno ispovijeda nicejsko vjerovanje u Trojstvo i Krista. F. Fancev je donio i izvode, a posebno nicejsko vjerovanje za prvi dan. Ne može biti slučajno da se u tekstu izričito ističe Arija. "*Kao prvi i drugi dan tako se i treći počinje molitvama, čitanjem evanđelja, a onda se prelazi na čitanje i to najprije dogmatskoga kanona ‚de trinitate, quia non esi confusa in una persona', koji glasi: ‚Credimus'* ". (F. Fancev, *O najstarijem bogoslužju*, nav. dj., str. 523 - 524.) Ovaj naglašeni antiarijanizam preostao je iz doba kada je arijanizam na tom teritoriju bio duboko ukorijenjen. Da je krajem XI. st. arijanizam potpuno nestao na navedenom prostoru, ne bi ga se posebno spominjalo u ovim knjigama. To zaključivanje potvrđuju izvori u kojima se naglašava da se zagrebačka biskupija utemeljila baš zbog postojanja hereze na njezinom teritoriju. (Kralj Ladislav osniva oko 1094. godine zagrebačku biskupiju.)

[527] N. Klaić, *Poganska stara ili vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta*, nav. dj., str. 56.

[528] B. Zelić, *Problematika postanka i pokrštenja hrvatskog naroda.* U: I. Mužić, *Hrvati i autohtonost,* IV. izdanje, nav. dj., str. 34-35.

kveni raskol u hrvatskoj državi XI. stoljeća tumači isključivo arijanizmom. Josip Hamm u analizi Tomina navoda o odgovoru pape Aleksandra II. hrvatskom poslanstvu, koje ga je molilo da potvrdi bogoslužje na slavenskom jeziku,[529] dolazi do zaključka da je u pozadini crkvenog raskola u Hrvatskoj u XI. stoljeću, bio arijanizam. "*I Šišić - kojemu su papine riječi ´u svojoj jezgri sasvim vjerno uscuvane´- priznaje da se ovo mjesto ima tako tumačiti ´da je u Rimu vladalo mišljenje, da je slavenska služba arijanskoga (dakle heretičkoga postanja), samo što on u tome vidi ´tendencioznu informaciju dalmatinskih Latina´, a ja mislim da se papine riječi imadu uzeti doslovce i da se u jedanaestom vijeku nije tako razmetalo arijanizmom kako se to obično drži, nego da se pritom doista imala na umu Arijeva ili Arijevoj vrlo srodna nauka. Najbolji je dokaz za to i opet Toma, koji smrt Cededinu opisuje... a to nije ništa drugo nego doslovni opis smrti Arijeve, što, dakako, ne isključuje da je Cededina smrt u svojim detaljima mogla biti i naknadno izmišljena, ali isto tako potvrđuje činjenicu da je Toma pišući o arijanizmu među Hrvatima u XI. stoljeću doista imao pred očima Arijevu a ne koju drugu hereziju...*"[530]

---

529 "*Scitote, filii, quia hec, que petere Gothi student, sepenumero audisse me recolo, sed propter Arianos inventores litterature huiusmodi, dare eis licentiam in sua lingua tractare divina, sicut predecessores mei, sic et ego nullatenus audeo*." (T. Archidiaconus, *Historia Salonitana*. Priredio: F. Rački, nav. dj., str. 51.)

530 J. Hamm, *Glagoljica i sv. Braća.* Hrvatska smotra, VII/1939, 9, 446. J. Hamm zaključuje kako se pojava arijanizma u XI. st. ne može činiti čudna jer da i Stefan Prvovjenčani u *Žitiju* svoga oca govori o tome kako se Arijeva hereza u Nemanjino vrijeme ukorijenila u njegovim zemljama. On dodaje da je ovdje govor o arijanstvu te "*da se i Stefan i Toma toliko obaraju baš na arijanstvo, kojega u ovo vrijeme (XI. i XII. st.) u Evropi više nigdje nije bilo. Interesantno je i svakako ne bez dubljega značenja da Split i Dalmaciju od Stefanove Raške rastavlja baš Bosna, koja u našoj povijesti sa svojom ´bosanskom crkvom´zauzima mjesto koje još uvijek nije dovoljno jasno. Iz dosadašnjih studija - a tih je danas već lijep broj - moglo se za njezinu nauku utvrditi samo jedno, a to je da to nije bilo bogomilstvo u onakvu obliku kako ga nalazimo u Bugarskoj i u drugim zemljama. Dovedemo li to u vezu s onime što je gore rečeno, doći ćemo i nehotice na pomisao nije li naša ´bosanska crkva´u svojoj prvotnoj jezgri bila nastavak srednjovjekovnog arijanstva koje je baš u Bosni za sobom ostavilo brojne arhitektonske spomenike. Tome u prilog moglo bi se na pr. navesti i to da su svi važniji spomenici ´bosanske crkve´ prepisani iz starih glagoljskih originala i da t. zv. Bosančica pokazuje izrazite tragove glagoljskoga pisma, koje je opet sa svoje strane u srodstvu sa gotskim arijanskim pismom".* (J. Hamm, *Glagoljica i sv. Braća*, nav. dj., str. 446 - 447.) Iz određenih problematičnih vrela izvode se zaključci o postojanju bogumila u srednjovjekovnoj Bosni. Međutim, postojanje bogumila u Bosni je historiografski mit. (Usp. I. Mužić, *Vjera Crkve bosanske*. Mu-

Da se u papinskom Rimu smatralo da je među Hrvatima postojala hereza očituje se i iz određenog stajališta papinskog Rima prema činjenici da je u studenom 1075. "*knez Amiko zarobio kralja Hrvatske*". Giuseppe Praga navodi za Amika ovo: "*Amico, brachium saeculare del papato*."[531] K. Šegvić ističe da je papa bio nezadovoljan s tim hrvatskim kraljem i da mu je tražio zamjenika. "*Istodobno je Grgur VII. poslao u Dalmaciju svoga legata Gerarda, da sazove sabor u Splitu… Gerardo je imao i političku misiju, da dovede naime na prijestolje u Hrvatsku i Dalmaciju osobu papinskog potpunog povjerenja… Provala (Normana) i ovo zarobljenje su morali deprimirati duhove u Hrvatskoj, i ta depresija je stvorila raspoloženje za kompromisno riješenje prijepora s rimskom stolicom tako da je narod prihvatio kandidaturu bana Zvonimira za hrvatskoga kralja, koju kandidaturu bješe pripravio Gerardo, a papa odobrio po informacijama svojih pristaša… Grgur VII. proglasi Zvonimira kraljem postavljenim apostolskom vlašću: quem in Dalmatia regem apostolica auctoritas constituit*."[532] U glavi XXVII. hrvatske redakcije Dukljaninove kronike priča se o blagostanju za Zvonimirova vladanja Zagorjem i Primorjem i o tome kako su ga ubili "nevirni Hrvati" na skupštini sazvanoj "u petih crikvah u Kosovi" (Biskupija kod Knina). Sasvim je moguća istinitost priče kako su "nevirni Hrvati" ubili kralja i papina vazala Zvonimira zato što je slijedio politiku Rimske crkve.[533] F. Šišić ističe da su detalji kronike iskićeni, ali da je

zej Hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2008, str. 183.) Zanimljiv je navod Marian Wenzel o razgovoru s Johnom Fine-om iz šezdesetih godina prošloga stoljeća kada su oboje u Bosni proučavali Crkvu bosansku. "*Tada i tu smo zajedno zaključili da ništa u bosanskoj kulturi nije vezano za bogumile, uprkos svemu što nam je rečeno.*" Ona je sljedećeg dana posjetila Alojza Benca, koji je s Otom Bihalji Merinom bio koautor knjige *The Bogomils* (London, 1962.) i ovako opisuje razgovor s njim: " '*Dr. Benac, rekoh, moram vam nešto reći. Prošle večeri sam razgovarala s John Fineom, koji istražuje Crkvu bosansku. Zajedno smo zaključili da ni na stećcima ni u Crkvi bosanskoj nema ničeg bogumilskog. Mislim da bogumili nisu napravili stećke. Mislim da nikad nisu ni bili ovdje.' – 'Znam', reče on. 'Uvijek sam to znao. Ali to nije nešto što ja mogu reći. Vi to možete i ja ću vam pomoći'.*" (M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu.* Sarajevo-Publishing. Sarajevo, 1999, str.17-18.)

531 G. Praga, *La traslazione di S. Niccolo e i primordi delle guerre normane in Adriatico*. Archivio storico per la Dalmazia (Roma), sv. 64, str. 56.

532 K. Šegvić, *Hrvatsko bogoslužje*. Bogoslovska smotra, XVII/1930, 3, str. 298-299.

533 Arheološka istraživanja su potvrdila postojanje pet crkvica koje spominje Dukljanin. U historiografiji se naglašava kako je pitanje o načinu smrti kralja Zvonimira

ipak "*jezgra pričanja hrvatske tradicije, da je hrvatski kralj Dmitar Zvonimir ubijen u narodnoj skupštini, jamačno potpuno ispravna*".[534] Stjepan Buć, kada navodi Dukljaninovo pričanje o ubojstvu Zvonimira, zaključuje: "*Njega je, po mome mišljenju, srušilo arijansko plemstvo iz nutrine države, koje nikada nije trpjelo uplitanje Rima u naše prilike, pa jedva čekalo neku prigodu, da obračuna sa svojim vladarom, kojemu ne mogoše oprostiti, da se oslonio na Papu.*"[535]

"*jedno...od najkontroverznijih u hrvatskoj povijesnoj znanosti*". (M. Zekan, *Zvonimirovo doba, politička i kulturna povijest.* U: *Kralj Zvonimir*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenik, Split - Arheološki muzej, Zagreb, 1990, str. 24.)

534 F. Šišić, *Povijest Hrvata,* nav. dj., str. 587. Šišić prenosi i mišljenje Frane Bulića, koji u pismu Šišiću navodi "*da je veoma vjerojatno umorstvo Zvonimirovo*". (Šišić, ibid.)

535 S. Buć, *Problemi etnogeneze Hrvata*. Hrvatska revija, XX/1970, 4/80/, str. 947. U biti problematike pokatoličavanja Hrvata važna je i uloga predhrvatskoga elementa u Dalmaciji. *"Još jednu mogućnost razjašnjavanja razlike u procesu pokrštavanja između Hrvata i ostalih Slavena daje nam ono shvaćanje hrvatske etnogeneze koje je obrazložio I. Mužić. Prema njegovim zaključcima, dalmatinski su starosjeditelji činili najveći etnički element među onima koji su učestvovali u oblikovanju hrvatskoga naroda u ranom srednjem vijeku. Bez obzira kakav je bio broj autohtonog stanovništva u odnosu na ono doseljeno u ranom srednjem vijeku, treba se potpuno složiti s Mužićevom tvrdnjom da su starosjeditelji među kojima se kršćanstvo širilo još u kasnoantičko doba bili jedan od važnih čimbenika u složenome procesu oblikovanja hrvatskoga naroda i njegove uljudbe. Time se ranosrednjovjekovna 'natio Chroatorum' značajno razlikovala od drugih slavenskih političkih tvorevina iz toga doba. Nije čudno da se zbog toga i odnos hrvatske vladajuće elite prema pokrštavanju mogao bitno razlikovati od toga, što je bio slučaj u drugim slavenskim zemljama."* (Denis J. Alimov, *Neka opažanja u vezi s problematikom oblikovanja hrvatske kneževine u Dalmaciji.* Hrvatska obzorja, XIV/2006, 1-4, str. 117.)

Prilozi

O VLASIMA

1.
O PROBLEMATICI VLAHA I VLAHA

Riječ *Włoch* potječe vjerojatno iz germanskog *Walhaz*, *Walh*.[536] Germani su imenom *Walah* nazivali Kelte koje su Rimljani zvali Gali.[537] U historiografiji se ističe kako podrijetlo Vlaha ni do danas nije riješeno jer o tome ni povijest, ni etnografija, ni lingvistika nisu dale jednoznačna objašnjenja i da zato "*s pravom možemo Vlahe nazvati zagonetnim narodom*".[538] Doseljenici sjeverno od Dunava mogli su pod pojmom Vlasi podrazumijevati više

---

536 Tomasz Czarnecki, *Gotisches im Wortschatz des Polnischen*. Institut germanske filologije Univerziteta u Gdansku, Gdansk, rukopis, str. 10. Usp. V. D. Koroljuk, *Termin „Vološskaja zemlja" v rannesrednevekovih pismenih istočnikah*. U: *Etničeskaja istorija vostočnih Romancev*. AN SSSR, Nauka, Moskva, 1979, str. 10. Postoji mnogo različitih mišljenja o podrijetlu naziva Vlah. Usp. Karl Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992, str. 94-95.

537 Branko Gavela, *Iz dubine vekova*. Tehnička knjiga, Zagreb, 1977, str. 237.

538 Dragoslav Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*. SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja, knj. 16, Beograd, 1982, str. 20-24. "*Ako posmatramo stočarsku vlašku etničku masu na Balkanskom poluostrvu možemo govoriti samo o dve potpuno različite etničke grupe: o Karagunima (tj. onih koji nose crne gunjeve) i Faršeriotima (čije ime potiče od mesta Faršeri u Albaniji, a nose isključivo bela odela)... Aromuni sebe često nazivaju jednostavno Vlasi*." (D. Antonijević, *Obredi i običaji,* nav. dj., str. 20-24.) Mišljenje D. Mandića da su Vlasi na Balkanu potomci od Rimljana koloniziranih Maura opovrgavaju rezultati antropoloških i antropogenetičkih istraživanja. (Usp. D. Mandić, *Postanak Vlaha. Nova povjesna istraživanja.* U: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti.* HPI, Rim, 1963, str. 515-575. D. Mandić je ovaj rad objavio prvi put pod naslovom *Postanak Vlaha prema novim poviestnim iztraživanjima* u ediciji *Hrvatska misao,* sv. 18-19, Buenos Aires, 1956, str. 1-48.)

značenja,[539] ali je moguće i da su po doseljenju mnoge balkanske starosjeditelje tako nazivali. Izvanjska (nevlaška) svjedočanstva upućuju da je ime Vlah od početka bio naziv za distinkciju ne-Slaven, ne-German i slično, a ne etnonim.[540] Nema potvrde da su se i oni balkanski starosjeditelji, koji su bili više-manje romanizirani, a koji su živjeli stoljećima na prostoru između između Dunava, te Crnog, Sredozemnog, Egejskog i Jadranskog mora, osjećali pripadnicima jedinstvenog etnosa. "*Vlasi su bili romanizovan elemenat, balkanski ali i nebalkanski. Oni su nastali na limesu i izvan Balkana, od Dačana, pridošlih Kelta, od Ilira, od tesalijske populacije i Tračana. Među balkanskim Romanima tokom srednjeg i novog veka bilo je znatnih razlika i u pogledu jezika i običaja, na primer između Romana od Kotora do Bojane (i u gradovima severne Albanije), između Romana u arbanaškim primorskim gradovima i tzv. Cincara kao i između Aromuna sa Pinda i onih iz meglenskog kraja. Ni danas u severoistočnoj Srbiji (severno od Rtnja, Homolje, Mlava) svi Vlasi nisu istog porekla niti su u isto vreme došli u svoja sadašnja staništa.*"[541] U suvremenoj literaturi prevladavaju tri shvaćanja o Vlasima: da su Rumunji, da su potomci nekadašnjih stanovnika rimskih kolonija i da su romanizirani, odnosno latinizirani Grci.[542]

Rezultati antropogenetičke analize Vlaha, za koju su uzorci uzimani iz Albanije, Makedonije i Rumunjske, pokazuju da unutar Vlaha postoji velika genetička raznolikost.[543] Rezultati istraživanja potvrđuju da na primjer Vlasi i Grci u Tesaliji imaju relevantne antropološke razlike, a postoje sličnosti tih Vlaha sa zapadno-makedonskim tipom tako da treba tražiti podrijetlo tesalijskih Vlaha u Makedoniji.[544]

---

539 Zaključivanje o tome veoma je teško. "*Na Balkanu, jedva da se može pratiti staro stanovništvo u unutrašnjosti, do približno IX. stoleća (južna Bugarska)*." (Iz pisma Đorđa Jankovića autoru iz Beograda od 8.-12. II. 1991.)

540 Snježana Buzov, *Vlaško pitanje i osmanlijski izvori.* Povijesni prilozi, sv. 11 za 1992. Zagreb, 1992, str. 48.

541 Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine.* Knjiga II, Beograd, 2003, str. 11.

542 K. Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden.* Nav. dj., str. 48-53. Usp. i Vangel J. Trpkoski – Trpku, *Vlasite na Balkanot*. Nakladnik: Združenie prijateli na Vlasite od rodniot kraj, Skopje, 1986, str.10-12.

543 Ivan Jurić, Recenzija (od 10. rujna 2006.) knjige I. Mužića, *Hrvatska povijest IX. stoljeća*, II. izdanje, str. 3.

544 "*Die Walachen Thessaliens im Vergleich zu ihren benachbarten nicht-walachischen Bevölkerungsgruppen*". Dissertation. Vorlegert von Soy-Maria Tsioli, Kiel, 1977, str. 132. Usp. Efremovska Ljudmila, Schmidt Horst, Hans Ge-

U starijoj historiografiji zastupalo se mišljenje da su Vlasi romanizirano prastanovništvo Balkana,[545] a da je Vlah "*svuda*" osoba romanskog podrijetla.[546] Međutim, Vlasi su se kao i drugi starosjeditelji nazivali i imenom *Romani-Romeji*, i to najviše ako su bili nekadašnji pripadnici Istočnoga Rimskog Carstva.[547] Nije nimalo vjerojatno da su Sklavini po

---

org, Đorđević Dobrivoje, Dadić Nikoloska Elizabeta, *Genetska struktura dveju vlaških populacija iz R. Makedonije.* Glasnik Antropološkog društva Srbije. Novi Sad, vol. 43 za godinu 2008, str. 94-99.

545 Petar Skok je držao da je bilo različitih načina latiniziranja starobalkanskog stanovništva (vojska, dovođenje italskog pučanstva u naše krajeve, odlične rimske ceste, isluženi vojnici koji su dobivali zemljišta, oslobođeni robovi, vjera, rimska državna vlast). Na temelju takva zamišljanja Skok je stvorio zaključak: "*Tako se zgodi te cijela teritorija na Balkanu, počevši od mjesta gdje se na Jadranu nastavlja balkanski dio od Via Egnatia, cesta koja je spajala Rim preko Soluna i Carigrada sa istokom, pa sjeverno od Scupi i zapadno od Serdike (Sofije) i crtom preko Hemusa na Crno more pripadne sferi latinskoga jezika."* Na taj način, Rimljani su, prema Skoku, i od kontinentalnog stanovništva stvorili *"pučanstvo, homogeno rimskome i po jeziku i po pravnim navikama*". P. Skok je odlučno zaključio da se *"u istočnoj balkanskoj Romaniji mogao da održi od balkanskih starinaca Iliro-Tračana samo jedan mali dio koji živi danas pod imenom Arbanas ili Arnauta*". On je naveo da su Rumunji balkanski narod koji je "*izašao iz rimskoga osvojenja Balkana*", a da su Arnauti (Arbanasi) balkanski narod "*koji je današnji preostatak onih antičkih starinaca na Balkanu, koje su Rimljani zatekli ovdje i poštedili od potpunog romanizovanja*". (P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*. Pomorska biblioteka Jadranske straže, Split, 1934, str. 19-20, 22, 25, 43.) Bogumil Hrabak o shvaćanjima "vlaške problematike" u P. Skoka točno zaključuje: "*Nema sumnje da su u planinskim krajevima dela Hrvatske i Dalmacije neki starinci mogli govoriti nekom varijantom latinskog jezika, različitom od italijanskog i latinskog književnog, ali iz toga ne izlazi da su svi starinci bili Romani, pa ni romanizovani Iliri.*" (B. Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. II, Vlastita naklada, Beograd, 2003, str. 86.)

546 Usp. Konstantin Jireček, *Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima*. Zbornik Konstantina Jirečeka, I, SAN, Posebna izdanja, knj. CCCXXVI, Odelenje društvenih nauka, n. s. knj. 33, Beograd, 1959, str. 193. Branko Gavela dopušta mogućnost da podrijetlo romanskih elemenata u mentalitetu, jeziku i određenim običajima Vlaha valja tražiti u njihovim keltskim predcima, a ne u rimskom pokušaju romanizacije Balkana koja je, i prema njegovu mišljenju, bila bez većeg uspjeha i bez trajnijih posljedica. (Branko Gavela, *Predanja i znanja o starom Balkanu*. Nolit, Beograd, 1978, str. 225.)

547 Špiro Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. ANUBiH, Godišnjak, knj. V, CBI, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 236.

doseljenju zavladali svim dijelovima Balkana i zato je moguće mišljenje E. P. Naumova da su uz *Sklavinije* mogle postojati i *Vlahije* (*Vlaške*)[548] koje su mogle biti nastanjene starosjediteljima.

U balkanskim krajevima već od srednjega vijeka spominju se Vlasi,[549] ali je samo dio tih nomada koji su se nazivali Vlasi, i to onaj koji potječe iz stare Dacije, bio jako romaniziran. *Ti* su Vlasi u IX. i X. stoljeću već od borbi između Avara, Franaka i Bugara bježali na bizantsko područje gdje se spominju kao *Vlahi* ili *Volohi*.[550] U jednom se izvoru navodi kako su 976. godine vlaški nomadi ubili Samuilova brata Davida i to je prvi spomen vlaškog imena. Prema D. Antonijeviću, *te* Vlahe preveli su u grčko pravoslavlje grčki misionari, ali su oni ostali i nepismeni, a "*nisu ni znali da se Rimsko carstvo raspalo*".[551] Ti su Vlasi imali i svoju posebnu *episkopiju*. "*U vreme vladanja Aleksija I. Komnena (1081-1118), srećemo, u jednom spisku episkopija, episkopiju 'Vlaha' koja je pokorna prestolu Bugarske, dok se u drugom spisku veoma precizno locira sedište Vlaške episkopije u mestu Vreanoti koje se od strane istraživača identifikuje s Vranjem u oblasti južne Morave, u Srbiji*."[552]

Vlasi se na kraju X. stoljeća iz Larise sele u unutrašnjost Bugarske, a kao vojnici se javljaju u grčkoj službi 1091. godine u borbama protiv Pečenega, a 1166. godine u borbama protiv Madžara. "*Od XII do XV vijeka Tesalija je u tolikoj mjeri naseljena vlaškim stanovništvom da se naziva Velika Vlaška, dok se Etolija u isto vrijeme nazivala Mala Vlaška*."[553] Prvo veće preseljavanje starobalkanskog stanovništva treba vremenski

---

548 E. P. Naumov, *K voprosu o značeniji termina "Vlahija" v Hronike tak nazivajemogo Ansberta.* U: *Etničeskaja istorija vostočnih Romancev.* AN SSSR, Nauka, Moskva, 1979, str. 202.

549 Maria Comsa, *Romanen-Walachen-Rumänen.* Zbornik: *Welt der Slawen*. C. H. Beck, München, 1986, str. 138.

550 M. Comsa, *Romanen-Walachen-Rumänen,* nav. dj., str. 124, 137-138.

551 D. Antonijević, *Obredi i običaji…,* nav. dj., str. 28-29.

552 Gacović Slavoljub, *Kud se dedoše Rumuni Tihomira Đorđevića*. „Izdavač: Nacionalni savet vlaške nacionalne manjine-Bor", Bor, 2008, str. 101-104.

553 Š. Kulišić, *Neki etnički problemi,* nav. dj., str. 235. O Vlasima u Tesaliji i Makedoniji vidi raspravu G. G. Litavrina pod naslovom "*Vlahi vizantijskih istočnikov X – XIII vv.*" u zborniku njegovih radova pod naslovom *Bizant i Slaveni*. (G. G. Litavrin, *Vlahi vizantijskih istočnikov X – XIII vv.* U: G. G. Litavrin, *Vizantija i slavjane*. Aleteja, Sankt-Peterburg, 2001, str. 607.)

locirati u kraj X. i početak XI. stoljeća, a zbilo se prisilnom seobom vlaškog življa Tesalije u doba makedonskog vladara Samuila.[554]

Od XIII.-XIV. stoljeća i balkanske pastire naziva se Vlasima.[555] Napominje se u literaturi da je "*da je početkom XII. vijeka pojam 'vlah' bio ekonomska kategorija, što dokazuje Žička hrisovulja, jer se vlasima suprotstavljaju ratari koji su u Povelji navedeni kao 'zemaljski ljudi'... Pored ovog najstarijeg srpskog zakonskog spomenika ima još niz drugih u kojima se ratari suprotstavljaju stočarima, pa su prvi navedeni kao 'ljudi' ili 'zemaljski ljudi', a stočari kao 'vlasi*'".[556] B. Hrabak točno napominje da nisu svi stočari i pastiri u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka nazivani Vlasima. "*Arbanasi su bili tipični stočari, a nikad nisu zvani Vlasima. Bugarski vladari Asen i Petar su mogli zaista biti Vlasi i govoriti vlaški*."[557] Činjenica je da su se Vlasima na Balkanu nazivali i stanovnici koji su govorili slavenskim jezikom. U literaturi se ističe kako je još "*Ana Komnenova upotrebljavala reč 'Vlah' označavajući negrčka plemena u prvom redu Slovene i Romane. S tim je u logičnoj vezi kasnije označavanje tom reči svih pastira i seljaka u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva*."[558] Ana Komnena (1083.-1148.), Georgios Pahimeros (1242.-1310.), Niketas Akominatos Honijat (XIII. stoljeće) i neki drugi bizantski pisci upotrebljavaju izraz *Vlah* "*da bi njime označili negrčka plemena Balkanskog poluostrva, tj. Slovene i Rumune. Tako Honijat i njegovi savremenici bugarske careve Asena i Petra kao i Bugare nazivaju Vlasima, a njihov jezik vlaški*".[559]

---

554 B. Hrabak, *Iz starije prošlosti...,* knj. II, nav. dj., str. 127.

555 Flavia Giadrini, *Morlacchi e "morlacchismo".* Tesi di laurea. Università degli studi di Padova, Facoltà di lettere e filosofia). Padova, 1986/1987., str. 2.

556 Nikola Vukčević, *Etimologija pojma Vlah i njegova razna značenja.* Knjiga: *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji,* CANU, Titograd, 1981, str. 329-330.

557 B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989.

558 Miroslav Draškić, *Narodna kultura uže Srbije u svetlosti etničkog mešanja poromanizovanog (vlaškog) i slovenskog stanovništva*. Radovi XI. savjetovanja etnologa Jugoslavije, Muzej grada Zenice, Zenica, 1970, str. 87.

559 N. Vukčević, *Etimologija pojma Vlah...,* nav. dj., str. 334. O Vlasima na Balkanu posebno usporedi: Nicoara Beldiceanu-Irene B. Steinherr, *Quatres actes de Mehmed II concernant les Vlaques des Balkans slaves.* Südost-Forschungen, München 1965, tom XXIV, str. 103-118.; Nicoara Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves a l'epoque ottomane (1450-1550)*. Revue des etudes islamiques, Paris, 1966, tom XXXIV, str. 83-132.; Matei Cazacu, *Les Valaques dans les*

Vlasi se u srednjovjekovnim vrelima na balkanskom prostoru označuju kao posebnost, koja se tretira ne samo u etničkom smislu[560], nego i kao zanimanje.[561] Dobrescu Valerian posebno navodi mišljenje Nicoara Beldiceanua kako prema nekim vrelima za područje Bosne u XV. stoljeću naziv "Vlah" ponekad ima etničko značenje, a ponekad mjesto u kojem su Vlasi stanovali, ili pak samo zanimanje (stalež).[562]

2.
Vlasi u Hrvata

Prema navodu Ivana Lucića u dokumentima iz Dalmacije ne nalazi se naziv Vlah prije 1300 godine.[563] U povelji hrvatskog kralja Krešimira, koja je datirana u Biogradu 8. srpnja 1071. godine, spominje se selo Vlašić na otoku Pagu ("*uillas Pagi: Pecani, Murowlani, Wlasici*"). Međutim, "*diplomatičko-paleografska i historička analiza mnogih autora pokazuje da se radi o očitom falsifikatu.*" [564]

Ivan Ostojić misli da su Hrvati poznavali naziv *Vlasi* vjerojatno već od IX. stoljeća "*što možemo neizravno zaključiti iz tipično vlaških osob-*

Balkans occidenteau (Serbie,Croatie, Albanie, etc). U: *Les Aroumains*. Institut National des langues et civilisations orientales, Centre d'étude des civilisations de l'Europe centrale et du Sud-Est, Paris, 1989, str. 79-93.

560 Špiro Kulišić napominje da se u kotorskim vrelima krajem XIV. st. ne spominju ni Srbi ni Hrvati, nego uz Turke i Slavene, najčešće Vlasi, koji se pišu velikim slovom i koji se sami nazivaju Vlasima i da zato ta oznaka ima etničko značenje. (Špiro Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*. Pobjeda, Titograd, 1980, str. 26, 87.)

561 Skender Gashi na primjeru spomena vlaških katuna iz okolice Dubrovnika (iz XIV i XV. stoljeća) zaključuje "*da atribut vlah u njemu upozorava na djelatnost a ne i na etničku pripadnost žitelja tih stočarskih naselja*". (S. Gashi, *Albansko-vlaška simbioza u svjetlu onomastike.* U: Onomastica jugoslavica. JAZU, Razred za filologiju knjiga 10, Zagreb 1982, str. 52.)

562 Dobrescu Valerian, *Ius valachicum im osmanischen Reich*. U: *Beiträge zur spraclichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien.* Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburstag. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1992, str. 623.

563 Giovanni Lucio, *Dei Vlahi*. U: *Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia.* Edizioni Lint, Trieste, 1983. str. 668.

564 *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.* Sv. 1: Listine godina 743-1100 / uredio Marko Kostrenčić. Zagreb: JAZU, 1967, str. 123-124. Karakteristike pisma upućuju da je ova isprava napisana krajem dvanaestog ili početkom trinaestog stoljeća. (*Diplomatički zbornik,* nav. dj., str. 123.)

nih imena u ispravama toga stoljeća".[565] Međutim, takvo zaključivanje nije uvjerljivo. Anto Babić spominje i mogućnost da su na primjer nazivi Kulin i Kotroman "*vlaška imena*".[566] Ako bi ovo razmišljanje bilo točno to bi značilo, da su u doba bana Kulina i Kotromanića, srednjovjekovnom Bosnom vladali Vlasi. Sigurno je da su se imenima na koja upućuju Ostojić i Babić stvarno nazivali starosjeditelji u Hrvatskoj i Bosni, ali ne postoje pisana vrela iz kojih bi se moglo zaključiti da su se njihovi nosioci smatrali ili nazivali Vlasima. Iz jednoga vrela iz godine 1235. može se zaključiti da se tada ni bosanski pastiri nisu nazivali vlasima. U čl. 3 *Prvoga rogozničkog zakona* od 5. travnja 1235. godine stoji: "*… a došlo je ovamo i drugih deset pastira iz Bosne, koje smo ubrojili među gornju dvadesetoricu robova i naznačili u njihovom broju, da nas služe, iskrče i obrađuju ove zemlje za naše plemenito življenje*."[567]

Ako su u srednjovjekovnoj Hrvatskoj i Bosni do XIII. stoljeća postojali i stanovnici nazivani Vlasi koji su govorili i nekim neslavenskim jezikom onda je njihov broj u odnosu na ostalo stanovništvo bio neznatan. To se posebno može zaključiti iz izvještaja Rajmunda od Agilesa o prolazu križara kroz Hrvatsku za I. križarskog rata 1096. godine u kojemu se navodi: "*Dalmacija je kraj, koji se pruža između Ugarske i Jadranskoga mora, i ima četiri metropole: Jazaru (Zadar) i Salonu, koja se drugim imenom naziva Split, Antibar (Bar) i Raguzu (Dubrovnik)… Stanovnici žive jedino od stada i krda, osim malo njih, koji nastavaju morske obale. Ti se razlikuju od drugih i običajima i jezikom, a imaju latinski jezik, dok ostali upotreblavaju slavenski jezik i barbarsko odijelo*."[568] Iz ovoga vrela jasno proizlazi da se u XI. stoljeću u malim priobalnim mjestima govorilo latinski, a u veoma velikom zaleđu samo slavenskim jezikom. To znači da stočari u hrvatsko-bosanskom zaleđu, koje slično opisuju Vilim Tirski i Rajmund od Agilesa, nisu bili romanizirani, odnosno da nisu govorili nekim neslavenskim jezikom.

---

565 Ivan Ostojić, *Vlasi u Hrvatskoj*. Vlastita naklada, Krapina, 1974, str. 72-74.

566 Anto Babić, *Društvo srednjovjekovne bosanske države.* II. *Vlasi.* U: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine.* I. *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske* države. ANU BiH Posebna izdanja knjiga LXXIX, Odeljenje društvenih nauka knjiga 17, Sarajevo, 1987, str. 46.

567 Miroslav Pera, *Prvi rogoznički zakoni*. Poseban otisak iz Zbornika radova Pravnog fakulteta u Splitu, br. XX-XXI/1983-1984, Split, 1983-1984, str.161.

568 N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 84.

Temeljni dio najranijega hrvatskog vrela, koji spominje Vlahe, poznat je kao *Libellum Gothorum, quod latine Sclavorum dicitur regnum*, i nastao je najkasnije do svršetka XII. stoljeća. U petoj glavi latinske redakcije ovoga spisa, kada se priča o osvajanjima *Vulgara*, navodi se (u hrvatskom prijevodu) i ova rečenica: "*Zatim osvajajući zauzmu cijelu Makedoniju; potom čitavu pokrajinu Latina, koji se u ono doba zvahu Rimljani* (*'Romani'*)*, a sada se zovu Morovlasi, to jest Crni Latini.*"[569] U istoj glavi hrvatske redakcije ovoga vrela ta rečenica glasi: "*Posli obujaše Sledusiju i pojdoše u Macedoniju, i nju prijaše i svu zemlju latinsku, ki se onda (za) Rimljane držahu, a sada se zovu Črni Latini, kih cesar s onimi ima mnogo rvanje*."[570] Dakle prema ovom spisu *Crni Latini* (*Morovlasi*) prvotno su nazivani i *Romanima*,[571] a u kasnijoj se latinskoj redakciji *Romani - Latini* identificiraju s pojmom *Vlah*. Međutim, iz ovoga navoda ne proizlazi da su u srednjovjekovnoj Hrvatskoj (posebno u dalmatinskim gradićima) i Bosni do doba nastajanja ovoga vrela stanovnici identificirani s nazivom Maurovlasi. Naziv *Romani* odnosio se na sve podanike carstva od kojih najveći dio na Balkanu nikad nije bio romaniziran. Stanovnici primorskih (posebno dalmatinskih) mjesta nazivali su se, kako svjedoče vrela, Latini, ali nikada nisu označeni u tim vrelima vlaškim imenom. "*Po mišljenju P. Skoka, Latinska zemlja (provincia Latinorum), koju u XII vijeku spominje Dukljaninova hronika, mogla je biti ili Mizija, ili Tesalija, 'provincija Romejaca'. Za Vlahe, stanovnike ove provincije, Dukljanin kaže da su se ranije nazivali Romani, a u njegovo vrijeme da se zovu Morovlasi, to jest Crni Latini.*"[572] Branimir

---

569 "*Igitur impugnantes Sylloduxiam, expugnaverunt eam Inde debellando ceperunt totam Macedoniam; post haec totam provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Moroulachi, hoc est Nigri Latini vocantur*." (I. Mužić /priredio/, *Hrvatska kronika 547. - 1089.* / V. izdanje, Marjan tisak, Split, 2002, str. 140.)

570 I. Mužić, *Hrvatska kronika,* nav. dj., str. 64.

571 Romani su prvobitno bili građani Rima. "*Romanus in älterer Zeit, Latinus seltener und vorwiegend jünger ist die Bezeichnung dafür in lateinisch geschriebenen Quellen*." (Milko Kos, *Vlahi in vlaška imena med Slovenci*. Glasnik Muzejskoga društva za Sloveniju. Ljubljana. God. 20, 1939, str. 235.)

572 Š. Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti.* ANU BiH, Godišnjak knjiga V, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 3, Sarajevo, 1967, str. 236. Toponimi i osobna imena s korijenom "maur" (crn) osobito su mnogo proširena na teritoriju Makedonije, Tesalije i Južnoga

Gušić točno zaključuje: "*Die Gegend, aus der sie ursprünglich gekommen sind, sind die Gebirge der zentralen Balkanhalbinsel, von den Rhodopen im Osten bis zum Epiros im Westen. Ihr Zentrum breitete sich im 10. Jahrhundert zwischen dem Prespasee, und Kastoria in Makedonien aus und war als Μεγάλη Βλάχια – Velika Vlaška bekannt. Die Chronik von Epiros erwähnt eine griechische Walachei und in den Lebensgeschichten der serbischen Könige von Archbischof Danilo wird erzählt, wie König Milutin einen walchischen Staat 'državu zemlje Vlahiotske' bekriegte. Diese schwarzen Wlachen werden hier schon von dem byzantischen Schriftsteller Kedren, Pachimer und Ana Komnena erwähnt… Sie sind nur für den Nahkampf leicht bewaffnet mit Lanzen und Axt und in Mäntel aus schwarzer Wolle gekleidet. Diese schwarz gekleideten Hirten erwähnt auch der Priester von Doclea, als 'nigri latini', gegenüber den sonst licht bekleideten 'latini albi'.*"[573]

Hrvati su se po doseljenju, kako navodi Toma Arhiđakon, stopili s dijelom starosjeditelja. Dakako da su se neki od tih starosjeditelja, na prostorima koje su osvajali Hrvati, mogli nastaviti u planinama baviti stočarenjem, od čega su mnogi od njih i ranije stoljećima živjeli.[574] Taj dio starosjeditelja, uglavnom stočarskog zanimanja, mogao je kasnije biti od Hrvata nazivan i Vlasima.[575] Oni se dugo vremena tijekom

---

Epira. (Litavrin G. G., *Vizantija i Slavjane*. Aleteija, Sankt-Peterburg, 2001, str. 161.)

[573] B. Gušić, *Wer sind die Morlaken in adriatischen Raum*? Balcanica, SANU, IV./1973, str. 459.

[574] Po svim dijelovima Balkana stoljećima se živjelo od stočarstva. "*Na osnovu praistorijskih arheoloških nalaza na području Like i Primorja, naročito onih u okolini Velebita, može se utvrditi da su ondašnji ilirski stanovnici bili sezonski stočari i da se stočarska kretanja Liburna i Japoda na relaciji planina-primorje i obrnuto mogu rekonstruisati i uporediti sa savremenim stočarskim migracijama koje ne pokazuju nimalo odstupanja ni razlike u pogledu marš-rute kretanja*." (D. Antonijević, *Obredi i običaji…*, nav. dj., str. 36.) U *De admistrando imperio*, dakle sredinom X. stoljeća, opisuje se neretvanska *Paganija*, spominju se otoci Mljet, Korčula, Brač i Hvar, a posebno se navodi da ti stanovnici posjeduju svoja stada i da od njih žive. (Božidar Ferjančić /obradio/. *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. Tom II. SAN, knj. CCCXXIII, Vizantološki institut knj. 7, Naučno delo, Beograd, 1959, str. 35.)

[575] U izvoru iz 1433. godine imamo ovakove stilizacije: "*vsi dobri Vlasi… v Hrvatih'* "; "*da niedan Vlah' mei nami naš' brat' hrvackih Vlahov*'". (N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine.* Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. 278.)

srednjeg vijeka nisu morali miješati s Hrvatima sve dok su mogli živjeti u svojim posebnim skupinama kao transhumantni stočari.[576] Na današnjem hrvatskom i bosanskom teritoriju prevladava antropološki tip čovjeka identičan ljudskom tipu iz željeznog doba na istom prostoru. Posebna genetička istraživanja definitivno su potvrdila da u današnjih Hrvata i Bošnjana postoji samo oko jedne trećine gena *sklavinskih* doseljenika s europskog sjevera.

Vlaški naziv u nekim hrvatskim krajevima nose potkraj srednjega vijeka i pastiri u planinama, bolje rečeno, njih gradsko i prigradsko stanovništvo naziva Vlasima. "*Rečeni Vlasi, odnosno Morlaci*", u ispravama iz prve polovice XIV. stoljeća tretiraju se i kao "*pastiri u planinama koje dijele Bosnu od Hrvatske*".[577] Starosjeditelji iz Bosne, smatrani bosanskim Vlasima i kada stvarno nisu bili Vlasi, posebno dolaze i u kopnenu Dalmaciju usporedno s nastojanjem bosanskog kralja Tvrtka I. da zavlada Dalmacijom. Navodi se da katuni u sjevernoj Dalmaciji (osim jednoga) u posljednjem desetljeću XIV. stoljeća nisu bili iz Hercegovine, nego iz Bosne ili tadašnje Hrvatske, koja je obuhvaćala i Donje kraje, to jest današnju Bosansku krajinu.[578]

Naziv Vlah, posebno od XIV. i XV. stoljeća, označuje i na hrvatskom prostoru, uz stočare, dijelom i vojnike najamnike i oni su kao takvi uživali posebne povlastice. Tako se Vlasi u Dalmaciji spominju 1322. godine kao vojnici bana Mladena II. Šubića u bitci kod "*Bliske*"[579], a za bitke kod Krke 1324. godine vojska Mladenova brata Jurja II. Šubića sastojala se od Poljičana, Vlaha i Bošnjaka. D. Mandić navodi kako se drži da su Vlasi iz prve bitke 1322. godine potjecali iz Bosne, ali da se to ne može reći za one iz 1324. godine. On misli da su Vlahe u dalmatinsku Hrvatsku doveli banovi Pavao I. Šubić (1278.-1312.) i njegov sin Mladen II. (1312.-1322.) iz Bosne i Zahumlja, i to u vojničke svrhe. D. Mandić zaključuje da su oni

---

576 "*Nomadizam kao starije stanje stočarenja u balkanskim zemljama vezuje se za antički period i rani srednji vek. U balkanskim zemlja, na primer u XIV. veku, nije moglo više biti nomadizma, jer su i planine dobile svoje gospodare: vladara, crkvu ili osamostaljene oblasne gospodare*." (B. Hrabak, *Iz starije prošlosti…,* knj. II, nav. dj., str. 41.)

577 Ivan Lučić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*. I, Čakavski sabor, Split, 1979, str. 623.

578 B. Hrabak, *Iz starije prošlosti…,* Knj. II, str. 88

579 Miha Madijev, *Historija.* U: *Legende i kronike*, Splitski književni krug, Split, 1977, str. 175.

početkom XIV. stoljeća doveli iz Bosne i Zahumlja veći broj Vlaha i naselili ih na kraljevskim i banskim dobrima oko gornje Cetine i drugdje uz obvezu da će im služiti u vojničkim potrebama. Iz pisma Ljudevita Velikoga Ivanu Nelipiću od 21. studenoga 1345. godine stalni broj Vlaha ("*Olachi*") nalazio se na kraljevskim dobrima oko gornjega toka rijeke Cetine, a 1357. godine Vlasi su i u okolici Šibenika. Iz povelje bana Nikole Seča od 25. ožujka 1362. godine spominju se deset puta Morovlasi (*Morovlachi*) koji su iz zagorske Dalmacije sišli na zimovanje u okolicu Trogira.[580]

U predtursko vrijeme (posebno u prvoj polovini XV. stoljeća) glavne naseobine Vlaha u hrvatskim zemljama nalazile su se između Trogira, Šibenika i Dinare, s jačim uporištima u Kninu, Vrlici i Nutjaku kod Sinja, a zatim u Lici i Krbavi. [581] "Zakon" o povlasticama za cetinske Vlahe potječe iz XIV. stoljeća kada su došli u službu kneza Ivaniša, a sačuvali su svoj povlašteni položaj i u XV. stoljeću.[582] B. Hrabak, navodi da su cetinski Vlasi u velikoj mjeri doseljeni hercegovački Vlasi koji su donijeli i svoj govor.[583] Cetinski Vlasi lučili su se od Hrvata kao većinskog stanovništva tako da ni 1436. godine nisu dopuštali da im cetinski knez postavi Hrvata za vojvodu niti da im na njihovu sudu može biti sudac Hrvat.[584] Iz ovoga izvora proizlazi da su se cetinski Vlasi dijelili na one koji stalno žive na selu i na one koji su za vojnu službu. Ovi cetinski Vlasi razlikuju se i od Srba, kako to potvrđuje isto vrelo iz 1436. godine koje uz njih posebno spominje Srbe.[585] Cetinski Vlasi nose i katolička imena. Vlasi u Hrvatskoj "*imaju u velikoj većini hrvatska narodna imena*",[586] a

---

580 Svi podatci iz ovoga pasusa navedeni su prema: D. Mandić, *Postanak Vlaha*, nav. dj., str. 551-553.

581 D. Mandić, *Postanak Vlaha*, nav. dj., str. 551-553

582 N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest…,* nav. dj., str. 278.

583 "*Kod ličkih vlaha u pogledu jezika imamo dve kategorije: ikavci su zaista domaći i oni nisu morali biti romanizirani ili su rano pohrvaćeni; drugi su ijekavci, koji su s pravoslavnim vlasima došli u XVI. st. iz Hercegovine*." (B. Hrabak u pismu autoru iz Beograda od 24. V. 1989.)

584 "*I da ne drže Hrvati Vlahov mimo jednoga bravara (pastira)*." (N. Klaić, *Izvori,* nav. dj., str. 280-281.)

585 "*I da ne more otdati (tužiti) najamnik (plaćenik) ni lovas (konjušar) na gospodara, i Srblin da ne more otdati na Vlaha, ni Vlah na Srblina*." (N. Klaić, *Izvori*, nav. dj., str. 281.)

586 Ivan Ostojić, *Prilog onomastici šibenskog kraja. I (Antroponimi)*. Vlastita naklada, Krapina, 1980, str. 28. Mnoga imena Vlaha (Danilo, Ninoje, Piavić, Martin Dehonijević, Radić Guljević, Radmil Babić, Mozgota Guljević, Radovan

to prevladavanje hrvatskih imena u Vlaha potvrđuje da su ti Vlasi govorili hrvatskim jezikom.[587] Ovi cetinski Vlasi podizali su i ukrašavali stećke četrdesetih godina XV. stoljeća. Kao cetinski Vlasi spominju se i Kustražići 1436. godine u *Zakonu*, koji je za njih te godine u Klisu potvrdio "*Hanž Frankapan… ban Dalmacije i Hrvat.*".[588] U Cisti (prema Imotskom) pokopan je pod jednim sljemenjakom Herko Kustražić (sin Jur/o/ja), a poslije njegove smrti i u blizini njegova groba, pod drugim sljemenjakom njegova "*dobra žena*" Vladna Kustražić.[589]

"*Kad se 1487. godine na kninskom plemićkom sudu raspravljalo da li neka sela u istom komitatu pripadaju hrvatskim plemićima Keglevićima ili Vlasima, onda je Keglević zatražio od kninskih sudaca da odgovore tko sve 'iuxta consuetudinem Croatie' smije svjedočiti na sudu. Plemeniti Hrvati odgovaraju bez oklijevanja da to smiju činiti samo 'homines nobiles bone opinionis et fame et non coloni simplices sive Wolahi'... U Hrvatskoj se, prema tome, u XV. st. termin vlah upotrebljava uglavnom u dvostrukom smislu: vlah je ili colonus simplex ili Wolahus regalis. S njim se, kao što ćemo još vidjeti, izjednačuju i neki Vlasi na vlastelinstvima hrvatskih velikaša. Slična je upotreba termina vlah i u XIV. st., samo s tom razlikom što se tada još osjeća*

Skalić, Matija Terehimčić, Tome Kalčić, Bartol Trhunac, Toma Garčić, Milovan Pilipović, Jakov Radković, Ivan Pavlović) nalaze se u ispravama koje je objavio Radoslav Lopašić. Usp. R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*. II. izdanje, MH, Zagreb, 1943., str. 236-237; R. Lopašić, *Hrvatski urbari*. I. JAZU, vol. V, Zagreb, 1894, str. 8-12, 381-382, 408-409.

587 "*Pre svega, u to vreme Hrvati, kao katolici, ređe nose narodna a znatno više katolička imena. Upravo tim narodnim imenima se i izdvajaju Vlasi od svoje čisto hrvatske sredine. Vlasi, koji su rano primili katoličanstvo, i u tom se pogledu ne razlikuju od Hrvata, tj. i oni pretežno nose katolička imena*." (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine.) Gotovo se ne može ni pretpostaviti da bi ti Vlasi, koji se još nazivaju *hrvatski Vlasi* ili *Vlasi u Hrvata* i koji imaju hrvatska imena govorili i nekim "romanskim jezikom". Samo je dio kasnijih doseljenika iz istočnih balkanskih krajeva govorio posebnim "vlaškim jezikom" koji se shvaćao kao sinomim za latinski jezik (npr. u Bartola Kašića) ili za talijanski jezik (npr. u Ivana Tomka Mrnavića).

588 N. Klaić, *Izvori,* nav. dj., str. 278-281.

589 Ivan Petričević, *Prilog poznavanju stećaka zapadnog dijela Imotske krajine.* U: *Imotski zbornik*, sv. 3, MH, Imotski, 1995, str. 151-157.; I. Petričević, *Iz lovrećke prošlosti.* U: *Lovrećki libar*. Društvo lovrećana u Zagrebu, Zagreb, 1999, str. 26-30. Usp. Marijan Lozo, *Dva stećka iz Ciste.* Imotska krajina (Imotski), XVI/1985, 342-343, 8. (Broj od 1. travnja 1985.)

njegovo podrijetlo. Naime, Vlah, Lah ili Latinus znači i u hrvatskim zemljama prvotno stranca uopće, a zatim se termin sužava i specificira. Zbog toga i postaje, uglavnom, sinonim za balkanskog stočara… nema sumnje da cetinske Vlahe treba ubrojiti među velikaške podložnike, dok lički Vlasi pripadaju 'svetoj kruni kralevstva ugarskog v Hrvatih', oni su, dakle, kraljevski Vlasi. No, to nisu i jedini poznati primjeri, jer se već odavno zna u historiografiji za grupu kraljevskih Vlaha Šiglanovića u kninskoj županiji. Oni su već 1365. godine 'Olachi domini nostri regis in regno Croacie', a Šišić je 1938. godine upozorio na Žigmundov privilegij izdan 1405. godine. Butku Brančiću, koji je tada 'Walahorum nostrorum regalium in regnis nostris Dalmatie et Croatie wayvoda'. Novi podaci na koje smo naišli u Zadarskom notarskom arhivu omogućili su nam da utvrdimo da je broj velikaških Vlaha veći... Kraljevski Vlasi (Olahi domini nostri regis, Wolachi banatus regni Croatie) žive u drugoj polovici XIV. i u XV. st. u dvije kraljevske županije: ličkoj i kninskoj... Njihova je prednost pred hrvatskim plemićem upravo u tome da pod 'svetom krunom ugarskom' vojuju pod svojim zapovjednicima, što je bila povlastica koju hrvatski plemić ne može dostići. “[590]

Poslije turskih osvajanja, posebno u XVI. stoljeću “*Vlasima se… moglo postati voljom fiska*“, a u Srijemu i srednjoj Slavoniji “*u dva deftera džizije /1555. i 1581) javlja u naslovu ime 'Vlasi' za čitavo kršćansko seosko stanovništvo, uključujući čak i ono mađarsko, dok se 'pravi' Vlasi uopće ne popisuju (jer ne plaćaju glavarinu).* “[591]

S vremenom su “Vlasima“ u Bosni i Dalmaciji posebno nazivane osobe pravoslavne vjere i to se održalo do u drugu polovinu XIX. stoljeća.[592]

U srednjovjekovnoj hrvatskoj državi za narodnih vladara postojali su Hrvati (u vrelima *Sclavini*), Latini u priobalnim gradićima i potomci raznih starosjeditelja koji su prihvatili ime Dalmati(ni). To znači da je stanovnika koji su nazivani Vlasi, ako su takvi uopće postojali u toj hrvatskoj državi, bio zanemariv broj.

---

590 N. Klaić, *Položaj Vlaha u XIV. i XV. stoljeću u hrvatskim zemljama (prema štampanoj građi i novim podacima iz Zadarskog notarskog arhiva*). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Radovi. Knjiga LXXIII. Odjeljenje društvenih nauka. Knjiga 22. Sarajevo, 1983, str. 107-111.

591 Nenad Moačanin, *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. godine. Preispitivanja.* Matica hrvatska, Zagreb, 1999, str. 84-85.

592 Usp. i: Gustav Weigang, *Die Aromunen*. Leipzig, Johann Ambrosius Barth, 1895, Band I, Elibron Classics, 2006. Pretisak izdanja iz 1895. Amazon Distribution, Leipzig, 2006, str. 273.

3.
Vlasi u Bosni i Hercegovini

U Bosni se Vlasi prvi put spominju u povelji bosanskog bana Ninoslava oko god. 1234. "*No to nijesu bili domaći Vlasi, nego oni iz srednjega Balkana, koje su Dubrovčani upotrebljavali kao prenosnike svoje trgovačke robe*."[593] Vrela u XIV. i XV. stoljeću razlikuju u Bosni Vlahe od Bošnjana (*Vlachy et Bosgniani*).[594] Dubrovčani su stanovništvo oko Trebinja, Ljubinja i Gackoga smatrali u srednjem vijeku Vlasima. Tako se u dubrovačkim izvorima spominju 1376. godine "*Vlachi et Bosgnani*", a godine 1454. zna se za "*Vlahe i druge Bosance*".[595] Vrela iz 1361., 1385., 1399., 1406., 1407., 1408. i 1417. godine spominju Vlahe bosanskih banova i kraljeva.[596]

Bitno je znati da su u Bosni mnogi od onih koji su kasnije nazivani Vlasima autohtoni još od antičkih vremena, ali je posebno važno da nema posvjedočenja da su se oni sami nazivali ili da su od drugih u Bosni bili nazivani Vlasima ili vlasima. "*Vojvoda Donjih Krajeva Juraj Vojsalić, bratić hercega Hrvoja, darujući neke posjede humskim knezovima, braći Jurjevićima, gospodarima zapadnog Huma, spomenuo je u darovnici 1434. god. i vlaška plemena Voihniće, Pribinoviće i Hardomiliće. Poznato mi je da danas postoji u blizini Ljubuškog selo Hardomilje, selo Vojnići i selo Pribinovići kod Širokog Brijega. Jasno je da su poslije 1434. g. od ovih vlaških plemena nastala sela: Hardomilje, Vojnići i Pribinovići... Ovaj podatak iz povelje govori da je vlaško pleme Vojnići posjedovalo nekropolu 'Gračine'... Iz toga podatka zaključujem da je nekropola 'Gračine'* (*Vojnići*) *iz XIV i XV vijeka i da je pripadala samo pomenutim Vlasima. Iz izloženoga se vidi da je Vlaha bilo i u stočarskom predjelu Širokog Brijega i da je kulturni uticaj iz Vojnića* (*'Gračine'*) *dopirao i do Širokog Brijega. Gornja tvrdnja nije nimalo čudna jer su Ri-*

---

593 D. Mandić, *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. HR, godina XVI/svezak 2-4 (62-64), prosinac 1966, str. 237-246.

594 Š. Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. ANUBiH, Godišnjak, knj. V, CBI, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 239.

595 Z. Mirdita, *Vlasi u historiografiji*. HIP, Zagreb, 2004, str. 110.

596 D. Mandić, *Postanak Vlaha*, nav. dj., str. 556. Godine 1403. spominju se "kraljevski vlasi". (Marinov, V. *Raseljenie pastuhov-kočevnikov vlahov na Balkanskom poluostrove i za ego predelami.* U: *Slavjano-vološkie svjazi*. Akademija nauk Moldavskoj SSR, 1978, str. 173.)

mljani imali u Vojnićima (*u 'Župnici'*) *svoje veliko naselje i jedno drugo u Bigesti* (*na Humcu*) *u blizini vlaškog naselja Hardomilja, gdje se našlo nekoliko rimskih spomenika s natpisima. To znači da su Vlasi autohtoni na tom području i da ih Slaveni nisu mnogo uznemiravali iako su ih poslovenili.*"[597] B. Hrabak napominje kako je "*Marko Vego u pravu da je u Zahumlju* (*Humu*) *bilo Vlaha ne samo pre Turaka nego i pre Bosanaca* (*treća decenija XIV st.*)".[598] Međutim, ne postoje potvrde koje potvrđuju da su se stari stanovnici Bosne (do doseljavanja pravih Vlaha i vlaha) sami nazivali Vlasima ili da su oni do tada bili tako od drugih nazivani.

D. Mandić navodi da se u poveljama srpskoga kralja Uroša I. (1243. – 1276.), koje je izdao pravoslavnoj Humskoj episkopiji (1243. i 1253. godine) Vlasi spominju u srpskim zemljama oko Lima, ali se ne spominju na imanjima stolačkoga područja od Bivoljega Brda kod Domanovića do Stona na poluotoku Pelješcu. Prema D. Mandiću u tim se krajevima Vlasi Burmazi prvi put spominju 1305. godine, a Vlasi Zotovići u Ljubomiru (istočnom dijelu Zahumlja), spominju se 1313. godine što svjedoči da su se Vlasi doselili u Zahumlje krajem XIII. stoljeća, za srpske vladavine u ovim krajevima (1284. – 1304).[599]

Hercegovački Vlasi doseljeni su iz Tesalije, Epira i Makedonije.[600] B. Hrabak zaključuje da su najznačajnija staništa "*vlaha-romana*" bila "*u Tesaliji, odakle su i naši hercegovački vlasi*".[601] Neki potomci tih doseljenih Vlaha, koji su govorili posebnim jezikom, mogu se po svojim imenima ili prezimenima i danas prepoznati.[602] Prva najstarija faza dose-

---

597 M. Vego, *Ljubuški*. ZM, Sarajevo, 1954, str. 32.

598 B. Hrabak u pismu autoru iz Beograda od 19. I. 2009.

599 D. Mandić, *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. Nav. dj., str. 237-240.

600 B. Hrabak, *Iz starije prošlosti…,* knj. II, nav. dj., str. 284.

601 B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine.

602 "*Na pravo podrijetlo ovih doseljenika upućuju nas i stara njihova porodična imena, mada su ona sačuvana u malom broju, jer su u Bosni i ta imena zamjenjivana patronimikonom, izvedenim po očevu imenu, zvanju ili zanimanju, ili hipokoristikonom po njegovu zavičaju, a vrlo često i nadimkom, koji su im nadijevali njihovi suseljani. Ipak među potomcima doseljenih Vlaha ima mnogo porodičnih imena sačuvanih iz doba njihovih seoba. Od velike množine imena evo nekoliko najznačajnijih: Banjani, Balac, Bilbija, Boban, Bokan, Banduka, Bencun, Belen, Bender, Besara, Bovan, Čokorilo, Darda, Doman, Drečo, Đerman, Gac, Gala, Jarakula, Kalin, Kešelj, Keser, Kočo, Kalaba, Kokoruš, Kosor, Lopar, Macura, Mataruga, Pađen, Palavestra, Punja, Riđan, Šola, Šolaja, Šabat, Šurla, Šatra, Škipina, Špira, Tubin, Taor, Tintor, te konačno razni Kecmani, Šikmani, Toromani, Šumani,*

ljivanja stočara u Hercegovinu nastala je dolaskom starobalkanskih katuna[603] "arbanaškog tipa" iz današnje Metohije, zapadne Makedonije i Albanije preko Zete i to najkasnije početkom XIII. stoljeća. Druga faza doseljivanja Vlaha u Hercegovinu povezana je s dolaskom bosanske vlasti oko 1330. godine kada se spominju vlaški katuni. "*Ti vlasi nisu bili arbanaškog porekla i pokazuju viši stepen organizacije; nisu poreklom od istog roda, nastupaju sa mnogo više slovenskih imena i oni doprinose punoj slavizaciji zatečenih 'vlaha' arbanaškog porekla. U Hercegovini kao deo bosanske države, u kojoj je feudalni sistem bio mnogo blaži nego u Vizantiji, bugarskoj i srpskoj državi, sve više dolaze nove vlaške grupe i tu, u Hercegovini, koja pruža i zimski boravak stoci, stvaraju neku vrstu nove* '*Vlahije*'*, posle one u Tesaliji, odakle je takođe bio izvestan broj skupina. Najživlje naseljavanje vlaha u Hercegovini tako traje od oko 1330. do oko 1420. godine. Pojava Turaka ubrzala je dobežavanje vlaha čak na Ston i dubrovačku teritoriju poslednje decenije XIV. veka. Vlasi Ugarci možda potiču iz ugarske države u Erdelju. Posle 1420. godine završava se proces teritorijalizacije hercegovačkih vlaha… Takva je bila situacija i u Crnoj Gori* (*tu se slažem sa prof. V. Čubrilovićem*)*, gde su crnogorska takođe vlaška plemena sprečila dalje nadiranje arbanaških stočarskih grupa iz Albanije ili iz Metohije u današnje oblasti Crne Gore.*"[604] B. Hrabak posebno navodi da je 1530. godine '*donja Bosna*' mogla kod starosjeditelja imati katoličku većinu i zato što su to do tada bili krajevi stare hrvatske države. Međutim, druga doseoba "*srpsko-martološka, je zaista u to vreme* (*1530.*) *dolazila od Beograda i Smedereva…*

Karani, Šurlani, Servani. Sva ta imena skroz su neslovjenska i nehrvatska, a mogao bi ih protumačiti samo dobar romanista; ali se i ona slaviziraju u novije vrijeme nastavkom ić ili ović, ević." (Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*. MH, Zagreb, 1941, str. 41.) U XVII. stoljeću bilo je Vlaha koji su ljetovali na Vitorog planini i Kupresu, a zimovali u Makarskom primorju i oni su govorili "vlaškim" jezikom, bili su katoličke vjere, a pratio ih je jedan franjevac. (Miroslav Džaja, *Sa Kupreške visoravni*. Otinovci - Kupres, 1970, str. 20-21.)

[603] Bratstvo je najčešće obuhvaćeno katunom. "*Katun bi, prema tome, bio organizovana ekonomska, socijalna i demografska zajednica kao i samo stanište biregionalnih i bisesilnih stočara, koji su u opštim feudalnim uslovima poštovali očinsku liniju srodstva. Katun je postao selo tek sa teritorijalizacijom Vlaha*." (B. Hrabak, *Iz starije prošlosti…,* knj. II, nav. dj., str. 35.)

[604] B. Hrabak, "*Diskusija*". *Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku* (*Sarajevo, 13-16. XI 1973.*) U: *Radovi* ANU BiH, knj. LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo, 1983, str. 149-151.

Nesumnjiva je činjenica sledeća: sa bosanskom vlašću dolaze u Neretvu i u Hercegovinu i bosanski vlasi, koji su uticali (*od 30-ih godina XIV st.*) *na slavizaciju hercegovačkih vlaha. Za te bosanske vlahe se može tvrditi da su bili neromanizirani ili malo romanizirani.*“[605] Kada se spominje ove „*bosanske vlahe*“, koji su bili „*neromanizirani ili malo romanizirani*“ treba napomenuti da su to bili starosjeditelji za koje nije potvrđeno da su se oni u Bosni, do iseljenja iz Bosne, sami smatrali i nazivali vlasima.

Posljednjih godina XIV. stoljeća (1396. godine) počelo je i izjednačavanje pojma *Slaven* s pojmom *Vlah*, što bi ukazivalo na to da je kod Vlaha doseljenih u Hercegovinu već naveliko započeo proces “slavizacije“.[606]

Migracije prastanovništva iz istočnog dijela Balkanskog poluotoka, do kojih je dolazilo prije provale Turaka, u nekim zapadno-balkanskim zemljama, bile su bez većeg značenja. Tih migracija bilo je mnogo više već u prvo vrijeme turske vladavine, ali ni tada nisu bile toliko velike da bi bitno mijenjale nekadašnji etnički sastav starosjeditelja u Bosni.[607] D. Dragojlović zaključuje da do “*tada kao i kasnije sve do dolaska Turaka, nema u izvorima spomena o pravoslavnim vlasima u Bosni osim u starom Humu i na području kasnije Hercegovine*”.[608] Da su pravoslavni u Bosni bili doseljeni Vlasi, proizlazi i iz *Putopisa* Benedikta Kuripešića koji je 1530. go-

---

605 B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine. *„Kad su se Bosanci spustili na more (treća decenija XIV st.) pridošli stočari su uticali na slavizaciju zatečenih Vlaha (jer su sami u Bosni pre slavizovani), a zatečeni Vlasi su im nametnuli ortodoksiju… Nisu svi Vlasi obavezno bili pravoslavni i nisu svi bili Srbi. Bilo je Vlaha katolika, patarena pa i muslimana, samo nisu svi u isto vreme apsorbovani od sredine u kojoj su živeli. Ta apsorpcija je bila najbrža na severozapadu, ali su seobe, tako karakteristične za zapadni Balkan, mutile tu stvarnost.“* (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 19. siječnja 2009.)

606 B. Hrabak, *Iz starije prošlosti...*, nav. dj., knj. II, str. 26.

607 “*Migracije su u Bosni tek u XVIII. st. počele menjati strukturu stanovništva, ali u kopnenoj Dalmaciji ta je izmena, i to bitna, izvršena još u prva turska vremena. Bukovica pa i Ravni Kotari* (*a doseljavanjem iz tih matica i primorski deo i otoci*) *su dobili novo stanovništvo, doseljeno iz Hercegovine. Treba upozoriti na otok Korčulu. To je nekad takođe bila čakavska regija; od kraja XVII. stoleća ona je štokavska*.” (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989.)

608 D. Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska.* SANU, 1987. (Posebna izdanja SANU, BI, 30), str. 85. D. Dragojlović prihvaća i mišljenje M. Filipovića da su pravoslavni Vlasi, koji se spominju tek od 1305. godine, bili naseljeni na području od Drine i Lima do Huma. (Ibid.)

dine putovao i *Donjom Bosnom*, koja je po njemu tada obuhvaćala teritorij od Une do Vrhbosne s glavnim mjestom Jajcem i samo s jednim manjim dijelom *Gornje Bosne*. Oni su, prema njemu, došli u *Donju Bosnu* iz Smedereva i Beograda i kršćanske su vjere sv. Pavla.[609]

Ne bi odgovaralo srednjovjekovnoj bosansko-hercegovačkoj stvarnosti da se predimenzionira uloga Vlaha. D. Mandić ističe da su naselja srednjovjekovnih Vlaha u današnjoj Hercegovini od reda nosila patronimičke nazive što govori da su se u početku u pojedine krajeve doseljavale samo pojedine obitelji ili mali broj srodnih istoimenih porodica. "*Te su se stalno držale na okupu i činile zasebnu jedinicu, koja se zvala katun. Prije pada Bosne (1463.) u cijeloj današnjoj BiH nije bilo više od 100 vlaških katuna, od kojih pojedini nijesu brojili više od 20 obitelji. To nam govori, da su Vlasi prije turskoga zaposjednuća bili neznatna manjina pučanstva BiH, najviše 2% ...*"[610]

Vlasi su se u doba turskoga prodiranja razlikovali po vjeri i po govoru. "*Oni između njih, koji su živjeli u Poneretavlju i po zemljištu, bližem tim krajevima, bili su katolici ili patareni ikavci, čakavskoštokavskoga govora, kao i Hrvati, s kojima su bili u simbiozi do dolaska Turaka nekoliko stoljeća. Vlasi od Zete, Pive, Tare, Lima i Staroga Vlaha, koji su već od XIII. st. bili mnogobrojni, bili su grčkoistočne vjere, jekavci i štokavci… Može se mirne duše utvrditi činjenica, da su Turci upravo s pomoću tih balkanskih, zetskih, podrinskih, poibarskih i starovlaških Vlaha u jednu ruku pokorili istočni dio, a pogotovu osvojili i držali zapadni i sjeverozapadni dio Bosne.*"[611]

Svjetovi balkanskih autohtonaca poznatih kao Iliri i Tračani, i ako moguće pripadaju istom ili sličnom antropološkom tipu,[612] bili su u an-

---

609 P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*. Rad JAZU, knj. LVI, Zagreb, 1881, str. 162. Usp. i B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Naklada: Čigoja štampa, Biblioteka Reprint izdanja, Beograd, 2001, str. 26-27.

610 D. Mandić, *Vlaška teza o B.-H. stećcima.* Nav. dj., str. 243-244.

611 *Hrvatska enciklopedija*. (Glavni urednik Mate Ujević.) Naklada Konzorcija Hrvatske enciklopedije, Zagreb, svezak III, str. 129.

612 "*Prema rečima dr Ž. Mikića, tridesetih godina engleski antropolog Kun je utvrdio da se taj, dinarski tip najjužnije prostire do reke Mati u Albaniji, dok se južno od te reke nailazi na mediteranski tip. Na severozapadu je granica prostiranja alpskog, takođe brahikranog antropološkog tipa. Od Alpa do reke Mati u Albaniji, dakle, svi smo iste gore list… Sloveni su drugi (dugoglavi) antropološki tip koji se veoma lako razdvaja od starosedelačkog, dinarskog. Ispitivanja nekropola u Vinči, kod Beogra-*

tropogenetičkom i kulturnom (duhovnom) smislu različiti i zato se ne može poistovjetiti njihove potomke u svakom vremenskom razdoblju.[613] Vlasi nisu bili svi istoga govora, niti etničkog podrijetla, a sam naziv Vlah nije u sva vremena imao isto značenje na raznim teritorijama.[614] Zbog toga u površnoj stilizaciji da su Vlasi starosjeditelji nije sadržana bit "vlaške" problematike. Temeljna je činjenica da imamo starosjeditelje koji su na tlu današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine od prapovijesti i starosjeditelje koji su u ove zemlje doselili iz drugih balkanskih predjela tijekom srednjeg vijeka.[615]

4.
O prevladavanju predkršćanske simbolike starosjeditelja

Važna je činjenica i da dio Vlaha koji je doseljivao iz jugoistočnog Balkana u Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu nije bio kristijaniziran.[616] Papa Grgur IX. u pismu kralju Beli IV. od 14. XI. 1234. godine navodi "*da Vlasi, iako se imenom smatraju kršćanima… imaju običaje i obrede koje su kršćanskom imenu neprijateljski*".[617] Papa Grgur XI. 1372. godi-

---

da, zatim kod Bugojna, u Bosni, na Radovišta kraj Ohrida – znači, u oblastima centralnog, istočnog i južnog Balkana - pokazala su, kaže dr Mikić, da sve do 12, 13. veka nema na ovim prostorima mešanja sa novopridošlim Slovenima. Do značajnih populacionih mešanja dolazi tek sa osmanlijskom okupacijom." (*Razgovor sa Ž. Mikićem*. Politika/Beograd/, LXXXVIII/1991, 27762, 13. Broj od 21. I. 1991.)

613 Stare etničke granice očituju se još i danas "*razlikama u mnogim ustanovama i običajima kod onih Južnih Slovena koji sada žive na negdašnjem tračanskom odnosno ilirskom tlu. I predstave o povorkama mrtvih u vidu konja i ritualne povorke jahača ograničene su uglavnom samo na negdašnju tračansku teritoriju*". (Milenko Filipović, *Trački konjanik.* Prosveta, Beograd, 1986, str. 17, 57-58.)

614 B. Hrabak, *Iz starije prošlosti…*, knj. II, nav. dj., str. 78, 284.

615 Usp. : Damir Marjanović – Dragan Primorac - Rifat Hadžiselimović, *Naseljavanje Bosne i Hercegovine.* U: I. Mužić, *Vjera Crkve bosanske*. MHAS, Split, 2008, str. 105-119.

616 Važan je Lopašićev podatak da Vlahe, koji su se pojavili na početku XVI. st. oko dinarskih planina i kod izvora Une oko Unca, Srba i Glamoča, hvale 1530. godine ban Ivan Karlović, Mikula Jurišić i građani bihaćki moleći generala Katzianera "*da ih primi u kršćanstvo*". Ti isti Vlasi naseljeni su poslije u Žumberku. (Usp. R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*. II. izdanje, MH, Zagreb, 1943, str. 17.)

617 Z. Mirdita, *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, str. 78-80.

ne piše franjevcima u Bosni da obraćaju Vlahe koji stanuju pod šatorima i po pašnjacima ("*Wlachorum… quorum nonnulli in pascuis et tentoriis habitant…*").[618] U jednoj dokumentaciji o imenima hercegovačkih Vlaha sredinom i u drugoj polovini XV. stoljeća navodi se 156 imena i "*analiza pokazuje da su nesrpskohrvatska, romanska imena pravi izuzetak* (*Bil, Bol, Baleta, Bul*)", a posebno je značajno da od toga imamo samo 14 kršćanskih imena.[619] Većina doseljenih Vlaha, posebno u Hercegovini, bila je pravoslavne, "*grčke vjere*" po kojoj su oni nazivani i Grci.[620] Iz *Sumarnog popisa Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine* može se zaključiti da je vjerska struktura do tada bila očito krstjanska i kršćanska, katolička. "*Zapravo u ovo vrijeme* ***pravoslavlja u Bosni nije bilo.*** *Tek negdje po istočnim granicama Bosne, gotovo samo kao enklave, ali i ti pravoslavci su pretežno Vlasi.*"[621]

Kristijaniziranje Vlaha bilo je površno.[622] B. Hrabak dobro primjećuje da ne treba mnogo insistirati na religioznoj pripadnosti stočara. "*Na celom Balkanskom poluotoku stočari (Vlasi) obrazovali su se u zajednice u IX stoleću. Tada hrišćanska crkva još nije bila podeljena. No, ni*

618 M. Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne države.* Svjetlost, Sarajevo, 1957, str. 128.

619 B. Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. I. Vlastita naklada, Beograd, 2003, str. 192.

620 "*Karta* (zemljopisnog rasprostiranja ovog termina, op. I. M.) *ujedno pokazuje da su predanja o grčkom stanovništvu najbrojnija u onim dinarskim predjelima u kojima je, i prema istorijskim izvorima, bilo najgušće naseljeno vlaško stanovništvo: u Crnoj Gori, u Hercegovini, u slivu Ibra, u Starom Vlahu, sve do Drine i Romanije, a zatim i u drugim dinarskim krajevima, gdje su također utvrđeni znatni tragovi vlaškog elementa i vlaških migracija, sve do Istre i ostrva Krka.*" (Š. Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. ANUBiH, Godišnjak, knj. V, CBI, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 234-235. Usp. i Vlajko Palavestra, *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima*. GZM, Etnologija, n. s., tom XX/XXI, za 1965/66, Sarajevo, 1966, str. 5-54.)

621 Aličić, S. Ahmed. ("Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio"), *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine.* Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2008, str. XXIV. (Aličić potcrtao u citatu.)

622 I u naroda na Zapadu, dugo poslije kristijaniziranja, preživljavale su mnoge "poganske" tradicije. Usp. Pasquale Testini, *Archeologia cristiana.* Edipuglia, Bari, 1980, str. 140-149.

mnogo kasnije, u drugoj polovini XV st. u Hercegovini nema sveštenika u katunima (staništima transhumanskih, ne nomadskih, stočara), i tek kad su se obrazovala plemena ili skupine istoimenih katuna, sveštenik je bio član vrhuške plemenske organizacije i obično je pripadao mlađim članovima vladajuće porodice. Ako bi pravoslavni Vlasi došli kao naseljenici u katolički kraj, preko noći su postajali katolici, jer nisu manje grupe imale svoje sveštenike za obrede. Načelno govoreći, pravoslavlje je primitivnom svetu bilo bliže od feudalnoga katoličanstva, i to naročito zato što je ortodoksija, da bi postala narodna konfesija, upila mnoge ranije običaje naroda, tako da se svet u toj veri lakše osećao, nego u strogoj dogmatici katoličanstva. Što se tiče poganstva, njegovo vreme, bar za istočno Zahumlje, je prošlo i pre 1300. godine. Stočari su zadržali dosta poganskih običaja, ali su oni ugrađeni u pravoslavlje.“[623]

Simbolično značenje gotovo svih prikaza na stećcima pretkršćansko je i pripada starobalkanskom autohtonom stanovništvu. Na temelju uvjerenja da su mitologije istočnih i zapadnih Slavena gotovo identične neki pojedinci nameću gotovo kao dogmu nikad dokazanu pretpostavku da postoji i zajednička slavenska mitologija, koja dominira i na Balkanu. “*Iz toga je… izvučen ‘prirodan’ zaključak kako je i mitologija Južnih Slovena jednaka mitologiji Istočnih, odnosno Zapadnih Slovena, što se čini pogrešnim. Naime, u mitskom i religijskom promišljanju Južnih Slovena, mislim da su veoma prisutni i prepoznatljivi natrunci mitskog promišljanja starosedelaca Balkana: Tračana, Ilira, Kelta, Grka, Rimljana*.“[624] Besmisleno je poslije antropoloških i antropogenetičkih utvrđenja vjerovati da su malobrojniji doseljenici mogli brojčano mnogo nadmoćnijim starosjediteljima nametnuti svoja vjerovanja. Aleksandar Gura u monografiji o simbolici životinja u slavenskoj narodnoj tradiciji točno navodi da “*predstave lisice, losa, jelena i divokoze relativno su slabo odražene u slavenskim mitološkim predstavama, mada čine popularne folklorne likove* (*delimično takođe i obredne*)*, te ih zato posebno*

[623] B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 19. siječnja 2009.

[624] Nenad Ljubinković, *Mitološki rečnik Stanojevićeve Enciklopedije.* U: Petar Bulat-Veselin Čajkanović, *Mitološki rečnik.* SKZ, Beograd, 2007, str. 12.

ne razmatramo“.[625] U potomaka starobalkanskih starosjeditelja preživjelo je premnogo ostataka nekadašnje nesklavinske tradicijske kulture.[626]

625 A. Gura, *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Nakladnici: Brimo – Logos – Aleksandrija, Beograd, 2005, str. 89.

626 Usp. Dragoslav Antonijević, *Balkanski pastoralni supstrat u narodnoj kulturi Bosne i Hercegovine.* Zbornik referata međunarodnog simpozijuma “Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi“. Sarajevo 6-7. oktobar 1988. Izdao: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, str. 71-83. Bogumil Hrabak (+12. XII. 2010.) u posljednjem pismu koje mi je 24. XI. 2010. godine uputio iz Beograda u povodu primitka i pregleda knjige *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji,* piše: *“Materijal koji ste sakupili i objasnili u velikoj meri isključuje kojekakve kombinacije, kojih nikad nismo bili siromašni. S obzirom da ste još u mlađim godinama, nauka će svakako steći još koji biser i na drugim problematikama koje potresu znanost.”*

OSTACI KULTA PREDKRŠĆANSKOGA BOGA VIDA NA TERITORIJU HRVATA

1.

Na teritoriju oko Topuskoga štovao se par božanstava pod imenima Vidasus i Thana, a prema mišljenju (samo) nekih istraživača pod imenom Vidasus predstavljen je Silvan,[627] što nije sigurno.[628] "*Vidasa i Tijanu spominje jedan natpis nađen u Topuskom. Njima je posvećena i jedna druga ara, takođe iz Topuskog, na kojoj njihova imena nisu bila dobro pročitana… Kalinka i Swoboda, koji su našli i izdali ovaj prvi natpis (Arch. Ep. Mitth. 13, 1890, 16, br. 2), misle da je Tijana možda identična sa Dijanom, a reč Vidasus rastavljaju na vid-asus, na vid- smatraju za identično sa ie. korenom *ueid, (V. Walde-Pokorny, Vergleichendes Wörterbuch d. idg. Sprachen 1, 236), a –asus za keltski sufiks, te bi to bila keltska božanstva. Po njima, Vidas bi bio božanstvo sunca i brat ili muž Tijanin. Ova etimologija nije sigurna… Pored toga ni sufiks –asus nije isključivo keltski, jer se nalazi u topografskim nazivima naše zemlje a naročito je čest u nazivima mesta u Maloj Aziji… Keune (Myth. Lex. 6, 302) smatra da su Vidas i Tijana božanstva izvora i to tumačenje izgleda najverovatnije, jer su ova božanstva bila poštovana u mestu koje je i danas čuveno zbog svojih lekovitih izvora.*" [629]

---

627 Detaljnije o kultu Silvana usp. I. Mužić, *Hrvati i autohtonost na teritoriju rimske provincije Dalmacije.* VII. izdanje, Knjigotisak, Split, 2001, str. 227- 247.

628 Duje Rendić-Miočević zaključuje da je A. Mayer interpretirajući zajednički spomen jednoga nepoznatog para epihorskih božanstava (Vidasus-Thana) na nekoliko zavjetnih spomenika iz okolice Topuskog točno prepoznao onaj tako česti par starosjedilačkih božanstava na figuralnim spomenicima iz naših krajeva koje nazivamo Silvanus i Dijana. (D. Rendić - Miočević, *Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata.* Glasnik zemaljskog muzeja, sv. X, Sarajevo, 1955, str. 8.) Jednako zaključuje i Aleksandar Stipčević. (A. Stipčević, *Iliri,* II. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1989, str. 154.)

629 Rastislav Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji.* Beograd, 1933, str. 28-29.

III. МАПА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ТОПОНИМА СА ОСНОВАМА "ВИД"
(Изузев простора Бугарске и Грчке)

ГЛАВНИ ГРАД РЕПУБЛИКЕ
ВЕЋЕ МЕСТО, ГРАД
Мање место, варошица
Село, засеок
Планина, брдо, вис
Потес, њива, предео
Река, језеро, залив, море
Извор
Место култа, црква, сакрални објекат

БЕОГРАД

Iz knjige: S. Petrović, *Srpska mitologija*. Sistem srpske mitologije. Prosveta. Niš, 1999., str. 179.

Nije sačuvan lik božanstva, koji nam je sačuvan pod imenom Vidasus.[630] Godine 1941. Antun Mayer je ponovio mišljenje da ime Vidasus završava jednim "keltskim" sufiksom –asus,[631] iz čega se može zaključiti da je izvorni naziv božanstva bio Vid.

...Na balkanskom teritoriju, i to posebno na dijelu koji danas nastavaju Hrvati, i poslije kristijaniziranja poznati su tijekom dugih stoljeća ostaci Vidova kulta i njegovih svetišta. Važno je napomenuti da se naziv Vid posebno vezuje uz vrhunce brda. Tako postoji Sutvid na Biokovu, Suvid na Dinari, Sutvid između Cetine i Krke, Vidova gora na Braču, Sutvid na uzvisini poviše Trogira.[632] Narod je u određene dane hodočastio na vrhove brda i planina, a ima vjerovanja prema kojima se Nebo oslanja na Zemlju,[633] i to na vrhovima brda odakle se može otići i na Nebo. "*Na osnovu takvih vjerovanja nastala su predanja da su na vrhovima brda i planina staništa božanstava*."[634]

Etnolog Aleksandar Gahs ističe da se spomen na Vida sačuvao sve do danas i u našim narodnim pjesmama i običajima.[635] Filolog Klement

---

[630] Viktor Hoffiller – Balduin Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien.* Kugli, Zagreb, 1938, str. 234-235. (Usp. slike navedene u ovom djelu pod brojevima 516, 517, 518.)

[631] A. Mayer, *Vidasus, der illyrische Silvanus.* Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva (Zagreb), sv. XXII-XXIII za 1941.-1942, str. 187-191.

[632] Marcel Kušar, *Narodne pripovijesti mitične.* Naklada piščeva, Zadar, 1907, str. 15.

[633] Iz očuvanih vjerovanja očito je da je Zemlja bila istog ranga kao Nebo, da se smatrala za božanstvo, a narod se kleo zemljom kao nečim svetim. (Nenad Đ. Janković, *Astronomija u predanjima*, *obi*čajima *i umotvorinama Srba*. SAN, Srpski etnografski zbornik, knj. LXIII. Život i običaji narodni, 28, Beograd, 1951, str. 17.) N. Nodilo na temelju narodnih pjesama u Hrvata i Srba zaključuje da su Zemlju "*stari naši u velike obožavali*". On navodi primjere kako je narod Zemlju često zazivao, kleo se Zemljom, a ističe da je ta Zemlja shvaćena kao velika boginja i kao velika griješnica. (N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*. Logos, Split, 1981, str. 71-72.)

[634] Kulišić Š. – P. Ž. Petrović – N. Pantelić, *Srpski mitološki rečnik*, Nolit, Beograd, 1970, str. 81. Ima planina za koje se izričito tvrdi da su spojene s nebom. (N. Đ. Janković, *Astronomija u predanjima*, *obi*čajima *i umotvorinama* , nav. dj., str. 37.)

[635] "*Uspomena na Svantevida sačuvala se sve do danas i u našim narodnim pjesmama i običajima, i to pod imenom Sutvida ili Vida. To je znak, da su ga i Hrvati prije pokrštenja štovali kao vrhovno božanstvo. Tako jedna stara pjesma nosi naslov: 'Molitva djevojčina Vidovnom Bogu', jer se u njoj djevojka moli 'Vidovnome Bogu'. I u drugim pjesmama više puta dolazi usklik: 'Moj Vidovni Bože!' U Dalmaciji, u najstarijem sjedištu Hrvata, ima nekoliko brda, koja nose*

Grubišić (1725.-1773.) spominje iz osobnog iskustva sljedeće: "*Koliko je ovo Svantovidovo praznovjerje ne samo u Bohemiji, već i u samoj Dalmaciji nagrdilo pravu vjeroispovijed Sklavina, može se shvatiti iz onoga što nam se dogodilo prije nekoliko godina. Boravili smo, naime, u neobičnome selu - jer se i selu veoma radujemo - kad smo jednoga dana primijetili kako neka starica kod tora za ovce nešto mrmlja i neku molitvu pobožno izgovara. Brzo smo joj prišli i odmah su neobične riječi koje je izgovarala potakle u nama toliku radoznalost, da smo je zamolili da nam cijelu molitvu /sve izgovoreno/ ponovi jasnim glasom. Stajala je starica nerado i drhtavim glasom ovako progovorila: ´Sveti Vide koji vidiš; sveti Luka koji lučiš, Sveti Paravia koji tatu ruke vežeš i vuku zube pobiješ ti uščuvaj ovce moje itd.´.*"[636]

Alberto Fortis u djelu *Put po Dalmaciji* (1774.) zapisuje da poljički pastiri posebno štuju sv. Vida i da njegov blagdan slave paljenjem svežnjeva mirisna drveta ispred svojih koliba.[637] Gianantonio Bomman u djelu *Civilna i crkvena povijest ilirskih pokrajina Dalmacije, Hrvatske i Bosne* (Venezia, 1775.) navodi kako su Hrvati, kada je on redigirao navedenu knjigu, spominjali uz druga lažna božanstva i idola Vida, iako se više nisu sjećali njegova pravog značenja.[638]

Lujo Marun 1897. godine zabilježio je sljedeće:

"*U starohrvatskoj županiji Poganiji, a nad selom Živogoštem, obćine Makarske, razkriljuje se daleko čitavim makarskim primorjem planina Biokovo. Jedan njezin vrhunac,... i danas se zove 'Sutvid' ili kako*

---

ime Sutvid, Suvid, Vid. Tako u Biokovu, na otoku Braču, kod Omiša i između Cetine i Krke. Na tim vrhuncima sigurno su stari Hrvati prije pokrštenja prinosili Sutvidu ili Vidu žrtve. Uistinu evo, što čujemo iz tih krajeva. Seljaci iz okoline drevnoga Garduna, između Sinja i Imotskoga, znadu pričati, da na jednoj gomili, što se vidi uvrh Ugljana, u ono vrime palila se Bogu desetina, pa bi onamo starišina ponio prvine sazorilog usiva (usjeva), a mladi bi uzeli kamenja, pa kad bi se sve sažgalo, tad bi ih nabacili, da vitri (vjetrovi) onaj posvećeni lug ne odnesu." (A. Gahs, *Kakva je bila vjera Hrvata prije, nego što su postali kršćani?* Danica za 1925. Društvo svetojeronimsko. Zagreb, 1924, str. 103.)

636 Klement Grubišić, *In originem et historiam alphabeti sclavonici glagolitici vulgo hieronymiani disquisitio.* Venetiis, MDCCLXVI, str. 36, str. 67-68.

637 A. Fortis dodaje: "*Ne' tempi andati le nazioni slavoniche aveano divozione al dio Vid*." (Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia.* Adriatica di Navigazione-Marsilio Editori, Venezia, 1986, str. 175.)

638 Gianantonio Bomman, *Storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia, Croazia e Bosna*. Venezia, 1775, tom I., str. 312.

ga redje zovu 'Svevid' ili Kapela. Taj vrh puk zove kapelom, po tobožnjoj predaji, koja je silno o tom mjestu istančala i izkrivljena, da bi bila tu mala crkvica podignuta u čast Sv. Vida. To ondješnje pučanstvo tolikom stalnošću tvrdi, da jamči, kako se još vide ostanci te kapele. Ovo su mi tvrdili i ljudi, koji se ponešto i arkeologijom zanimaju. Da odstranim svaku sumnju o tom i da točno pregledam položaj, stadoh se penjati uz brdo visoko 1155 met. Putem moj vodić Ivan Franičević, komu se bijaše na putu pridružio i Jakov Škender, kazivaše mi, kako do nazad stotinjak godina okolno pučanstvo u neko stanovito doba svetčanim obhodom hodočastilo je na Sutvid. Nu da su župnici to ukinuli, te na polu brda, na položaju Križice podigli crkvicu na čast Gospinu, i tu da o Križima hodočaste. Suviše mi kazaše, kako su na 'Sutvidu' zakopane 'svetinja, svete moći', kako okolno pučanstvo danas u velikom štovanju to mjesto drži. Poslie tri sata penjanja, na brdu, poput stoga od siena, a na prostoru od 30 met. premjera, diže se nanesena gromila, kojoj je u premjeru 15 met., sa sjeverne strane visoka 7 met., a sa podnevne 4 metra. Na ovoj gromili niče opet druga nešto manja gromila, na kojoj je opet podignut četvrtast suhozid upravo kao žrtvenik… Tu nema ni traga ikakovoj kapeli a ni grobovima, a po gromili malo zakopavši opazio sam uglevlja i pepela, tih jasnih dokaza o paljevini. Valjda je ovaj pepeo ona svetinja, koja bi po tradiciji u narodu bila simbolizirana pod riečima 'svete moći'. Ja ostadoh podpuno uvjeren ob onomu, što je i prof. Nodilo nagadjao, da ovaj vrhunac bijaše posvećen poganskomu bogu Sutvidu, i da na ovoj gromili prikazivane su mu za doba poganstva žrtve od naših pradjedova, dok nema tu ni najmanjeg traga kakvu kršćanskom bogoštovju... Pogled sa ovog 'Sutvida' siže na sve krajeve u nedogled na iztok Mostaru i Dubrovniku, na zapad Spljetu, na jug preko Pelješca, Hvara i Brača k Italiji, a na sjever Vrgorcu, Ljubuškomu i dalje po Hercegovini. Mislim, da je ovo mjesto bilo od glavnijih upravo rad njegovog izvrstnog položaja gdje se štovanje Sutvidu izkazivalo."[639]

N. Nodilo navodi kako su se u Splitu u drugoj polovini XIX. stoljeća molili bogu Vidu. "*A ne treba umjetne rekonstrukcije ona molitva, koja se u Spljetu još upravlja Vidu, hranitelju svjetlosti i čuvaocu ognjenog 'sjemena'. Tamo, u podgrađu Manušu, kad stopanica, kasno u večer, zapreće domaću vatru za sjutradan, zapret prekrsti ožegom i rekne: 'Sve-*

[639] L.(ujo) Marun, *Arkeologički prilozi o religiji poganskih Hrvata.* Starohrvatska prosvjeta (Knin), III/1897, 3-4,142-143.

ti Vide! – Ti sahrani ovo sime, - da do sutra ne pogine'. Jamačno taj Vid nije hristjanski svetac Vit, koji nema nikakva posla s ognjem. A s druge je strane opet spljetski Vid u doticaju s obiljem,… jer u Lušcu, u drugom varošu istoga grada, kad težak posije njivu, zazivlje ploditelja Vida s riječima: 'Sveti Vide! sahrani ovo sime, da ne pogine!' Kakogod što čakavci u Spljetu, onako se mole i čakavci na Braču i na Visu."[640]

Na otoku Pagu ostaci Vidova kulta sačuvali su se sve do u drugo desetljeće XX. stoljeća. "*Najviši vrh otoka Paga, visok 348 m, zove se Sv. Vid. Na njemu se nalaze ruševine romaničke crkvice koja je istom svecu posvećena... Danas možemo uvjerljivo tvrditi da je Sv. Vid najviši vrh otoka Paga dobio to ime prije nego je na njemu podignuta istoimena ranoromanička crkvica. Godine 1947. čuo sam neobičnu priču od sedamdesetgodišnje Pere Tićak, udate u Novalji, a rodom iz Kolana koji se nalazi sa sjeverozapadne strane brda Sv. Vida. Ona je u svojoj mladosti, prije udaje, u društvu s nekoliko ženskih osoba pohodila Sv. Vid kod spomenute već znatno oronule crkvice da obavi zavjet starohrvatskom bogu Sventovidu... Zavjetnicima je glavni cilj bio da se ispuni neki njihov zavjet: neki su išli radi dobra uroda ljetine, drugi radi zdravlja i sličnih razloga, za porod nerotkinja i sretnu oplodnju stoke, a mlađi svijet najčešće za sretnu udaju i ženidbu. Zavjeti nisu bili vezani uz kult nekog kršćanskog sveca premda su se odvijali kod ruševne kršćanske crkvice Sv. Vida… Žene su na Glavicu Sv. Vida išle moliti za plodnost, a roditeljke za mlijeko, kako bi mogle odhraniti svoju dojenčad. Muškarci bi se išli moliti za seksualnu potenciju i zdravlje vida. Svi su se molili za rasplod stoke, dobar urod trave, grožđa, žitarica... Prema navedenim podacima možemo zaključiti da su se Kolanjci zaista išli zavjetovati na Glavicu Sv. Vida i to ne kršćanskom mučeniku sv. Vidu (S. Vitus), čija se urušena crkvica nalazi na tome vrhu, nego staroslavenskom božanstvu Sventovidu čiji se kumir, tj. kameni stožac 'Čunčur', nalazio na podiju Svetišća na Glavici na Sv. Vidu... O magijskom doprinosu žrtava svjedočio bi i čin polijevanja vina i osobito paljenje kose na podiju pred Sventovidovim kumirom. Ženska kosa, njeno njegovanje i čuvanje u hrvatskom puku ima posebno značenje. Vile su uvijek označene s dugim raspletenim kosama... Kada je sredinom 19. stoljeća srušen Čunčur, kultni stožer i simbol reliktnih vjerovanja i drevnih običaja, broj Vidovih štovatelja i hodočasnika bivao je sve manji, ali su obredi u izvjesnom smislu trajali sve*

[640] N. Nodilo, *Stara vjera u Srba i Hrvata,* nav. dj., str. 647.

do Prvoga svjetskog rata, jer su do tada Kolanjci još redovno išli tamo činiti zavjete. Poslije toga rata Sventovidov kult na Glavici Sv. Vida naglo gubi svoje značenje…"[641]

Od bitne je važnosti utvrđenje Sretena Petrovića da se u Sloveniji i dalmatinskim otocima *"nailazi na veliku učestalost termina 'Sv. Vid', i samo u dva tri slučaja na oblik 'Sv. Vit'*."[642]

Od imenice Vid ima i veliki broj izvedenica i to sobito na teritoriju današnje Hrvatske i Bosne. Izvedenice od Vid, između ostaloga, jesu:

1. imena mjesta (gradova, sela, zaselaka, naselja, posjeda),
2. šuma,
3. izvora,
4. potoka (i onih ljekovitih),
5. biljaka i trava (i onih ljekovitih),
6. životinja (krava, ovaca, kobila, koza),
7. liječnika (vidara),
8. vidovitih ljudi (vidovnjaka),
9. sablasti,
10. muških i ženskih osoba i prezimena.[643]

N. Nodilo zaključuje da se pučko i uvelike razgranato osobno ime Vid, Vidak, Vidač, Vidoje, Vidojko, Vitko, Vićan, Vidosav, Vida, Vidna, Vidojka, Vidosava, Ljudovid ne može protumačiti ako se ne prihvati da je ono pozajmljeno od vrhovnoga boga.[644] Ne smije se zanemariti ni podatak da postoji i ptica vidak, koju nazivaju "*božja ptičica*" ili "*božji pivčić*". [645]

Shvaćanje prvobitnog značenja riječi *Vid* nije jedinstveno. Glagol vidati znači "liječiti" i u tom značenju i obliku poznat je samo u hrvatskom i srpskom jeziku. "*Vrlo je vjerojatno mišljenje Mažuranićevo, koji dovodi u vezu s praslav. korijenom vid-, ved-, koji je u vidovita trava, ˊljekovi-*

641 Ante Šonje, *Svetovidov kult na otoku Pagu. Povijesno-etnografski zapis*. Dometi, 7-12, V/1995, 107-112; 115-118. (Tekst priredio za tisak: Nikola Crnković.)

642 S. Petrović, *Srpska mitologija. Sistem srpske mitologije.* Prosveta, Niš,1999, str. 176.

643 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. JAZU, Zagreb, 1971-1972, sv. XX, str. 836-840.

644 N. Nodilo, *Stara vjera u Srba i Hrvata*, nav. dj., str. 77-78.

645 Miroslav Hirtz, *Rječnik narodnih zoologičkih naziva.* JAZU, Zagreb, 1947, knj. II, sv. III, str. 535.

ta trava za oči, euphrasia officialis, vidac, gen. vica (Vuk, Dubrovnik) herbae genus′ = deminutiv vidičak, gen. -čka = vidovčevica. Upor. u Sireni Zrinjskoga: Kako vidovinski dar mu konj letiše. Prema tome bi vidati kao i liječiti prvobitno značilo 'liječiti viđenjem, pogledom, magijom'. Upor. polj. widywać i vidjeti."[646] Da navedeno mišljenje ima temelja, potvrđuje i shvaćanje biljke vid (vidac, vidovka, vidova trava, vidovčica) kao biljke za gatanje i liječenje očiju. Veselin Čajkanović ističe da naziv biljke "vid" ima možda veze sa starinskim istoimenim božanstvom. On naglašava da sva "Vidova vrela" liječe na Vidovdan ili inače od očnih bolesti.[647] M. Suić prihvatio je mišljenje da bi Vidasus mogao značiti iscjelitelj.[648] Narod se nije obraćao Vidu samo kao iscjelitelju vida. "*Samo ime ovog svetitelja, Vid, odredilo je najvećim delom i prirodu rituala koji su izvođeni na njemu posvećen dan. Bilo je, na primer, veoma važno šta će se toga dana videti. Ono što bi čovek tada video, u tome bi – po opštem uverenju – kasnije imao uspeha… Na Vidovdan se mogla videti i budućnost. Toga dana se mnogo gatalo i proricalo... Veza Vidovdana s vidom manifestovala se i u narod-*

---

646 *Rječnik JAZU*, sv. XX, nav. dj., str. 585-586.

647 Veselin Čajkanović, *Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama*. SANU, Beograd, 1985, str. 63-64. Usp. i : V. Čajkanović, *Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama.* Rukopis priredio i dopunio Vojislav Đurić. Srpska književna zadruga - Beogradski izdavačko - grafički zavod – Prosveta - Partenon. Beograd, 1994, str. 55.

648 "*Autohtono ime Silvana na topuskom spomeniku kao Vidasus moglo bi također imati značenje 'iscjelitelja' kao što je promišljao prof. dr. Mate Suić (nažalost ne i napisao), odnosno moglo bi se dovoditi u vezu s praslavenskim korijenom vid-, ved. Prema P. Skoku… taj korijen se nalazi u glagolu vidati (se), što znači 'liječiti', odnosno vidar='ljekar'. Prema tome bi vidati kao i 'liječiti' prvobitno značilo 'liječiti viđenjem, pogledom, magijom'. Kod glagola vidjeti (se) opet je veza s praslavenskim korijenom ved-, i u tijesnoj je vezi s izvuvidim=istražiti; vedenie (crkveni jezik) = vizija; vidovit, odnosno vidjelac; usp. lat. video*." (Berislav Schejbal, *Nova razmatranja o Aquae Balissae i narodu Jatza.* Opuscula archaeologica, sv. 27. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Radovi Arheološkog zavoda, 2003, str. 403-404.) "*Prof. Mate Suić,… u razgovoru s kolegama zalagao se za vezu s i-e. korijenom *w(e)id-, iz kojega potječe hrvatski glagol vidjeti, zvukom sličan glagolu vidati (ozdravljati, iscjeljivati, njem. heilen, npr. vidati ranu… Suić je računao s pučkom etimologijom semantičkog kalka (Lehnübersetzung, jezična pojava za koju je on bio iznimno osjetljiv) koja bi morala biti stvorena u antici. Vidas bi bio bog iscjelitelj par excellence, "onaj koji vida", "koji vraća zdravlje*". (Bruna Kuntić-Makvić, *Borvo et Damona – Vidasus et Thana: Les possibilites de l'analise comparative.* U: *Illyrica Antiqua*. Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Arheološki muzej u Zagrebu. Zagreb, 2005, str. 343.)

noj medicini. Uoči praznika ili pak na praznik izjutra brali su travu zvanu vidovčica, često je stavljali u vodu i njome se umivali. Činili su to zato da preko godine ne bi bolovali od očiju."[649]

N. Nodilo zaključuje: "*I po našoj pučkoj etimologiji, Vid je u odnosu sa vidjeti. 'Na Vidov dan, u Resavi, iznosi se sve ruho na polje, da se vidi na vetru, i svako seme, koje je ostalo neposejano na sunce, da ogreje taj dan sunce, te da nikne do nove godine'... Ovo tumačenje pučko dobiva mnogo vrijednosti time, što je ono sadržano u starinskom praznovjerju. Pravo rekavši, Vid je bog vidnoga dana*." [650] Kerubin Šegvić je Nodilovo opširno izlaganje Vidove problematike sažeo ovako: *"Naziv mu je od vid, vidjeti, znati, 'zrenjem kojega druge bogove državahu naši stari za polubogove.'* "[651]

Iz ostataka kulta ovoga božanstva može se zaključiti da je Vid bio bog vidovidosti i liječenja od raznih bolesti, a ne samo očnih, kako misle neki autori.[652]

Važno je Nodilovo mišljenje da je prvobitni Vidov dan dan zamijenio Ivanjdan.[653] D. Bandić to obrazlaže ovako: "*Ivandan pada 24. juna po starom, a 7. jula po novom kalendaru... Kao i u mnogim drugim sličnim slučajevima, narodno praznovanje nije imalo mnogo veze s hrišćanskim. Po mišljenju Slobodana Zečevića (a i nekih drugih istraživača), u ivandanskim običajima mogu se prepoznati tragovi jednog starijeg, paganskog praznika, koji je bio lociran u ovo doba godine (tj. u vreme oko ljetnjeg solsticijuma). Ivandan je bio veliki narodni praznik, jedan od najvećih u letnjoj polovini kalendarske godine. Bilo je široko rasprostranjeno shvatanje da se u vreme praznika događaju natprirodne kosmičke pojave. Verovalo se da sunce tri puta zastane i zaigra na svom putu preko nebeskog svoda. Zato se praznik naziva još i sv. Jovanom Igriteljem. Zabeleženo je i*

---

649 Dušan Bandić, *Narodna religija Srba u 100 pojmova.* Nolit, Beograd, 1991, str. 61-63, 66, 73-74, 77, 80-81, 337-342.

650 N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, nav. dj., str. 68-70, 77-78, 80, 106, 113-114, 119-120, 123-124.

651 Cherubin Šegvić, *Vjera Vidova ili religija Srba i Hrvata po osnovi Nadka Nodila.* Split, (bez oznake nakladnika), 1898, str. 6.

652 "*Međutim sveopća prevaga lika Vid nad likom Vit ima druge uzroke. Neosporno je važnu ulogu u tome imala pučka etimologija. Puk je prihvatio, i do danas štuje, sv. Vida kao vidara vida. Molitveni zaziv sv. Vidu na Braču, Hvaru, u Poljicima*: *'Sveti Vide, vidi me!'* na *to također upućuje.*" (Petar Šimunović - Marko Lukenda, *Osobno ime Vid.* Rasprave Zavoda za hrvatski jezik, Zagreb, 1995, sv. 21, str. 213-220, 222.)

653 N. Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, nav. dj., str. 346-353, 692 - 693.

verovanje da se uoči Ivandana nebesa tri puta 'otvaraju'. Tada – kažu predanja – nastaje vreme čuda... No glavno obeležje tog praznika predstavljalo je, bez sumnje, paljenje obrednih vatri... Činili su to zato da bi se zaštitili od bolesti, od zlih uticaja svake vrste. S istim ciljem se i stoka provodila preko zgarišta... Na Ivandan se bralo i određeno bilje kome su se pripisivala magična svojstva... Na ovaj praznik je – pored vatre i bilja – značajnu ulogu imala i voda. Imala je, mislilo se, i slična zaštitna i lekovita svojstva. Zato je o Ivandanu bilo obavezno i ritualno kupanje... Kao što je već nagovešteno, kupanje i umivanje se smatralo zaštitom od bolesti: bolesni bi ozdravili, a zdravi se bolesti nisu morali plašiti."[654] Ovaj Bandićev opis upućuje na mogućnost da je stvarno Ivanjdanu predhodio Vidovdan.[655]

2.

Moguće je postojanje Vidova kulta i u nekih naroda na sjeveru Europe, [656] ali u tom slučaju nema ni najmanje potvrde da je odatle prenesen na Balkan. "*Kad bismo htjeli pretpostaviti kontinuitet starokršćanskog*

[654] D. Bandić, *Narodna religija Srba,* nav. dj., str. 61-63, 66, 73-74, 77, 80-81, 337-342.

[655] Irvin Lukežić zaključuje: "*Valja utvrditi da, nije samo sv. Vid bio kršćanski surogat za staroslavenskoga boga sunca i svjetlosti, nego da on ovu ulogu dijeli s još dva kršćanska sveca, čije se crkve pojavljuju na mjestima, za koja je očito da su nekada bila posvećena staroslavenskome bogu sunca i svjetlosti. Kršćanstvo je prema Svetovidu vodilo u neku ruku politiku 'divide et impera': sv. Ivanu dalo je svetkovanje najdužeg dana i kresove, sv. Iliji nevremena, munje i gromova, a sv. Vidu ime i liječenje očiju /'vidanje'/.*" (I. Lukežić, *O kultu svetoga Vida.* Vjesnik Povijesnoga arhiva, Rijeka, sv. 35 − 36, 1993 − 1994, str. 133-144.)

[656] Sveti Vitus štovao se kao mučenik u Dioklecijanovim progonima oko godine 304. (Friedrich Wilhelm Weitershaus, *Christliche Taufnamen*. Pottloch Verlag, Aschaffenburg, 1986, str. 163.) Od V. stoljeća crkve i samostani posvećivani su svetom Vitu u Rimu, na Siciliji i Sardegni, a njegov kult osobito se razvio u srednjem vijeku posebno među Germanima i Slavenima. Njegove relikvije bile su prenesene u pariški samostan sv. Denisa (druga polovica VIII. st.), a zatim u samostan Corvey u Saskoj 836. g. (*Enciclopedia cattolica*. Sv. XII, Cittá del Vaticano, 1954, str. 1537-1538.) Godine 822. utemeljena je opatija Corvey kao kolonija opatije Corbie (Picardie) i kao prvi samostan u Saksonaca. Njezin prvi opat dobio je spomenute kosti i tako je sveti Vit postao zaštitnikom Sasa, koji su pod njegovom zastavom vojevali protiv Polapskih Slavena. Sveti Vit se štovao kao čudotvorac koji liječi ljude i životinje. (*Lexikon der christlichen Ikonographie.* Sv. 8, Herder, Rom – Freiburg – Basel - Wien, 1990, str. 579.) Moguće je i da su mnoge čudesne moći pripisivane svetom Vitu, prije bile pripisivane bogu Vidu.

kulta, trebali bismo imati potvrdu o štovanju sv. Vida (Vita, lat. Vitus) u crkvi V. i VI. st., a nje nema. Nema je ni za jedan drugi slučaj u antičkoj, starokršćanskoj Dalmaciji. Vjerojatno Dalmacija nije uvela u to doba kult sveca, za kojega se pretpostavljalo da je bio mučen pod Dioklecijanom, kad je već imala toliki broj autentičnih mučenika. Taj kult će u Dalmaciji biti uveden tek u srednjem vijeku i to sa strane benediktinaca."[657] Josip Alačević je već krajem XIX. stoljeća točno zaključio da je Vidov kult predhodio štovanju kršćanskoga svetog Vita.[658]

Kult sv. Vita proširio se preko Bavarske Koruškom i ostalim slovenskim pokrajinama.[659] Spomen na Vida sačuvan je i u Srba, a u pravoslavnoj je tradiciji sv. Vit nepoznat svetac,[660] što sa sigurnošću potvrđuje postojanje Vidova kulta na Balkanu prije kristijaniziranja.[661]

Ivo Pilar točno zaključuje: "*Ja dakle mislim, da su već naši djedovi štovali Svetovida (Sventovida), a ne Svetovita i. t. d. To pak držim zato, što je crkva našla poganskom bogu starih Slovjena kršćanskoga supstituta sa sličnim imenom: Sanctus Vitus ili talijanski San Vito. Da se i staroslovjenski bog zvao Svetovit, a ne Svetovid, onda bi se zacijelo i taj kr-*

---

[657] Emilio Marin i suradnici, *Sveti Vid*. Narona. Niz Arheološkog muzeja 1, Split, 1999, str. 31.

[658] Giuseppe Allacevich, *Narona e il seno marittimo Naroniano.* Bulletino di archeologia e storia dalmata, sv. 22, 1899, str. 100.

[659] I. Lukežić, *O kultu svetoga Vida,* nav. dj., str. 133-144.

[660] "*Vidovdan se praznuje 15. juna po starom, a 28. juna po novom računanju vremena. Pravoslavna crkva u ranija vremena posvetila je ovaj praznik proroku Amosu a kasnije i knezu Lazaru. Naziv Vidovdan pojavljuje se u crkvenim kalendarima tek od kraja prošlog stoleća. Bio je to, dakle, praznik posvećen sv. Vidu, ličnosti nepoznatoj u pravoslavnoj tradiciji. Neki ovaj mitski lik dovode u vezu sa sv. Vitom, svecem koji se poštovao u katoličkom svetu. Po mišljenju drugih (recimo Miodraga Popovića), sv. Vid je u stvari hristijanizovana reminiscencija na istoimeno božanstvo naših paganskih predaka, božanstvo čije su se ime i praznik održali i do naših dana. Saglasno tome, crkva je samo ozvaničila jednu duboko ukorenjenu narodnu tradiciju.*" (D. Bandić, *Narodna religija,* nav. dj., str. 61-63, 66, 73-74, 77, 80-81, 337-342.)

[661] Kada franačka vrela spominju vladara po imenu Liudevitus neki pisci misle da je ime glasilo Ljudovid. "*Slog vid (vit) nalazi se još i kod Eginarda u Analima i u Životu cara Ludvika, gde se govori o jednom licu, koje se zove Liudevitus… U istorijskim spomenicima Južnih Slovena nalazimo jednako jedno za drugim razna imena sa − vit: Vitadrag, Vitodrag, Vitomir, Vitoslav, Vitomisl. Sva su ova imena slovenska, i nemogućno ih je objasniti imenom sveca Vida.*" (Louis Leger, *Slovenska mitologija.* Grafos, Beograd, 1984, str. 82-83, 85-87.)

šćanski svetac u narodnom jeziku zvao sv. Vit ili sv. Vito. A ovako je stari oblik bio Vid, i on se po snazi tradicionalizma sačuvao i u kršćanskom obliku. Nijemci, koji su također od romanskih naroda primili toga sveca, zovu ga Sankt Veit, dakle je t sačuvano. Na otoku Braču čuo sam na svoje uši, kako narod goru, koja je u austrijskoj vojnoj karti označena imenom 'Monte San Vito' zove Vidova Gora, a ne Vitova Gora. I Mihovio Pavlinović, koji je svakako bio narodni čovjek i dobro poznavao narodni govor, navodi samo Svjetovida (a ne Svjatovita), koga dva puta spominje u svojim Pučkim spisima (str. 255 i 262)... Kršćanstvo je staroslovjenskoga Svetovida pobijalo i zamjenjivalo kršćanskim svecem sv. Vidom mučenikom, pa njegove crkve gradilo na onim mjestima, ili bar blizu njih, gdje su nekad stajala svetišta Svetovidova."[662]

Međutim zaključivanje Pilara i nekih drugih autora[663] o postojanju dualizma u Hrvata i Srba ne potvrđuju ostaci Vidovih svetišta.[664] I. Lukežić s pravom ističe: "*Primijenimo li to sada na riječku situaciju lako*

---

662 Ivo Pilar, *O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju.* Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, JAZU, knj. XXVIII, sv. 1, 1931, str. 6, 38-39.

663 Usp. na primjer: Milan Šufflay, *Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj*. Croatia sacra, I/1931, 1, 109-114; Stjepan Krizin Sakač, *Tragovi staroiranske filozofije kod Hrvata*. Život, XXIV/1943, 1, 9-25; Ante Škobalj, *Obredne gomile*. Vlastita naklada, Sveti Križ na Čiovu, 1970, str. 453-462.

664 Posebno je zanimljiv primjer Nikole Crnkovića, koji je u opisu riječkog Vidova svetišta sam pobio vrijednost svoje teorije. "*Scenografija riječkoga Svetovidova svetišta podrazumijeva da ono ima parnjaka oprečne boje. Po Peiskerovoj shemi trebalo bi biti s druge strane Rječine, na Trsatu, ili možda još prije na Sušaku, na mjestu crkve Sv. Križa, koje ima istu orijentaciju (30°) kao i Sv. Vid. Budući da je lijeva strana rijeke predodređena za Bjelboga, to znači da je njegovo stanište i svetište prvotno bilo na Sušaku, a da je na riječkoj Glavici bilo svetište Crnoboga, a ne Bjeloboga, odnosno Svetovida. Sad nije moguće pouzdano reći kako je došlo do te inverzije.*" (N. Crnković, *Prepoznatljivost starohrvatskih poganskih svetišta u dijelu primorja zapadne Hrvatske,* Grobnički zbornik 2, Rijeka 1992, str. 126. i 136.) Međutim, N. Crnković ipak samouvjereno tvrdi: *"No, (Miroslav) Brandt nije posljednji u nizu onih koji ne bijahu od volje ili im ne bijaše dano vidjeti bitne povijesne dimenzije dualizma na hrvatskim i drugim južnoslavenskim prostorima. Posljednji među njima je Ivan Mužić*." (N. Crnković, *Prepoznatljivost*, str. 126.) N. Crnković je ovaj tekst s manjim dopunama objavio i 1994. godine pod drugim naslovom. (N. Crnković, *Vjera i svetišta starih Hrvata. Novi putovi istraživanja.* Croatica Christiana Periodica. XVII/1994, 33, 59-90.)

ćemo se osvjedočiti o postojanju svih elemenata svojstvenih dualističkoj scenografiji poganskih svetišta. Crkva Sv. Vida, nekadašnje kultno svetište boga svjetlosti i dobra, podignuta je na brijegu ponad Rječine, dok se na suprotnom kamenitu brdu nalazi trsatska crkva sv. Jurja, nekadašnje kultno svetište boga tame. Međutim, u odnosu na Peiskerovu shemu primjećujemo inverziju: Sveti Vid trebao bi stajati lijevo, a sv. Juraj desno od vodenoga toka. Razlozi radi kojih dolazi do ove promjene nisu poznati premda možemo pretpostaviti da je ona, vjerojatno, posljedica stanovitih povijesnih i društvenih pomutnji."[665]

Ako su i postojali primjeri dvaju susjednih svetišta na našim prostorima onda je sigurno da ni jedno od tih svetišta nije pripadalo samo dobrom bogu, i niti jedno samo zlom bogu, jer samo dobri ili samo zli bogovi nisu postojali. "*Najjači prigovor njihovoj teoriji u tome je što ona pretpostavlja ne samo kult, i svetilišta, dobrome bogu nego i bogu zla, dakle: i đavolu, Arimanu, a takav kult, koji ne bi bio razumljiv ni u jednoj religiji, baš u zaratustrizmu je potpun nonsens… Lokaliteti koje su Pajsker-Pilar proglasili za svetilišta, verovatno su doista nekadašnja svetilišta - važno je, na primer, da na najvažnijem lokalitetu, onome kod Budišina, gdje se dva naspramna boga zovu Čorneboh i Bileboh, i danas narod trećeg dana Duhova izlazi na Čorneboh (v. Kühnau, Schlesische Sagen, 2, 546) - ali to ne bi bio nikakav dokaz za zaratustrovska slovenska shvatanja, već bi to prosto bila svetilišta najvećeg slovenskog bogovskog para: boga donjega sveta (koji je docnije, u eri hrišćanstva, identifikovan sa đavolom) i boga gornjega sveta. Ovakav zajednički kult dvaju ili više bogova, čak i sa zajedničkim hramom i žrtvenikom, nije ni inače redak slučaj... Prema tome, lokaliteti gde se spominju, jedan pored drugoga, oba slovenska boga, ukazuju ne na kakvu dualističku antitezu u smislu zaratustrovskom, nego na tragove staroga kulta, u kome su bog donjega sveta i bog gromovnik činili božanski kultni par na pr. ime Devin kamen ili Momin kamen, Jungfernsprung - sa etiološkim skaskama o gonjenoj devojci koja je, nemajući drugog izlaza, skočila sa stene u reku - nije postalo na osnovu pogrešne narodne etimologije prema zlom bogu, devas, nego je ovde, svakako, uspomena na neko starinsko žensko božanstvo, koje je sa bogom donjega sveta stajalo u nekoj vezi. Tragova takvog ženskog božanstva ima i u srpskoj i u slovenskoj tradiciji*."[666]

---

665 I. Lukežić, *O kultu svetoga Vida,* nav. dj., str. 133-144.

666 V. Čajkanović, *O vrhovnom bogu u staroj srpskoj religiji*. Srpska književna zadruga-Beogradski izdavačko-grafički zavod – Prosveta - Partenon. Beograd,

3.

Izvedenica od Vid ima u svim slavenskim jezicima. U starome poljskom imenarstvu nahode se imena: Widogost, Widogoszcz, Widorad, Widoradz, zatim Boguwid, Gosciwid, Lubowid, Malowid, Powid, Snowid, Zawid. U češkome Vidhost, te Dobrovid, Knovid, Malovidy, Snovid, Zavid. Starolužičkosrpski je Widogosti.[667] Riječ Vid je ne samo praslavenska, nego i indoeuropska.[668]

Iz nekih srednjovjekovnih vrela pojedini pisci zaključuju da je i sjeverno od Dunava bio raširen kult božanstva Vida, iako se to božanstvo navodi samo u oblicima: Suantauit(h)us, Szuentevit, Zuantevith.[669] Helmoldov se izvor tumači u smislu da su Slaveni poštovali Svantevita (Zuantevith) kao boga nad bogovima.[670] Prema Helmoldu, polovicom IX. st. benediktinci su došli među Rujane i tu su podigli kip svetog Vita. Kad su se benediktinci povukli, Rujani su se prema tom pripovjedanju ponovno vratili u poganstvo, ali su svetoga Vita poštovali kao svoga najvećeg boga.[671] Helmold spominje Crnog boga u Polapskih Slavena, pa su neki iz toga pogrešno zaključili da je postojao i bijeli bog, kojega inače Helmold uopće ne spominje.[672] Gotovo se svi istraživači slažu da se u Helmolda radi o legendi bez povijesnoga temelja.[673] Ostala vrela ne potvrđuju posebno Helmoldovo pisanje. Saxo Grammaticus (XII. stoljeće) tvrdi da su se pored Sventovitova (Suantouitus) kipa nalazili sedlo, uzda i veliki mač,[674] iz čega bi proizlazilo da su se Svantevitu pripisivale i "*odre-*

1994, str. 71-72. O nauku Zaratuštre usp. detaljnije u: I. Mužić, *Isus Krist i Izrael u smislu povijesti.* II. izdanje, Laus, Split, 2001, str. 9 - 64.

667 Svi ovi podaci navedeni su prema pismu M. Šimundića, koje je uputio piscu iz Maribora 22. svibnja 1991.

668 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, nav. dj., sv. XX, str. 807.

669 Carolus Henricus Meyer, *Fontes historiae religionis slavicae*. Berolini, 1931, str. 106.

670 C. H. Meyer, *Fontes*, nav. dj., str. 43-47.

671 C. H. Meyer, *Fontes,* nav. dj., str. 46-47.

672 Usp. C. H. Meyer, *Fontes*, nav. dj., str. 42-47.

673 U Hrvata je Toma Maretić već 1886. prihvatio mišljenje Zeussa, koji je u svom djelu *Die Deutschen und die Nachbarstämme* proglasio identificiranje Svetovida sa svetim Vitom pustom bajkom. (T. Maretić, *Narodna imena i prezimena*. Rad JAZU, knj. LXXXI, Zagreb, 1886, str. 131-132.)

674 C. H. Meyer, *Fontes*, nav. dj., str. 49-56.

đene crte ratničkog božanstva".[675] Saxo Grammaticus dalje priča da se u ruci Svantevita nalazi rog (s vinom) što bi upućivalo na to da se radi o lunarnome božanstvu.[676] U povelji cara Friedricha iz 1170. spominje se "gens Ruynarum" i "Szuentevit" kao njihov najveći idol "maximo ydolo eorum".[677] U izvoru, koji je poznat pod nazivom *Historia regum Danorum dicta Knytlingasaga* (iz XIII. stoljeća) također se spominje Svantevit ("Suantavit").[678]

L. Niederle smatra da je Crkva poganskog Svantevida zamijenila svetim Vitom, a da je navedena legenda raširena tek u XII. stoljeću.[679] Vladimir Mažuranić navodi da je Vid ime "*sljubljeno s lat. Vitus, i ako je u drevnosti možda posve inakoga domaćega postanja*". On posebno ističe podatak da se pri obraćenju pogana na kršćanstvo često najuspješnije provodio apostolat po uputi pape Grgura I. Velikoga u smislu da se, gdje je moguće, "*primjenjuju nauku prave vjere običaji pučkoga krivoga vjerovanja*".[680]

---

675 Š. Kulišić, *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja posebno balkanoloških*. Djela ANUBiH/CBI LVI/3, Sarajevo, 1979, str. 187.

676 Š. Kulišić, *Stara slovenska religija,* nav. dj., str. 187.

677 C. H. Meyer, *Fontes*, nav. dj., str. 47-48.

678 C. H. Meyer, *Fontes*, nav. dj., str. 84-85.

679 Š. Kulišić, *Stara slovenska religija*, nav. dj., str. 185.

680 Usporedi: Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*. JAZU, Zagreb, 1973, str. 585; Valentin Putanec*, Refleksi starodalmatoromanskog pridjeva sanctus u onomastici obalne Hrvatske.* Slovo, sv. 13. Zagreb, 1963, str. 148.

O KULTU SVETOGA JURJA U HRVATA
I
SVETI JURAJ NA RELJEFU CRKVE U ŽRNOVNICI

I.
O kultu svetoga Jurja u Hrvata

Nijedan svetac u prošlim vremenima nije imao toliku slavu kao sv. Juraj. Njegovo se štovanje raširilo po svemu svijetu, na sve narode, u svim jezicima. U tome se Zapad natječe s Istokom.

Krsto Stošić

Ime Juraj potvrđeno je 1086. godine (*Juray setnico*), a oblik Jurana (*Jurana iuppano de Sidraga*) potvrđen je već 1059. godine.[681] Kult svetoga Jurja mogao je među Hrvate doći, ako ga oni nisu po doseljenju zatekli u Dalmaciji, u doba njihova pokatoličavanja od oko kraja VIII., odnosno prvih desetljeća IX. stoljeća, i to najvjerojatnije s benediktincima. Sveti Juraj zauzima veliki broj mjesta u popisu ranosrednjovjekovnih naslovnika crkava u Dalmaciji, a posebno u IX. stoljeću.[682] Osobito su brojne crkve svetoga Jurja na širem splitskom području. "*Crkva sv. Jurja na rtu marjanskog poluotoka sagrađena je u IX. stoljeću uz ostatke antičkoga Dijanina hrama. Drugoj crkvi istoga titulara na Mejama u predjelu*

---

[681] Domagoj Vidović, *Prilog proučavanju odraza svetačkog imena Juraj u hrvatskoj antroponimiji.* Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb, 2007, sv. 33, str. 431, 435.

[682] Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji.* I. Književni krug Split – Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Split – Zagreb, 2008, str. 167-168; T. Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji.* II. Književni krug Split – Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Split – Zagreb, 2009, str. 56-58, 161-165, 179-182, 248-249, 498.

Zvončac (San Zorzi detto Sunzac) izgubio se svaki trag. Crkva sv. Jurja u Solinu nalazila se na istoimenoj glavici iznad rijeke Jadro... a crkva posvećena istome titularu nalazila se na samom vrhu Kozjaka i na brdu Perun na Mosoru. Samo na području Kaštela na obroncima Kozjaka bilo je nekoliko crkvica posvećenih sv. Jurju. Najstarija je ona iznad Kaštel Sućurca na lokalitetu Putalj... Najstarija je do danas sačuvana crkva sv. Jurja u Radunu iznad Kaštel Staroga, koja je zadržala prvobitni oblik predromaničke građevine raščlanjene plitkim nišama. Jedna srednjovjekovna crkva u Kaštelima, posvećena istom titularu nalazila se i u Žestinu (s. Georgius de Mirano), a spomenuta je u ispravi iz 1189. godine.“[683]

Sveti Juraj u srednjovjekovnoj Hrvatskoj posebno se častio kao mučenik. Dvadeset četiri puta susrećemo u naslovu samostana kršćanske mučenike i mučenice. “*Među njima je bio na prvom mjestu sveti Juraj, čiji je kult kod nas bio povezan s brojnim narodnim običajima*.“[684] Na nadvratniku jedne starohrvatske predromaničke crkve spominje se tepčija-tepčica (dvorjanin) Ljubomir (“*Lubomirus tepci*“) iz posljednje četvrti XI. stoljeća.[685] Posvetni natpis u prijevodu glasi: “*Ovo je dvor nebeski, ovo su vrata nebeska. Ovdje je umornima pokoj i bolesnima zdravlje. Ovdje se čiste opačine, pogreške i svi zločini. Ovu sam kuću sagradio ja, tepdžija Ljubimir, na čast ovih nepobjedivih svetaca: poglavice Petra, ispovijedaoca Nikole i mučenika Jurja*.“[686]

Sveti Juraj prikazan je u romaničkoj crkvi Srimske Gospe na fresci koja se datira se od XI. – XII. i do početka XIII. stoljeća. Svetac je s desne Marijine strane, a uz njega je natpis “S. Georgius“, dok je ispod njega prikazan seljak.[687]

---

683 Marina Marasović-Alujević, *Hagioforna imena u srednjovjekovnom Splitu i okolici*. Književni krug Split, Split, 2003, str. 23.

684 Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*. Sv. II. *Benediktinci u Dalmaciji*. Split, 1964, str. 18.

685 Jadran Ferluga, Manfred Hellmann, Frank Kämpfer, Herbert Ludat, Klaus Zernack. *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Beiheft Nr. 2. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1982, str. 49-50. Usp. Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj,* nav. dj., str. 93.

686 Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*. Split, 1963, sv. I, str. 342.

687 Cvito Fisković, *Romaničke freske u Srimi.* U: Frano Dujmović – Cvito Fisković, *Romaničke freske u Srimi*. Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji. XI, Split, 1959, str. 24-40.

Sveti Juraj na fresci. Crkva Gospe Srimske. Srima. Snimio Tomislav Pavičić

Sveti Juraj na fresci. Crkva sv. Mihajla. Ston.

I u crkvici sv. Jurja blizu Vrbnika na Krku moguće je da je prikazan Juraj, i to u neratničkom izgledu, na fresci iz XII.-XIII. stoljeća.[688] Sveti Juraj bio je u nas čašćen i kao ratnik. Među naše najstarije freske ubrajaju se one u predromaničkoj crkvici sv. Mihajla u Stonu, naslikane pri kraju XI. ili na početku XII. stoljeća, a na njima je i sveti Juraj. "*Nasuprot mršavom i gorštačkom vladaru ukočio se sv. Juraj u raskošnoj bojnoj opremi sa svijetlim mačem i štitom, mladolik, rastvorenih očiju*."[689]

Imamo sačuvanu i Pasiju sv. Jurja u fragmentu glagoljskog pasionala iz XIII. stoljeća.[690] Sveti Juraj veoma se svetkovao ne samo u Hrvatskoj, nego i u Bosni.[691]

---

688 "*Tamo su ostaci fresaka s prikazom trgovačke lađe iz XIII. stoljeća i s likom sv. Jurja koji u rukama nosi folklorno proljetno zelenilo… Odjeven je u aristokratsku odjeću od karirane tkanine, koja se u bokovima zvonoliko širi, jer su joj tamo ušiveni bočni klinovi tkanine*." (Branko Fučić, *Terra incognita*. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997, str. 87.)

689 C. Fisković (predgovor), *Dalmatinske freske*. Zora, Zagreb, 1965, str. 9-10.

690 "*Legenda o mučenju sv. Georgija, jednog od najpopularnijih svetaca srednjega vijeka, u hrvatskoj je književnosti poznata po veoma oštećenom glagoljskom fragmentu pasionala ili možda zbornika iz 13. st., koji je zajedno s još dva fragmenta nađen prilijepljen na koricama Četvrtog vrbničkog brevijara iz 14. st. Sva tri fragmenta (A, B, C) pisala je ista ruka ranom ustavnom glagoljicom, arhaičnim jezikom i stilom. Jezična i stilska arhaičnost povezuju tekst fragmenta s najstarijim razdobljem slavenske književnosti... Sada raspolažemo s još jednim glagoljskim tekstom legende o mučenju sv. Georgija iste redakcije kao i glagoljski iz Pasionala. Pronašla sam ga u glagoljskom rukopisu iz čuvene zbirke Phillippica… Paleografske i jezične osobine pokazuju karakteristike prve pol. 15. st., od kada datiraju najstarije naknadne bilješke (1447)… Naš glagoljski odlomak svjedoči ujedno da se staroslavenski tekst legende o mučenju sv. Georgija još u 15. st. prepisivao na glagoljaškom području i da je živio u hrvatskoj književnosti.*" (Anica Nazor, *Još jedan glagoljski fragment legende o mučenju sv. Georgija.* U: *Kliment Ohridski i ulogata na ohridskata književna škola vo razvitokot na slovenskata prosveta. Materijali od naučen sobir održan vo Ohrid od 25 do 27 septemvri 1986 godina.* Makedonska akedemija na naukite i umetnostite. Skopje, 1989, str. 119-120.)

691 "*Ma da je sv. Juraj kao mučenik vrlo znamenit svetac, to ipak njemu posvećeni dan nije zapovjedna svetkovina, pa se na taj njegov dan smiju raditi kako lakši, tako i teži poslovi. Jedino se Jurjevdan svetkuje u onoj župi, u kojoj je crkva tome svecu na čast posvećena, dok je u tom pogledu Ilindan zapovjedna svetkovina, ma da su obadva sveca od davnina zaštitnici Bosne i Hercegovine... Baš radi toga, što je zaštitnik zemlje malo će ko od kršćanskog katoličkog puka obadviju zemalja prihvatiti gdje za kakav* posao." (Nikola Buconjić, *Život i obi-*

U Hrvata postoji mnogo spomena o borbi u kojoj sveti Juraj ubija zmaja. Poznato je da je tek Konstantin Veliki u kršćansku simboliku uveo zmaja, davši naslikati veliku sliku na kojoj "*on nogama gazi zmaja i baca ga u ponor. On je tu debellator hostium, a kao takav je prikazan i Konstantin II. na jednom novcu, kako konjem gazi zmaja. Pod tim 'neprijateljem' podrazumijevao se neprijatelj kršćanstva i predstavnik paklenih sila. I u toj alegoriji ulaze zmaj i drugi gmazovi u kršćansku umjetnost.*"[692] Sveti Mihovil, kao vođa nebeske vojske za razliku od sv. Jurja, prikazuje se kako ubija zmaja, ali on je uvijek s krilima i češće ima mač nego koplje.[693] Kult svetog Mihovila, koji je najviše cvjetao u IX. i X. stoljeću, dopunit će posebno u XII. i XIII. stoljeću kult sv. Jurja.[694] "*Legenda o zmaju i djevojci polako se izgrađivala. Zmaja, npr., u vezi sa sv. Jurjem, ali bez priče o djevojci, u svom panegiriku u čast sv. Jurja spominje već sv. Andrija Kretski, biskup Gortyne, koji je umro 740. godine.*"[695]

Sveti Juraj je na najstarijim bizantskim prikazima IX. stoljeća prikazivan kao ratnik i kao mučenik.[696] Tek od X. stoljeća nalazimo u umjetnosti prizore kako sveti Juraj ubija zmaja.[697] Najstariji reljef sv. Jurja koji ubija zmaja sačuvan je na crkvi u Achtamaru (Armenija), nastao je od

čaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini. Tiskom i nakladom Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1908, str. 52-53.)

692 Ćiro Truhelka, *Starokršćanska arheologija*. HKD sv. Jeronima, Zagreb, 1931, str. 134.

693 Usp. *Sankt Michael in der Kunst*. Amerbach Verlag, Basel, 1947, str. 1-16+26 slika. (Autor nije označen.)

694 Berthold Riehl, *Sanct Michael und sanct Georg in der bildenden Kunst*. München, 1883, Inaugural-Dissertation, str. 39.

695 "*Usp. Migne, PG 97, 1190: 'extractos draconis faucibus'*." (Karlo Jurišić, *Sveti Juraj u povijesti i legendi*, nav. dj., str. 14.)

696 Hannelore Sachs – Ernst Badstübner – Helga Neumann, *Erklärendes Wörterbuch zur christlichen Kunst.* Verlag Werner Dausien, Hanau, bez godine, str. 147-148.

697 Uwe Steffen, *Drachenkampf.* Kreuz Verlag, Stuttgart, 1984, str. 219. Usp. Günter Spitzing, *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole. Die Bilderwelt Griechenlands und Kleinasiens.* Diederichs, München, 1989, str. 131.

916. do 921 godine[698] što upućuje na mogućnost da je taj motiv na Istoku mogao biti poznat i stoljećima ranije.

Na europskom Zapadu motiv sv. Jurja koji ubija zmaja potvrđen je tek od XII. stoljeća[699], a neki autori smatraju da je u tu kršćansku ikonografiju taj motiv stvarno ušao tek u doba križarskih ratova (1099-1291).[700] Nije posve točno mišljenje da je na Zapadu u XII., ali i u prvoj polovini XIII. stoljeća svetac prikazan samo kao nebeski pomoćnik i mučenik.[701] Najranije izlaganje motiva borbe sv. Jurja sa zmajem srećemo na Zapadu oko 1100. godine na kapitelu jedne crkve u Normandiji, ali tu sv. Juraj nije prikazan na konju. Rani prikaz prizora svetoga Jurja kao viteza, koji kao konjanik kopljem ubija zmaja, poznat je na portalu katedrale u Ferrari iz 1135. godine.[702] U nekim veoma starim srednjovjekovnim himnama opisuje se sv. Juraj kako ubija zmaja.[703] Taj mo-

---

698 M. S. Ipsiroglu, *Die Kirche von Achtamar. Bauplastik im Leben des Lichtes*. Florian Kupferberg Verlag, Berlin-Mainz, 1963, str. 125. Usp. *Lexikon des Mittelalters*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2002, Bd. 4, str. 1274.

699 Hannelore Sachs – Ernst Badstübner – Helga Neumann, *Erklärendes Wörterbuch zur christlichen Kunst.* Verlag Werner Dausien, Hanau, bez godine, str. 147. Usporedi: *Enciclopedia cattolica*. Città del Vaticano, vol. V, str. 443-444.; John Bowker (Hrsg.), *Das Oxford-Lexikon der Weltreligionen.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1999, str. 345.

700 "*Non possiamo dire esattamente quando San Giorgio fu visto (disegnato o scolpito) sul cavallo e più tardi a lottare col dragone… Con tutto ciò consideriamo più probabile che il cavallo bianco fu aggiunto nella iconografia di San Giorgio al tempo dei Crociati (1099-1291), quando questi scelsero come loro protettori santi guerrieri e soldati, per aiutarli nelle loro lotte. Il sigillo del Vescovo 'Rogerius' di Ramleh e Lida (1110-1147) raffigura un santo sul cavallo. Lo stesso si vede nell' affresco della chiesa di Abuohosh costruita nel 1145, in una pittura bizantina, San Giorgio si vede su un cavallo*." (Giorgio Aquilina, *San Giorgio, il santo della Palestina*. U: *San Giorgio e il Mediterraneo. Atti del II Colloquio internazionale per il XVII Centenario Roma, 28-30 novembre 2003*. A cura di Guglielmo de' Giovanni-Centelles. Città del Vaticano, 2004, str. 35-36.)

701 Monika Schwarz, *Der heilige Georg-Miles Christi und der Drachentöter. Wandlungen seines literarischen Bildes in Deutschland von den Anfängen bis in die Neuzeit.* (Dissertation an der Philosophischen Fakultät der Universität Köln). Köln, 1972, str. 85.

702 Achim Krefting, *St. Michael und St. Georg in ihren geistesgeschichtlichen Beziehungen*. Eugen Diederichs Verlag, Jena, (1937), str. 59, 72, 74.

703 Usp. S. Borrelli, *Il magalomartire s. Giorgio nella fausta ricorrenza del suo XVI centenario. Studio critico.* Napoli, 1902, str. 613-621.

Sveti Juraj ubija zmaja. Reljef na crkvi u Achtamaru (916. – 921. god.)
Iz knjige: M. S. Ipsiroglu, *Die Kirche von Achtamar.*
Florian Kupferberg Verlag, Berlin-Mainz, 1963, str. 125.

tiv postao je osobito omiljen u umjetničkom izrazu gotike[704], ali najveća popularnost legende o tomu kako sv. Juraj ubija zmaja nastala je na Zapadu u XIII. stoljeću poslije objavljivanja djela *Legenda aurea*.[705] Vitez Juraj, u književnim i umjetničkim ostvarenjima srednjovjekovnoga kršćanstva, pobjeđuje sotonskog zmaja samo uz Božju pomoć, a ne svojom ljudskom snagom.

U doba rane gotike u Hrvata životinje su u ukrasima rijetke, a u prikazima sv. Jurja "*u više rukopisa nalazimo konja na kojemu jaše sv. Juraj i zmaja kojega on ubija*".[706] Najstariji poznati prikaz svetoga Jurja koji ubija zmaja imamo iz 1268. godine sačuvan na pečatu grada Senja.[707] Prvi spomen svetog Jurja nalazimo vezano uz grad Senj 1183/4. godine, kada su

---

704 Heinrich i Margarethe Schmidt, *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst.* Verlag C. H. Beck, München, 1982, str. 44.

705 Ovo djelo je, autor dominikanac Jacobus de Voragine (rođen 1230. godine u Vorago /Varazze/), napisao između 1263. i 1273. On je 1292. godine postao nadbiskup u Genovi gdje je i umro 1298. godine. (Jacobus de Voragine, *Legenda aurea.* Verlag Philipp Reclam jun., 2007, Stuttgart, str. 269.) Motiv borbe sv. Jurja sa zmajem na današnjem njemačkom tlu sačuvan je tek iz 1230. godine. (Wolfgang Fritz Volbach, *Der hlg. Georg. Bildliche Darstellung in Süddeutschland mit Berücksichtigung der norddeutschen Typen bis zur Renaissance.* Studien zur Deutschen Kunstgeschichte. Heft 199, Strassburg, 1917, str. 7-13, 38.)

706 Anđelko Badurina, *Kulturna animalistika*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 29. rujna 1997. godine u Splitu. Književni krug Split, Split, 1998, str. 138. Detaljnije o shvaćanju zmaja u Hrvata vidi u: I. Mužić, *Problematika reljefa na zapadnoj strani zmajeve pećine na Braču*. U: Nenad Cambi – Heinrich i Ingrid Kusch – Ivan Mužić, *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina.* II. izd. Naklada Bošković, Split, 2004, str. 27-36.

707 "*Najstariji pečat grada Senja (sl. 47.), našao se na ispravi od 11. septembra 1268. Taj pečat visi na zelenoj svilenoj vrpci, okrugao je i mjeri u promjeru 55mm. U njem se razabire sv. Juraj na konju, jašući na lijevo, dok kopljem, na dršku kojega leprši mala zastavica, bode u vrat zmaja, što se je ispružio ispod konja. Taj zmaj ima dvije noge i dugi vrat, otvorene je čeljusti okrenuo prema glavi konja, a svojim dugim repom omotao mu je stražnje noge. Desna stražnja konjeva noga, kraj njegova repa i noge zmajeve prelaze nutarnji kolobar i prodiru u prostor legende. Među dva člankovita kolobara teče naokolo napis:-S. COMVNIS: CIVITATIS: D. SCEINNA = (Sigillum co(m)munis civitatis de Sceinna). Ovaj isti pečat opisuje jedna isprava od 29. januara 1302., izdana u Senju,...*" (E. Laszowski, *Prilog k hrvatskoj sfragistici*, II, Vjesnik arheološkog društva /Zagreb/, nova serija, sv. V, 1901, str. 82-83.)

Senj dobili templari,[708] i zato je posve moguće da je već u drugoj polovini XII. stoljeća na senjskom području bio poznat motiv svetog Jurja koji ubija zmaja. Sveti Juraj javlja se "*kao pobjedilac u dvoboju s aždajom u čitavome krugu narodnih pjesama i priča jugoslovenskih*".[709] Moguće je da se već u XII. stoljeću, ako ne i mnogo ranije, na hrvatskom teritoriju pjevala *Pisan svetago Jurja* koja je sačuvana u jednom glagoljskom liturgijskom kodeksu iz druge polovine XIV. stoljeća u ovakvom zapisu:

Pê(sa)n' s(ve)t(a)go Jurê. Poi ljudem' razum'no[710]

1. V' ime I(su)sa Nazaranina,
   Ki nêma nig'dêr takmenika
   I vsêh' s(ve)tih' i s(ve)t(a)go Jurê kon'nika,
   Hoćete li ljudi slišati ot sego veka,

[708] "*To doznajemo iz pisma pape Lucija III, koji im potvrđuje darovnicu kralja Bele III... U papinu pismu stoji da templarima osim Senja pripada i crkva sv. Jurja. Međutim, kada 1209. kralj Andrija II potvrđuje darovnicu svoga prethodnika, on kaže da je Bela darovao templarima Senj, a splitski nadbiskup crkvu sv. Jurja. Vjerojatno je Andrija imao pred sobom tekst Beline darovnice pa je mogao točnije navesti tko je što darovao. Uz to valja spomenuti da je u prvoj darovnici Senj naselje (villa), a u drugoj je već grad (civitas). Darovana crkva sv. Jurja postoji, dakle, i prije dolaska templara. Oni je dobivaju odmah nakon dolaska, a ne grade je tek kad su došli. Dakako, po srednjovjekovnom pravu nije moguće da se ovdje radi tek o jednoj zgradi koju templari dobivaju. Oni dobivaju i nadarbinu vezanu uz tu crkvu. Ta crkva pripada gradu. Postojalo je, naime, na darovanom području i drugih crkava, ali one imaju svoj posebni status, a onaj koji postaje gospodar Senja ne dobiva već time i pravo na nadarbinu vezanu uz te crkve. U slučaju crkve sv. Jurja jedno je i drugo povezano, što opet znači da je grad imao patronat nad tom crkvom. Iz toga dade se naslutiti da je i svetac kojemu je ta crkva posvećena već tada držan patronom (zaštitnikom) grada Senja*." (Mile Bogović. *Sveti Juraj i Senj*. U: *Senjski zbornik*, sv. 19. za 1992, str. 25-26.)

[709] Stojan Novaković, *Legenda o sv. Gjurgju u staroj srpsko-slovenskoj i u narodnoj usmenoj literaturi.* Starine JAZU, sv. XII, str. 134.

[710] "*Tekst ove... pjesme uzet je iz pariškoga kodeksa br. 11. po prijepisu Josipa Vajsa*." (Rudolf Strohal, *Zbirka starih hrvatskih crkvenih pjesama. Sabrao iz starih hrvatskih glagolskih rukopisa od 14.-18. vijeka Rudolf Strohal.* "Tisak C. Albrechta, a trošak sabiratelja." Zagreb, 1916, str 37-39.) Dragica Malić objavila je ovu pjesmu u latiničkoj transliteraciji i suvremenoj transkripciji. (D. Malić, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*. Znanstvena biblioteka Hrvatskog Filološkog društva. Liber, Zagreb, 1972, str. 33-39.) Ova pjesma s opširnim tumačenjem objavljena je i u knjizi: *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo Pjesme, plačevi i*

Da v(a)m' poju pês'n ot s(ve)t(a)go Đeor'đie kon'nika!
Kda se s(ve)ti Jurai s' drakunom' r'vaše.
Kralevu hćer ot s'mr'ti iz'b(a)vlaše.
S(ve)ti Jurai v Kapadocii rođen' bêše,
Pleminito g(ospo)d'stvo on' imêše

Ot dvêju na deste lêtu mud'r slovêše,
Pasanoga viteza ga postaviše
S(ve)ti Đeor'điê poče pole udr'žati,
K(a)ko ini vitezi brum'no se r'vati.
S(ve)ti Đeordiê poče tako reći:

"K sego svêta r'vanê ne ću teći!"
Bol'ša mu pamet' poče prihoditi,
V tue strane on' se otpravlaše,
K Solinu gradu on se približaše.
A onomu gradu drakun' vele zla činaše,

Ere onomu gradu bliz' ezero postavleno b(ê)še.
Iz' ezera drakun' ishaêše,
A ognenim' plamikom' dihaše,
A ogan' mu smradom' vonaše,
Ot onogo smrada vele ljudi goniše.

Bes' čisla ih z'gubi drakun' hudi.
Kral' s vlasteli poče tako većati:
"Učinêmo drakunu po d'voe dobit'ka dati,
"Da budet' dobitak' pri ezerê stati,
"Požr'v ga, drakun' budet se vraćati!"

Vladan'e vas' dobitak' *strati*,
Ošće kral' s vlasteli poče većati:
"Učinêmo žrêbi metati,
"Komu žrêbi skočiše, bez' dvoine ga drakunu dati,
"Bez' dvoine ga drakun' iz'êdêše!"

Bez dvoine kralju žrêbi iskočiše.
Kral' ed'nu ćer vele lêpu imêše,
Ošće veće dêt'ce ne imêše.

prikazanja na starohrvatskom jeziku. Tekstove kritički priredili i osvrte na tekstove sastavili: Amir Kapetanović - Dragica Malić - Kristina Štrkalj Despot. Izdao: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb, 2010, str. 245-252.

Kral' im' se umileno poče moliti:
“V'z'mête zl(a)to i srebro neiz'rečito,

“Učinête moei h'ćeri smr't' prostiti!“
Vlastele mu rekoše tako:
“G(ospodi)ne, to ne ćemo učiniti!“
Ošće im' se kral' umileno poče m(o)liti:
“Učinête mi s' moju h'ćer'ju do osam' d(a)n' stati,

“Da se budevē na ed'no plakati!“
Vlast(el)e mu učiniše otpustiti,
Da nju poče napravlati,
Kako da bi ju za muž' dati.
Osam' d(a)n' se poče ispl'nevati,

G(ospo)dič'na poide sama k' ezeru stati.
Vsi ljudi potekoše po mirêh' gledati,
Kuda hoće g(ospo)dič'na ot drakuna smr't' prieti.
Veliko čudo stvori b(o)g' poslati,
S(ve)t(a)go Jurê stvori prihaêti.

“Čto si prišla, g(ospo)dič'na, sama z'dê stati?“
On' e poče tiho uprašati,
A ona mu poče poč'teno otgovarati:
“G(ospodi)ne, drakuna mi e s'dê [711] čekati,
“Ot nega mi e straš'nu semr't' prieti.

“Oimê, moi g(ospo)d(i)ne, učini se ot suda otdêliti,
“Obêju naju hoće drakun požrêti!“
S(ve)ti Jurai poče tako reći:
“Ne mozi se, g(ospo)dič'na, boêti!“
V tom časê drakun' iz' ezera se is'klonaše,

S(ve)ti Jurai ga zagledaše.
Znameniem' s(ve)t(a)go križa on' se z'namenaše,
Šćita i sulice rukama potresiêše,[712]
Tr' drakuna v g'rlo pobodiêše.[713]

---

711 “*Vajs prepisao vs' dê, što mi se čini pogrješno*.“ (Primj. R. Strohala. Ibid., str. 38.)

712 *“U Vajsa potresnêše, što će biti valjda štamparska pogriješka.*“ (Primj. R. Strohala. Ibid., str. 38.)

713 “*U rukopisu pogriješno: probivahu*.“ (Primj. R. Strohala. Ibid., str. 38.)

Pisan svetogo Jurja prva je pjesma zapisana čakavštinom u hrvatskoj pjesmarici iz glagoljičnoga *Pariškoga kodeksa* (1380.) i u toj pjesmi ima više starijih i crkvenoslavenskih obilježja nego u ostalim pjesmama pariške pjesničke zbirke.[714]"*Prema Farlatiju Solin je kolijevka jedne od nekoliko u crkvenoj literaturi poznatih verzija legende o sv. Jurju. To nije nimalo čudno kad se zna da je legendarni vitez iz Kapadocije završio mučeničkom smrću pod carem Dioklecijanom, možda i negdje u tom kraju. Ako i djelomično povjerujemo u Farlatijevo tvrđenje da je 'historia' o kojoj on govori nastala u Solinu i da je slavenska, tj. pjevana slavenskim jezikom od najstarijih vremena, onda u postojanju legende u tom kraju moramo pretpostaviti bar dva sloja (etničko-kulturnohistorijska): neslavenski (tj. predslavenski) i slavenski. Jer ako je legenda nastala u Solinu u vezi s biskupom koji bi imao biskupovati negdje potkraj III. vijeka (ili s carem Dioklecijanom), onda je to bilo još u daleko predslavensko doba. Razaranje Solina, zatiranje uspomene na Jurja Solinskog i dolazak Slavena na Jadran vremenski se otprilike podudaraju. U tom bi slučaju slavenski etnički elemenat imao usvojiti na tom terenu poznatu i popularnu legendu interpolirajući u nju s vremenom elemente iz legende o palestinskom Jurju, a dosta kasnije prihvatiti i novu verziju legende o borbi sv. Jurja sa zmajem. U tom izmijenjenom obliku bila je ona, po riječima Farlatija, zabilježena slavenskim pismom. Da li je ta legenda zaista imala onaj predslavenski solinski sloj, koji se kasnije mijenjao, ili je legenda o sv. Jurju, vitezu iz Kapadocije, kasnije, u vrijeme širenja kršćanstva, nekim drugim putem došla do Hrvata u solinsko-split-*

---

[714] "*Pjesma Mihaile preblaženi zapisana je bez naslova u Pariškoj pjesmarici (1380.) i u Berčićevu zborniku br. 5 (kraj XV. st.)… Poznato je da je sv. Mihovil zaštitnik grada Šibenika (njegova skulptura istaknuta je na šibenskoj katedrali), ali kako se nastanak pariške zbirke ne veže uz taj grad, vjerojatno se stih 'ti si slava vsega grada' ne odnosi na Šibenik, nego na Split i njegovu okolicu. U Splitu je do 1906. postojala vrlo ugledna Crkva sv. Mihovila, za koju se drži da je osim Katedrale najstarija splitska crkva i koju je, prema predaji, dao sagraditi prvi splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin u VII. stoljeću... Osim splitske Crkve sv. Mihovila postojala je i vrlo ugledna crkva posvećena istom svecu u Solinu, koja je potjecala još iz vremena hrvatskoga kralja Držislava, a uništena je nakon pada Solina i Klisa u turske ruke. Ta splitsko-solinska tradicija štovanja sv. Mihovila još je jedan od argumenata za povezivanje Pariške pjesmarice sa Splitom ili njegovom okolicom*." (A. Kapetanović - D. Malić - K. Štrkalj Despot, *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo*. Nav. dj., str. 253.)

skom kraju i tamo se uvriježila, teško je danas reći. Činjenica je da je već u prvoj polovini IX. st. hrvatski knez Mislav u solinskom kraju, u Putalju, na području današnjeg Kaštel-Sućurca, izgradio crkvu sv. Jurja i darovao je splitskom nadbiskupu, koju su kasniji hrvatski vladari više puta potvrđivali splitskoj nadbiskupiji... Postoji nagađanje da je uz crkvu bio i samostan sv. Jurja (što nije dokazano). Crkva nosi ime jednog od najpoznatijih benediktinskih zaštitnika, sv. Jurja... Možda su upravo benediktinci donijeli sa sobom legendu o sv. Jurju u ovaj kraj. Još bi i u tom slučaju ona bila vrlo stara. Crkva u Putalju vjerojatno je ona na koju misli Farlati kad spominje izvođenje legende u crkvi sv. Jurja na njegov praznik. Nova verzija o borbi sa zmajem (drakunom) mogla se kasnije lako vezati uz staru tradiciju i dobivši pjesnički oblik izvoditi se na tradicionalnim Jurjevim svečanostima, a do Farlatijeva doba dobiti prizvuk 'prastarosti'. Kao nekadašnje sjedište hrvatskih kraljeva Solin je u mašti puka mogao lako biti prihvaćen kao podloga priče o spašavanju kraljevske kćeri od zmaja. Dosta zatvoreno more Solinskog zaljeva moglo je da zamijeni obavezno legendarno jezero u kojem je živio zmaj, a zanimljivo je spomenuti da i danas uz sam solinski amfiteatar postoji toponim Jezerine, koji označuje neki isušeni teren, pa je, sudeći po tome, stari Solin imao i neko svoje jezero. Na svaki način, hrvatski je puk u solinskom kraju legendu o sv. Jurju usvojio vrlo rano... Da je naša Pisan svetogo Jurja u najužoj vezi s davnašnjom slavenskom solinskom legendom o sv. Jurju i njegovom svetkovinom u tom kraju, o kojoj Farlati govori u svom djelu, ne može biti nikakve sumnje. Da li je to upravo ona 'historia' koja se stoljećima izvodila (uz pjev izvodila, pjevala, recitirala?) puku u crkvi sv. Jurja na Solinskom polju, ne može se sa sigurnošću reći, ali nije nevjerojatno. Je li Farlati možda znao za naš kodeks (mada je on već 1706. bio vlasništvo nekog pariškog oratorija) ili se imao priliku upoznati s nekim još starijim hrvatskim zapisom te legende? Na veliku starinu pjesme upućuje i jezik i njen pjesnički oblik (rimovani nepravilni distisi), za koji je lako pretpostaviti da je u izvođenju imao neki recitatorsko-pjevni karakter (Grgec spominje sličnost s bugaršticama i mogućnost pjevanja po nekoj starinskoj melodiji). Pozivanje slušača na posluh upućuje na to da se ona stvarno običavala izvoditi pred nekim većim skupom... Da je pjesma i u očima zapisivača imala veliko značenje, pokazuje to što ju je zapisao na prvom mjestu. Znači da joj je davao prednost pred ostalima koje je zapisao. Sve to govori o vrlo bliskoj vezi te pjesme i one za

koju Farlati kaže da se stoljećima izvodila puku u crkvi sv. Jurja na Solinskom polju (u Kaštel-Sućurcu). Da li se radi o jednoj te istoj pjesmi? Da li ovoga puta zaista imamo pred sobom najstariju poznatu hrvatsku pjesmu? Ne, doduše, iz VII. st. kako misli Farlati, ali zato možda iz XII. ili XIII., kojem vremenu odgovara svojim etičko-viteškim vrednotama, a jezičnim mu se osobinama u mnogo čemu približuje.“[715]

Prikaz svetog Jurja kako ubija zvijer imamo sačuvan i na stećcima koji se datiraju u XV. stoljeće, a nalaze se na srednjovjekovnom teritoriju Bosne i Hrvatske. “*Scena u kojoj vitez ubija zmaja i oslobađa ženu iz njegovih čeljusti, direktni prenos epizode iz legende o sv. Đorđu, ukrasila je nekoliko spomenika: na nekropoli u Gvoznu dva puta, na Poljicama na Visočici na sarkofagu Vukosava Lupčića, datiranom u XV vek, i na sarkofagu u Ježeprasini, sve tri u široj okolini Kalinovika, u kraju gdje je kult ovog svetitelja bio veoma poštovan.*“[716] U selu Župa Biokovska (Imotska krajina) pronađen je 1975. godine stećak koji Karlo Jurišić datira u prvu polovicu XV. stoljeća i na kojemu je, prema Jurišićevu opisu, prikazan sveti Juraj koji ubija zvijer. *“Umjetnik nije prikazao zmaja u izmišljenom, fantastičnom obliku, kako ga redovito prikazuju, tj. aždaju u prilici gmaza s niskim nogama i krilima. On ga je prikazao u prilici koja je najsličnija vuku… Lik zmaja zauzima skoro više prostora negoli Juraj, konj i djevojka zajedno. Osim toga je zmajev rep istaknuto dug i prkosno zavinut. Prema narodnoj mašti mnogim je životinjama snaga u repu.*“[717]

Pričanje kako sveti Juraj ubija zmaja stoljećima se održavala na hrvatskom teritoriju, posebno u Dalmaciji.[718] Ta je priča tako živa u Hrvata “*da se pripovijeda, kako je ubijeni zmaj ležao u ovoj ili onoj pećini ili kraj nekoga jezera.*“[719]

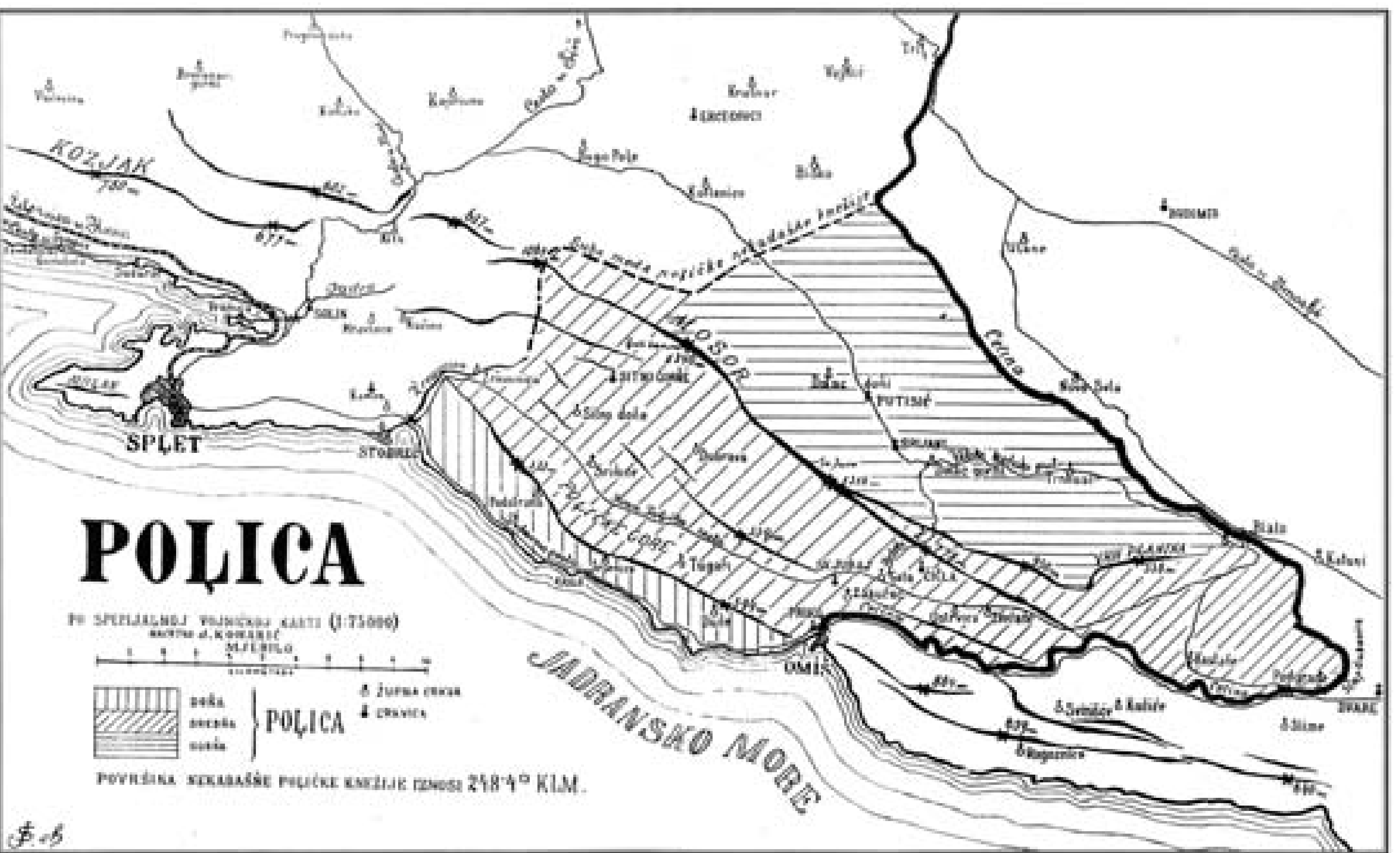
715 D. Malić, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*. Nav. dj., str. 24-27.

716 Nada Miletić, *Stećci*. Jugoslavija - Beograd, Spektar – Zagreb, Prva književna komuna – Mostar. Beograd - Zagreb – Mostar, 1982, str. 95.

717 Karlo Jurišić, *Nepoznati stećak u Župi biokovskoj i legenda o svetom Jurju.* Kačić. Zbornik franjevačke provincije Presv. Otkupitelja. Split, 1976, sv. VIII, str. 230, 233.

718 Usp. Vice Vuković, *Sveti Jure.* (*Krinj u Dalmaciji.*) U: Zbornik za narodni život i običaje. JAZU, knjiga XXVII, str. 177-178.

719 Krsto Stošić, *Sveti Juraj u povijesti, legendi i umjetnosti.* Obitelj (Zagreb), IX/1937, 17, 303.

Poljica. Karta iz knjige: Frano Ivanišević, *Poljica.*

II.
Predaja i detalji reljefa na crkvi u Žrnovnici potvrđuju prikaz svetog Jurja

1.

Ivan Kukuljević Sakcinski, poslije posjeta Žrnovnici u "*putopisnom zapisu iz 1857.*", prvi je u literaturi, koliko je poznato autoru ove rasprave, o reljefu na pročelju crkve *Uznesenja Blažene Djevice Marije* u Žrnovnici zabilježio sljedeće: "*Ja razgledah župnu crkvu, koja je sagrađena na temelju stare. Od ove sačuvan je na pročelju nove crkve starinski iz kamena izklesani kip sv. Jurja. Djelo je priprosto, ali znamenito. Sv. Juraj ima odeću hrvatsku, glavu mu pokriva okrugla hrvatska kapa, on ubija sulicom zmaja, ali ovaj priliči više pitomomu janjetu ili psetu negoli ljutomu zmaju.*" [720]

Mihovil Abramić, prvi je znanstveno pisao o reljefu na pročelju navedene župne crkve u Žrnovnici u *Starohrvatskoj prosvjeti* 1927. godine. On je naveo kako narod u Žrnovnici naziva taj reljef imenom sv. Jurja, a inače ne zna o njemu ništa reći, osim da su Francuzi (?) gađali u lice sveca. M. Abramić dalje opisuje ploču od vapnenca kako je duga 123 cm, visoka 80 cm, a izgleda debela, ukoliko se je mogla mjeriti, do 27 cm. On se pita da li prikazani čovjek na konju, koji lijevom rukom drži uzde, a desnom utjeruje svoje dugačko koplje u ždrijelo četveronožne zvijeri, zbilja jaše na konju? Njemu izgleda da jahač sjedi na konju "*po žensku*", da mu je glava i gornji dio tijela do pasa isklesan en face, donji dio u strogom profilu, lice s brkovima i sa šiljastom trokutnom bradom nešto je poradi spomenutoga gađanja oštećeno, glava je pokrivena, regbi, kožnatom kapom ili niskim "*poluokruglim šljemom*". Dalje dodaje da haljina ili tunika jahača nikako nije označena na gornjem tijelu i da samo od pasa dolje do preko koljena ima nekoliko širokih nabora. Prema Abramiću, ni konj nije uspjelije izrađen od jahača, a njegov odveć dugačak trup čini nam se kao da je prelomljen likom jahača, a, dok je glava na vitkom vratu s kratkom grivom prilično pogođena, potpuno su slabo isklesane konjske prednje noge. On za zvijer navodi da se ne zna je li to vuk, lav ili što slično. Ključni mu je element za datiranje reljefa pleterna ornamentika. "*Kako je već poznato, ona prevladava u Dalmaciji u razdoblju od IX. do XI., čak i do XII. stoljeća otprilike, dakle za doba hrvatskih narodnih vladara.*

[720] I. Kukuljević Sakcinski, *Izabrana djela.* Priredio Nikola Batušić. Matica hrvatska, Zagreb, 1997, str. 477

Reminiscencijâ na pleternu plastiku nalazimo i docnije, na primjer na arhitektonskim ulomcima sa natpisima u gotici. Važno nam se čini, da je u našem slučaju pleter kao dekorativno sredstvo upotrebljen sekundarno. Primijetili smo već, da pleterni okvir ne obuhvaća sve četiri strane, nego samo tri, dok donja ostaje prazna, i da gornja vrpca ne stoji u organičkoj vezi sa pobočnim okvirom... Klesar našega reljefa ugledao se pri takovu uokvirenju u dekoraciju oltarnih ograda (plutei). Pleterni ures stupića obično svršava ili prelazi u oblik križa, kako to vidimo na više komada iz Splita i okolice u splitskom arheološkom Muzeju… Ovakovih oltarnih ograda klesar našega reljefa možda je vidio i u crkvi srednjega vijeka u samoj Žrnovnici (premda do danas još nemamo ostataka pleterne plastike iz ovog mjesta), ali sigurno ih je mogao vidjeti u bližemu Splitu i baš u stolnoj crkvi Sv. Duje. Sada je jedan dio tih ploča-ograda iz katedrale upotrebljen po drugi put u krstionici i svaka se očuvala sa spomenutim gornjim pojasom. Da je bilo i ploča obrubljenih lijevo i desno s motivom pilastra, to nam dokazuje mramorni neki ulomak..., koji se je nedavno našao u baroknoj arhitekturi prigodom pregrađivanja kapelice Sv. Duje... Nesumnjivo bila mu je poznata i ploča s likom narodnog vladara slično uokvirena. I baš ovakove oltarne ograde mogle su biti i bile su našem klesaru pred očima ili u pameti, kada je reljefu konjanika-lovca dao okvir. Dok je ovo uokvirenje samo sa tri strane od oltarnih ograda organično i razumljivo, kod našeg reljefa, koji nije mogao nipošto služiti kao pluteusova dekoracija, ne odgovara svojoj funkciji i djeluje kao čista imitacija. Pleter nam je dvoprutasti veoma površno izrađen. Sve ovo nam savjetuje, da s obzirom na pleternu dekoraciju uvrstimo naš reljef među najkasnije predstavnike ovakove plastike, možda čak u doba, kad u većim gradovima ove vrste dekoracije više nije bilo. Prosti, regbi seoski karakter dekoracije ispoljava se također i u onim prostim kružnicama. Analogne motive naći ćemo u nekim komadima pleterne plastike u kninskom muzeju, koji potječu iz malih seoskih crkvica u unutrašnjosti Dalmacije." Abramić misli da se na reljefu radi o nekom čovjeku u lovu, ali da nije isključena ni mogućnost da reljef prikazuje baš sv. Jurja, kako to hoće pučka tradicija u Žrnovnici. "*Je li dakle ova tradicija stara ili sekundarna? Izgleda da se ovoj interpretaciji protivi činjenica, što je naš konjanik-lovac bradat, dok je na ostalim spomenicima Sv. Juraj uvijek prikazan kao mladić bez brade i brkova. Zvijer također unatoč one čudne glave, nipošto nema izgled zmaja. Tip Sv. Jurja na konju u borbi sa zmajem počeo se je razvijati u umjetnosti tek početkom XII. stoljeća, iza kako je u XI. stoljeću prodrla dotična dobro poznata legenda o borbi i ubijanju zmaja i spasavanju same kraljeve kćeri... premda su već mnogo ranije drugi sveci-vojnici*

Sveti Juraj ubija zmaja. Reljef na crkvi u Žrnovnici. Snimio Ivan Mužić

bili prikazani u uspješnoj borbi sa zmajem… Mislim, da se ne može a limine odbiti hipoteza, da je u XII. stoljeću, ili možda još kasnije, neki provincijalni klesar-majstor, koji još nije dobro poznavao pravu ikonografiju Sv. Jurja, mogao s ograničenim sredstvima svoje umjetnosti ili bolje svoje vještine prikazati Sv. Jurja i zvijer-zmaja baš onako, kako ga vidimo na žrnovničkom reljefu. Možda je za rješenje ovog pitanja od odlučne važnosti sporedan momenat, naime karakter reljefnog okvira, koji je – kako je već dokazano – uzet od uresa nutarnje crkvene arhitekture. Takav okvir mnogo bolje dolikuje prizoru hieratičnog značenja, nego običnog, kakav bi bio lov. Karakter ove skulpture, koliko ljudskog lika, toliko životinja (konja i zvijeri), dobro odgovara periodu njenog postanka t. j. prelaznom vremenu od pleterne plastike na čisto romanski slog. U vrijeme cvata pleterne plastike u Dalmaciji, i ljudske figure su tako rekuć geometrijski izvedene, kako to možemo dobro razabrati na već pomenutoj ploči s vladarom u splitskoj krstionici i na lijepim ogradama u zadarskom Muzeju sv. Donata.“[721]

[721] Mihovil Abramić, *Barelijef sv. Jurja (?) u Žrnovnici*. Starohrvatska prosvjeta. Nova Serija I, broj 1-2. Zagreb-Knin, 1927, str. 77-83. (Abramićev tekst donesen je bez jezičnih ispravaka.)

2.

Milan Ivanišević navedeni Abramićev opis reljefa dopunjuje ovako: "*Abramić pokazuje kako se nije udubio u kiparski postupak pokazivanja pokreta i stvaranja likova u prostoru. Kipar je imao tri zadaće u oblikovanju likova. Jednostavna je bila ona u oblikovanju konja, jer na njegovu tijelu nije bilo zadane pojedinosti koju je morao pokazati na neki poseban način. Tako konj stoji oslonjen na sve noge, svaka je pokazana točno u svome prostoru, rep je također na svome mjestu, a glava je neznatno okrenuta na desnu stranu, pa gledatelj vidi oba uha i čitavo oko, nozdrve i žvale. Druga je zadaća bila oblikovati zvijer koja istodobno pokazuje svoja tri pokreta: hodanje po neravnoj površini, podizanje lijeve stražnje noge, što je znak ranjavanja, i okretanje glave u neprirodnu vezu s tijelom, jer su na glavi, u istoj ravni, morali biti pokazani: oko, njuška i razjapljene čeljusti u kojima je morao biti vrh koplja. Oblikovanje čovjeka bilo je opterećeno još težim zadaćama. On je morao jašiti, kao da je gledan sa strane, a istodobno pokazati čitavo lice i svu opremu koju je odjenuo, kao da je gledan sprijeda, te obje šake sa svim prstima. Kipar je sve to uspio pokazati, pa mu ne smije biti prigovoreno: 'nije niti umio da udovolji najjednostavnijim zahtjevima perspektive'. Valja,.. promotriti kako su oblikovane čovjekove noge: gledane su sa strane, desna je dulja, lijeva je kraća. Tako je pokazano čovjekovo prirodno jahanje na konju. Kipar u onome dobu tako pokazuje čovjekov hod. Dovoljno je prisjetiti se likova ljudi na reljefu u Krstionici splitske prvostolne crkve i njihova međusobnoga odnosa u prostoru. Onaj koji sjedi, pokazan je kao da je gledan sprijeda. Onaj koji je oblikovan na desnoj strani onoga koji sjedi, pokazan je u gornjemu dijelu tijela kao da je gledan sprijeda, a noge su pokazane kao da su gledane sa strane. Zašto? On hoda u smjeru onoga koji sjedi. Onaj treći, ispred stolice, pokazan je u čitavome tijelu kao da je gledan sa strane. Zašto? On leži prednjim dijelom tijela na površini koja nosi stolicu. Noge hodača u Splitu pokazane su na isti način kao noge jahača u Žrnovnici. Dakle, oba su jednako u pokretu, a taj pokret jednako je kiparski oblikovan. Abramić je za usporedbu konjanika koji na konju sjedi postranice predložio reljef u rimskoj crkvi San Saba. Usporedbu valja odbiti, jer je reljef sačuvan bez nogu, pa nije moguće dokazati kako lovac sjedi... Začuđuje kako Abramić nije još više naglasio križ kao potvrdu sveca na reljefu. On*

križ spominje samo u opisu ukrasa... Tako križ, kao ikonografski sadržaj, nije iskorišten, a on najbolje potvrđuje cjelinu svetačke ikonografije.“[722]

Lovre Katić u opisu jednog stećka u Imotskoj krajini navodi kako su figure na arkadicama stećka “*stisnute, pa, jer nije bilo mjesta u trećoj arkadi za psa, kovač ga je uklesao, kao da stoji na stražnjim nogama ispod košute. Jednako je radio i klesar u Žrnovnici prikazujući sv. Jurja kako ubija zmaja*.“[723]

Zvijer na reljefu u Žrnovnici može biti samo vuk. “*Najraširenija u svim slovenskim zonama jeste legenda o tome da je vuka stvorio đavo, protiveći se Bogu... Vuk je povezan s nečistom silom.*“[724] Sveti Juraj je *“gospodar vukova (sv. Đorđe, car vukova)*“.[725]

Nije točno Abramićevo mišljenje da je, za razliku od reljefa u Žrnovnici, “*na ostalim spomenicima sv. Juraj uvijek prikazan kao mladić bez brade i brkova*“. Sveti Juraj je najčešće prikazivan mladolik i bez brade, ali se pojavljuje i s bradom.[726] Na jednoj minijaturi iz kraja XII. stoljeća u jednom švicarskom kodeksu bradati sveti Juraj je “*odjeven u suvremenu zapadnjačku odjeću*“.[727] Na “*prozoru katedrale u Chartresu iz prve polovine XIII. vij. sv. Juraj ima kratku bradu, drži mač, štit i koplje, a konja i zmaja nema*“.[728] I u nekim srednjovjekovnim slikama prizora

---

722 “*Htio sam biti siguran u ovome zaključku, pa sam prikupio podatke iz mnogih ikonografskih djela, ali ih ovdje ne nabrajam*.“ (M. Ivanišević, *Osvrt na reljef sv. Jurja u Žrnovnici*. Rukopis datiran: “Split. 20. XII. 2010.“)

723 L. Katić. *Stećci u Imotskoj krajini*. Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 3 za 1954, str. 134.

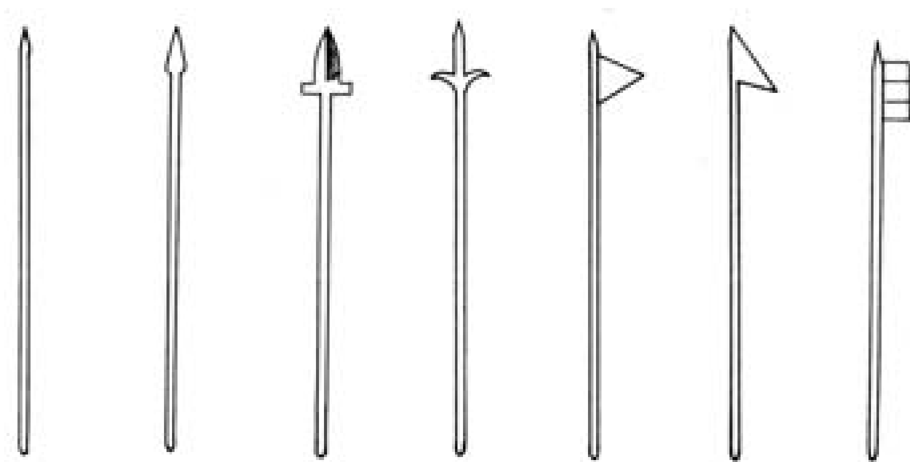
724 Aleksandar Gura, *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Nakladnici: Brimo – Logos – Aleksandrija, Beograd, 2005, str. 90-116. “*Vuk se javlja kao predstavnik onostranih sila... Nisu ga slučajno terali krstom... Česi su đavola figurativno nazivali vuk*.” (Svetlana M. Tolstoj – Ljubinko Radenković /redaktori/, *Slovenska mitologija: enciklopedijski rečnik.* Zepter Book World, Beograd, 2001, str. 104.). Usp. D. Bandić, *Narodna religija Srba*, nav. dj., str. 25-30.)

725 S. M. Tolstoj – Lj. Radenković, *Slovenska mitologija,* nav. dj., str. 105, 118. “*Pogubna narav toga staroga Vuka valjda progovara iz naše narodne poslovice: ‚Razminuše se ka Vukac (t. j. Vuk) i dobra sreća, a to znači: kao nesreća i sreća; zatim iz riječi, vučac, lat. gangraena (bolest, što ljudima truje i jede živo meso), koja je postala od Vuk*.“ (*Narodne pripovijesti – mitične*. S uvodom i komentarima priredio za školsku i privatnu upotrebu M. Kušar. Zadar, 1907. Naklada piščeva, str. 148.)

726 B. Riehl, *Sanct Michael und sanct Georg,* nav. dj., str. 47.

727 Branko Fučić, *Sveti Juraj i Zeleni Juraj*. Zbornik za narodni život i običaje. JAZU, Zagreb, 1960, sv. 42, str. 130.

728 K. Stošić, *Sv. Juraj mučenik vitez*. Nav. dj., str. 11. Usp. Orlando Grosso, *San Giorgio nell' arte e nel cuore dei popoli.* Amilcare Pizzi editore, Milano, 1962, str. 24-25.

Osnovne vrste motiva koplja koje se sreću na stećcima. Iz knjige:
Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*. V. Masleša, Sarajevo, 1982, str. 232.

mučenja sv. Jurja, kako su opisana u djelu *Legenda aurea*, on je prikazivan s bradom.[729]

Koplje na reljefu u Žrnovnici ima franački izgled[730], ali u vremenskom razdoblju od VIII. do XIII. stoljeća nije postojao neki specifični oblik koplja koji bi bio karakterističan za neko stoljeće, a promjene koje su nastale "*na bodilu bile su male i neznatne*."[731] Zdenko Chavrak zaključuje: "*Na ploči iz cca XI.-XII. stoljeća, crkve u Žrnovnici (Split), nailazimo na jedinstveni primjer upotrebe lovačkog koplja u konjaničkom lovu. Srednjovjekovno bosansko koplje se oblikom mnogo ne razlikuje*

---

729 *Legenda aurea aus der Goldenen Legende des Jacobus de Voragine mit Meisterwerken mittelalterlichen Kunst* herausgegeben von Christoph Wetzel. Verlag Herder, Freiburg-Basel-Wien, 2007, str. 107.

730 Marija Šercer opisuje franačka koplja u VIII. i IX. stoljeću ovako: "*Bodilo od željeza u obliku izduljenog lista s blago naglašenim grebenom, vitkim vratom koji prelazi u tuljac s manjim 'krilima'.*" (M. Šercer, *Staro oružje na motki.* Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1972, str. 89.)

731 Gavro A. Škrivanić, *Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku.* SAN. Posebna izdanja knjiga CCXCIII, Odeljenje društvenih nauka knjiga 24. Naučno delo. Izdavačka kuća SAN, Beograd, 1957, str. 76-77. Na stećcima nalazimo tri vrste ovoga oružja: obično koplje, koplje sa krsnicom (lovačko koplje) i koplje sa zastavicom. "*Koplje za lov na medvjede i veprove, masivnije, sa krsnicom ili sa krilcima na dnu tuljca, upotrebljavalo se još od IX. stoljeća.*" (Šefik Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1982, str. 232.)

od predhistorijskog i rimskog, samo što je čvršće i jače.“[732] Za datiranje reljefa nije odlučujuća ni pleterna ornamentika koja se nalazi na njemu. Pojedini pleterni motivi javljaju se u “*konzervativnoj Dalmaciji... sve do u XIII. stoljeće*“.[733] Ovaj je reljef mogao nastati u doba kada je pleterna ornamentika bila već preživjela te se čuvala samo u zabačenim selima i brdskim naseljima.[734] Sam M. Abramić zaključuje da je ovaj reljef mogao nastati “*u XII. stoljeću, ili možda još kasnije*“.

Višestoljetna predaja žrnovničkog puka potvrđuje da je na reljefu crkve prikazan sveti Juraj koji kopljem ubija zmaja-zvijer.[735] “*Sv. Juraj je bio zaštitnik republike Poljica (Dalmacija), koja je ukinuta od Napoleonova maršala Marmonta g. 1817. Na zelenom je brijegu na Gracu (župa Gata) drevna crkva sv. Jurja, u kojoj je bio blagoslovljen novoizabrani knez, koji se kleo na poljički statut. Na blagdan sv. Jurja dolazi i danas narod iz 12 sela negdašnje poljičke republike*.“[736] U Poljicima je blagdan sv. Jurja 23. travnja “*postao jedan od najvažnijih datuma u godini*“.[737] U svijesti žrnovničko-poljičkoga puka sačuvana je davna predaja koja

---

[732] Z. Chavrak, *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije*. Lovačka knjiga, Zagreb, 1954, str. 15.

[733] Ljubo Karaman, *Odabrana djela*. Književni krug, Split, 1986, str. 372.

[734] Kruno Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba.* Starohrvatska prosvjeta. Zagreb, 1954, III. serija, sv. 3, str. 81.

[735] Župnik crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije don Luka Jozić u pismenoj potvrdi koju je napisao u Žrnovnici, 8. studenoga 2010. godine, na molbu autora ove rasprave, navodi sljedeće: “*Kao župnik u Žrnovnici razgovarao sam sa svojim župljanima i oni su mi potvrdili kako iz svjedočanstava, koja su im prenesena u pričanjima njihovih starijih predaka, znaju sljedeće: Reljef na pročelju današnje župne crkve sv. Marije donesen je s ruševne kapelice iz zaseoka Barbarići, i ugrađen je u današnju crkvu prije oko 280 godina. Motiv na reljefu prema navodima navedenih /i najstarijih/ Žrnovčana predstavlja sv. Juru /Jurja/ u borbi sa zmajem /zvijeri/. Poznato je da je sveti Jure zaštitnik Poljica, a da je predio preko rijeke Žrnovnica spadao u nekadašnje područje Poljičke republike, a i danas pripada katastarskoj općini Srinjine.*“

[736] K. Stošić, *Sveti Juraj u povijesti, legendi i umjetnosti*. Nav. dj., str. 303. “*Pod biskupon Kalođeri u Splitu opet se bili probudili i okupili poljiški svećenici i puk na ti dan na Gracu, veliko se je slavlje tute činilo nazad dvaest godina, a sada se zanemarilo*.“ (Frano Ivanišević, *Poljica narodni život i običaji*. Društvo Poljičana ‘Sveti Jure’ - Priko 2006, str. 374.)

[737] Ante Nazor, *Sveti Jure zaštitnik Poljica*. Hrvatska revija. Obnovljeni tečaj 3 (2003), 2, str. 100.

samo svetog Iliju dovodi u svezu s gromom,[738] a svetog Jurja samo kao ubojicu zmaja. "*Sveti Ilija (20. VII.), najveći kris, najžešća pučina lita, gromovi i oluje najstrašnije. Kaže se, da je začvrljija Ilija glavnjon s neba. U gornjin Poljicin iznašaju ujutro rano prî sunca na ariju robu, da je tarmica ne izgrize... Grom šalje Bog s neba po svomu svemogućstvu, kad 'oće da koga da ošine i pokori... Sveti Ilija drži gromove po Božjoj naredbi, on š njiman vlada. Kad zagrmi na nebu, reče se: eno sv. Ilija bačve valja... Zmaj je strašna zmija, koja stoji u jezerin ili ponorin, dočika ljude i proždre ji'. Nije ga sad vidit, otkad ga je sveti Juraj smaka'*."[739]

Svetojurjevska problematika sadrži u sebi i dugostoljetno predanje o svetom "Jurju Solinskom", prema kojemu je on bio biskup u Solinu i mučen u doba progona za Dioklecijana i njegovih suvladara.[740] Prihvati li se kao vjerodostojno predanje o svetom Jurju Solinskom i njegovu kontinuitetu, kako to obrađuje Farlati, onda bi se reljef na crkvi u Žrnovnici mogao datirati najranije već u doba franačko-hrvatskih odnosa krajem VIII. ili u prva desetljeća IX. stoljeća. U protivnom moguće je žrnovnički reljef datirati najkasnije i u drugu polovinu XII. ili u prvu polovinu XIII. stoljeća.

---

[738] Puk u Bosni također je zamišljao samo svetog Iliju kao gromovnika. *"Božji ugodnik sv. Ilija proganja sotonu sa svojim strielama, i odatle dolazi pucanje groma, a od vremena do vremena i padanje tuče kao plod sotonina biesa, jer je pobiedjen… puk vjeruje, da grmljavinu uzrokuje gromovnik sv. Ilija. Ovo se vjerovanje može protumačiti objavljenom istinom o velikoj moći sv. Ilije proroka, koji je na ognjenim kolima uznesen na nebo*." (Ljudevit A. Ivandić, *Pučko praznovjerje kod Hrvata katolika u Bosni*. Hrvatski Nakladni Zavod 'Domovina', Madrid-Buenos Aires, 1963, str. 66.)

[739] F. Ivanišević, *Poljica*, nav. dj., str. 377, 522, 498.

[740] "*In Legenda Slavonica Georgii martyrium anno 287. afficitur, revocandum ex nostris calculis ad annum aerae vulgaris 296*." (Illyrici sacri. T. I. Ecclesia Salonitana. Auctore Daniele Farlato. Apud Sebastianum Coleti, Venetiis, MDCCLL, str. 679.) D. Farlati Jurjevu mučeničku smrt datira na dan 23. travnja. (D. Farlati, nav. dj., str. 699.) Ovaj tekst je samo dio autorove rasprave, koja se u cjelosti tiska u *Starohrvatskoj prosvjeti* (III. serija, svezak 38/2011.) i u kojoj je detaljnije obrađeno Farlatijevo izlaganje.

III.
NESTVARNOST VIĐENJA "*BOŽANSKOG BOJA*" PERUNA I VELESA NA RELJEFU CRKVE U ŽRNOVNICI

"*Izučavanje mitova neprimjetno je preraslo u mitotvorstvo*."
L. S. Klejn

1.

Ante Milošević iznio je (u mjesecu studenome 2008. godine) mogućnost da reljef na crkvi u Žrnovnici prikazuje borbu Peruna i Velesa.[741] M. Ivanišević to Miloševićevo shvaćanje interpretira ovako:

"*Četiri su najvažnija njegova zaključka: pomicanje vremenske odrednice u starije doba, odbacivanje svetačkoga ikonografskoga sadržaja i mogućnost tumačenja ikonografskoga sadržaja kao borbe Dobra i Zla, mogućnost pogansko-kršćanskoga sinkretizma. Vremenska je odrednica ovako obrazložena: 'ispunjen ornamentikom uobičajenom za 8. i 9. stoljeće i svi drugi ornamentalni motivi koji stoje na reljefu iz Žrnovnice upućuju na pretpostavku da on ne pripada ranoromaničkom vremenu (11. i 12. stoljeću), nego upravo ranome srednjemu vijeku, to jest drugoj polovici 8. stoljeća. Takvih je stilskih osobina trostrani, mjestimično nevješto izvedeni pleterni okvir i križevi u medaljonima na gornjim uglovima ploče jer se baš u takvome konceptu ti elementi pojavljuju i na drugim skulpturama iz predromaničkoga doba. Jednake osobine ima i masivno koplje s krilcima na vrhu, koje je kao oblik tipično za rano karolinško oružje druge polovice 8. i cijelo 9. stoljeće.' O konjaniku (Milošević) je napisao: 'gol je do pojasa, na glavi ima kalotastu kapu (ili šljem), a na konju sjedi postrance, s tijelom i licem okrenutim prema gledatelju... Može se međutim, pretpostaviti da takav način prikazivanja odražava i duh umjetnosti ranoga srednjega vijeka, jer je na vrlo sličan način predstavljen i konjanik na jednom mramornom reljefu koji se danas nalazi pod trijemom crkve San Saba u Rimu. Pretpostavlja se da pripada 8. stoljeću... Konjanik na reljefu iz Rima... prikazan je u vrlo sličnom položaju, s tijelom okrenutim gledatelju i s licem u profilu, na glavi ima*

[741] A. Milošević, *Reljef gromovnika Peruna?* Žrvanj. Glasilo udruge Prijatelji kulturne i prirodne baštine Žrnovnice. Godište IV, broj 7 (studeni), 2008, str. 8-10.

kalotastu kapu (ili šljem), naglašeni nos i izduženu trokutastu bradu, što su sve i jasne karakteristike jahača iz Žrnovnice.' U mnoštvu nabrojenih pojedinosti, koje jamče sličnost dvaju reljefa, Milošević je zaboravio da lice na reljefu u Žrnovnici nije u profilu. U određenju je ikonografskoga sadržaja Milošević veoma odlučan: 'Očito je da on ne predstavlja niti sv. Jurja, niti sv. Mihovila kako se pretpostavlja, jer jahač na konju nije mladolik, a životinja koju ubija nije zmaj, a niti neka druga neprirodna zvijer.' On potvrđuje ukras križa na reljefu, ali mu je on dokaz samo za stariju vremensku odrednicu, slično kao vrsta koplja. Milošević drukčije tumači jednu pojedinost reljefa: 'vrh koplja kojemu suprotni kraj doslovno izlazi iz nekakvoga amorfnoga oblika koji se može protumačiti kao oblak, to jest Nebo. Moguće je stoga, tumačenje da je na reljefu isklesan česti ikonografski kršćanski motiv borbe Dobra i Zla, pri čemu je konjanik posrednik koji za račun Dobra pobjeđuje Zlo.' Od takve pretpostavke, koja je moguća, ali ju Milošević nije obrazložio primjerima za potvrdu postojanja konjanika u toj borbi, proučavatelj naglo skreće u jedno drukčije tumačenje: 'moguća su možda i drugačija rješenje. Ta međutim, još treba istraživati, pa stoga ovdje tek kao prijedlog iznosimo i mišljenje da je na reljefu iz Žrnovnice, u svojevrsnom pogansko-kršćanskom sinkretizmu, moguć i prikaz staroslavenskoga vrhovnoga boga Peruna kojemu koplje kao grom izlazi iz oblaka i pogađa životinju (možda medvjeda, to jest Velesa - zlog boga podzemlja i Perunovog suparnika). Takvu pretpostavku dobro potkrjepljuje i činjenica da je kult Peruna (ali i drugih slavenskih božanstava i poganskih vjerovanja) upravo u žrnovničkome kraju i u Poljicima i danas vrlo prisutan, a posebno se odražava u toponomastičkim prežitcima'. Po mojem prosuđivanju te Miloševićeve pretpostavke dogodilo se u naglome zaokretu njegova razmišljanja, bez ikakve potvrde u sačuvanim umjetninama, jedno opasno klizanje u pogrešno teoretiziranje. To je iskrivljavanje pojma sinkretizma. Sinkretizam je spajanje, a ono pretpostavlja istodobno postojanje svih sastavnica takvoga spajanja. Kada bi umjetnik, koji je oblikovao reljef sačuvan u Žrnovnici, u svojoj stvaralačkoj zamisli htio ostvariti spajanje nekršćanskoga sadržaja s kršćanskim sadržajem, on bi morao znati kakav je likovni oblik obaju sadržaja. On je morao imati u svojem sjećanju pojedinosti likova i prostora na nekoj viđenoj umjetnini nekršćanskoga sadržaja ili pred sobom takvu umjetninu. Na sličan je način morao znati pojedinosti s umjetnine kršćanskoga sadržaja. Tek je tada mogao svojom

stvaralačkom maštom i vještinom stvoriti novi sadržaj u kojem će neki budući proučavatelj opravdano prepoznati sinkretistički postupak u nastajanju novoga sadržaja. Gdje je takva umjetnina nekršćanskoga sadržaja? Milošević nije čitatelju pružio niti jednu uputnicu za razmišljanje o razložnosti prijedloga o sinkretističkome sadržaju reljefa. On čitatelju pokazuje primjere toponomastičkoga sinkretizma. On je moguć i veoma dobro poznat u znanosti. Poznat je u znanosti i sinkretizam ikonografskoga sadržaja u helenističkim i ranokršćanskim likovnim umjetnostima, ali za to postoje dokazi, a slične dokaze Milošević nije pokazao niti najsažetijim riječima.“[742]

O problematici Peruna vodi se već mnogo desetljeća rasprava, i to navlastito o njegovu podrijetlu, naravi i rasprostranjenosti, posebno u južnih Slavena.[743]

Mišljenja o tome što je uopće označivao prvobitni naziv Perun kod Žrnovnice nisu jedinstvena.[744] U Registru sv. Petra Gumajskoga iz 1090. godine kaže se da je Petar Gumay kupio dvorac u Žrnovnici i vinograd

---

742 M. Ivanišević, *Osvrt na reljef sv. Jurja*, ibid.

743 I. Mužić, *Utvrđivanje Peruna u južnih Slavena.* U: I. Mužić, *Slaveni, Goti i Hrvati.* Naklada Dominović, Zagreb, 1997, str. 455-459.

744 Ante Škobalj o Perunu u Poljicama piše kako je, prema Skoku, tako nazvano brdo, a ne kakav drugi lokalitet, jer se navodi kako su se upravo brda nazivala imenima onih božanstava koja su se na njihovim vrhuncima štovala. “*Ali ovdje Skok možda nije dobro razabrao, da se tim imenom ne zove brdo, na kojemu se nalazi crkvica, pa prema tome ni mjesto starog pretkršćanskog kulta, nego se imenom Perun nazivlje drugo, sasvim pusto brdo na kojemu nema ni traga kakvom kultu, crkvici ili naselju. Dapače, ovo brdo nije niti po visini prvo. Treće brdo, jugoistočno od njega, znatno je više, a ipak se zove umanjenim oblikom Perunić. Vidi se, da ovo drugo brdo nije tako nazvano ni po svojoj visini, jer je od sva tri najviše, a niti po nekom božanstvu, nego radije po nekom drugom njegovu svojstvu, koje je u skladu s tim imenom u deminutivu. Ta dva brda, Perun i Perunić, imaju s južne strane lijepe okomite klisure, kakve su obično povezane s kultom raznih božanstava u mnogim starim vjerama. Klisure Peruna i Perunića nisu jednako visoke, nego upravo obratno visini tih dvaju brda. Manje brdo, Perun, ima vrlo visoku klisuru, najviše brdo, Perunić, ima manju klisuru, a treće, najzapadnije, brdo, nema nikakve klisure, te je nazvano jednostavno Perunsko. Očito je, da ime tim brdima nije dano prema njihovoj visini, nego prema veličini njihovih klisura. Prema tome, ovo ime ne bi ovdje značilo ni brdo niti kakvo božanstvo, nego samu klisuru.*” (A. Škobalj, *Obredne gomile*. Vlastita naklada, Sveti Križ na Čiovu, 1970, str. 131-132.)

u Perunu (*comparavi curtem in Sirnouniza et vineam in Peruno*).[745] Moguće je da je naziv Perun kod Žrnovnice vezan uz kult poganskog idola Peruna.[746] Međutim, sigurno je da nikada, ni u bližoj ni u daljoj okolini

[745] F. Rački, *Documenta,* nav. dj., str. 153. "*Naziv Perun zabilježen je, poslije više stoljetne povijesne šutnje, u darovnici Splićanina Petra Crnoga Gumajeva, koji je oko 1090. god. kupio vinograd u Perunu od braće Vukmira i Prede. Imajući u vidu njihova hrvatska imena i činjenicu da su imali vinograd u Perunu, nije teško zaključiti da su i oni živjeli u samom Perunu. Postojanje naselja potvrđuje i jedna isprava iz 1178. god. u kojoj se kaže da je neki Zovigo (Jović?) darovao Splićaninu Niciforu, djedu Dujma Prestancijeva, svoju kuću i sve što joj pripada 'u mjestu zvanom Perun', iz zahvalnosti što ga je oslobodio od ropstva… Čini se da je zaselak Perun (villa Peron) posljednji put spomenut u jednoj ispravi iz 1525. godine… Razlog je tome dolazak Turaka početkom XVI. st. u splitsku okolicu, koji su prekinuli život nekih manjih naselja na ovom području, pa i Peruna. Naime, kad su Turci svojim nasiljima ugrozili život u Perunu, njegove su obitelji napustile u prvoj polovici XVI. st. svoje stare domove i nastanile se u mnogo sigurnija splitska predgrađa… Tako je vrlo stari zaselak Perun, koji je ovdje više stoljeća prkosio vremenu i događajima, morao pred turskom silom uzmaknuti i završiti svoj povijesni hod početkom XVI. stoljeća. A na mjesto njegova postojanja, na kojemu više nema ni traga ruševinama, danas još podsjeća samo istoimeni naziv polja*." (Danko Vlašić, *Prošlost Podstrane*. Crkva u svijetu, Split, 1988, str. 40-41.)

[746] "*U nas ima 'planina Perun', što je visoki vršak u dalmatinskom Mosoru, nad poljičkim selom Dubravom... U selu Dubravi, pod pomenutom planinom Perun, priča se, da su se na onom mjestu ljudi nekad klanjali bogu Perunu. Ovo meni kaza katolički svećenik, Petar Škarica, marljivi poznati povjesničar rogjenih svojih Poljica.*" (N. Nodilo, *Stara vjera,* nav. dj., str. 385 /133/.) Ako je to pričanje vjerodostojno onda se moglo raditi samo o vjerovanju nevelikog broja osoba, a da ono nije (pre)živjelo svjedoči neosporno najbolji poznavatelj Poljica, suvremenik Nodilov i Škaričin, svećenik Frano Ivanišević koji o tome piše i ovo: "*U svin Poljicin samo je jedna vira kršćanska katoliška, koja se dobro čuva i ispunja. Od nedilje i blagdana zapovidnog malo ko da ne će doć u crkvu na misu, popodne na blagosov, ruzarje, a ne će propustit ispovid i pričest, osobito vazmenu. Nađe se i po koje tvrdokorno srce, da stoji daleko od Boga i crkve, zanemari se iz mladosti, pa više ne ćuti ni straja od Boga ni srama od svita. U večer se moli u svakoj kući Bog, moli se ružarij ili pozdrav Gospin uz druge molitve, osobito za mrtve. Sva kućna čeljad okupljena je u večer oko komina, osin stopanjice, koja se vrti po kući; kućni starešina ili koji drugi iz kuće, koji zna bolje molit, uzme krunicu u ruke i počme molit… Osin vire kršćanske, to će reć katoliške, zna narod za 'Riśćane ili Rrkaće, Turke, Žudije, Luterane, Vramažune i druge neznabošce.*" (F. Ivanišević, *Poljica*, nav. dj., str. 311, 527.)

današnjeg Peruna kod Žrnovnice, nije zabilježen niti zapamćen spomen naziva Veles[747], odnosno da je bilo kada u Žrnovnici postojalo vjerovanje u borbu Peruna s Velesom. Nije zanemariva ni činjenica da Perun u svih južnih Slavena u sačuvanim, dakle i u ikonografskim zamišljanjima, nije nigdje prikazan kako na konju ubija zvijer, odnosno zmaja.[748]

Samo ukrašavanje reljefa na crkvi u Žrnovnici s dva kršćanska križa dovoljno posvjedočuje kršćansko značenje toga reljefa. Gotovo je nemoguće zamisliti da će i najprimitivniji majstor, koji radi prizor iz poganske mitologije, prikaz protukršćanskog idola ukrašavati kršćanskim križevima.

2.

Pričanje o boju Peruna i Volosa popularizirali su ruski lingvisti Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov i Vladimir Nikolajevič Toporov 1974. godine u knjizi *Issledovanija v oblasti slavjanskih drevnostej*.[749] Ivanov i Toporov u jednoj sintezi o idolu Perunu, svoje pretpostavke zaključuju ova-

---

747 "*Tek se, kako je vrijeme protjecalo, na sjevernom lokalitetu izgubio toponim Perun, negdje gore nad Žrnovnicom, a na jugu izgubio se toponim Veles, negdje dolje, na rijeci blizu njezina ušća u more. Bar koliko do sada znamo*." (R. Katičić, *Božanski boj.* Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga – Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb-Mošćenička Draga, 2008, str. 177.) Katičićevo uvjerenje da se na tom području "*izgubio... toponim Veles*" u smislu dokazanosti jednako je vrijedno kao i moje da se u prošlosti na teritoriju Poljica nikad nije znalo za pojam Veles.

748 Tu ikonografsku tematiku Peruna posebno je obradio makedonski arheolog Nikos Čausidis koji je utvrdio i ovo: "*Od sevo ova može da se izvlečat slednive svojstva na antropo-morfniot lik na slovenskiot gromovnik: - maž; - nekogaš pretstaven gol; -so brada (srebrena ili temna) i mustaki (zlatni). Vo racete gi drži slednive predmeti: - štit; - stap (vo nekoi slučai konkretno dabov), težok; - kopje ili strela; - želad; - kremen vo vid na gromova strela, molnja ili zrak; - nekade ukrasen so rubini ili safiri; - najčesta e kombinacijata: štit vo ednata i koj da bilo od ostanatite predmeti vo drugata raka. Poznati se i slednive ikonografski varijanti: - vozač na ognena kočija i strelec so lak i strela; -ženska varijanta (najčesto vo funkcija na olicetvorenie na molnjata)*." (N. Čausidis, *Mitskite sliki na Južnite Sloveni*. Misla, Skopje, 1994, str. 418.) Ivanov i Toporov navode kako su kao "*glavno oružje*" Perunovo bili "*kamenovi,... i strele..., a takođe sekire*". (S. M. Tolstoj – Lj. Radenković, *Slovenska mitologija*, nav. dj., str. 422.)

749 Ivanov V. V. - V. N. Toporov, *Issledovanija v oblasti slavjanskih drevnostej*. Nauka, Moskva, 1974, str. 343.

ko: "*Perun, prvobitno u liku konjanika, ili vozeći se kolima (up. docniju ikonografiju proroka Ilije) svojim oružjem uspeva da porazi zmajolikog neprijatelja (u prvobitnoj varijanti mita, to je mitološko biće, kome odgovara Volos/Veles, a u poznijim tekstovima – bajoslovni Zmiulan i sl.), koji se od njega skriva, redom, u drvo, kamen, čoveka, životinje, vodu. U daljim transformacijama ovog mita može se menjati ime (ali ne i oblik) P. i njegovog protivnika, no osnovna sižejna shema ostaje neizmenjena. Posle pobede P. nad neprijateljem, oslobađaju se vode (u arhaičnim i poznim transformacijama mita, stoka, žena koju je P. protivnik zarobio, up. dodola, Marena, Mokoš) i izliva se kiša. Stoga se najočevidnijom interpretacijom mita o P. (koji kod Slovena ima i druga moguća tumačenja) čini njegovo tumačenje kao etiološkog mita o postanku groma, oluje, plodotvorne kiše.*"[750]

Navedeno zamišljanje Ivanova i Toporova potpuno je protivno vrelima u kojima se spominju Perun i drugi idol. U Nestorovu *Ljetopisu* stoji:

"*Ljeto 6415 (907) ...Car pak Leon i Aleksandar mir učiniše sa Olegom, obavezaše se da plaćaju danak i iđahu prisezati jedni drugima: cjelovaše sami krst, a Olega i muževe njegove vodiše na zakletvu prema ruskome zakonu, i zaklinjahu se oružjem svojim, i Perunom, bogom svojim, i Volosom, stočnim bogom, i utvrdiše mir*."[751]

"*Ljeto 6479 (971). Car radostan bi i zapovijedi pisaru da zapisuje sve Svjatoslavljeve riječi na hartiju. I poslanik poče da govori sve riječi, i stade pisar da piše. Kaza ovo: ...Ja, Svjatoslav, knez ruski, kao što se zakleh – tako i potvrđujem ugovorom ovim zakletvu svoju... Kako se već zakleh carevima grčkim, a sa mnom i svi boljari i svi Rusi, održaćemo raniji ugovor. Ako pak od onoga što ranije kazasmo šta ne održimo, ja i ovi sa mnom i poda mnom da imamo kletvu od Boga u kojega vjerujemo – u Peruna i Volosa, stočjeg Boga, i da budemo žuti kao zlato, i svojim oružjem da isječeni budemo*."[752]

---

750 S. M. Tolstoj – Lj. Radenković, *Slovenska mitologija,* nav. dj., str. 422. Ivanov i Toporov u jednoj sintezi navode kako se u staroruskim vrelima "*Veles, Volos*" javlja "*kao 'stočni bog' – pokrovitelj domaćih životinja – i bog bogatstva*". (S. M. Tolstoj – Lj. Radenković, *Slovenska mitologija,* nav. dj., str. 68.)

751 *Povest vremenih let*. III. izdanje. Redakcija i komentari D. S. Lihačeva. Nauka, Sankt-Peterburg, 2007, str. 153. (Preveo: Nenad Kosović u: *Povijest minulih ljeta ili Nestorov ljetopis.* IKP Nikola Pašić. I izdanje, Beograd, 2003, str. 19.)

752 *Povest vremenih let*. III. izdanje. Nav. dj., str. 170-171. (Preveo: N. Kosović u: *Povijest minulih ljeta,* nav. dj., str. 45.)

Iz Nestorova *Ljetopisa* može se zaključiti da je postojala samo nesuprotstavljenost navedenih poganskih idola pa i zato znanstvenici (koji su i mitolozi) ne prihvaćaju pretpostavke Ivanova i Toporova. Boris Aleksandrovič Rybakov, veoma cijenjeni poznavatelj slavenskog poganstva zaključuje da knjiga V. V. Ivanova i V. N. Toporova, ne ostavlja dojam potpune istraženosti problematike. "*Pojedini sudovi o Perunu Gromovniku, o Jarilu, o baltičkim usporedbama sami po sebi su zanimljivi, premda ne uvijek i novi, ali glavna zamisao knjige izražena u zaglavlju prvog dijela 'rekonstrukcija fragmenata mita o Bogu Oluje i njegovom Protivniku' riješena je po mom mišljenju nedovoljno dobro... Suprotstavljanje Velesa Perunu kao da se temelji na tekstu Ljetopisa, ali i u Ljetopisu vidimo upravo suprotno... Jedini pravi zaključak o različitosti Peruna i Volosa, prema izvodima o dogovoru s Grcima, bio je da su u sastavu ruskih izaslanika 907. i 971. god., bili ratnici koji su se zaklinjali strašnim Perunom, a trgovci bogom bogatstva Volosom, a o suprotstavljanju dvojice bogova nije bilo ni riječi. Ništa manje uspješno nije ni drugo pozivanje na Ljetopis... Ali najosjetljivije mjesto u konstrukciji Ivanova i Toporova odnosi se na poistovjećivanje Volosa sa zmajem, što ničim nije dokazano, a proturiječi materijalima koje su sakupili sami autori... 'Obitavalište protivnika' koje navode autori (more, jezero, rijeka, izvor, špilja) podjednako se ne može pridodati ni bogu stoke Volosu, ni zmaju, koji obično leti i riga vatru. Nakon tih zanimljivih opažanja, koja su zabilježili autori u odnosu na Peruna,... skrajnje čudno izgleda priznavanje Volosa, boga stoke, nepomirljivim Perunovim protivnikom. Cijeli sklop mita o dvoboju Peruna s Volosom zmijom meni se čini izmišljen i sasvim neuvjerljiv.*"[753]

---

753 B. A. Rybakov, *Jazičestvo drevnih Slavjan*. Nauka, Moskva, 1981, str. 421-437. (Sve citate u ovoj raspravi s ruskog jezika na hrvatski prevela je Marica Palčok, prof.) Ni neki ugledni istraživači poganstva u slavenskih naroda, ne prihvaćaju iznesene pretpostavke Toporova i Ivanova. "*U poslednje vreme, poreklo boga Velesa P. Jakobson otkriva u zajedničkom indoevropskom panteonu. Kao argument za ovu tvrdnju, navodi ime keltskog boga Veleda, a M. Gimbutas nalazi paralelu između ruskog boga Velesa i Varune, vedskog čarobnjaka sa hiljadu očiju, koji je u vedskoj mitologiji bog neba koji se stara o održavanju kosmičkog reda... Ako je Volos (Veles) pripadao indoevropskom, odnosno staroruskom panteonu, onda je pogrešna hipoteza V. N. Toporova i V. V. Ivanova o sukobu Volosa sa bogom Perunom.*" (Dragoljub Dragojlović, *Paganizam i hrišćanstvo u Srba.* Službeni glasnik-Politika, Beograd, 2008, str. 135.). Detaljnije o proble-

Poznati ruski arheolog L. S. Klejn u svojemu djelu o Perunu kao jednom od slavenskih poganskih božanstava koji, prema njemu, "umiru" i uskrsavaju kritički se osvrnuo na koncepciju slavenske mitologije V. V. Ivanova i V. N. Toporova. "*Značajnim dijelom (oni) su se poslužili metodom Levi Strossa, a ona je uvjetovala takvu slobodu povezivanja i smišljanja, tako da je u konačnici rekonstrukcija bila veoma bogata, ali izgubila se dokazivost*." Ivanov i Toporov su "*pretpostavili*" da je posebno baltička mitologija starija od slavenske i da njezin iskonski indoeuropski sadržaj, makar i u izmijenjenom obliku, treba biti dijelom i slavenske mitologije. Klejn dalje napominje da je Rybakov "*sasvim opravdano konstatirao, da je ova rekonstrukcija napravljena 'nedostatno solidno'. Dvoboj Peruna i Velesa isključivo je pretpostavka... On prigovara obojici lingvista (i to s razlogom) da povezuju s imenom Velesa-Volosa 'materijale koji se uopće ne odnose na predmet obrade' – Volyn, Vavel i dr. Meni je, također, vrlo neuvjerljiva njihova supstitucija Velesa-Volosa na mjesto protivnika kojega je pobijedio Perun. Međutim, čak i ono u čemu se Rybakov slaže s tim uglednim filolozima, zaslužuje, po mom mišljenju, kritičko proučavanje. Veles i Volos, meni izgleda da nisu verzija jednog te istog imena, nego imena različitih božanstava, pa su stoga i različitog podrijetla. Ona se sasvim slučajno (i približno) podudaraju u suglasju, što je proizvelo pomutnju. Pristaše poistovjećivanja pozivaju se na to da su se imena svojedobno koristila naizmjence, ali to govori samo o tome da je suglasje stvaralo pomutnju još od davnina. Naime nema u slavenskim jezicima takve podudarnosti o izmjeni glasovnih slogova, to je strani etnonim, koji raznoraznim putovima prelazi iz jezika u jezik.*" Veles je, prema Klejnu, iskonsko slavensko i baltičko božanstvo, povezano s kultom mrtvih, dok je Volos "*bog stoke*", i kao što se davno pretpostavljalo istočnoslavenska zamjena imena kršćanskog svetoga Vlasija, kojeg su Grci i Latini vrlo rano smatrali zaštitnikom stoke "*Ime Vlasij na bugarskom području pretvorilo se u oblik Vlas, u u ruskim srednjovjekovnim izvorima često se koristi u punoglasnom obliku Volos, što je dobro dokumentirano... Geografski projicirana kronologija govori nam o putu Vlasij - Vlas- Volos iz Bizanta i Bugarske do Rusije, a ne obrnuto.*" Klejn nastavlja da su Ivanov i Toporov ignorirali sve poteškoće i uključili Velesa/Volosa u temeljni mit kao glavnog neprijatelja gromovnikova, koje-

---

matici Peruna vidi i u: Henrik Lovmjanjski, *Religija Slovena*. Naklada: Biblioteka XX vek. Posebna izdanja, Beograd, 1996, str. 63-122.

mu su iskonstruirali i suprugu, kojoj nije izravno spomenuto ime, "*ali se pretpostavlja da bi to mogla biti Mokoš*". Klejn "*kao potporu toj shemi Ivanova i Toporova*" spominje njihove učenike, sljedbenike i oponašatelje, a među njima posebno navodi Špira Kulišića i Radoslava Katičića. "*Pri takvoj metodi, koja je priložena fragmentiranom, iskrivljenom, pobrkanom i izobličenom materijalu, kao što su preživjele priče o poganstvu, autori snažna talenta i zavidne erudicije (a Toporov i Ivanov su neprijeporno takvi) mogu, naravno, povezati sve sa svime i prikazati što mu drago. Veliki folklorist, kolega V. V. Ivanova, govorio mi je:'Ja sam ushićen Kominom (nadimak među prijateljima) domišljatošću i erudicijom, mislim da je genijalac, ali mu ni riječi ne vjerujem'. To je pretjerivanje, duhovita izreka, ali ipak karakterizira odnos ozbiljnih stručnjaka-istražitelja prema mitološkoj koncepciji Ivanova i Toporova... I sada je potrebno puno posla da bi se od te nagomilanosti svega i svačega mogao osloboditi onaj dio na koji se može osloniti s povjerenjem. Sasvim je moguće da takvih izvoda bude više nego što se na prvi pogled čini, ali teško da se oni mogu utkati u sustav kakvim su ga revnosno složili Ivanov i Toporov, a koji su nekritički prihvatili mnogi mladi slavisti*." Klejn ističe i posebnost zmije u slavenskoj poganskoj mitologiji u smislu da se "*lik zmaja (zmije) u slavenskoj tradiciji nije uzimalo iskonski kao bezuvjetno negativno, i motiv 'zmaja-pretka', 'zmaja-pomoćnika' nije zaostajao po valjanosti značenja od motiva 'zmajoborstva'*". Taj autor dalje napominje da je slavenski gromovnik i sam nastupao u ulozi zmaja. "*Slavenski je gromovnik, moguće, i bio zmajoborac, ali tko od mitoloških junaka nije imao takvu ulogu?... U slavenskoj demonologiji zmije, za razliku od vraga, ne boje se gromovnika Ilije... U baltoslavenskoj mitologiji postojao je bog Veles, Veljnjus, vjerojatno povezan s paklom, ali nema nikakvih podataka o njegovom neprijateljstvu s Perunom i pogibiji, a sumnjivo je i njegovo pokroviteljstvo stoke. U svakom slučaju nema niti jednoga podatka da je neko božanstvo aktivni protivnik gromovnika... Nigdje se Velesa ili Volosa, ne naziva izravno zmajem (zmijom)... Velesa ni Volosa nigdje izravno ne nazivaju ni protivnicima, štoviše niti oponentima Perunovim. Kod istočnoslavenskih naroda uopće ne postoje parovi bogova koji se nalaze u krvavom sukobu jedan s drugim i uništavaju međusobno... Sumnjiva je tvrdnja da je Mokoš bila Perunova žena...*" Klejn zaključuje da Volos kakav opisuju "*kao takav na Balkanu i ne postoji... Ali, zato postoji Vlas. 'Sveti Vlas' pokrovitelj volova za oranje, koji se*

neobično poštovao još donedavno u Bugarskoj, Vlasov dan (11/27 veljače) bio je u mnogim regijama Bugarske neradni dan... Vidjeli smo da je u Bizantu zaštitnik stoke bio sv. Vlasij. Prema tome, kad su se muževi iz kneževe družine zaklinjali Volosom imali su u vidu onoga boga koji se štovao na području Balkana kao Vlasa, sv. Vlasa. U Bizantu je poštovanje toga sveca počelo u IV. st. Stoga je on mogao prijeći Slavenima još u vrijeme općeslavenske ekspanzije na Balkan, njihove infiltracije u bizantsku sredinu od VI.-VII. st. i istiskivanja na sjever. Na taj način, od te dvojice bogova, Peruna i Volosa, Perun je, neprijeporno bio bliži kneževu dvoru i vlasti u Kijevu.“[754]

Interdisciplinarna analiza reljefa na crkvi u Žrnovnici potvrđuje drevnu poljičku predaju da taj reljef prikazuje svetoga Jurja koji ubija zvijer (zmaja). Na tom reljefu nije ni mogao biti prikazan takozvani “*božanski boj*“ Peruna s Velesom jer nema ni najmanje potvrde u cijelom slavenskom svijetu, a također ni na Balkanu, da je takvo vjerovanje bilo kada postojalo. Pokušaj rekonstrukcije perunovske problematike, poput one u jezikoslovaca Ivanova i Toporova kao i njihovih sljedbenika, ostaje samo nedokazano zamišljanje njihovih autora, a njihovo proučavanje mitova stvarno prerasta u mitotvorstvo.

[754] L. S. Klejn, *Voskrešenie Peruna.* Evrazija, Sankt-Peterburg, 2004, str. 58-65, 146-147, 394-395.

Bibliografija

I.

Vrela

Adam, von Bremen. *Hamburgische Kirchengeschichte*. Phaidon, Essen – Stuttgart, 1986, str. 359.

Banašević, Nikola. *Letopis Popa Dukljanina i narodna predanja.* Srpska književna zadruga, Beograd, 1971, str. 301.

Bartolini, Elio. *I barbari : testi dei secoli IV–XI*. (Scelti, tradotti e commentati da Elio Bartolini). 2. ed. Longanesi, Milano, 1982, str. 1456.

Bratulić, Josip (preveo i protumačio). *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, str. 199.

Belke, Klaus – Peter Soustal (prijevod i tumačenja). *Die Byzantiner und ihre Nachbarn (De admininistrando imperio).* Verlag Fassbaender, Wien, 1995, str. 358.

Bratulić, Josip (preveo i protumačio). *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*. Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985, str. 199.

Constantinus Porphyrogennitus. Die Byzantiner und ihre Nachbarn : die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos. (Übersetzt, eingeleitet und erklärt von K. Belke, P. Soustal). Fassbaender, Wien, 1995, str. 358.

Constantinus Porphyrogennitus. *De administrando imperio*. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C., 1967, str. IX + 341.

Constantinus Porphyrogennitus (Konstantin Porfirogenet). *O upravljanju carstvom*. (Prijevod i komentari Nikola Tomašić /hrvatski/, R. J. H. Jenkins /engleski/; priređivač grčkog izvornika Gyula Moravcsik). Dom i svijet, Zagreb, 2003, str. XVII + 407.

Constantinus Porphyrogennitus. Ob upravljeniji imperijej. Nauka, Moskva, 1989, str. 494.

Delonga, Vedrana. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1996, str. 607.

Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (*Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*). Sv. I: *Listine godina 743–1100*. (Uredio Marko Kostrenčić). JAZU, Zagreb, 1967, str. 285.

Eugippius. *Das Leben des Heiligen Severin*. Phaidon, Essen – Stuttgart, 1986, str. 127.

Ferluga, Jadran – Manfred Hellmann – Frank Kämpfer – Herbert Ludat – Klaus Zernack. *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Beiheft Nr. 2. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1982, str. XVIII + 150.

Foretić, Vinko. *Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu*. Starine, knj. 46, Zagreb, 1956, str. 23-44.

Gindin, L. A. – S. A. Ivanov – G. G. Litavrin (sastavili). *Svod drevnejših pismenih izvestij o Slavjanah (Corpus testimoniorum vetustissimorum ad historiam slavicam pertinentium).* Tom 1. Akademija nauka SSSR, Moskva, 1991, str. 472.

Grasshoff, Helmut (Hrsg.). *Rauchspur der Tauben. Radziwill-Chronik.* Gustav Kiepenheuer, Leipzig – Weimar, 1986, str. 480.

Gregorius, Turoniensis. *Historia Francorum*. Akademija nauka SSSR, Moskva, 1987, str. 461.

Grmek, Mirko Dražen, *Dva filozofa, Gottschalk i Hasdai ibn Šapru, o Hrvatima u vrijeme narodnih vladara.* Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 20/1994, 1/2(39/40), str. 435-448.

Haarmann, Harald (Hrsg.). *Die Erforschung arabischer Quellen zur mittelälterlichen Geschichte der Slaven und Volgabulgaren.* Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1976, str. 577.

Helmold. *Chronik der Slaven*. Phaidon, Kettwig, 1990, str. 310.

Hermann, Joachim (Hrsg.). *Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des I. Jahrtausends u. Z.*

I: *Von Homer bis Plutarch*. Akademie-Verlag, Berlin, 1988, str. 657; II: *Tacitus, "Germania*". Akademie-Verlag, Berlin, 1990, str. 291; III: *Von Tacitus bis Ausonius*. Akademie-Verlag, Berlin, 1991, str. 723; IV: *Von Ammianus Marcellinus bis Zosimos*. Akademie Verlag, Berlin, 1992, str. 656.

Hewsen, Robert H. (preveo, napisao uvod i komentar). *The Geography of Ananias of Sirak*. Ludwig Reichert, Wiesbaden, 1992, str. XII + 467.

Isidor. *Geschichte der Goten, Vandalen und Sueven*. Phaidon, Essen – Stuttgart, 1986, str. 135.

Klaić, Nada. *Historia salonitana maior.* SANU, Beograd, 1967, str. 142.

Klaić, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Školska knjiga, Zagreb, 1972, str. XII + 386.

Kos, Franc. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*. Leonova družba, Ljubljana. Knj. 1: (l. 501. – 800.), 1902, str. LXXX + 416; Knj. 2: (l. 801. – 1000.), 1906, str. LXXXIV + 516.

Kos, Milko. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani, 11, Historički odsek, 3). Znanstveno društvo, Ljubljana, 1936, str. 157.

Križman, Mate. *Antička svjedočanstva o Istri*. 2. prerađeno i dopunjeno izd. Zavičajna naklada 'Žakan Juri', Pula, 1997, str. 462.

Lambot, Cyrille. *Oeuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais.* Université catholique, Louvain, 1945, str. XXIV + 684.

Lihačev, D. S. – M. B. Sverdlov (priredili). *Povest vremenih let*. III. izdanje. Nauka, Sankt-Peterburg, 2007, str. 668.

Marušić, Juraj. *Sumpetarski kartular i poljička seljačka republika*. Književni krug, Split, 1992, str. 187.

Meyer, Carolus Henricus. *Fontes historiae religionis slavicae*. De Gruyter, Berolini, 1931, str. 112.

Mihaljčić, Rade (Bearb.). *Namentragende Steinschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. (Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft 2). Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1982, str. XVIII + 150.

Morović, Hrvoje (priredio). *Anonimna splitska kronika*. Muzej grada Splita, Split, 1962, str. 20.

Mošin, Vladimir (priredio, napisao uvod i komentar). *Ljetopis Popa Dukljanina.* Matica hrvatska, Zagreb, 1950, str. 105.

Mužić, Ivan (priredio). *Hrvatska kronika 547. – 1089*. 5. izd. Marjan tisak, Split, 2002, str. 260 + [64] str. s tablama.

Novak, Viktor – Petar Skok. *Supetarski kartular*. JAZU, Zagreb, 1952, str. 314 + 31 tabla.

Paulus Diaconus. *Historia Langobardorum*. Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1987, str. 268.

Pertz, Georgius Heinricus (edidit). *Monumenta Germaniae historica*. Tomus II. Hannoverae, 1829, str. XIV + 840.

Plinio Secondo, Gaio. *Storia naturale*. Giulio Einaudi, Torino. I, 1982, str. 966; II, 1983, str. 705; III/1, 1984, str. 996; III/2, 1985, str. 907; IV, 1986, str. 624; V, 1988, str. 966.

Povijest minulih ljeta ili Nestorov ljetopis. (Preveo Nenad Kosović). 1. izdanje. IKP 'Nikola Pašić', Beograd, 2003, str. 204.

Procopius Caesariensis. *De bellis libri V–VIII (Bellum Gothicum)*. B. G. Teubneri, Leipzig, 1963, str. 699.

Rački, Franjo. *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam*. Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagrabiae, 1877, str. XXXV + 544.

Rau, Reinhold (Hrsg.). *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*. Teil 1, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1993, str. 484; Teil 2, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1992, str. 400.

Reisinger, Jutta – Günter Sowa (Bearb.). *Das Ethnikon Sclavi in den lateinischen Quellen bis zum Jahr 900.* (Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft 6). Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1990, str. 233.

Rotković, Radoslav. *Najstarija crnogorska država Kraljevina Vojislavljevića XI–XII vijeka. Izvori i legende.* Print, Podgorica, 1999, str. 462.

Šanjek, Franjo. *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13–15. st.).* Barbat, Zagreb, 2003, str. XLVI + 397.

Šišić, Ferdo (priredio). *Letopis Popa Dukljanina*. (Posebna izdanja SANU, knj. 67. Filosofski i filološki spisi, knj. 18). Zaklada tiskare Narodnih novina, Beograd – Zagreb, 1928, str. X + 480.

Šišić, Ferdo. *Priručnik izvora hrvatske historije*. Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada, Zagreb, 1914, str. XIV + 653.

Thietmar, von Merseburg. *Chronik*. Phaidon, Kettwig, 1990. I, str. 255; II, str. 240.

Toma Arhiđakon (Thomas Archidiaconus). *Historia Salonitana*. (Priredio F. Rački). JAZU, Zagreb, 1894, str. 225.

Toma Arhiđakon. *Historia Salonitana* : *povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika.* (Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić). Književni krug, Split, 2003, str. XXII + 530.

Toma Arhiđakon. *Kronika*. Čakavski sabor, Split, 1977, str. 426.

Tomašić, Nikola (preveo i priredio). *Život i djela cara Konstantina VII. Porfirogenita. Constantini Imp. Porphyrogeniti de administrando imperio liber*. Vjesnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva, XX, sv. 1-2, Zagreb, 1918, str. 1-22 (uvod); str. 23-91 (prijevod s komentarima).

Tschižewskij, Dmitrij (uvod i komentar). *Die Nestor-Chronik*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1969, str. IX + 325.

Vego, Marko. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*. I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1962, str. 72; II, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1964, str. 61; III, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1964, str. 63; IV, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1970, str. 175.

Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom I. (Obradili Franjo Barišić et al.). (Posebna izdanja, Srpska akademija nauka, knj. 241. Vizantološki institut, knj. 3). Naučna knjiga, Beograd, 1955, str. XXII + 328.

Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom II. (Obradio Božidar Ferjančić). (Posebna izdanja, Srpska akademija nauka, knj. 323. Vizantološki institut, knj. 7). Naučno delo, Beograd, 1959, str. XII + 98.

Weiss, Günter. *Das Ethnikon Sklabenoi, Sklaboi in den griechischen Quellen bis 1025*. Franz Steiner Verlag Wiesbaden, Stuttgart, 1988, str. 176

Wolfram Herwig – Andreas Kusternig – Herbert Haupt. *Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrunderts.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1994, str. XIV + 567.

II.

Važnija korištena literatura

A

Abramić, Mihovil. *Barelijef Sv. Jurja (?) u Žrnovnici*. Starohrvatska prosvjeta, nova ser. I, br. 1-2, Zagreb – Knin, 1927, str. 77-83.

Abramić, Michele (Mihovil). *Gli Ostrogoti nell'antica Dalmazia*. U: *I Goti in Occidente.* Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, III, 29 marzo – 5 aprile 1955. Spoleto, 1956, str. 37-41.

Agapkina, T. A. – L. N. Vinogradova – V. J. Petruhin – S. M. Tolstaja (redakcija). *Slavjanskije drevnosti.* Ruska akademija nauka, Moskva. Tom I, 1995, str. 577; Tom II, 1999, str. 697.

Alföldy, Géza. *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Akademiai Klado, Budapest, 1965, str. 233.

Alföldy, Géza. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Carl Winter-Universitätsverlag, Heidelberg, 1969, str. 400.

Alimov, Denis Jevgenjevič. *Neka opažanja u vezi s problematikom oblikovanja hrvatske kneževine u Dalmaciji*. Hrvatska obzorja, XIV/2006, 1-4, str. 95-117.

Alimov, Denis Jevgenjevič. *'Pereseljenije' i ,kreščenije'. K probleme formirovanija horvatskoj etničnosti v Dalmaciji.* Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, br. 2(4), Sankt-Peterburg, 2008, str. 94-116.

Alinei, Mario. *L'etnogenesi ladina alla luce delle nuove teorie sulle origini dei popoli indoeuropei*. Rivista italiana di dialettologia. Lingue, dialetti, società, 25, Bologna, 2001, str. 23-64.

Anastasijević, Dragan. *Ostrogotski odlazak sa Balkana u Italiju*. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, I, Beograd, 1921, str. 216-223.

Anđelić, Pavao. *Doba srednjovjekovne bosanske države*. U: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih*

zemalja pod osmansku vlast. Prerađeno i dopunjeno izd. Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, str. 435-579.

Anđelić, *Pavao. Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne.* Svjetlost, Sarajevo, 1982, str. 242.

Antoljak, Stjepan. *Hrvati u Karantaniji.* (*Prilog seobi Hrvata iz Dalmacije u prekosavske krajeve i u 7. stoljeću*). Godišen zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Skoplju, 1956, str. 23-29.

Antoljak Stjepan. *Hrvati u prošlosti.* Književni krug, Split, 1992, str. 948.

Antoljak, Stjepan. *Hrvatska historiografija.* 2. dopunjeno izd. Matica hrvatska, Zagreb, 2004, str. 906.

Antoljak, Stjepan. *Problematika najranijeg doseljenja i nastanjenja Slavena-Hrvata u Istri*. Starine JAZU, 48, Zagreb, 1958, str. 47-83.

Antonijević, Dragoslav. *Obredi i običaji balkanskih stočara*. (Posebna izdanja. Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, knj. 16). SANU, Beograd, 1982, str. 194 + 22 s tablama.

Aquilina, Giorgio. *San Giorgio, il santo della Palestina.* U: *San Giorgio e il Mediterraneo.* Atti del II Colloquio internazionale per il XVII centenario, Roma, 28–30 novembre 2003. (A cura di Guglielmo de'Giovanni-Centelles. Città del Vaticano), 2004, str. 21-40.

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988. T. 1, str. 242, 23 ; T 2: *Arheološka nalazišta regija 1-13*, str. 206, 14 ; T. 3: *Arheološka nalazišta regija 14-25*, str. 388.

B

Babić, Anto. *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*. Svjetlost, Sarajevo, 1972, str. 325.

Babić, Anto. *Uvod u istoriju srednjovjekovne bosanske države*. U: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*. Knj. I: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1987, str. 21-83.

Badurina, Anđelko (uredio). *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Liber – Kršćanska sadašnjost – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979, str. 621.

Badurina, Anđelko. *Životinje u iluminiranim rukopisima u Hrvatskoj*. U: *Kulturna animalistika*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 29. rujna 1997. god. u Splitu. Književni krug, Split, 1998, str. 138-146.

Bandić, Dušan. *Narodna religija Srba u 100 pojmova.* Nolit, Beograd, 1991, str. 366.

Barada, Miho. *Hrvatska dijaspora i Avari.* Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 2, 1952, str. 7-17.

Basler, Đuro. *Bosanska crkva do 1203. godine.* Pregled, LXIII/1973, 2-3, str. 297-304.

Basler, Đuro. *Die Bosnische Kirche im frühen Mittelalter*. U: *Vita religiosa morale e sociale ed i Concili di Split (Spalato) dei sec. X-XI*. Antenora, Padova, 1982, str. 363-373.

(Basler, Đuro). Kujundžić, Juraj (pseudonim). *Crkvene prilike u Bosni za vrijeme ranog srednjeg vijeka*. Nova et vetera, 30, 2, Sarajevo 1980, str. 181-185.

Basler, Đuro. *Kršćanska arheologija*. Crkva na kamenu, Mostar, 1986, str. 140.

Basler, Đuro. *Tragovi kršćanstva od VII. do IX. stoljeća u zaleđu Dalmacije*. U: *Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća*. Radovi Drugog međunarodnog simpozija, Split, 30. rujna – 5. listopada 1985. Crkva u svijetu, Split, 1990, str. 55-60.

Bauch, Kurt. *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. Bis 15. Jahrhunderts in Europa.* Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1976, str. VIII + 388.

Bechcicki, Jerzy. *Wokol problematyki etnogenezy Bialej Chorwacji.* Pamietnik Slowianski 36/37, 1986/1987, Warszawa, 1989, str. 247-257.

Beck, Heinrich – Detlev Ellmers – Kurt Schier. *Germanische Religionsgeschichte.* Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1992, str. VIII + 751.

Becker, Gerhold. *Die Ursymbole in den Religionen*. Verlag Styria, Graz – Wien – Köln, 1987, str. 532.

Behn, Friedrich. *Römertum und Völkerwanderung*. Phaidon Verlag Akademische/Athenaion, Stuttgart, 1984, str. 259.

Beigbeder, Oliver. *Lessico die simboli medievali.* Jaca Book, Milano, 1989, str. 304.

Beissel, Steph[an]. *Zur Geschichte der Thiersymbolik in der Kunst des Abendlandes.* Zeitschrift für christliche Kunst, 14/1901, 9, str. 275-286; 15/1902, 2, str. 51-62.

Belamarić Joško, *Studije iz srednovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu.* Književni krug, Split, 2001, str. 607.

Belošević, Janko. *Materijalna kultura Hrvata od 7–9. stoljeća*. Liber, Zagreb, 1980, str. 209.

Belošević, Janko. *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu.* Arheološki muzej, Zadar, 2007, str. 606.

Benac, Alojz. *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja*. Materijali od simpoziumot. Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], Skopje, 1982, str. 195-206.

Benac, Alojz. *O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Arheologija, nova ser., tom 44, Sarajevo, 1989, str. 201-208.

Benković, Ambrozije. *Naselja Bosne i Hercegovine sa katoličkim stanovništvom. Katoličke župe Bosne i Hercegovine i njihove filijale od XII. vijeka do danas.* Vl. naklada, Đakovo, 1966, str. 123.

Bernhard, Wolfram. *Die Ethnogenese der Germanen aus der Sicht der Anthropologie.* U: Bernhard, Wolfram – Anneliese Kandler-Palson (Hrsg.). *Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte.* Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York, 1986, str. 257-284.

Bernt, Alois. *Die Germanen und Slawen in Böhmen und Mähren*. Grabert-Verlag, Tübingen, 1989, str. 336.

Bešlagić, Šefik. *Leksikon stećaka*. Svjetlost, Sarajevo, 2004, str. 304.

Bešlagić, Šefik. *Stećci – kultura i umjetnost.* Veselin Masleša, Sarajevo, 1982, str. 638.

Beumann, Helmut – Werner Schröder (Hrsg.). *Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum.* Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1985, str. 246.

Bianchi, Carlo Federico. *Zara cristiana.* Vol. I. Zara, 1877, str. VI + 547.

Bierbrauer, Volker. *Die Ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien.* Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 1975, str. XV + 378.

Birnbaum, Henrik. *Auf der Suche nach den Ursprüngen der Slaven.* U: *Ars philologica slavica : Festschrift für Heinrich Kunstmann.* Verlag Otto Sagner, München, 1988, str. 29-42.

Boba, Imre. *Novi pogled na povijest Moravie*. Crkva u svijetu, Split, 1986, str. 166.

Boba, Imre. *Saint Methodius and the archiepiscopal see of Sirmium in Slavonia*. U: *Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća*. Radovi Drugog međunarodnog simpozija, Split, 30. rujna – 5. listopada 1985. Crkva u svijetu, Split, 1990, str. 307-318.

Bogović, Mile. *Sveti Juraj i Senj*. Senjski zbornik, 19/1992, str. 25-34.

Boguslawski, Eduard. *Einführung in die Geschichte der Slaven*. Verlagsbuchhandlung von Hermann Costenoble, Jena, 1904, str. 135.

Boguslawski, Eduard. *Methode und Hilfsmittel der Erforschung der vorhistorischen Zeit in der Vergangenheit der Slaven*. Verlag von Hermann Costenoble, Berlin, 1902, str. VI + 144.

Bojanovski, Ivo. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988, str. 432.

Bomman, Gianantonio. *Storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia, Croazia e Bosna.* T. I. Venezia, 1775, str. XVI + 372.

Bosl, Karl. *Franken um 800*. Verlag C. H. Beck, München, 1969, str. XII + 210.

Bošković, Đurđe. *O poreklu kompozicije sa predstavom lova na jelene u Lipcima*. Starine Crne Gore, 3-4, Cetinje, 1965, str. 13-21.

Botos, Imre. *Die Frage der glagolitischen Buchstaben der ungarischen Kerbschrift.* Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 38, 3-4, Budapest, 1993, str. 311-316.

Bratanić, Branimir. *Uz problem doseljenja južnih Slavena.* Zbornik Radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1, Zagreb, 1951, str. 221-250.

Brodolom svetog Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta. Zbornik radova Znanstvenog skupa "Ignjat Đurđević i dubrovačka tradicija svetopavlovskog brodoloma u vodama hrvatskog otoka Mljeta", Dubrovnik – Mljet, 10.–13. studenog 2008. Dubrovačka biskupija – Matica hrvatska, Dubrovački ogranak, Dubrovnik, 2009, str. 418.

Bromme, Erich R. *Grundlagen der Siedlungsforschung*. Erich Bromme Verlag, Berlin, [1982], str. 480.

Brückner, Aleksander. *Mitologia slava*. Nicola Zanichelli, Bologna, 1923, str. VIII + 282.

Buconjić, Nikola. *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni Hercegovini*. Daniel A. Kajon, Sarajevo, 1908, str. 125.

Buć, Stjepan. *Problemi etnogeneze Hrvata.* Hrvatska revija, XX/1970, 4(80), str. 919-959.

Budanova, Vera Pavlovna. *Goti v epohu Velikogo pereselenija narodov*. Aleteja, Sankt-Peterburg, 1999, str. 231.

Budimir Milan, *Nota linguistica*. Jugoslovenski istoriski časopis, II/1936, 1-4, str. 127-134.

Budimir, Milan. *Snaci 'Coloni regionis montuosae'*. Jugoslovenski istoriski časopis, V/1939, 1-2, str. 185-191.

Bulić, Frane – Josip Bervaldi. *Kronotaksa solinskih biskupa : uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa*. Zagreb, 1912, str. 176 + XXIX.

Burić, Tonči. *Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozi u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu*. Histria antiqua, 14, Pula, 2006, str. 225-237.

Burić, Tonči. *Odnos sveti Vid – Svantovid na istočnoj obali Jadrana.* Histria antiqua, sv. 13, Pula, 2005, str. 461-468.

Buturac, Josip – Antun Ivandija. *Povijest Katoličke crkve među Hrvatima.* Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1973, str. 381.

Buzov, Marija. *Prikaz jelena na ranokršćanskim mozaicima prema srednjovjekovnoj umjetnosti*. Starohrvatska prosvjeta, ser. III, 21, Split, 1991, str. 55-86.

Buzov, Snježana. *Vlaško pitanje i osmanlijski izvori.* Povijesni prilozi, sv. 11, Zagreb, 1992, str. 39-60.

C

Cambi, Nenad – Heinrich Kusch – Ingrid Kusch – Ivan Mužić. *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina.* 2. izd. Naklada Bošković, Split, 2004, str. 179.

Cenov, Gančo. *Vidi:* Tzenoff, Gantscho.

Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina – Srejović, Dragoslav. *Leksikon religija i mitova drevne Evrope.* 2. dopunjeno izd. Savremena administracija, Beograd, 1996, str. XLII + 610.

Challet, Jean. *Bogumili i simbolika stećaka*. Naše starine – godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, 10, Sarajevo, 1965, str. 19-38.

Champeaux, Gerard – Sebastien Sterck. *I simboli del medioevo*. Jaca Book, Milano, 1981, str. 490.

Charbonneau-Lassay, L. *Le Bestiaire du Christ.* De Brouwer et Cie, Bruges, 1940, str. 997.

Chavrak, Zdenko. *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije*. Lovačka knjiga, Zagreb, 1954, str. 37.

Coleti, Jacopo. *Accessiones et correctiones all'Illyricum sacrum del P.-D. Farlati.* Manoscripto inedito pubblicato dal Fr. Bulić. Narodna tiskara, Spalato, 1910, str. 339.

Comsa, Maria. *Romanen – Walachen – Rumänen.* U: Herrmann, Joachim (Hrsg.). *Welt der Slawen*. Verlag C. H. Beck, München, 1986, str. 128-142.

Congar, Yves. "*Arriana haeresis" come désignation du néomanichéisme au XIIe siècle.* Revue des sciences philosophiques et théologiques, 43/1959, str. 449-461.

Couliano, Ioan P. *I miti dei dualismi occidentali : dai sistemi gnostici al mondo moderno.* Jaca Book, Milano, 1989, str. 326.

Cumont, Franz. *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains.* Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1966, str. IV + 543.

Curta, Florin. *Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji: primjer ranoslavenskih nalaza u jadranskoj regiji.* Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 37, Split, 2010, str. 17-50.

Curta, Florin. *The making of the Slavs. History and archaeology of the lower Danube region, c. 500–700.* University Press, Cambridge, 2001, str. XXV + 463.

Czarnecki, Tomasz. *Gotisches im Wortschatz des Polnischen.* Studia Germanica Gedanensia, 11, Gdańsk, 2003, str. 5-25.

Č

Čajkanović, Veselin. *O vrhovnom bogu u staroj srpskoj religiji.* Srpska književna zadruga – Beogradski izdavačko-grafički zavod – Prosveta – Partenon, Beograd, 1994, str. 397.

Čajkanović, Veselin. *Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama.* (Rukopis priredio i dopunio Vojislav Đurić). Srpska književna zadruga – Beogradski izdavačko-grafički zavod – Prosveta – Partenon, Beograd, 1994, str. 299.

Čajkanović, Veselin. *Stara srpska religija i mitologija.* Srpska književna zadruga – Beogradski izdavačko-grafički zavod – Prosveta – Partenon, Beograd, 1994, str. 438.

Čajkanović, Veselin. *Studije iz srpske religije i folklora 1910–1924.* Srpska književna zadruga – Beogradski izdavačko-grafički zavod – Prosveta – Partenon, Beograd, 1994, str. 474.

Čajkanović, Veselin. *Studije iz srpske religije i folklora 1925–1942.* Srpska književna zadruga – Beogradski izdavačko-grafički zavod – Prosveta – Partenon, Beograd, 1994, str. 548.

Čausidis, Nikos. *Mitskite sliki na Južnite Sloveni*. Misla, Skopje, 1994, str. 547.

Čremošnik, Gregor. *O imenu Snaci.* Jugoslovenski istoriski časopis, V/1939, 1-2, str. 182-184.

Čremošnik, Gregor. *Oko bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni.* Prosveta, 31/1937, 1, str. 10-16.

Čremošnik, Irma. *Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima*. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, n. s., sv. XII, 1957, str. 217-234.

Čremošnik, Irma. *Nošnja na rimskim* spomenicima *u Bosni i Hercegovini.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija, n. s., sv. XVIII, Sarajevo, 1963, str. 103-120.

Čulić, Zorislava. *Prilog proučavanju elemenata starobalkanske kulturne tradicije u narodnim nošnjama Bosne i Hercegovine*. Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. IV, 2, Sarajevo 1966, str. 173-184.

Ć

Ćirković, Sima – Rade Mihaljčić (priredili). *Leksikon srpskog srednjeg veka.* Knowledge, Beograd, 1999, str. XI + 833.

Ćorović, Vladimir. *Historija Bosne*. Knj. 1. Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940, str. 658.

Ćorović, Vladimir. *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku.* Naše starine – godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, 3, Sarajevo 1956, str. 127-147.

Ćorović, Vladimir. *Teritorijalni razvoj Bosanske države u srednjem veku.* Glas Srpske kraljevske akademije, CLXVII, Drugi razred, knj. 85, Beograd, 1935, str. 5-47 + 3 karte.

Ćović, Borivoj. *Od Butmira do Ilira*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1976, str. 333.

D

Dabinović, Antun. *Hrvatska državna i pravna povijest*. NZ Matice hrvatske, Zagreb, 1990, str. 571.

Delonga, Vedrana *Prilog arheološkoj topografiji Mokrog polja kod Knina.* Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 14/1985, str. 259-283.

Demisch, Heinz. *Erhobene Hände Geschichte einer Gebärde in der bildenden Kunst.* Urachhaus, Stuttgart, 1984, str. 410.

Demo, Željko (uredio). *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj.* Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 1994, str. 209.

Demo, Željko. *Ostrogothic coinage from collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina.* Narodni muzej u Ljubljani, Ljubljana, 1994, str. XV + 323.

De Palol, Pedro – Gisela Ripoll. *I Goti*. Jaca Book, Milano, 1988, str. 302.

Derolez, R. L. M. *Götter und Mythen der Germanen*. VMA Verlag, Wiesbaden, 1963, str. 334.

Ditten, Hans. *Bemerkungen zu den ersten Ansätzen zur Staatsbildung bei Kroaten und Serben im 7. Jahrhundert.* U: Vavrinek, Vladimir (Hrsg.). *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert*. ČSAV, Kabinet pro studia řecká, římská a latinská, Praha, 1978, str. 441-462.

Döbler, Hanns. *Die Germanen*. Wilhelm Heyne Verlag, München, 1979. I, (A-G), str. 272; II, (H-Z), str. 272-629.

Dopuđa, Jelena. *Narodne igre u vezi sa smrti.* (*Primjeri iz Bosne i Hercegovine*). U: *Rad XI. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964*. Zagreb, 1966, str. 360-374.

Draganović, Krunoslav. *Katolička crkva u sredovječnoj Bosni*. U: *Povijest Bosne i Hercegovine : od najstarijih vremena do godine 1463.* Knj. 1. Drugo izd. HKD Napredak, Sarajevo, 1991, str. 685-766.

Dragojlović, Dragoljub. *Krstjani i jeretička crkva bosanska.* (Posebna izdanja – SANU, Balkanološki institut, 30). Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1987, str. 281.

Dragojlović, Dragoljub. *Paganizam i hrišćanstvo u Srba*. Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 418.

Dragojlović, Dragoljub. *Srednjovekovne dualističke jeresi i arijanstvo.* Balcanica, 7, Beograd, 1976, str. 91-92.

Draškić, Miroslav. *Narodna kultura uže Srbije u svetlosti etničkog mešanja poromanizovanog (vlaškog) i slovenskog stanovništva*. U: *Radovi XI. savjetovanja etnologa Jugoslavije.* Zenica, 1970, str. 87-104.

Dvorniković, Vladimir. *Problem preslovenskog starobalkanskog elementa u našem muzičkom folkloru*. U: *Rad kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952*. Savez udruženja folklorista Jugoslavije, Zagreb, 1958, str. 91-97.

Dzino, Danijel. *Novi pristupi izučavanju ranog hrvatskog identiteta.* Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, knjiga 41, Zagreb, 2009, str. 33-54.

Dž

Džaja, Miroslav. *Sa Kupreške visoravni*. Otinovci – Kupres, 1970, str. 547.

Džaja, Srećko M. *Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije*. Jukić, 15, Sarajevo, 1985, str. 81-102.

Đ

Đorđević, Tihomir. *Naš narodni život*. Prosveta, Beograd, 1984, str. 334.

Đurđević, Ignjat. *Sveti Pavao apostol brodolomac*. Biskupija Dubrovačka – Dubrovačke knjižnice, Dubrovnik – Općina Mljet, Mljet, 2008, str. 360.

E

Eggers, Martin. *Das Erzbistum des Method Lage, Wirkung und Nachleben der Kyrillomethodianischen Mission.* Verlag Otto Sagner, München, 1996, str. 176 + karte.

Eggers, Martin. *Das ‘Grossmährische Reich’. Realität oder Fiktion?* Anton Hiersemann, Stuttgart, 1995, str. IX + 525.

Eliade, Mircea. *Immagini e simboli*. Jaca Book, Milano, 1984, str. 157.

Engler, Rudolf. *Die Sonne als Symbol.* Helianthus Verlag, Zürich, 1962, str. 302.

Erdelyi, Istvan. *Slawen, Awaren, Ungarn.* U: *Welt der Slawen*. Urania-Verlag, Leipzig – Jena – Berlin, 1986, str. 143-160.

F

Fancev, Franjo. *O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj.* U: *Zbornik kralja Tomislava*. JAZU, Zagreb, 1925, str. 509-550.

Farlati, Daniele. *Illyrici sacri*. T. 1: *Ecclesia Salonitana*. Apud Sebastianum Coleti, Venetiis, 1751, str. LII, 780.

Farlati, Daniele. *Illyrici sacri*. T. 2: *Ecclesia salonitana*. Apud Sebastianum Coleti, Venetiis, 1753, str. XII + 636 + XLVIII.

Ferjančić, Božidar. *Dolazak Hrvata i Srba na Balkansko poluostrvo.* (*Osvrt na nova tumačenja*). Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. XXXV/1996, str. 117-150.

Filipović, Milenko S. *Trački konjanik. Studije iz duhovne kulture*. Prosveta, Beograd, 1986, str. 348.

Foretić, Vinko. *Studije i rasprave iz hrvatske povijesti.* Književni krug, Split – Matica hrvatska, Dubrovnik, 2001, str. 550.

Förstemann, Ernst. *Altdeutsches Namenbuch.* Bd. 1: *Personennamen.* Nachdruck der 2, völlig umgearb. Aufl. Wilhelm Fink Verlag, München, 1966, str. XII + 1699.

Forstner, Dorothea. *Die Welt der christlichen Symbole.* Tyrolia-Verlag, Innsbruck – Wien – München, 1982, str. 461.

G

Gabričević, Branimir. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta.* Književni krug, Split, 1987, str. 321 + table.

Garašanin, Milutin (priredio). *Iliri i Albanci*. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1988, str. 375.

Garašanin, Milutin. *Pogrebni običaji kod Ilira u rimsko doba*. U: *Simpozijum Duhovna kultura Ilira.* (Herceg Novi, 4-6. novembra 1982). (Posebna izdanja ANUBiH, knj. 47, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1984, str. 153-165.

Garašanin, Milutin – Jovan Kovačević. *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku.* Prosveta, Beograd, 1950, str. 239.

Gashi, Skënder. *Albansko-vlaška simbioza u svjetlu onomastike*. Onomastica jugoslavica, knj. 10, Zagreb, 1982, str. 47-62.

Gasparini, Evel. *Gli astri nella mitologia e nelle credenze popolari dei Balto-Slavi*. Etnološki pregled, br. 6-7, Beograd, 1965, str. 21-38.

Gasparini, Evel. *Questioni di mitologia slava*. I dio, Slovenski etnograf, god. XIII, Ljubljana, 1960, str. 91-114; II. dio, Slovenski etnograf, god. XIV, Ljubljana, 1961, str. 91-114.

Gavazzi, Milovan. *Baština hrvatskoga sela*. Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1991, str. 135.

Gavazzi, Milovan. *Kulturna analiza etnografije Hrvata*. Narodna starina, knj. VII, Zagreb, 1928, str. 115-144.

Gavazzi, Milovan. *Svastika i njezin ornamentalni razvoj na uskrsnim jajima Balkana*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, JAZU, XXVII, 1, Zagreb, 1929, str. 1-24.

Gavela, Branko. *Iz dubine vekova*. Tehnička knjiga, Zagreb, 1977, str. 328.

Gavela, Branko. *Predanja i znanja o starom Balkanu*. Nolit, Beograd, 1978, str. 225.

Giadrini, Flavia. *Morlacchi e "morlacchismo"*. (Tesi di laurea. Università degli studi di Padova, Facoltà di lettere e filosofia). Padova, 1986/1987, str. 125.

Giesecke, Heinz-Eberhard. *Die Ostgermanen und der Arianismus.* Teubner, Leipzig – Berlin, 1939, str. 222.

Glaser, Franz. *Frühes Christentum im Alpenraum.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1997, str. 203.

Goehrke, Carsten. *Frühzeit des Ostslaventums.* (Unter Mitwirkung von Ursel Kälin). Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1992, str. XI + 73 + karta.

Golther, Wolfgang. *Handbuch der germanischen Mythologie*. Magnus-Verlag, Stuttgart, [s.a.], str. 668. (Pretisak izdanja iz 1908.).

(I) Goti in occidente. Problemi. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, III, 29. marzo – 5. aprile 1955. Presso la sede del Centro, Spoleto, 1956, str. 695.

Grafenauer, Bogo. *Hrvati u Karantaniji*. Historijski zbornik, god. XI-XII za 1958-59, str. 207-229.

Grafenauer, Bogo. *Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja.* Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, 1966, str. 5-36.

Grafenauer, Bogo. *Stjepan Antoljak, Hrvati u Karantaniji*. Historijski zbornik, god. XI-XII za 1958-59, str. 313-319.

Gregoire, Henri. *L'origine et le nom des Croates et des Serbes.* Byzantion, sv. 17 za 1944-1945, str. 88-118.

Grimal, Pierre – Eckart Peterich. *Götter und Helden. Die Mythologie der Griechen, Römer und Germanen.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2000, str. 365.

Grimm, Jacob. *Deutsche Mythologie*. Ullstein, Frankfurt – Berlin – Wien, 1981. I, str. XLII + 537; II, str. 1044; III, str. XII + 540.

Grönbech, Wilhelm. *Kultur und Religion der Germanen*. Primus Verlag, Darmstadt, 1997, str. 428.

Gruber, Dane. *Smještenje Hrvata u novoj postojbini poslije seobe*. Hrvatsko kolo, knj. 5, Zagreb, 1909, str. 3-54.

Grubišić, Clement. *In originem et historiam alphabeti sclavonici glagolitici vulgo hieronymiani disquisitio.* Apud Jo. Baptistam Pasquali, Venetiis, 1766, str. 115.

Gržetić, Nikola. *O vjeri starih Slovjena prema pravjeri Arijaca i prasemita (Mythologia comparativa Slavorum), na temelju starih hronista, narodnih običaja, starih pjesama, mjestnoga, ličnoga i obiteljskoga nazivlja*. Mostar, 1900, str. XXIII + 217.

Guberina, Ivo. *Državna politika hrvatskih vladara*. I, Knjižara Velebit, Zagreb, 1944, str. 190; II, Knjižara Velebit, Zagreb, 1945, str. 211.

Gubernatis, Angelo. *Die Thiere in der indogermanischen Mythologie.* Sändig Reprint, Walluf-Nendeln, 1978, str. 675. (Pretisak izdanja iz 1874.).

Guldescu, Stanko. *History of Medieval Croatia*. Mouton, The Hague, 1964, str. 351.

Gumplowicz, Ludwig. *Die politische Geschichte der Serben und Kroaten*. Politisch-anthropologische Revue, I/1903, 10, str. 779-789.

Gunjača, Stjepan. *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji.* I, Školska knjiga, Zagreb, 1973, str. 462; II, Školska knjiga, Zagreb, 1973, str. 447; III, Školska knjiga, Zagreb, 1975, str. 485; IV, Školska knjiga, Zagreb, 1978, str. 478.

Gura, Aleksandar. *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Brimo – Logos – Aleksandrija, Beograd 2005, str. 645.

Gušić, Branimir. *Wer sind die Morlaken am adriatischen Raum?* Balcanica, IV, Beograd, 1973, str. 453-464.

H

Hachmann, Rolf. *Die Goten und Skandinavien.* Walter de Gruyter & Co, Berlin, 1970, str. XIII + 584.

Hadžijahić, Muhamed. *Hipoteza o tzv. Trećoj slavenskoj seobi na Balkan.* (Rukopis). Str. 47. (Kopija u I. M.)

Hadžijahić, Muhamed. *O jednom manje poznatom domaćem vrelu za proučavanje crkve bosanske.* Prilozi Instituta za istoriju, X, II, Sarajevo 1974, str. 55-109.

Hadžijahić, Muhamed. *Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju.* Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, god. VIII, knj. 6, Sarajevo, 1970, str. 201-261.

Hadžijahić, Muhamed. *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*. BZK Preporod, Sarajevo, 2004, str. 336.

Hadžijahić, Muhamed. *Das Regnum Sclavorum als historische Quelle und als territoriales Substrat*. Südost-Forschungen, XLII, München, 1983, str. 11-60.

Haendler, Gert. *Geschichte des Frühmittelalters und der Germanenmission.* (Von Gert Haendler). *Geschichte der slavenmission*. (Von Gunther Stokl). 2. erg. Aufl. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1976, str. 93.

Hamm, Josip. *Postanak glagoljskoga pisma u svijetlu paleografije.* U: Tafra, Robert (priredio). *Hrvati i Goti*. Iberia, Split, 1996, str. 173-196.

Hamm, Josip. *Über den gotischen Einfluss auf die altkirchenslavische Bibelübersetzung*. Zeitschrift für vergl. Sprachf, LXVII/1942, 1-2, str. 112-128.

Hansen, Walter. *Die Verbreitung und Bedeutung der Schalensteine im Glaube und Brauch der Vorzeit.* (Disertacija obranjena na Sveučilištu u Hamburgu dne 22. II. 1929; dio radnje tiskan je u Hamburgu god. 1937., str. 52).

Hauptmann, Ljudmil. *J. Rus, Kralji dinastije Svevladičev. Povijesni prikaz.* Nastavni vjesnik, knj. XLI za 1932/33, sv. 1-3, str. 76-79.

Hauptmann, Ludmil. *Kroaten, Goten und Sarmaten*. Germanoslavica, III/1935, 1-2, str. 95-127; III/1935, 3-4, str. 315-353.

Hauptmann, Ljudmil. *Podrijetlo hrvatskoga plemstva.* Rad HAZU, knj. 273 Razreda povijesno-jezikoslovnog i filozofsko-pravnoga, knj. 123, Zagreb, 1942, str. 79-112.

Hauptmann, Ljudmil. *Seobe Hrvata i Srba*. Jugoslovenski istoriski časopis, III, sv. 1-4, Ljubljana – Zagreb – Beograd, 1937, str. 30-61.

Haussig, Hans Wilhelm. *Götter und Mythen im alten Europa.* II. Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1973, str. XXIII + 876.

Hautecoeur, Louis. *Le soleil et la lune dans les crucifixions.* Revue Archéologique, 14, Paris, 1921, str. 13-32.

Heinz-Mohr, Gerd. *Lessico di iconografia cristiana.* Istituto propaganda libraria, Milano, 1984, str. VII + 363.

Herrmann, Joachim. *Welt der Slawen*. Verlag C. H. Beck, München, 1986, str. 332.

Hirtz, Miroslav. *Rječnik narodnih zoologičkih naziva*. Knj. I. JAZU, Zagreb, 1928, str. XV + 197.

Holthausen, Ferdinand. *Gotisches etymologisches Wörterbuch.* Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1934, str. XXIII + 133.

Horvat, Anđela. *Nastavak teme o stećcima u Slavoniji*. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, god. XIV, br. 1-3, Zagreb, 1966, str. 76-84.

Horvat, Anđela. *O stećcima na području Hrvatske*. Historijski zbornik, IV, 1-4, Zagreb, 1951, str. 157-163.

Horvat, Anđela. *O stećcima u Slavoniji*. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, god. XIII, br. 1-3, Zagreb, 1965, str. 111-138.

Horvat, Anđela. *Prilog rasprostranjenju stećaka u Liki i Baniji*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 15, Split, 1963, str. 26-35.

Hrabak, Bogumil. *Diskusija. Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku (Sarajevo, 13-16. XI 1973.)*. Radovi – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 73(22), Sarajevo 1983, str. 149-152.

Hrabak, Bogumil. *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. 1, Vlastita naklada, Beograd, 2003, str. 417; Knj. 2, Arhivar, Beograd, 2003, str. 403; Knj. 3, Arhivar, Beograd, 2004, str. 404; Knj. 4, Arhivar, Beograd, 2008, str. 415; Knj. 5, Arhivar, Beograd, 2008, str. 457; Knj. 6, Arhivar, Beograd, 2009, str. 429; Knj. 7, Arhivar, Beograd, 2010, str. 432.

Hrabak, Bogumil. *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*. Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., 8, Sarajevo, 1953, str. 29-39.

Hrabak, Bogumil. *Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XII-XV vek).* U: *Predmet i historijski izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji.* (Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 7, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 3). Titograd, 1981, str. 181-201.

Hrabak, Bogumil. *Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću*. U: *Benkovački kraj kroz vjekove.* 2. Narodni list, Zadar, 1988, str. 107-258.

Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo. Pjesme, plačevi i prikazanja na starohrvatskom jeziku. (Tekstove kritički priredili i osvrte na teksto-

ve sastavili: Amir Kapetanović, Dragica Malić, Kristina Štrkalj Despot). Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2010, str. 882.

I

Imamović, Enver. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1977, str. 518.

Istorija Crne Gore. Knj. 1: *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*. (Autori: Zarije Bešić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević). Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd, 1967, str. XIII + 508.

Ivandić, Ljudevit. *Pučko praznovjerje kod Hrvata katolika u Bosni*. Hrvatski nakladni zavod Domovina, Madrid, 1965, str. 118.

Ivanišević, Frano. *Poljica. Narodni život i običaji*. Književni krug, Split, 1987, str. XXIII + 731. (Pretisak izdanja JAZU iz 1906. i neobjavljena građa)

Ivanišević, Milan. *Salonitanski biskupi.* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. 86 za 1993. god., Split, 1994, str. 223-252.

Ivanov, Vjačeslav Vsevolodovič – Vladimir Nikolajevič Toporov. *Issledovaniya v oblasti slavyanskikh drevnostey*. Nauka, Moskva, 1974, str. 343.

Ivanov, Vjačeslav V. – V. Toporov. *K voprosu o proishoždeniji etnonima 'Valahi'.* U: *Etničeskaja historijski vostočnih Romancev*. Akademija nauka SSSR, Moskva, 1979, str. 61-84.

J

Jacobus de Voragine. *Legenda aurea.* Verlag Philipp Reclam, Stuttgart, 2007, str. 280.

Jacobus de Voragine. *Legenda aurea. Die Heiligenlegenden des Mittelalters*. Anaconda Verlag, Köln, 2008, str. 288.

Janković, Đorđe. *Srpske gromile.* Sveslovenski savez – Književna reč, Beograd, 1998, str. 176.

Janković, Đorđe. *Srpsko pomorje od 7. do 10. stoleća.* Srpsko arheološko društvo, Beograd, 2007, str. 263.

Janković, Milica – Đorđe Janković. *Sloveni u jugoslovenskom podunavlju*. Muzej grada Beograda, Beograd, 1990, str.149.

Janković, Nenad Đ. *Astronomija u predanjima*, *obi*čajima *i umotvorinama Srba*. (Srpski etnografski zbornik, knj. LXIII. Život i običaji narodni, knj. 28). Srpska akademija nauka, Beograd, 1951, str. VI + 206.

Japundžić, Marko. *Hrvatska glagoljica.* Hrvatska uzdanica*,* Zagreb, 1998, str. 100.

Japundžić, Marko. *Koji je bio predložak najstarijeg glagoljskog misala?* U: *Hrvatska revija. Jubilarni zbornik 1951–1975.* München – Barcelona, 1976, str. 552-567.

Japundžić, Marko. *Il problema dell'origine delle antiche chiese croate in Dalmazia.* Rivista di archeologia cristiana, anno XLV, n. 1-4, Vaticano, 1969, str. 73-87.

Japundžić, Marko. *Tragom hrvatskoga glagolizma*. Provincijalat franjevaca trećoredaca u Zagrebu – Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1995, str. 209.

Jarak, Mirja. *O porijeklu solinskog biskupa i mučenika Domnija*. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdioba povijesnih znanosti, 37(24), Zadar, 1998, str. 41-50.

Jarak, Mirja. *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinetalne Hrvatske*. U: Demo, Željko (urednik). *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde.* Arheološki muzej, Zagreb, 1994, str. 17-39.

Jarnut, Jorg. *Geschichte der Langobarden*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, 1982, str. 163.

Jelenić, Julijan. *Povijest Hristove crkve.* I. Zagreb, 1921, str. XLVIII, 194.

Jelovina, Dušan. *Glavne značajke starohrvatske materijalne kulture od 7. do 12. stoljeća na području između rijeke Zrmanje i Cetine*. Starohrvatska prosvjeta, III, sv. 16, Split, 1986, str. 25-50.

Jelovina, Dušan. *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*. Čakavski sabor, Split, 1976, str. 176 + XCI.

Jireček, Konstantin. *Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima*. U: *Zbornik Konstantina Jirečeka*. I. Naučno delo, Beograd, 1959, str. 193-204.

Jović, Momir. *Rano hrišćanstvo na Balkanu.* Prosveta, Niš, 1994, str. 214.

Jurić, Ivan. *Genetičko podrijetlo Hrvata,* 2. izd. Slobodna Dalmacija, Split, 2005, str. 270.

Jurišić, Karlo. *Nepoznati stećak u župi biokovskoj i legenda o svetom Jurju.* Kačić – zbornik franjevačke provincije Presv. Otkupitelja, VIII, Split, 1976, str. 227-233.

Jurišić, Karlo. *Sveti Juraj u povijesti i legendi*. Poljica – list Poljičkog dekanata, god. II, br. 1(2), Gata, 1977, str. 9-17.

Jurkić, Vesna. *Kontinuitet ilirskih kultova u rimsko doba na području Istre*. Jadranski zbornik, 1979/1981, sv. 11, str. 147-171.

Jurković, Miljenko – Tugomir Lukšić (uredili). *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža.* Muzejsko-galerijski centar – Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – NZ Matice hrvatske, Zagreb, 1996, str. 395.

K

Kaer, Pietro. *San Doimo vescovo e martire di Salona nell'archeologia e nell'agiografia.* Consorzio tipografico Ugo Fosco, Sebenico, 1908, str. 280.

Karaman, Ljubo. *Bilješka o rijetkim spomenicima starohrvatskog doba u Lici*. Peristil, sv. 3, Zagreb, 1960, str. 103-106.

Karaman, Ljubo. *Odabrana djela*. Književni krug, Split, 1986, str. 372.

Kaser, Karl. *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden: Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats.* Böhlau, Wien – Köln – Weimar, 1992, str. 462.

Katić, Lovre. *Rasprave i članci iz hrvatske povijesti*. Književni krug, Split, 1993, str. 495.

Keel, Othmar. *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament.* Benziger Verlag – Neukirchener Verlag, Zürich – Köln, 1980, str. 390.

Kelemina, Jakob. *Goti na Balkanu*. Časopis za zgodovino in narodopisje, XXVII, Ljubljana, 1932, str. 121-131.

Kelemina, Jakob. *Popa Dukljanina 'Libellus Gothorum' (I–VII*). Etnolog, sv. 12, Ljubljana, 1939, str. 15-35.

Klaić, Nada. *Historia salonitana maior.* SANU, Beograd, 1967, str. 142.

Klaić, Nada. *O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata*. Zgodovinski časopis, 38/1984, 4, str. 253-270.

Klaić, Nada. *Poganska stara ili vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta*. Croatica christiana periodica, XII/1988, 21, str. 49-62.

Klaić, Nada. *Položaj Vlaha u XIV i XV stoljeću u hrvatskim zemljama (prema štampanoj građi i novim podacima iz Zadarskog notarskog arhiva)*. Radovi – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, knj. LXXIII, 22, Sarajevo, 1983, str. 107-113.

Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Školska knjiga, Zagreb, 1975, str. XI + 595 + IX.

Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u srednjem vijeku.* Globus, Zagreb, 1990, str. 468.

Klaić, Nada. *Srednjovjekovna Bosna*. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989, str. 344.

Klaić, Nada. *Vinodol : od antičkih vremena do Knezova krčkih i Vinodolskog zakona.* (Posebna izdanja Historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci). Pazin – Rijeka, 1988, str. 143.

Klaić, Vjekoslav. *Crtice iz hrvatske prošlosti*. Matica hrvatska, Zagreb, 1928.

Klaić, Vjekoslav. *Crvena Hrvatska i crvena Rusija.* Hrvatsko kolo, knj. VIII, Zagreb, 1927, str. 112-134.

Klaić, Vjekoslav. *Duvanjsko polje*. Hrvatsko kolo, knj. III. za 1907, Zagreb, 1906, str. 47-90.

Klaić, Vjekoslav. *Hrvati i Hrvatska. Ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda*. Matica hrvatska, Zagreb, 1930, str. 73.

Klaić, Vjekoslav. *Porieklo banske časti u Hrvata.* Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. Zem. arkiva, I, Zagreb, 1889, str. 21-26.

Klaić, Vjekoslav. *Poviest Bosne do propasti kraljevstva.* Zagreb, 1982, str. 352.

Klaić, Vjekoslav. *Regnum Croatiae et Dalmatiae (1059–1359)*. U: *Sveslavenski zbornik* : *spomenica o tisućugodišnjici hrvatskoga kraljevstva.* Zajednica slavenskih društava, Zagreb, 1930, str. 79-89.

Klaić, Vjekoslav. *Slike iz slavenske prošlosti*. Matica hrvatska, Zagreb, 1903, str. 177.

Klein, L. S. *Voskreščenije Peruna.* Evrazija, Sankt-Peterburg, 2004, str. 480.

(Der) Kleine Pauly Lexikon der Antike. (Hrsg. von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer, Hans Gärtner). Bd. 5. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1979, str. 1651.

Knežević, Srebrica. *Lik zmije u narodnoj umetnosti i tradiciji Jugoslovena*. Glasnik Etnografskog muzeja, t. 22-23, Beograd, 1960, str. 57-98.

Kojić, Sofija. *Jedan prilog proučavanju religije Ilira u rimsko doba*. Starinar, n. s., knj. XIII-XIV/1962-1963, Beograd, 1965, str. 223-229.

Končar, Simeon. *Goti i njihov vladika Ulfila.* Brankovo kolo, (Sr. Karlovci), XVI/1910, 7, str. 104-105; XVI/1910, 8, str. 120-121; XVI/1910, 9, str. 137-139; XVI/1910, 10, str. 153-155; XVI/1910, 11, str. 170-171.

Kopač, Viktor. *Kultni simboli na antičkom novcu s ilirskog teritorija.* Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, XXXI, br. 1-2, Zagreb, 1982, str. 28-29.

Koroljuk, V. D. *Termin ‚Vološskaja zemlja' v ranesrednevekovnih pismenih istočnikah*. U: *Etničeskaja istoria vostočnih Romancev*. Akademija nauka SSSR, Moskva, 1979, str. 5-17.

Košćak, Vladimir. *O nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku*. Historijski zbornik, 37/1984, str. 211-234.

Kovačević, Jovan. *Avarski kaganat*. Srpska književna zadruga, Beograd, 1977, str. 239.

Kovačević-Kojić, Desanka. *Učešće Vlaha u trgovinskoj razmjeni tokom XIV i XV vijeka*. Radovi – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, knj. LXXIII, 22, Sarajevo, 1983, str. 79-85.

Kovačić, Slavko. *Sveti Dujam salonitanski biskup.* U: Duplančić, Arsen – Milan Ivanišević – Slavko Kovačić. *Sveti Dujam: štovanje kroz vjekove.* (Katalog izložbe u Nadbiskupskom sjemeništu od 3. svibnja do 10. lipnja 2004). Crkva u svijetu, Split, 2004, str. 11-23.

Krefting, Achim. *St. Michael und St. Georg in ihren geistesgeschichtlichen Beziehungen.* Eugen Diederichs Verlag, Jena, 1937, str. 97.

Kronsteiner, Otto. *Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische Gruppe?* Wiener Slavistischen Jahrbuch, XXIV/1978, str. 137-157.

Kukuljević Sakcinski, Ivan. *Izabrana djela*. Matica hrvatska, Zagreb, 1997, str. 707.

Kukuljević Sakcinski, Ivan. *Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune.* Rad JAZU, knj. LVIII, Zagreb, 1881, str. 1-52.

Kulišić, Špiro. *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 5, 3, Sarajevo, 1967, str. 233-241.

Kulišić, Špiro. *O etnogenezi Crnogoraca*. Pobjeda, Titograd, 1980, str. 100.

Kulišić, Špiro – Petar Ž. Petrović – Nikola Pantelić. *Srpski mitološki rečnik*. 2. dopunjeno izd. Etnografski Institut SANU – Interprint, Beograd, 1998, str. XX + 485.

Kulišić, Špiro. *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja posebno balkanoloških*. (Djela ANUBiH, knj. LVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 3). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1979, str. 246.

Kulturna istorija Bosne i Hercegovine : od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast. (Alojz Benac et al.). 2. prerađeno i dopunjeno izd. Veselin Masleša, Sarajevo, 1984, str. 589.

Kunstmann, Heinrich. *Über den Namen der Kroaten*. Die Welt der Slaven, 27/1982, str. 131-136.

Kunstmann, Heinrich. *Wer waren die Weisskroaten, des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos?* Die Welt der Slaven, XXIX, 8, München, 1984, str. 111-122.

Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.* Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 62.

Kurtz, Donna C. – John Boardman. *Thanatos. Tod und Jenseits bei den Griechen.* Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1985, str. 480.

Kutzli, Rudolf. *Langobardische Kunst*. Verlag Urachhaus, Stuttgart, 1974, str. 256.

Kuzmić, Martin. *Gotomanija*. Nastavni vjesnik, knj. XXXIX /1930, 1-4, str. 10-26.

Kuzmić, Martin. *Krsno ime*. Nastavni vjesnik, knj. XXXV/1926-27, Zagreb, 1927, str. 202-204; knj. XXXV/1927, str. 334-345.

Kuzmić, Martin. *Povijesne crtice*. *Bijela Hrvatska. Velika Hrvatska.* Nastavni vjesnik, knj. XXXVIII, Zagreb, 1930, str. 203-216.

L

Lago, Valentino. *Memorie sulla Dalmazia*. Arnaldo Forni, Sala Bolognese, 1978. Vol. I, 613 str. ; Vol. II, 528 str. ; Vol. III, 410 str. (Pretisak izdanja: Venezia, 1869–1971).

Lasić, Vinko D. *Pleterni ukras od najstarijih vremena do danas : njegov likovni oblik i značenje.* ZIRAL, Chicago, 1995, str. 918.

Laszlo, Gyula. *Ungarn und Slawen.* U: *Berichte über den II. Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie.* Bd. II. Berlin, 1973, str. 103-121.

Laszowski, Emilije. *Prilog k hrvatskoj sfragistici*. II. Vjesnik arheološkog društva, nova ser., sv. V/1901, str. 81–84.

Lašvanin, Nikola. *Ljetopis.* (Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran). Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2003, str. 369.

Lenard, L.[Leopold]. *Stari Srbi i srpska praotađbina.* Beograd, 1927, str. 87.

Leonhard, Franz. *Falsche Slawengötter*. Rudolf M. Rohrer Verlag, Brünn – München – Wien, 1943, str. 81 + slike.

Le Roux, Francoise – Jan de Vries – Frans Vyncke. *Le religioni dell'Europa centrale precristiana.* Laterza, Roma – Bari, 1988, str. 178.

Lexikon der christlichen Antike. (Hrsg. von Johannes B. Bauer und Manfred Hutter unter Mitarb. von Anneliese Felber). Kröner, Stuttgart, 1999, str. XXXI + 387.

Lexikon des Mittelalters. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2002. Bd. 2, str. VIII + 2222; Bd. 6, str. 2219.

Lilek, Emilian. *Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine*. Glasnik Zemaljskog muzeja, VI/1894, 1, str. 141-166; VI/1894, 2, str. 259-281; VI/1894, 3, str. 365-388; VI/1894, 4, str. 631-674.

Litavrin, Genadij Grigor'evič. *Vizantija i Slavjane*. 2. izd. Aleteja, Sankt-Peterburg, 2001, str. 607.

Lončar, Milenko. *O Porfirogenetovoj Dalmaciji*. Diadora, sv. 12, Zadar, 1990, str. 391-399.

Lončar, Milenko. *Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije literature.* Diadora, sv. 14, Zadar, 1992, str. 375-448.

Lončar, Milenko. *Porfirogenetovi Avari – pripovijest i povijest*. U: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejsaža.* (Urednici: Miljenko Jurković i Tugomir Lukšić). Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu – Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1996, str. 121-126.

Lopašić, Radoslav. *Bihać i Bihaćka krajina*. II. Matica hrvatska, Zagreb, 1943, str. 292.

Lopašić, Radoslav. *Hrvatski urbari*. I. (Monumenta historico-iuridica Slavorum meridionalium, vol. V). JAZU, Zagreb, 1894, str. VIII + 484.

Löwe, Heinz. *Ein literarischer Widersacher des Bonifatius Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister*. Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz – Steiner in Kommision, Wiesbaden, 1952, str. 90.

Łowmiański, Henryk (Lovmjanjski, Henrik). *Religija Slovena*. Slovograf, Beograd, 1996, str. 315.

Lucić, Ivan. *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*. Sv. 2. Čakavski sabor, Split, str. 723-1220.

Lucio, Giovanni (Ivan Lučić). *Storia del regno di Dalmazia e di Croazia*. Edizioni LINT, Trieste, 1983, str. VIII + 703.

Ludat, Herbert. *Slaven und Deutsche im Mittelalter*. Böhlau Verlag, Köln – Wien, 1982, str. IX + 418.

Luft, R.[Robert]. *Die Goten unter dem Kreuz*. Adolf Klein Verlag, Leipzig, 1935, str. 56.

Lukarević, Jakov (Giacomo di Pietro Luccari). *Copioso ristretto degli annali di Ragusa.* Ragusa, 1790, str. 176.

Lukežić, Irvin. *O kultu svetoga Vida.* Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka, sv. 35–36, Rijeka, 1994, str. 133-144.

Lurker, Manfred. *Adler und Schlange. Tiersymbolik im Glauben und Weltbild der Völker.* Rainer Wunderlich Verlag, Tübingen, 1983, str. 296.

Lurker, Manfred. *Der Kreis als Symbol im Denken, Glauben und künsterlichen Gestalten der Menschheit*. Rainer Wunderlich Verlag, Tübingen, 1981, str. 199.

M

Majorov, A. V. *Velikaja Horvatija: etnogenez i rannjaja istorija Slavjan Prikarpatskogo regiona*. Izdateystvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg, 2006, str. 208.

Maksimović, Ljubomir. *Severni Ilirik u VI veku*. Zbornik radova SANU, knj. XIX, Beograd, 1980, str. 17-51.

Mandić, Dominik. *Bosna i Hercegovina : povjesno-kritička istraživanja*. 2. izd. Sv. 1: *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*. ZIRAL, Chicago – Roma, 1978, str. 605 ; Sv. 2: *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*. ZIRAL, Chicago – Roma – Zürich – Toronto, 1979, str. 620 ; Sv. 3: *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. ZIRAL, Chicago – Roma, 1982, str. 706.

Mandić, Dominik. *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora*. The Croatian Historical Institute, Chicago, 1957, str. XVI + 280.

Mandić, Dominik. *Herceg-Bosna i Hrvatska*. Hrvatska revija, XIII, sv. 4(52), Buenos Aires, 1963, str. 423-462.

Mandić, Dominik. *Hrvati i Srbi dva stara različita naroda.* II. izd. ZIRAL, Chicago – Roma – Zürich – Toronto, 1980, str. 419.

Mandić, Dominik. *Povijest Hrvata u srednjem vijeku u sveuč. predavanjima prof. N. Klaić u Zagrebu*. Hrvatska revija, XVII/1967, 3-4, str. 278-299.

Mandić, Dominik. *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti.* Hrvatski povijesni institut, Rim, 1963, str. XLIII + 631.

Mandić, Dominik. *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. Hrvatska revija, 16/1966, sv. 2/4(62/64), str. 237-246.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji.* I. Književni krug – Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split – Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008, str. 498.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji.* II. Književni krug – Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split – Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009, str. 594.

Maretić, Toma. *Slaveni u davnini*. Matica hrvatska, Zagreb, 1889, str. 256.

Margetić Lujo, *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata.* Zbornik Historijskog zavoda JAZU, vol. 8, Zagreb 1977, str. 5-88.

Marić, Rastislav. *Antički kultovi u našoj zemlji.* ‘Izdanja zadužbine Luke Ćelovića-Trebinjca’, Beograd, 1933, str. 116.

Marić, Zdravko. *Problem razdvajanja panonskog od ilirskog etnosa.* Pregled, LXII, 7-8, Sarajevo, 1972, str. 1039-1044.

Marjanović, Damir – Dragan Primorac – Rifat Hadžiselimović. *Naseljavanje Bosne i Hercegovine*. U: Mužić, Ivan. *Vjera Crkve bosanske*. Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2008, str. 105-119.

Marković, Mirko. *Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 48, Zagreb, 1980, str. 5-140.

Marković, Miroslav. *Studije o religiji antike.* Srpsko društvo za helensku filosofiju i kulturu, Nikšić, 2001, str. 151.

Matković, Petar. *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*. Rad JAZU, LVI, Zagreb, 1881, str. 141-232.

Maupas, Pietro Doimo. *Prospetto cronologico della storia della Dalmazia.* Seconda edizione. Spiridione Artale, Zara, 1878, str. 429.

Mayer, Anton. *Rus Jože – Kralji dinastije Svevladičev*. Nastavni vjesnik, XLI/1932-33, 1-3, str. 79-88.

Mazzuoli Porru, Giulia. *Documenti Slavi premetodiani e missione Bavarese*. U: *Studi slavistici in ricordo di Carlo Verdiani*. Giardini, Pisa, 1979, str. 216-227.

Mažuranić, Vladimir. *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*. Informator, Zagreb, 1975. I, str. XIX + 885; II, str. 886-1756 + XV + 74. (Pretisak izd: JAZU, Zagreb, 1908-1922).

Medini, Julijan. *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Dometi, XVII/1984, 5, str. 7-33.

Medini, Julijan. *Provincia Liburnia*. Diadora, vol. 9, Zadar, 1980, str. 363-441.

Menghin, Wilfried. *Frühgeschichte Bayerns. Römer und Germanen – Baiern und Schwaben – Franken und Slawen.* Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 1990, str. 206.

Menghin, Wilfried. *Die Langobarden*. Konrad Theiss Verlag, Stuttgart, 1985, str. 236.

Menis, Gian Carlo (redaktor). *I Longobardi*. Electa, Milano, 1990, str. 492.

Mensching, Gustav. *Gut und Böse im Glauben der Völker.* Ehrenfried Klotz Verlag, Stuttgart, 1950, str. 131.

Michel, Paul. *Tiere als Symbol und Ornament. Möglichkeiten und Grenzen der ikonographischen Deutung, gezeigt am Beispil des Zürcher Großmünsterkreuzgangs.* Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1979, str. 173 + VII tabli.

Migotti, Branka. *Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*. U: Demo, Željko (urednik). *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*. Arheološki muzej, Zagreb, 1994, str. 41-70.

Mikić, Živko. *Antropološka struktura stanovništva Srbije.* Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, 1988, str. 136.

Mikić, Živko. *Antropološki prikaz srednjovekovnih stanovnika Ričica*. U: *Ričice : nekropole stećaka*. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Split, 1983, str. 45-59.

Mikić, Živko. *Antropološki profil srednjovjekovne nekropole u Mravincima kod Splita*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 83, Split, 1990, str. 225-232.

Mikić, Živko. *Beiträg zur Antropologie spätrömischer bis spätmittelalterlicher Bevölkerungen Jugoslawiens.* Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. XXII, 2, Sarajevo, 1984, str. 5-109.

Mikić, Živko. *Dinaridi srednjovekovne nekropole Pavlovac kod Sarajeva*. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, 37/1982, str. 207-216.

Mikić, Živko. *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora – Stećci kod Mostara*. Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 17,15, Sarajevo 1978, str. 223-280 + X.

Mikić, Živko. *Die Ethnogenese der Illyrer in Jugoslawien aus der Sicht der Anthropologie.* U: Bernhard, Wolfram – Anneliese Kandler-Palson (Hrsg). *Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte.* Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York, 1986, str. 75-87.

Mikić, Živko. *Novi antropološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području.* Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. XVII, 15, Sarajevo, 1978, str. 37-49 + 3.

Mikić, Živko. *O antropološkoj istraženosti ilirskog stanovništva*. U: *Sahranjivanje kod Ilira*. (Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu Srpske akademije nauka i umetnosti i Balkanološkog instituta SANU, Zlatibor, 10 – 12. maj 1976). Beograd, 1979, str. 187-204.

Mikić, Živko. *O fizičkoj antropologiji u Srbiji i rezultatima istraživanja.* Glasnik Srpskog arheološkog društva, br. 10, Beograd, 1995, str. 45-51.

Mikić, Živko. *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji*. Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 23, 21, Sarajevo, 1985, str. 55-68 + 4.

Miletić, Maja. *I 'krstjani' di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*. Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1957, str. 185.

Miletić, Nada. *Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, XVIII, Sarajevo, 1963, str. 155-176.

Miletić, Nada. *Stećci.* Jugoslavija, Beograd – Spektar, Zagreb – Prva književna komuna, Mostar, 1982, str. 166.

Miletić, Nada. *Stećci – arheološki i likovni aspekt.* U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja*. (Materijali od simpoziumot). Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], Skopje, 1982, str. 233-240.

Milošević, Ante. *Stećci i Vlasi : stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni.* Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, Split, 1991, str. 63.

Mirdita, Zef. *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas).* Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, str. 350.

Mirdita, Zef. *Vlasi u historiografiji*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004, str. 562.

Mittelalterliche Grabmäler aus Bosnien. Ausstellung des Landesmuseums von Bosnien und der Herzegowina in Sarajewo vom 1. September bis 5. November 1967 im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz. (Katalog izložbe). Verl. Des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz – Habelt in Komm., Bonn, 1967, str. VIII, 39 + 8 tabli.

Mladenović, Olivera. *Kolo u Južnih Slovena*. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1973, str. 198 + XXXII.

Modestin, Joseph. *Historisch-onomatologische Untersuchungen.* Agramer Tagblatt, XXVI/1911, 294, str. 1-4.

Modestin, Josip. *Imena petorice braće i dviju sestara na početku hrvatske povijesti.* Nastavni vjesnik, knj. VIII. za 1912, str. 605-608.

Modestin, Josip. *Imena petorice braće i dviju sestara na početku hrvatske povijesti.* Nastavni vjesnik, knj. XXXIV za 1925-26, Zagreb, 1926, str. 9-14.

Modestin, Josip. *Imena petorice braće i dviju sestara na početku hrvatske povijesti.* Nastavni vjesnik, knj. XXXVI/1928, str. 288-296.

Modestin, Josip. *Zastupa li Kosentzes Kasege?* Nastavni vjesnik, knj. XXXIV. za 1925-26 godinu, Zagreb, 1926, str. 115-117.

Molsdorf, Wilhelm. *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. 2., wesentl. Aufl. Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, Graz, 1984, str. XV + 294 + XI tabli.

Moszyński, Leszek. *Die vorchristliche Religion der Slaven im Lichte der slavischen Sprachwissenschaft.* Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 1992, str. 144.

Müller, Ludolf (Hrsg.). *Handbuch zur Nestorchronik*. Band I. Nestorchronik Text. Wilhelm Fink Verlag, München, 1977, str. VIII + 577.

Musset, Lucien. *Le invasioni barbariche. Le ondate germaniche*. Mursia, Milano, 1989, str. 343.

Mužić, Ivan. *Hrvati i autohtonost.* VII. izdanje. Knjigotisak, Split, 2001, str. 582.

Mužić, Ivan. *O slavenskoj pismenosti na današnjem teritoriju Hrvata u antičko i ranosrednjovjekovno doba.* Kačić. Zbornik Franjevačke provincije presvetoga otkupitelja. Sv. 25, god. 25, Split, 1993, str.

385-403. (Isto na talijanskom: *La lingua parlata nella Dalmazia romana.* La cultura nel mondo /Roma/, XLV/1991, 1, 7-16.)

Mužić, Ivan. *Sklavini-Sklabenoi i formirovanije horvatskogo naroda na Balkanah.* Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. Sankt Peterburg, broj 2(4)/2008, str. 73-93.

Mužić, Ivan. *Vjera Crkve bosanske*. Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2008, str. 183.

Mužić, Ivan (priredio). *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji.* Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2010, str. 318.

N

Naumov, E. P. *Etničke predstave na Balkanu u epohi ranog srednjeg vijeka.* (*Po materijalima 'Ljetopisa popa Dukljanina'*). Dijalog, br. 1-2, Sarajevo, 1989, str. 234-246.

Naumov, E. P. *K voprosu o značeniji termina "Vlahija" v hronike tak nazivaemogo Ansberta.* U: *Etničeskaja istoria vostočnih Romancev*. Akademija nauka SSSR, Moskva, 1979, str. 191-203.

Newman, John Henry. *Gli Ariani del quarto secolo*. Jaca Book Morcelliana, Milano, 1981, str. XLII + 372.

Nikčević, Vojislav. *Kroatističke studije*. Erasmus naklada, Zagreb, 2003, str. 508.

Nikolajević, Ivanka. *Kasnoantička i srednjovekovna utvrđenja u Bosni i Hercegovini.* Radio Sarajevo, Treći program, VII/1978, 21-22, str. 439-444.

Nikolajević, Ivanka. *'Salona christiana' u VI i VII veku*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXXII-LXXIII, Split, 1979, str. 151-169.

Nikolić, Danica. *Konj u vjerovanjima naših naroda*. Živa antika, god. IX, Skoplje, 1959, str. 271-283.

Nodilo, Natko. *Stara vjera Srba i Hrvata.* Logos, Split, 1981, str. 703.

Novak, Grga. *Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane*. Zbornik za narodni život i običaje, JAZU, knj. 45, Zagreb, 1971, str. 579-603.

Novak, Viktor. *Sitni prilozi. De iis qui Snaci nominantur.* Jugoslovenski istoriski časopis, II, 1-4, Ljubljana – Zagreb – Beograd, 1936, str. 106-127.

Novaković, Relja. *Baltički Sloveni u Beogradu i Srbiji*. Narodna knjiga, Beograd, 1985, str. 180.

Novaković, Stojan. *Legenda o sv. Gjurgju u staroj srpsko-slovenskoj i u narodnoj usmenoj literaturi*. Starine JAZU, knj. XII, Zagreb, 1880, str. 129-163.

O

Olshausen, Eckart. *Einführung in die Historische Geographie der Alten Welt.* Wissenschaftliche buchgesellschaft, Darmstadt, 1991, str. X + 232 + karte.

Olujić, Boris. *Japodski svijet mrtvih*. U: *Znakovi i riječi*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002, str. 63-83.

Olujić, Boris. *Povijest Japoda: pristup*. Srednja Europa, Zagreb, 2007, str. 299 + [16] s tablama.

Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine. (Obradili Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić; priredila Behija Zlatar). Orijentalni institut, Sarajevo, 2007, str. XXII + 470.

Orbini, Mauro. *Il Regno degli Slavi*. (Besorgt von Sima Ćirković u. Peter Rehder). Sagner, München, 1985, str. 23, 473.

Ostojić, Ivan. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*. Sv. II: *Benediktinci u Dalmaciji*. Split, 1964, str. 655.

Ostojić, Ivan (iz Krapine). *Prilog onomastici šibenskog kraja*. I: *Antroponimi*. Vl. Naklada, Krapina, 1980, str. 197 ; II: *Zemljopisna imena i dopune prvom dijelu.* Vl. Naklada, Krapina, 1982, str. 94.

Ostojić, Ivan (iz Krapine). *Vjerodostojnost sadržaja IX glave Ljetopisa Popa Dukljanina*. Krapina, 1968, str. 103.

Ostojić, Ivan (iz Krapine). *Vlasi u Hrvatskoj.* Vl. Naklada, Krapina, 1974, str. 204.

Oštrić, Olga. *Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja*. U: *Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slavena*. (Simpozijum). (Posebna izdanja ANU-BIH, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1969, str. 245-281.

Ovsec, Damjan J. *Slovanska mitologija in verovanje.* Založba Domus, Ljubljana, 1991, str. 538.

P

Pajakowski, Wlodzimierz. *Wer waren Illyrii proprie dicti und wo siedelte man sie an?* Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. XVIII, 16, Sarajevo, 1980, str. 91-162.

Palavestra, Vlajko. *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija, nova. ser. 20-21/1965-1966, str. 5-86.

Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba. I. Iliro-trački simpozijum. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo – Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1991, str. 229.

Palol, Pedro de – Gisela Ripoll. *Die Goten.* Bechtermünz Verlag, Augsburg, 1999, str. 305.

Pantelić, Stjepan. *Die Urheimat der Kroaten in Pannonien und Dalmatien.* Verlag Peter Lang, Frankfurt/M – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, 1997, str. 284.

Papazoglu, Fanula. *Poreklo i razvoj ilirske države*. Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, V, 3, Sarajevo, 1967, str. 123-144.

Pascal, Carlo. *La morte e l'aldila nel mondo pagano*. Fratelli Melita, Milano, 1987, str. 401.

Paškvalin, Veljko. *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone : arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*. Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2003, str. 379.

Paškvalin, Veljko. *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine.* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, XVIII, Sarajevo, 1963, str. 127-151.

Patsch, Carl (Karl). *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria*. Verlag des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, Wien, 1922, str. 169.

Patsch, Karl. *Lika u rimsko doba*. Biblioteka "Ličke župe", Gospić, 1990, str. 122.

Pavan, Massimiliano. *Dall'Adriatico al Danubio*. Editoriale Programma, Padova, 1991, str. XXII + 657.

Pavičić, Stjepan. *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*. JAZU, Zagreb, 1953, str. 356.

Pavičić, Stjepan. *Seobe i naselja u Lici*. JAZU, Zagreb, 1962, str. 330.

Pavić, Armin (sredio i preveo). *Cara Konstantina VII. Porfirogenita De administrando imperio*. Glave 29–36. Novo izdanje. Kralj. zemaljska tiskara, Zagreb, 1909, str. 86.

Pavić, Matija. *Arijanstvo u Panoniji Sriemskoj*. Đakovo, 1891, str. 46.

Pecik, Mechtild. *Der Tod im Dasein des Menschen. Der Tod und sein Umfeld untersucht und dargestellt am Beispiel: Kroatien*. Disert. Tübingen, 1985, str. XI + 267.

Peisker, Jan. *Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?* Starohrvatska prosvjeta, nova ser., II, br. 1-2, Zagreb – Knin, 1928, str. 54-86.

Pejaković, Mladen. *Omjeri i znakovi. Ogledi iz starije hrvatske umjetnosti.* Matica hrvatska, Dubrovnik, 1996, str. 541.

Pejaković, Mladen. *Starohrvatska sakralna arhitektura*. NZ Matice hrvatske – Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982, str. 311.

Pešut, Damjan. *Goti koji su i Slaveni* (*Gothi qui et Slavi*). Migracijske teme, XIII/1997, 4, str. 310.

Petković, Danijel. *Hrvatsko ime u srednjovjekovnoj Slavoniji – prema nekoliko primjera u diplomatičkim izvorima od 13. do 15. stoljeća.* Starohrvatska prosvjeta, sv. 33, Split, 2006, str. 243-281.

Petricioli, Ivo. *Umjetnička baština Zadra*. Matica hrvatska, Zagreb, 2005, str. 322.

Petrić, Mario. *O pitanju porijekla običaja tatuiranja kod balkanskih naroda*. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, vol. 39-40, Beograd, 1976, str. 219-237.

Petrinec, Maja. *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države.* Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2009, str. IX + 663.

Petrinec, Maja. *Nalazi u grobovima ispod stećaka*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe). Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008, str. 246-263.

Petrović, Petar Ž. *Motiv ljudskih očiju kod balkanskih Slovena*. Glasnik Etnografskog muzeja, t. 22-23, Beograd, 1960, str. 33-56.

Petrović, Sreten. *Srpska mitologija.* Knj. 1: *Sistem srpske mitologije.* Prosveta, Niš, 1999, str. 404. ; Knj. 2: *Mitološke mape sa pregledom južnoslovenskog prostora.* Prosveta, Niš, 2000, str. 312 + mape.

Petruhin, V. J. – T. A. Agapkina – L. N. Vinogradova – S. M. Tolstaja. *Slavjanskaja mitologija.* Ellis Lak, 1995, str. 414.

Pettazzoni, Raffaele. *La religione pagana dei popoli slavi secondo le testimonianze medievali greche e latine*. Edizioni Italiane, Roma, [s.a.], str. 124.

Pilar, Ivo. *O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju.* Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, JAZU, knj. XXVIII/1931, sv. 1, str. 1-86.

Pohl, Walter. *Das Awarenreich und die 'kroatischen' Ethnogenesen*. U: *Die Bayern und ihre Nachbarn.* (Hrsg. von Herwig Wolfram und Andreas Schwarcz). I. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985, str. 293-298.

Pohl, Walter. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* Verlag Beck, München, 1988, str. IX + 529.

Pokorny, Julius. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. I, Francke Verlag, Bern – Stuttgart, 1989, str. 1183 ; Bd. II, Francke Verlag, Bern – Stuttgart, 1989, str. 495.

Popović, Dušan. *Prilozi čitanju i razumevanju raznih starina*. Beograd, 1957, str. 1226.

Porru, Giulia Mazzuoli. *Documenti slavi premetodiani e missione bavarese*. U: *Studi slavistici in ricordo di Carlo Verdiani*. Giardini, Pisa, 1979, str. 216-227.

Posavec, Vladimir. *Prilog poznavanju ostrogotskog razdoblja u Dalmaciji.* Historijski zbornik, 49, Zagreb, 1996, str. 1-15.

Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463. I. Napredak, Sarajevo, 1942, str. VII + 853.

Praistorija jugoslavenskih zemalja. V: *Željezno doba*. ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1987, str. 1006 + LXXXVIII table.

Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena. (Simpozijum održan 24 – 26 oktobra l968. u Mostaru). (Posebna izdanja ANUBiH, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1969, str. 310.

Prijatelj, Kruno. *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba.* Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 3, Zagreb, 1954, str. 65-91.

Pritsak, Omeljan. *Kroatien und Kroaten während des Neunten Jahrhunderts: das Entstehen einer Christlichen Nation*. U: *Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća*. Radovi Drugog međunarodnog simpozija, Split, 30. rujna – 5. listopada 1985. Crkva u svijetu, Split, 1990, str. 23-37.

Pritsak, Omeljan. *The Slavs and the Avars*. U: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto Medioevo.* Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, XXX, 15-21 aprile 1982, vol. 1. Spoleto, 1983, str. 353-432.

Pudić, Ivan. *Rerum Illyricarum Ignjata Đurđevića*. ANUBiH, Sarajevo, 1967, str. 367.

Pudić, Ivan. *Seoba i iščezavanje istočnih Germana.* Anali Filološkog fakulteta, knj. VII, Beograd, 1967, str. 111-131.

Pušić, Ilija. *Preistorijski crteži na stijeni u Lipicima*. Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. IV, 2, Sarajevo, 1966, str. 187-191 + 4.

Putanec, Valentin. *Ubikacija klasičnih toponima Sisopa i Soroga u Zagreb i pitanje prisutnosti Slavena na Balkanu u 1. st. naše ere.* Vlastita naklada, Zagreb, 1992, str. 16.

Q

Quinones, Ana Maria. *Pflanzensymbole in der Bildhauerkunst des Mittelalters.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998, str. 293.

R

Rački, Franjo. *Biela Hrvatska i biela Srbija.* Rad JAZU, knj. LII, Zagreb, 1880, str. 145-181.

Rački, Franjo. *Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni obseg i narod.* Rad JAZU, knj. LVI, Zagreb, 1881, str. 63-140. ; [II. dio], Rad JAZU, knj. LVII, Zagreb, 1881, str. 103-149.

Radauš-Ribarić Jelka. *“Kićeni biljac“ i nordijski “Ryij“ – srodni predmeti kućne opreme u tradicijskoj kulturi stanovanja*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, JAZU, knj. 49, Zagreb, 1983, str. 515-527.

Radenković, Ljubinko. *Simbolika sveta u narodnoj magiji južnih Slavena.* Prosveta, Niš – Balkanološki institut SANU, Beograd, 1996, str. 386.

Rahner, Hugo. *Griechische Mythen in christlicher Deutung.* Herder, Basel, 1984, str. XXI + 396.

Randi, Oscar. *Il fenomeno degli Aromuni*. La rivista dalmatica, XX/1939, 2, str. 21-33.

Rapanić, Željko. *La costa orientale dell’Adriatico nell’alto Medioevo*. U: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell’alto Medioevo.* Settimane

di studio del Centro italiano di studi sull’alto Medioevo, XXX, 15-21 aprile 1982. Spoleto, 1983, str. 831-869.

Rapanić, Željko. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Logos, Split, 1987, str. 239.

Rapanić, Željko. *Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXXIV, Split, 1980, str. 189-217.

Raunig, Branka. *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2004, str. 301.

Rech, Photina, *Inbild des Kosmos.* Otto Müller Verlag, Salzburg – Freilassing, 1966. Bd. I, str. 610. ; Bd. II, str. 605.

Reichert, Hermann. *Lexikon der altgermanischen Namen.* Bd. 1, Verlag der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1987, str. XXXI + 843 ; Bd. 2, Verlag der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1990, str. XI + 661.

Rendić-Miočević, Duje. *Antička baština u kulturi jugoslavenskih naroda*. Zbornik Zagrebačke slavističke škole, god. III, 3, Zagreb, 1975, str. 292-301.

Rendić-Miočević, Duje. *Iliri i antički svijet*. Književni krug, Split, 1989, str. 926 + XCII table.

Renđeo, Ivan. *Novci bosanskih banova i kraljeva*. Glasnik hrvatskog državnog muzeja, LV/1943, Sarajevo, 1944, str. 237-292.

Renfrew, Colin. *Archeologia e linguaggio*. Editori Laterza, Bari, 1989, str. VIII + 368.

Renfrew, Colin. *Der Ursprung der indoeuropäischen Sprachfamilie.* Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg – Berlin – Oxford, 1994, str. 56-64.

Restelli, Giuseppe. *Goti Tedeschi Longobardi*. Paideia, Brescia, 1984, str. 200.

Reuter, Otto Sigfrid. *Germanische Himmelskunde*. Faksimile-Verlag-Versand, Bremen, 1982, str. XVI + 766.

Richer, Jean. *Iconologie et tradition. Symboles cosmiques dans l'art chretien.* G. Tredaniel, Paris, str. 255.

Ries, Julien. *I simboli delle grandi religioni*. Jaca Book, Milano, 1987, str. VII + 271.

Rihtman, Cvjetko. *Die Hauptemerkmale der konstatierten Schichten in der traditionellen Musik und in den Musikinstrumenten Bosniens und Herzegowina*. Radovi – Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. XXVII, 9, Sarajevo, 1965, str. 213-224.

Rihtman, Cvjetko. *O ilirskom porijeklu polifonih oblika narodne muzike Bosne i Hercegovine*. U: *Rad Kongresa folklorista Jugoslavije : na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952*. Zagreb, 1958, str. 99-104.

Rogošić, Roko. *Veliki Ilirik (284–395) i njegova konačna dioba (396–437)*. Zagreb, 1962, str. 219.

Röth, Erich. *Sind wir Germanen?* Erich Röth Verlag, Kassel, 1967, str. 348.

Roth, Helmut. *Die Ornamentik der Langobarden in Italien*. Rudolf Hebelt Verlag, Bonn, 1973, str. XV + 306.

Rotković, Radoslav. *Odakle su došli preci Crnogoraca. Onomastička istraživanja*. MontEdit, Podgorica, 2000, str. 365.

Rungg, Josef. *Ortsnamen der Goten, Römer, Franken in Rätien, Noricum, besonders Tirol*. Universitätsverlag Wagner, Innsbruck, 1963, str. 207.

Rus, Jože. *Kralji dinastije Svevladičev. Najstarejši skupni vladarji Hrvatov in Srbov 454-614*. Ljubljana, 1931, str. 207.

Rus, Jože. *Krst prvih Hrvatov in Srbov. Nova poglavlja o zgodovini kraljev Svevladičev 614-654*. Ljubljana, 1932, str. 87.

Rybakov, Boris Aleksandrovič. *Jazičestvo drevnih Slavjan*. Nauka, Moskva, 1981. str. 607.

S

Sachs, Hannelore – Ernst Badstübner – Helga Neumann. *Erklärendes Wörterbuch zur christlichen Kunst.* Dausien, Hanau, [1983], str. 384.

Sakač, Stjepan Krizin. *Otkuda Hrvatima 'Ban'?* Život, XX/1939, 7, str. 388-400.

Sakač, Stjepan Krizin. *Pravo značenje naziva 'bijela' i 'crvena' Hrvatska.* Život, XIX/1938, 6, str. 332-338.

San Giorgio e il Mediterraneo. Atti del II Colloquio internazionale per il XVII centenario, Roma, 28–30 novembre 2003. (A cura di Guglielmo de'Giovanni-Centelles). Città del Vaticano, 2004, str. 345.

Scardigli, Piergiuseppe. *Die Goten Sprache und Kultur*. Verlag C. H. Beck, München, 1973, str. VI + 399.

Schäferdiek, Knut. *Die Kirche in den Reichen der Westogoten und Suewen bis zur Errichtung der westgotischen katholischen Staatskirche.* Walter de Gruyter, Berlin, 1967, str. VIII + 286.

Schejbal, Berislav. *Nova razmatranja o Aquae Balissae i narodu Jatza.* Opuscula archaeologica, sv. 27, Zagreb, 2003, str. 393-404.

Schlosser, Wolfhard – Jean Cierny. *Sterne und Steine.* Theiss, Stuttgart, 1997, str. 178 + X tabli.

Schlott, Urlike. *Vorchristliche und christliche Beziehungen bei Kelten, Germanen und Slawen.* Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 1997, str. XII + 259.

Schmidt, Heinrich – Margarethe Schmidt. *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst.* Beck, München, 1982, str. 337.

Schramm, Gottfried. *Eroberer und Eingesessene.* Verlag Anton Hiersemann, Stuttgart, 1981, str. X + 467.

Schröcke, Helmut. *Germanen, Slawen*. Panorama-Verlag, Wiesbaden, 1999, str. 466.

Schubert, Gabriella. *Der Heilige Georg und der Georgstag auf dem Balkan.* Zeitschrift für Balkanologie, 4, Wiesbaden, 1985, str. 80-105.

Schubert, Hans. *Das älteste germanische Christentum oder der sogen. 'Arianismus' der Germanen*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1909, str. 36.

Schwarz, Ernst. *Germanische Stammeskunde*. Carl Winter Universitäts-Verlag, Heidelberg, 1956, str. 248.

Sedov, V. V. *Očerki po arheologii Slavjan.* Institut za arheologiju Ruske akademije nauka, Moskva, 1994, str. 128.

Sedov, V. V. *Slavjane*. Institut za arheologiju Ruske akademija nauka, Moskva, 2002, str. 622.

Seebold, Elmar (preradio). *Kluge Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* 24. Aufl. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2002, str. LXXXIX + 1023.

Seel, Otto. *Der Physiologus.* Artemis, Zürich – München, 1983, str. 103.

Sergejevski, Dimitrije. *Iz problematike ilirske umjetnosti.* Godišnjak – Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, III, knj. 1, Sarajevo, 1965, str. 119-152.

Siebs, Benno Eide. *Die Personennamen der Germanen*. Sändig, Schaan/Liechtenstein, 1983, str. 177.

Simonetti, Manlio. *La crisi ariana nel IV secolo*. Institutum patristicum "Augustinianum", Roma, 1975, str. VII + 598.

Simonetti, Manlio. *Studi sull'arianesimo*. Editrice Studium, Roma, 1965, str. 200.

Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1964, str. 293.

Skok, Petar. *Dolazak Slovena na Mediteran*. Split, 1934, str. 141.

Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. JAZU, Zagreb. Knj. I, 1971, str. XXXVIII + 788; knj. II, 1972, str. 700; knj. III, 1973, str. 703.

Skok, Petar. *Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena.* Starohrvatska prosvjeta, nova ser. I, 3-4, Zagreb – Knin, 1927, str. 161-196.

Smiljanić, Franjo. *O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. stoljeća*. Povijesni prilozi, god. 26, sv. 33, Zagreb, 2007, str. 33-102.

Sokol, Vladimir. *Panonija i Hrvati u 9. stoljeću.* U: *Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji*. (Znanstveni skup). Zagreb, 1990, str. 193-195.

Soloviev, Alexandre. *Saint Grégoire, patron de Bosnie*. Bizantion, XIX, Bruxelles, 1949, str. 263-279.

Sparavalo, Ljubo. *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području šume Trebinjske*. Tribunia, br. 5, Trebinje, 1979, str. 53-137.

Spitzing, Günter. *Lexikon byzantinisch-christlicher Symbole : die Bilderwelt Griechenlands und Kleinasiens.* Diederichs, München, 1989, str. 344.

Srejović, Dragoslav. *Iliri i Tračani. O starobalkanskim plemenima.* Srpska književna zadruga, Beograd, 2002, str. 350.

Srejović, Dragoslav. *Jelen u našim narodnim običajima*. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, XVII, Beograd, 1955, str. 231-236.

Srejović, Dragoslav. *Prerimske forme sahranjivanja na rimskim nekropolama ranog carstva u Jugoslaviji*. U: *Materijali I. VI kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana, 1963*. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1964, str. 89-93.

Steller, Walther. *Grundlagen der deutschen Geschichtsforschung*. Teil I, Volkstum Verlag – Wilhelm Landig, Wien – München, 1973, str. 270; Teil II, Verlag Karl Werner, Wien, 1975, str. 280 + 8 karata.

Sterckx, Sebastian – Gerard de Champeaux. *I simboli del medio evo.* Jaca Book, Milano, 1981, str. 491.

Stipčević, Aleksandar. *Arte degli Iliri*. Edizioni del Milione, Milano, 1963, str. LX + 75.

Stipčević, Aleksandar. *Iliri*. Školska knjiga, Zagreb, 1974, str. 246.

Stipčević, Aleksandar. *Kultni simboli kod Ilira*. (Posebna izdanja, knj. LIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1981, str. 204 + 36.

Stipišić, Jakov. *Corona Venetorum*. Radovi Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, I/1972, br. 1-2, str. 128-135.

Stojković, Marijan. *'Oposun', 'naoposun' i trokratno 'naoposuno' okretanje*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, XXVI, 1, Zagreb, 1929, str. 25-42.

Stökl, Günther. *Geschichte der Slavenmission* U: Haendler, Gert. *Geschichte des frühmittelalters und der germanenmission.* 2. erg. Aufl. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1976, str. 77-93.

Stošić, Krsto. *Sv. Juraj mučenik vitez*. Rukopis. Muzej Grada Šibenika, str. 38.

Stošić, Krsto. *Sveti Juraj u povijesti, legendi i umjetnosti.* Obitelj, IX, 17, Zagreb, 1937, str. 303-304.

Stoyanov, Yuri. *L'altro Dio : religioni dualiste dall'antichità all'eresia catara*. Morcelliana, Brescia, 2007, str. 470.

Strgačić, Ante Marija. *Kršćanstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji do milanskog edikta 313.* Inauguralna disertacija. Tiskara Kačić, Šibenik, 1941, str. 70.

Strohal, Rudolf. *Zbirka starih hrvatskih crkvenih pjesama.* Sabrao iz starih hrvatskih glagolskih rukopisa od 14.–18. vijeka Rudolf Strohal. Naklada piščeva, Zagreb, 1916, str. 64.

Ström, Äke – Haralds Biezais. *Germanische und Baltische Religion*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, 1975, str. 391.

Strzygowski, Josef. *Die altslavische Kunst*. Benno Filser Verlag, Augsburg, 1929, str. XIV + 296.

Suić, Mate. *Dalmaticum mare*. Radovi Zavoda JAZU u Zadru, 29-30, Zadar, 1983, str. 5-20.

Suić, Mate. *Granice Liburnije kroz stoljeća*. Radovi Instituta JAZU u Zadru, II, Zagreb, 1955, str. 273-297.

Suić, Mate. *Illyrii proprie dicti*. Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. XIII, 11, Sarajevo, 1976, str. 179-196.

Suić, Mate. *Liburnia Tarsaticensis.* U: *Adriatica praehistorica et antiqua*. (Zbornik radova). Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1970, str. 705-716.

Suić, Mate. *Marafor – Maricus – Župan.* U: *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*. Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, 1992, str. 51-53.

Suić, Mate. *Neke historijske determinante u formiranju hrvatskog etnosa*. Naše teme, XXIII/1979, 2, str. 361-374.

Suić, Mate. *Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima.* U: *Arheološka problematika Like*. (Znanstveni skup). Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1975, str. 109-117.

Suić, Mate. *Nekoliko spojnica i razdjelnica između Nina i Knina. Iz starije hrvatske povijesti*. U: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejsaža.* (Urednici Miljenko Jurković i Tugomir Lukšić). Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu – Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1996, str. 165-171.

Suić, Mate. *Ocjena radnje L. Margetića: 'Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata.'* Zbornik Historijskog zavoda JAZU, 8, Zagreb, 1977, str. 89-100.

Suić, Mate. *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske*. Ogranak Matice hrvatske u Zadru – Arheološki muzej Zadar, Zadar, 1996, str. 928.

Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine. (Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić). Islamski kulturni centar, Mostar, 2008, str. XXVIII + 315.

Szabo, Gjuro. *Starosjeditelji i Hrvati.* (Priredio Ivan Mužić). Laus – Kupola, Split, 2002, str. 167.

Š

Šafarik, Pavel Jozef. *O poreklu Slovena po Lorencu Surovjeckom.* Arhiv Vojvodine Novi Sad – Slovenski institut Novi Sad, Novi Sad, 1998, str. XVI + 158.

Šašel, Jaroslav. *Opera selecta*. Narodni muzej, Ljubljana, 1992, str. 872.

Šegvić, Kerubin. *Borba za hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski ili skižma u Hrvatskoj i Dalmaciji 1059 – 1075*. Zagreb, 1930, str. 119. (Pretiskano iz Bogoslovske smotre).

Šegvić, Kerubin. *Die gotische Abstammung der Kroaten*. Nordische Welt, 9-12, Berlin, 1935, str. 1-56. (Separat).

Šegvić, Kerubin. *Hrvat, Got, Slav u djelu Tome Splićanina.* Nastavni vjesnik, knj. 40/1931-32, str. 18-25.

Šegvić, Kerubin. *J. Rus – Krst prvih Hrvatov in Srbov*. Nastavni vjesnik, 41/1932-33, 1-3, str. 88-92.

Šegvić, Kerubin. *Oko rođenja Hrvatske. Po Tomi Splićaninu i narodnoj pjesmi.* Hrvatsko kolo, za god. 1927. i 1928. Zagreb, 1928, str. 207-226.

Šegvić, Kerubin. *Toma Splićanin : državnik i pisac 1200–1268*. Matica Hrvatska, Zagreb, 1927, str. 165.

Šehić, Zijad – Ibrahim Tepić. *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine : Bosna i Hercegovina na geografskim i historijskim kartama*. Sejtarija, Sarajevo, 2002, str. 350.

Šemudvarac, Marin. *Narodna vjerovanja o Mjesecu kod Hrvata*. Zagreb, 1945, str. 199. (Kopija disertacije u I. M.).

Šemudvarac, Marin. *Ostatci narodnog vjerovanja o mjesecu kod Hrvata u Bačkoj*. Klasje naših ravni, VI, br. 1-2, Zagreb, 1944, str. 61-66.

Šeper, Mirko. *Starohrvatska umjetnost i hrvatska seljačka ornamentika*. Hrvatska smotra, IX, br. 7, Zagreb, 1941, str. 384-387.

Šeparović, Tomislav. *Nove spoznaje o nalazima ranosrednjovjekovnog novca u južnoj Hrvatskoj.* Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 30, Split, 2003, str. 127-137.

Šeparović, Tomislav. *Skupni nalaz novca iz 5. i 6. stoljeća na lokalitetu Klapavice – Crkvina kod Klisa.* Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 36, Split, 2009, str. 27-34.

Šercer, Marija. *Staro oružje na motki.* Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb, 1972, str. 120 + XXXV table.

Šetka, Jeronim. *Hrvatska kršćanska terminologija*. 2. izmijenjeno, popravljeno i upotpunjeno izd. 'Vjenceslav Glibotić', Split, 1976, str. 366.

Šimundić, Mate. *Nepoznata hrvatska osobna imena do polovice 11. stoljeća*. Onomastica jugoslavica, knj. 10, Zagreb, 1982, str. 229-236.

Šimundić, Mate. *Nepoznata i manje poznata hrvatska osobna imena IX, X, i XI. stoljeća*. Filologija – časopis Razreda za filologiju JAZU u Zagrebu, knj. 11/1982-1983, str. 159-194.

Šišić, Ferdo. *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji.* Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, nova ser., sv. XIII. za 1913. i 1914, Zagreb, 1914, str. 1-93.

Šišić, Ferdo. *Ime Hrvat i Srbin, i teorije o doseljenju Hrvata i Srba. Ideja slovenske pradomovine u Podunavlju*. Godišnjica Nikola Čupića, XXXV, Beograd, 1923, str. 1-49.

Šišić, Ferdo. *Nova mišljenja o pravijeku Slavena, o seobi Hrvata i o postanku glagolice.* Hrvatsko kolo, knj. 6, Zagreb, 1910, str. 110-119.

Šišić, Ferdo. *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301*). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1944, str. 202.

Šišić, Ferdo. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1925, str. XVI + 735.

Škobalj, Ante. *Obredne gomile*. Vlastita naklada, Sveti Križ na Čiovu, 1970, str. VIII + 683.

Škrivanić, Gavro A. *Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku.* (Posebna izdanja, SAN, knj. CCXCIII, Odeljenje društvenih nauka, knj. 24). Naučno delo, Beograd, 1957, str. 226.

Šlaus, Mario. *Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih nalazišta središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća*. Opuscula archaeologica, Zagreb, sv. 23-24/1999-2000, str. 273-284.

Šlaus, Mario. *Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe s posebnim osvrtom na položaj hrvatskih nalazišta.* Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 25, Split, 1998, str. 81-107.

Šonje, Ante. *Svetovidov kult na otoku Pagu.* Dometi, V/1995, 7-12, str. 107-118.

Švob, Držislav. *Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova*. Historijski zbornik, IX, 1-4, Zagreb, 1956, str. 101-115.

T

Tafra, Robert (priredio). *Hrvati i Goti*. Iberia, Split, 1996, str. 284.

Tagliavini, Carlo. *Le origini delle lingue neolatine*. Patron editore, Bologna, 1982, str. XLII + 681.

Tasić, Nikola. *Jugoslovensko podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*. Matica srpska, Novi Sad – Balkanološki institut SANU, Beograd, 1983, str. 163.

Teillet, Suzanne. *Des Goths a la nation Gothique*. Les belles lettres, Paris, 1984, str. 687.

Teodorico il Grande e i Goti d'Italia. Atti del 13. Congresso internazionale di studi sull'alto Medioevo, Milano, 2-6 novembre 1992. Vol. I, Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, Spoleto, 1993, str. VI + 449; Vol. II, Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, Spoleto, 1993, str. 452-854.

Testa, Emmanuele. *Il simbolismo dei giudeo-cristiani.* Franciscan Printing Press, Jerusalem, 1981, str. XXXII + 590 + 47 tabli.

Testini, Pasquale. *Archeologia cristiana.* Edipuglia, Bari, 1980, str. XVIII + 840.

Testini, Pasquale. *Il simbolismo degli animali nell'arte figurativa paleocristiana.* U: *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto Medioevo*. Centro Italiano di Studi sull'Alto Medievo, Spoleto, 1985, str. 1107-1168 + XLIV table.

Thoby, Paul. *Le crucifix des origines au Concile de Trente*. Bellanger, Nantes, 1959, str. XIV, 287, CLXXXIX.

Thunmann, Johann. *Über die Geschichte und Sprache der Albaner und der Wlachen.* Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1976, str. 366.

Tolstoj, Svetlana M. – Ljubinko Radenković (redaktori). *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik.* Zepter book world, Beograd, 2001, str. XXXV + 593.

Toynbee, J.[Jocelyn] M. C. *Tierwelt der Antike*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1973, str. XV + 489.

Traci : arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda romanità. (Katalog izložbe, Venezia, Palazzo Ducale, 13.V.1989 – 30. XI.1989). Art World Media, Milano, 1989, str. 347.

Trbuhović, Leposava. *Prilog proučavanju stranih etničkih elemenata u avarskim nekropolama.* Starinar – Arheološki institut, sv. XXX. za 1979, Beograd, 1980, str. 123-129.

Trojanović, Sima. *Vatra u običajima i životu srpskog naroda.* Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1930, str. IX + 339 + table.

Trošelj, Mira. *Ukrasi i simboli na južnovelebitskim mirilima na području Starigrada-Paklenice*. I, Senjski zbornik, IX/1981-1982, str. 115-148; II, Senjski zbornik, X-XI/1983-1984, str. 59-82.

Trubačov, O. N. *Etnogeneza i kultura starih Slavena*. Nauka, Moskva, 1991, str. 270.

Truhelka, Ćiro. *Još o testamentu gosta Radina i o patarenima*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXV/1913, 3-4, str. 363-381.

Truhelka, Ćiro. *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba : vođa kroz prehistoričku zbirku Bos.-Herc. zemaljskog muzeja*. Zemaljski muzej, Sarajevo, 1914, str. 167 + [9] listova s tablama.

Truhelka, Ćiro. *Les Restes illyriens en Bosnie*. Paris, 1900, str. 15.

Truhelka, Ćiro. *O porijeklu bosanskih muslimana*. Hrvatska smotra, II, 7, Zagreb, 1934, str. 249-257.

Truhelka, Ćiro. *Sredovječni spomenici bosanske Hrvatske*. Hrvatsko kolo, XXIII, 1942, str. 1-13.

Truhelka, Ćiro. *Starokršćanska arheologija*. HKD sv. Jeronima, Zagreb, 1931, str. 222.

Truhelka, Ćiro. *Studije o podrijetlu.* Matica hrvatska, Zagreb, 1941, str. 136.

Truhelka, Ćiro. *Testamenat gosta Radina*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXIII/1911, 3, str. 355-375.

Truhelka, Ćiro. *Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, VI/1894, 2, str. 241-257.

Turchi, Nicola. *Le religioni dei misteri nel mondo antico.* Fratelli Melita Editori, Genova, 1987, str. 220.

Tzenoff, Gantscho. *Die Abstammung der Bulgaren und die Urheimat der Slaven. Eine historisch-philologische Untersuchung über die Geschichte der alten Thrakoillyrier, Skythen, Goten, Hunnen, Kelten.* Walter de Gruyter, Berlin – Leipzig, 1930, str. X + 358.

Tzenoff, Gantscho. *Geschichte der Bulgaren und der anderen Südslaven.* Walter de Gruyter, Berlin – Leipzig, 1935, str. XV + 272.

Tzenoff, Gantscho (Cenov, Gančo). *Krovatova Bulgarija.* Zlaten lav, Plovdiv, 1998, str. 250.

U

Udolph, Jürgen. *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1979, str. 640.

Uglešić, Ante. *Nazočnost istočnih Gota u jugoistočnoj Europi u svijetlu arheološke i povijesne izvorne građe.* (Disertacija. Filozofski fakultet u Zadru). Zadar, 1996, str. 198.

Urech, Edouard. *Lexikon christlicher Symbole*. Christliche Verlagsanstalt, Konstanz, 1985, str. 256.

V

Vana, Zdenek. *Einführung in die Frühgeschichte der Slawen*. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1970, str. 144.

Vana, Zdenek. *Mythologie und Götterwelt der slawischen Völker*. Urachhaus, Stuttgart, 1992, str. 327.

Vasić, Pavle. *O nekim vidovima srednjovjekovne nošnje u Bosni i Hercegovini*. U: Radovi sa simpozijuma ‘Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura’. Izdanja Muzeja grada Zenice. III. Zenica, 1973, str. 245-266.

Vasiljev, M. A. *Jazičestvo vostočnih Slavjan.* Ruska akademija nauka, Indrik, Moskva, 1999, str. 325.

Vasiljev, Spasoje. *Slovenska mitologija*. Arion, Smederevo, 1986, str. 197.

Vasmer, Max. *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde.* Otto Harrassowitz, Wiesbaden – Berlin, 1971. Band 1, 197l, str. X + 534; Band 2, 1971, str. VIII + 535-1033

Vego, Marko. *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Svjetlost, Sarajevo, 1980, str. 501.

Vego, Marko. *Kultna mjesta u topografiji stare Hercegovine u srednjem vijeku*. Starine JAZU, 57, Zagreb, 1978, str. 93-110.

Vego, Marko. *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca.* U: *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*. Muzej grada Zenice, Zenica, 1973, str. 307-335.

Vego, Marko. *Naselja bosanske srednjevjekovne države*. Svjetlost, Sarajevo, 1957, str. 184.

Vego, Marko. *Predslovenski epitafi u svjetlu srednjovjekovnih nadgrobnih natpisa u Bosni i Hercegovini*. Pregled, LXIV, 4, Sarajevo, 1974, str. 409-412.

Veleckaja, Natalija Nikolaevna. *Mnogobožačka simbolika slovenskih arhajskih rituala*. Prosveta, Niš, 1996, str. 246.

Veljovska, Fanica. *Srednjovjekovni skeleti sa zapadne nekropole Salone.* Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 83, Split, 1990, str. 233-256.

Vinaver, Vuk. *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, 2/1953, str. 125-147.

Vinski, Zdenko. *Archäologische Spuren ostgotischer Anwesenheit heutigen Bereich Jugoslawiens.* U: *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini*. Matica srpska, Novi Sad, 1978, str. 33-48.

Vinski, Zdenko. *Autohtoni kulturni elementi u doba doseljenja Slavena na Balkan*. U: *Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena.* (Simpozij. Posebna izdanja ANUBiH, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4). Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1969, str. 171-200.

Vinski, Zdenko. *Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochtonen romanisierten Ethnikons im 6. und 7. Jahrhundert*. U: *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda.* Giuffré Editore, Milano, 1964, str. 101-116.

Vinski, Zdenko. *Kasnoantička baština u grobovima ranog srednjeg vijeka kao činjenica i kao problem*. U: *Materijali I. VI kongres arheologa Jugoslavije,* Ljubljana, 1963. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1964, str. 101-115.

Vinski, Zdenko. *O nekim zajedničkim značajkama slavenskih nekropola s područja Dalmatinske Hrvatske, Blatnoga jezera i Moravske u 9. stoljeću.* Peristil, 2, Zagreb, 1957, str. 71-79.

Vinski, Zdenko. *Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine.* Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 5/1971, str. 47-75.

Vinski, Zdenko. *Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji*. Starohrvatska prosvjeta, 13, Split, 1983, str. 7-64.

Vinski-Gasparini, Ksenija. *Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima*. Peristil, 1, Zagreb, 1954, str. 119-127.

Vitez, Zorica – Aleksandra Muraj (uredile). *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha.* Barbat – Galerija Klovićevi dvori – Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2001, str. 477.

Vonderach, Andreas. *Anthropologie Europas. Völker, Typen und Gene vom Neandertaler bis zur Gegenwart.* Ares Verlag, Graz, 2008, str. 406.

Vries, Jan. *Altgermanische Religionsgeschichte*. I. Walter de Gruyter, Berlin – Leipzig, 1935, str. 335.

Vries, Jan. *Keltische Religion*. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1961, str. XI + 270.

Vukanović, Tatomir. *Etnogeneza Južnih Slovena.* Vranjski glasnik, knj. X, Vranje, 1974, str. VIII + 370.

Vukčević, Nikola. *Etimologija pojma 'Vlah' i njegova razna značenja.* U: *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji.* CANU, Titograd, 1981, str. 315-342.

Vulpius, Christian August. *Handwörterbuch der Mythologie*. Fourier Verlag, Wiesbaden, 1987, str. XIV + 350.

W

Walter, Hans. *Griechische Götter. Ihr Gestaltwandel aus den Bewußtseinsstufen des Menschen dargestellt an den Bildwerken.* R. Piper&Co. Verlag, München, 1971, str. 402.

Weissgerber, Klaus. *Ungarns wirkliche Frühgeschichte.* Mantis Verlag, Gräfelfing, 2003, str. 319.

Wenzel, Marian. *Bosanski stil na stećcima i metalu.* Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1999, str. 312.

Wenzel, Marian. *Bosnian and Herzegovinian tombstones – who made them and why*. Süddost-Forschungen, 21, München, 1962, str. 103-143.

Wenzel, Marian. *Lisnati krst na stećcima s područja Neretve*. Zbornik – Muzej primenjene umetnosti, 8, Beograd, 1962, str. 42-48.

Wenzel, M.[Marian]. *A mediaeval mystery cult in Bosnia and Herzegovina*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 24, 1-2, London, 1961, str. 89-107.

Wenzel, Marian. *O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 14, Split, 1962, str. 79-94.

Wenzel, Marian – Ljubinka Kojić. *Osvrt na tri inostrane knjige o stećcima. Austro-Ugarska i nauka o "bogumilskim" stećcima.* Starinar, n. s., knj. 31, Beograd, 1980, str. 203-212.

Wenzel, M.[Marian]. *Some notes on the iconography of St. Helen*. U: *Actes du XIIe Congres International des Études Byzantines.* III. Belgrade, 1964, str. 415-421.

Wenzel, Marian. *Ukrasni motivi na stećcima*. Veselin Masleša, Sarajevo, 1965, str. 459.

Wienecke, Erwin. *Untersuchungen zur Religion der Westslawen*. Otto Harrassowitz, Leipzig, 1940, str. XXVIII + 327 + 19.

Wild, Georg. *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. Teil I. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1970, str. XIII, 236 + 31 tabla.

Wilke, Georg. *Der Mondkultus bei den indogermanischen Wölkern in Sage und Kunst*. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und

der Herzegowina. Bosnich-Herzegowinischen Landesmuseum in Sarajevo, XI-II, Wien, 1916, str. 137-174.

Wilke, Georg. *Über die Bedeutung einiger Symbole an den Bogumilen Denkmälern*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXXVI, Sarajevo, 1924, str 27-37.

Wilkes, John. *Iliri.* Laus, Split, 2001, str. 368.

Wittkower, Rudolf. *Allegorie und der Wandel der Symbole in Antike und Renaissance.* DuMont Buchverlag, Köln, 1983, str. 418.

Wolfram, Herwig. *Etnogenesen im frühmittelalterlichen Donau – und Ostalpenraum* (*6. bis 10. Jahrhundert*). U: Beumann, Helmut – Werner Schröder (Hrsg.). *Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum*. Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1985, str. 97-151.

Wolfram, Herwig. *Die Geburt Mitteleuropas.* Siedler Verlag, Berlin, 1987, str. 584.

Wolfram, Herwig. *Die Goten*. 3. neubearb. Aufl. Beck, München, 1990, str. 596.

Wrede, Ferdinand. *Über die Sprache der Ostgoten in Italien.* Karl J. Trübner, Strassburg, 1891, str. VII + 208.

Z

Zacher, Julius. *Das gothische Alphabet Vulfilas und das Runenalphabet.* Sandig Reprint Verlag Hans R. Wohlwend, Vaduz-Liechtenstein, 1984, str. XIV + 120.

Zagiba, Franz. *Das Slavische als Missionssprache.* Die Welt der Slaven, Bd. 12, 1967, str. 1-18.

Zaninović, Marin. *Ilirsko pleme Delmati. Politička povijest i teritorijalna rasprostranjenost Delmata*. I. dio, Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. IV, 2, Sarajevo, 1966, str. 27-84 ; II. dio, Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. V, 3, Sarajevo, 1967, str. 5-101.

Zaninović, Marin. *Japodi, Histri, Liburni i konzul Tuditan 129. prije Krista.* U: *Arheološka istraživanja u Lici*. Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb – Muzej Like, Gospić, 2008, str. 141-145.

Zaninović, Marin. *Od Helena do Hrvata.* Školska knjiga, Zagreb, 1996, str. 434.

Zaninović, Marin. *Štovanje Libera na istočnom Jadranu*. U: *Simpozijum Duhovna kultura Ilira.* (Herceg Novi, 4-6. novembra 1982). (Posebna izdanja ANUBiH, knj. 47, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1984, str. 245-252.

Zečević, Slobodan. *Igre našeg posmrtnog rituala*. U: *Rad XI-og kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom, 1964*. Zagreb, 1966, str. 376-383.

Zečević, Slobodan. *Kult mrtvih kod Srba*. Vuk Karađić – Etnografski muzej, Beograd, 1982, str. 124.

Zečević, Slobodan. *Ljeljenovo kolo*. Narodno stvaralaštvo – Folklor, 9-10, Beograd, 1964, str. 702-710.

Zečević, Slobodan. *Mitska bića srpskih predanja*. Vuk Karadžić – Etnografski muzej, Beograd, 1981, str. 223.

Zečević, Slobodan. *Srpske narodne igre*. Vuk Karadžić – Etnografski muzej, Beograd, 1983, str. 186.

Zehren, Erich. *Das Testament der Sterne.* F. A. Herbig Verlagsbuchhandlung, Berlin – Grünewald, 1957, str. 415.

Zelić-Bučan, Benedikta. *Članci i rasprave iz starije hrvatske povijesti*. HKD sv. Jeronima (sv. Ćirila i Metoda), Zagreb, 1994, str. 271.

Zelić-Bučan, Benedikta. *Takozvana prva seoba u Dalmaciju – činjenica ili pretpostavka?* Marulić, XVI, 6, Zagreb, 1983, str. 613-621.

Zeller, Otto. *Der Ursprung der Buchstabenschrift und das Runenalphabet.* Biblio Verlag, Osnabrück, 1977, str. XI + 197.

Zippel, Gustav. *Die römische Herschaft in Illyrien*. Scientia Verlag Aalen, 1974, str. 312.

Zore, Luko. *Bosanski grobovi*. Program C. K. Velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za šk. god. 1880-81. Dubrovnik, 1881, str. 1-20.

Zotović, Ljubica. *Promene u formama sahranjivanja zabeležene na teritoriji Jugoslavije u vremenu od I. do VI. veka*. Leskovački zbornik, X, 1970, str. 19-24.

Zovko, Ivan. *Vjerovanja iz Herceg Bosne*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, JAZU, IV, Zagreb, 1899, str. 132-150.

Ž

Živković, Tibor. *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600-1025).* Istorijski institut, Beograd, 2002, str. 512.

Živković, Tibor. *Sloveni i Romeji.* Istorijski institut SANU, Beograd, 2000, str. 203.

KAZALO OSOBA

U

V

W

Z

Ž

Sastavila: Nada Vrsalović

KAZALO AUTORA

C

Č

Ć

D

L

O

P

R

S

Š

T

U

V

W

Z

Ž

Sastavila: Nada Vrsalović

KRATICE

ANUBiH	Akademija nauka Bosne i Hercegovine
CUS	Crkva u svijetu
CCP	Croatica Christiana Periodica
KS	Kršćanska sadašnjost
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HI	Historijski institut
HPI	Hrvatski povijesni institut u Rimu
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JIČ	Jugoslovenski istorijski časopis
MH	Matica hrvatska
MHAS	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
NZ MH	Nakladni zavod Matice hrvatske
SANU	Srpska akademija nauka i umetnosti
SKA	Srpska kraljevska akademija

Priprema *ACME* Split
Tiskanje dovršeno u lipnju 2011.
u tiskari *Dalmacija papir* u Splitu

CIP - Katalogizacija u publikaciji
SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA U SPLITU

UDK 94(497.5)"08"

MUŽIĆ, Ivan, povjesničar
Hrvatska povijest devetoga stoljeća / Ivan Mužić ; <povijesne karte izradio Tomislav Kaniški>. - Split : Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011.

Str. 9-17: Predgovor / Marin Zaninović. - Bibliografija.

ISBN 978-953-6803-27-9

I. Hrvatska -- Povijest -- 9. st.

131204054

ISBN 978-953-6803-27-9
9 789536 803279
Cijena 250 kuna